

8

2016

CONSILIUL LOCAL ȘI PRIMĂRIA MUNICIPIULUI SEBEȘ
CENTRUL CULTURAL „LUCIAN BLAGA” SEBEȘ
MUZEUL MUNICIPAL „IOAN RAICA” SEBEȘ

TERRA SEBVS

ACTA MVSEI SABESIENSIS

8

SEBEȘ
2016

TERRA SEBVS

ACTA MVSEI SABESIENSIS

COLEGIUL ȘTIINȚIFIC

Acad. dr. MARIUS PORUMB

dr. PAUL NIEDERMAIER, membru corespondent al Academiei Române

dr. TIBERIU BADER

dr. JEAN-NOËL GRANDHOMME

dr. ALEKSANDR A. CHERKASOV

dr. LUCIAN NASTASĂ KOVÁCS

dr. FLORIN GOGÂLTAN

dr. DANIELA MARCU ISTRATE

COLEGIUL DE REDACȚIE

dr. VOLKER WOLLMANN - directorul revistei

dr. CRISTIAN IOAN POPA - secretar de redacție

dr. CĂLIN ANGHEL - secretar de redacție

dr. SORIN ARHIRE

RADU TOTOIANU

OVIDIU GHENESCU

Traducerea textelor și rezumatelor în limba engleză: CLAUDIA SICEANU

English proofreading by
Dr GINEVRA HOUSE, Dr JOHN JACOBS

ISSN 2066 – 9143

Editura Mega
Cluj-Napoca

Orice corespondență se va trimite la / Please send any mail to the following address:
Muzeul Municipal „Ioan Raica”, str. Mihai Viteazul, nr. 4, Sebeș, 515800, jud. Alba,
România

Tel. 0258735240; e-mail: muzeulsebes@gmail.com; revistaterrasebus@gmail.com.

Copyright © 2016 Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș

TERRA SEBVS

ACTA MVSEI SABESIENSIS

CUPRINS – CONTENTS

ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

Marius-Mihai CIUTĂ, Radu TOTOIANU, Călin ȘUTEU, Ionuț-Cosmin CODREA, Elena Beatrice CIUTĂ, Bogdan BOBÎNĂ, Alexandru BĂRBAT, Considerații preliminare privind cercetările preventive din *Situl nr. 6*, aparținând *Lotului 1* al Autostrăzii Sebeș-Turda (jud. Alba) 9
Preliminary Considerations Relating to Preventive Research at Site no. 6 of Sector no. 1 of the Sebeș-Turda Highway (Alba County, Romania) 20

Beatrice CIUTĂ, Considerații asupra unor fragmente de chirpici cu amprente de frunze provenite din situl preistoric de la Limba-Șesu Orzii (campania 2016) 23
Remarks on Several Burnt Clay Fragments with Leaf Imprints Recovered from a Neolithic Surface House at Limba-Șesu Orzii (2016 Campaign) 27

Florin GOGĂLTAN, Cristian Ioan POPA, Gligorești-Holoame. O așezare a Bronzului târziu din Transilvania 35
Gligorești-Holoame: A Late Bronze Age Settlement in Transylvania 61

Dan ANGHEL, Nicolae HAR, Călin ȘUTEU, Monica URSU, Metode de investigare mineralogice și petrografice ale unor intalii din colecția Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia 83
Mineralogical and Petrographic Investigation Methods Applied to Intaglios from the Collection of the National Museum of Union, Alba Iulia 102

Cornelia POPA-GORJANU, Schimbarea atitudinii față de femeie la sfârșitul secolului al IV-lea. Sfântul Ambrozie al Milanului despre procesul unei fecioare 105
Changing Attitudes towards Women in the Late Fourth Century: St Ambrose of Milan on the Defence of a Virgin 113

Cristian Ioan POPA, Radu TOTOIANU, Teodor MUNTEAN, Claudia RADU, Un cimitir necunoscut în cetatea Sebeșului. Cercetări arheologice în colțul sud-vestic al incintei orașului	115
<i>An Unknown Cemetery within the Fortress of Sebeș: Archaeological Excavations in the South-Western Corner of the Town's Curtain Wall</i>	199

ISTORIE MEDIEVALĂ

Cosmin POPA-GORJANU, Identitatea regională și nobilimea ardeleană la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea.....	211
<i>The Regional Identity and the Unions of the Transylvanian Estates during the First Half of the Fifteenth Century</i>	224

Octavian TĂTAR „Ar fi fost mai bine dacă stăteam deoparte”. Raportul lui Hans Dernschwam din 1528 către Casa Fugger sau despre eșecul unui proiect vizând Transilvania	227
<i>“We Should Have Stayed Out:” Hans Dernschwam’s Report of 1528 to the House of Fugger on the Failure of a Project in Transylvania</i>	236

Ionuț-Cosmin CODREA, Un cadran solar portabil din secolul al XVI-lea descoperit în cetatea Devei	239
<i>A Sixteenth Century Ivory Diptych Sundial Discovered in Deva Fortress</i>	246

Răzvan Mihai NEAGU, Studenți din Sebeș la marile universități și școli superioare europene între anii 1520 și 1700.....	253
<i>Students from Sebeș at the Great European Universities and Superior Schools between 1520 and 1700.....</i>	261

ISTORIE MODERNĂ

Ștefan STANCIU, Transilvania în presa spaniolă (sec. XVII-XIX). <i>Gaceta de Madrid</i>	269
<i>Transylvania in the Spanish Press (Seventeenth to Nineteenth Century): Gaceta de Madrid</i>	276

Violeta-Anca EPURE, Instrucția și educația în Principatele Române prepașoptiste. Observatori și aporturi franceze de la 1821 până în ajunul Revoluției de la 1848 (II)	279
<i>Instruction and Education in Pre-1848 Romanian Principalities: French Observers and Contributions from 1821 until the Eve of the 1848 Revolution (II)</i>	292

Călin ANGHEL, Un inventar din 1869 al parohiei greco-catolice Maieri din Alba Iulia	297
<i>An 1869 Inventory of the Greek-Catholic Parish of the Maieri Suburb of Alba Iulia</i>	307

ISTORIE CONTEMPORANĂ

Aleksandr A. CHERKASOV, Roin V. METREVELI, Mikhal SMIGEL, Violetta S. MOLCHANOVA, Characteristics of the Russian Society of the Red Cross on the Caucasus Front (1914-1917)	319
<i>Abstract</i>	332

Iskander GILYAZOV, "Foreign People" in the Perception of German Scientists during the First World War: The Muslims of Russia as an Object of Study	335
<i>Abstract</i>	343

Victor Zavenovich AKOPYAN, Victor Pavlovich ERMAKOV, Ludmila Ivanovna MILYAEVA, The Socio-Political Development of the Armenian National Raion (District) in the Kuban Area (1925-1953)	345
<i>Abstract</i>	360

Sorin ARHIRE, Relații economice româno-britanice 1939-1940 (II)	363
<i>Romanian-British Economic Relations 1939-1940 (II)</i>	387

Olga Igorevna SHESTAK, Svetlana Gennadievna KOVALENKO, Albina Alekseevna VLASENKO, Russian Historiography on the State Administration in the Northern Area Territories and Control over Their Development: A 300 Year Long Path	389
<i>Abstract</i>	399

Natalya ZAVYALOVA, Spiritual Frontiers: The Russian Frontier Myth of the Urals Region against a European and North American Background	405
<i>Abstract</i>	415

MISCELLANEA

Otilia URS, Edițiile Strastnicului de la Blaj. Îndreptări la <i>Bibliografia Românească Veche</i>	421
<i>Blaj Editions of Strastnic: Amendments to the Old Romanian Bibliography</i>	423

Florin CIULAVU, Călin ȘUTEU, Monede cu suprabatere realizate la monetăria de la Karlsburg (Alba Iulia) - studiu numismatic și documentare fotografică H-RTI	427
<i>Overstruck Coins Created at the Karlsburg Mint (Alba Iulia): A Numismatic Study and H-RTI Photographic Documentation</i>	440

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

Mihai Bărbulescu, <i>Arta romană la Potaissa</i> , București, Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, Editura Mega, 2015, 306 p. (445 fig.) (Radu OTA) .	451
---	-----

Anca Elisabeta Tatay, Cornel Tatai-Baltă, <i>Xilogravura din cartea românească veche tipărită la București (1582-1830)</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016, 515 p. + 3 p. nenumerate (Gabriela MIRCEA)	455
--	-----

Iuliu-Marius Morariu, <i>Restitutio Grigore Pletosu</i> , Editura Eikon, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2014, 189 p. (Adrian-Cosmin IUȘAN)	459
--	-----

Pr. Maxim (Iuliu-Marius) Morariu, <i>Preoții născuți și Astra (1861-1918)</i> , Editura Charmides, Argonaut, Bistrița, Cluj-Napoca, 2016, 127 p. (Nicolae DUMBRĂVESCU)	461
--	-----

Henri Berthelot, <i>Memorii și corespondență (1916-1919)</i> , trad. Mona Iosif, Editura Militară, București, 2012, 440 p. (Iuliu-Marius MORARIU)	464
---	-----

IN MEMORIAM

Oameni care au fost, influențe care vor rămâne ... <i>In memoriam</i> Octavian Ioan Țătar (1957-2016) (Anca-Daniela POPA-HUȚ)	469
---	-----

Lista abrevierilor	475
--------------------------	-----

Lista autorilor	483
-----------------------	-----

CONSIDERAȚII PRELIMINARE PRIVIND CERCETĂRILE PREVENTIVE DIN *SITUL NR. 6*, APARTINÂND *LOTULUI 1* AL AUTOSTRĂZII SEBEȘ-TURDĂ (JUD. ALBA)

Marius-Mihai CIUTĂ, Radu TOTOIANU, Călin ȘUTEU,
Ionuț-Cosmin CODREA, Elena Beatrice CIUTĂ,
Bogdan BOBÎNĂ, Alexandru BĂRBAT*

Fără nicio îndoială, arheologia preventivă prilejuită de marile proiecte de infrastructură rutieră, reprezintă o formă de cercetare care se caracterizează, înainte de toate, printr-un grad ridicat al manifestării în cadrul demersurilor ei a elementelor atipice unei cercetări științifice. Marele paradox al ei este acela că, deși se încadrează, metodologic și procedural, în standardele acceptate ale unei investigații științifice, situațiile neprevăzute în proiectul inițial de cercetare obligă colectivul de cercetători să se adapteze „din mers” la realitățile invocate, făcând astfel necesară, obligatorie chiar, remodelarea configurației proiectelor inițiale de investigare, ca răspuns adecvat la situații care nu au fost prevăzute la momentul debutului cercetărilor în teren.

Situl nr. 6 (km. 6+050 - km 7+050), din cadrul Lotului 1 al Autostrăzii Sebeș-Turda¹, a fost delimitat prin *Raportul de evaluare arheologică de teren*² de către un colectiv al Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia (**fig. 1**). Așa cum a fost conturat în *Evaluarea arheologică de teren*, *Situl nr. 6* coincidea parțial cu complexul de situri arheologice Limba-Oarda de Jos (cod LMI AB-s-B-00035, cod RAN 1106.01-05), aflat în curs de cercetare sistematică³, fiind

---

* Marius-Mihai Ciută, Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu; e-mail: mariusciuta@yahoo.com; Radu Totoianu, Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș; e-mail: rtotoianu@yahoo.com; Călin Șuteu, doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: suteu.calin@gmail.com; Ionuț Codrea, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva; e-mail: ionut.codrea@yahoo.com; Elena Beatrice Ciută, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: beatrice.ciuta@uab.ro; Bogdan Bobîna, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare; e-mail: bghbobina@gmail.com; Alexandru Bărbat, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva; e-mail: ioan_alexandru_barbat@yahoo.com.

¹ Lotul nr. 1, cuprins între municipiul Sebeș și extremitatea de nord a municipiului Alba Iulia (la vechea groapă de gunoi de la Pârâul Iovului), a fost diagnosticat ca având pe traseul său 8 situri arheologice.

² Înregistrat la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, cu nr. 194/25.02.2015

³ Instituția organizatoare a cercetării a fost Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș, iar Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, instituția parteneră.

localizat integral în teritoriul administrativ al localității Oarda de Jos, actualmente cartier al municipiului Alba Iulia. Întreaga suprafață identificată ca sit arheologic prin diagnoză se află în arealul extravilan, ea fiind afectată de diverse activități antropice recente: lucrări agricole, magistrala de gaz metan, linia de curent electric de medie tensiune și DJ 107C, ultimele două traversând situl, pe direcția est-vest, în zona sa nordică.

Cercetarea arheologică - avizată prin *Autorizația de cercetare preventivă*, nr. 1, din 08.01.2016, emisă de Ministerul Culturii - a fost efectuată pe parcursul a două intervale distincte⁴: 1 februarie - 1 iunie 2016, respectiv 7-25 noiembrie 2016⁵.

Sectorul de autostradă (amprenta, ampriza) pentru care s-a solicitat descărcarea de sarcină arheologică (*Situl nr. 6*) a avut o lungime de 1 km și o suprafață de 107550 m², fiind situat între limita sud-estică a localității Oarda de Jos și lunca Mureșului (**fig. 1**). Proiectul autostrăzii a prevăzut traseul pe pantele Dealului Barbului (Bercului), dinspre sud-vest spre nord-est, spre sectoarele *Șesu Orășii*, *Vărăria* și *Bordane*, situate în imediata apropiere a luncii Mureșului.

În urma executării unei diagnoze intruzive, la debutul cercetării, prin excavarea a 12 + 4 secțiuni-magistrale, paralele și perpendiculare pe traseul proiectului, în scopul delimitării certe a ariei depunerilor arheologice, s-a constatat faptul că sectoarele extreme ale sitului delimitat inițial se caracterizau prin lipsa oricăror depuneri sau intervenții antropice de interes arheologic. S-a procedat la împărțirea sitului în trei sectoare distincte⁶: *Zona 1*, reprezentând extremitatea sudică (km. 6+050 - 6+600 cu o suprafață de 70290 m²); *Zona 2*, reprezentând extremitatea nordică (km. 6+900 - 7+050 cu o suprafață de 6403 m²) și *Zona 3*, cea care a conținut efectiv depuneri arheologice și care a făcut obiectul cercetării (km. 6+600 - 6+930 cu o suprafață de 30895 m²) (**fig. 1-2**). *Zona 3* suprapune, în fapt, o parte (secvență) a sitului neolitic *Limba-Oarda de Jos* și este compusă, la rândul ei, din mai multe sectoare: Sector A - *Bordane* și *Vărăria*, aflate la nord de DJ 107C (3547 m²); Sector B - DJ 107C cu zona de

---

⁴ Cercetarea s-a desfășurat ca urmare a solicitării executantului lucrărilor de construcție a autostrăzii - Asocieria SC Impresa Pizzarotti & C Spa Italia, filiala Cluj-Napoca - în baza *Avizului* cu nr. 24/01.04.2015 al Direcției Județene pentru Cultură Alba și în baza *Contractului de prestări servicii*, nr. 556/21.12.2015, încheiat între executantul lucrării și Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.

⁵ Al doilea interval a fost necesar pentru cercetarea preventivă pe suprafața *zonei de protecție* a DJ 107C (Sectoarele B1 - la sud - și B2 - la nord de DJ 107C), pentru realizarea unei devieri spre sud a drumului județean din pasajul DJ 107C (km 6+868), dar și în scopul construirii piciorului de pod peste Mureș (*culeea 1*).

⁶ Deoarece în *Zona 1* și *Zona 2* (76693 m²) s-a constatat lipsa depunerilor, s-a solicitat și s-a obținut *Certificat de descărcare de sarcină arheologică parțială*, emis de Direcția Județeană pentru Cultură Alba (nr. 8/12.03.2016).

protecție (1946 m²), și Sector C - *Șesul Orșii* (25401,17 m²), situat la sud de DJ 107C.

Strategia de abordare prin săpătură a *Sitului nr. 6* a fost condiționată de mai mulți factori, după cum urmează: specificul depunerilor arheologice (adâncimea de relevare, grosimea, proprietăți), caracteristicile morfologice ale sectorului (pantă, loc drept, zonă accidentată), momentul în care a fost abordat sectorul prin săpătură, strategia de evacuare a pământului excavat - uneori pe suprafețe de mari dimensiuni -, disponibilitatea logistică a beneficiarului (forța de muncă existentă implicată în săpătură), evoluția condițiilor meteorologice și existența unor zone protejate, de altă natură decât cea arheologică (zone de protecție ale DJ 107C și zone de protecție a stâlpilor de medie tensiune). Faptul că *Situl nr. 6* este traversat de DJ 107C, de la est spre vest, pe o lungime de cca. 100 de metri, a determinat, pe de o parte, o abordare diferită din perspectiva strategiei de cercetare, dar și imposibilitatea de a efectua, în prima fază, cercetarea arheologică preventivă în arealul delimitat de șoseaua propriu-zisă și de spațiul de siguranță, conform actelor normative în vigoare⁷. Au fost executate 41 de unități de cercetare (UC 1-41), de diferite dimensiuni și forme, însumând 106618 m², fiind relevate și cercetate peste 800 de contexte arheologice⁸, de diferite tipuri și dimensiuni, aparținând preponderent epocii neolitice (neolitic timpuriu și neolitic dezvoltat), dar și complexe aparținând epocii bronzului (o necropolă de incinerare compusă din 74 de morminte în urnă, aparținând culturii Wietenberg, faza a II-a, surprinsă parțial), epocii fierului (gropi aparținând culturii Gáva), epocii romane și post-romane.

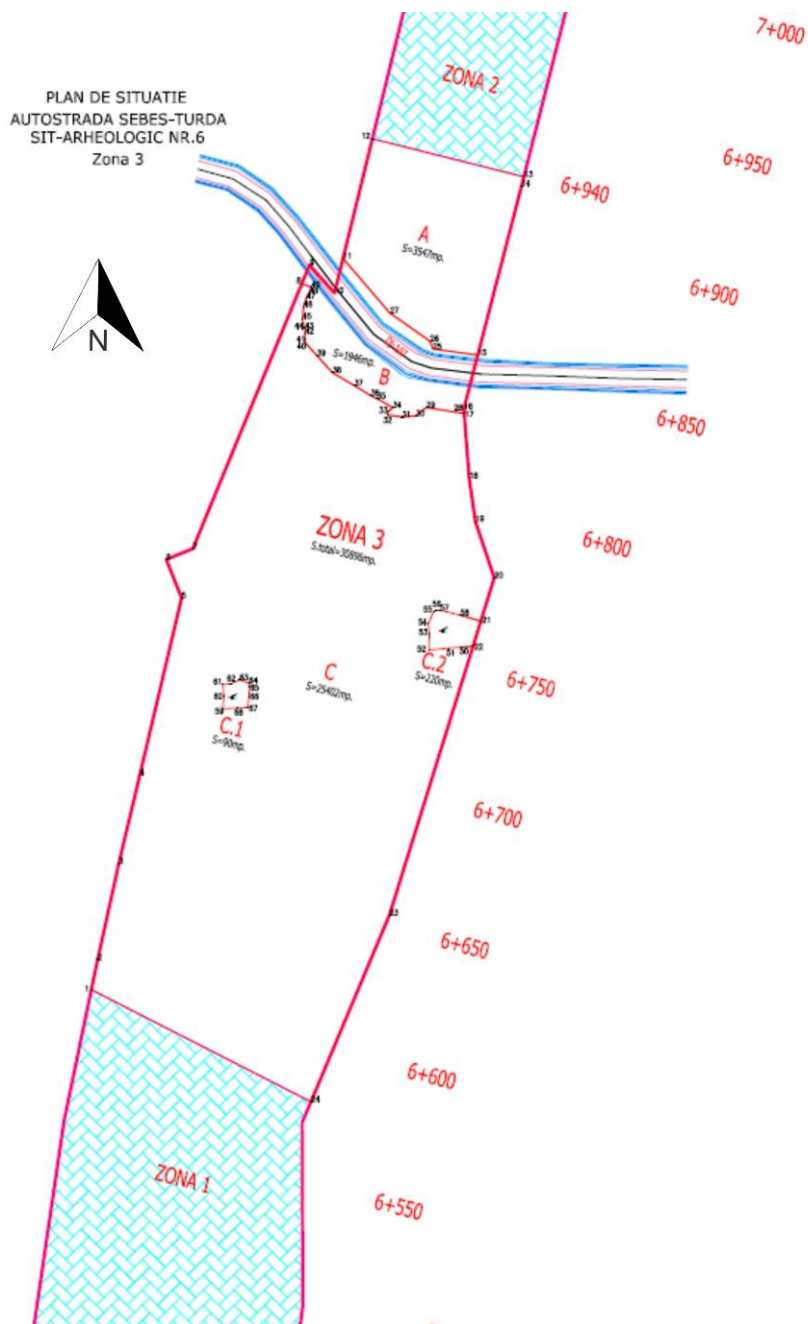
Au rămas necercetate cele două „insule” pe care se află stâlpii de medie tensiune (C1 și C2 cu o suprafață de 310 m²), precum și suprafața asfaltată a DJ 107C (622 m²), însumând 932 m² (**fig. 2**), și care urmează a fi cercetată preventiv în anul 2017, când se vor îndepărta cei doi stâlpi și se vor realiza traversările pe sub DJ 107C.

---

⁷ Conform art. 67 al Ordonanței nr. 7/2010 pentru modificarea și completarea OUG 43/1997, privind regimul drumurilor, spațiul de protecție este de 20 m pe ambele părți ale carosabilului, de la axul benzii de asfalt, în cazul drumurilor județene. În prima fază a cercetărilor, acolo unde a fost posibil, s-a pătruns cu cercetarea preventivă mult mai aproape de carosabil. Astfel, pe sectorul *Vărăria*, limita de sud a unității de cercetare s-a oprit la cca. 2 m de drum, iar în *Șesul Orșii*, unitățile de cercetare s-au oprit la 3-7 m de carosabil.

⁸ Numerotarea convențională a contextelor cercetate s-a oprit la Cpx. 581, însă numărul real al acestora este mult mai mare, în condițiile în care frecvent complexe care se intersectau au primit numere de gen: 223a, 223b etc., iar în cazul necropolei de epoca bronzului toate cele 74 de morminte au primit un singur număr, completat cu alte elemente de diferențiere.

Fig. 2. Vedere de ansamblu asupra *Zonei 3*, cu indicarea Sectoarelor A, B și C, și a suprafețelor cercetate în faza a doua B1 și B2, precum și a celor rămase necercetate (C1 și C2, la care se adaugă DJ 107C)

Ca parte a strategiei de cercetare preventivă a sitului, pentru corecta raportare spațială a unităților de cercetare, a carourilor și a complexelor de locuire, a fost realizat *gridul* general al sitului arheologic, respectiv caroierea completă, utilizând unități de 10x10 m, dispuse *în tabla de șah*, notate cu litere majuscule pe orizontală de la est (dreapta) la vest (stânga) și cifre arabe pe verticala nord-sud, pentru ca orice locație din interiorul sitului să poată fi raportată pe axele de orizontalitate (x și y), completată cu datele de nivelment topografic (cote altimetrice), utilizând sistemul Stereo 70 (cote de înălțime, raportate la nivelul Mării Negre). Au rezultat carouri de genul: „C10” sau „J80”, care au adus o mai mare precizie și acuratețe în localizarea spațială pe orizontală a complexelor cercetate, carourile completând datele deja existente ale unităților de cercetare distincte. Gridul a fost marcat efectiv în teren cu țărushi din lemn, înfipti în pământ la colțurile carourilor, fiind vopșiți în culori ușor de remarcat (alb-roșu-verde). S-a căutat realizarea, pe cât posibil, unei racordări a *gridului* actual cu caroierea topografică anterior existentă (efectuată în anul 1995)⁹.

Documentarea completă a tuturor contextelor arheologice (stratigrafie, complexe, planimetrie, cote altimetrice) a reprezentat unul dintre principalele obiective ale cercetării arheologice preventive. Astfel, metodele tradiționale (fotografia, filmul, desenul, fișa de context) au fost completate de datele oferite de tehnicile moderne din domeniul topografic (GPS, GIS), precum și din cel al fotogrammetriei.

Fiecare context cultural - reprezentând fie nivel de locuire, fie amenajări specifice habitaționale - a fost identificat, conturat, delimitat, fixat în coordonate GPS, fotografiat, demontat pe jumătate (*cross-section*), din nou fotografiat, desenat, ulterior demontat (golit), prin recuperarea integrală a informației arheologice - utilizând fișa de context -, dar și a materialelor arheologice, și fotografiat la final¹⁰. Metoda a fost obligatorie mai ales acolo unde aglomerarea habitațională a fost înregistrată ca fiind accentuată, având frecvent cazuri în care complexe de tip adâncit (dar nu numai!) s-au intersectat.

Materialele din complexe, dar și din strat, au fost recuperate integral, ținând cont de criteriile de spațialitate (coordoanatele orizontale și verticale), dar și cu trimitere la apartenența lor stratigrafică și culturală. Ele au fost depuse în pungi de plastic, pe criteriile mai sus amintite, fiecare dintre ele

---

⁹ Toate serviciile de ridicare și relaționare topografică, caroiere, relevare a conturului contextelor și de georeferențiere au fost asigurate de personalul de specialitate al firmei Pizzarotti, respectiv de Adrian Moldovan și Giuseppe Pasquale.

¹⁰ În cadrul celor două etape ale cercetării au fost efectuate peste 3500 de fotografii, 25 de fotogrammetrii, au fost desenate peste 800 de secțiuni de complexe *cross-section*, peste 200 m de profile stratigrafice.

având biletul propriu, care precizează, în integralitate, datele de identificare ale entității din care au fost recuperate: șantier, sector, unitatea de cercetare, caroul topografic, caroul intern (caroul interior celui topografic, de 2x2 m, unde a fost vorba exclusiv de strat arheologic), numărul complexului, coordonatele topografice (adâncimea de conturare, adâncimea maximă de golire), data, alte elemente de identificare, observații și număr de catalog. Practic, fiecare bilet din pungi își găsește, prin analogie, numărul în cadrul catalogului de bilete de șantier, făcând astfel mult mai coerentă (și, evident, mai ușoară) identificarea și interpretarea materialelor din pungi. Materialele speciale (plastica, uneltele din os, corn și piatră, vasele întregi și fragmentele ceramice cu pictură) au fost depuse în pungi și cutii speciale, cu bilete cu date suplimentare, cuprinse într-un catalog separat, cu trimitere la coordonatele spațiale.

Toate pungile cu materiale arheologice au fost transportate și depuse în depozitul Muzeului Municipal „Ioan Raica” din Sebeș, o estimare primară a cantității recuperate fiind de cca. 5-6 tone! Acestea au parcurs, în linii mari, primele etape ale prelucrării: spălare, curățare, întregire (restaurare-conservare), depunere în cutii speciale, fotografiere (parțial) și desenare (parțial).

Cercetarea preventivă a *Sitului nr. 6* a confirmat, în mare, cunoștințele anterioare cu privire la identitatea (apartenența) cultural-cronologică a depunerilor arheologice din acest areal, cu privire la succesiunea lor, la specificul depunerilor pentru diversele sectoare în parte¹¹, respectiv cu privire la conținutul material al acestora¹². Au fost obținute, însă, foarte multe date și informații noi, unele nebănuite, cu privire la distribuirea spațială a locuirilor neolitice, la caracteristicile geo-morfologice ale arealului și implicațiile evoluției acestora asupra locuirilor neolitice, la distribuirea spațială a sectoarelor cu diverse destinații ocupaționale (spații publice, zone de practicare a meșteșugurilor), inclusiv la sistemul de delimitare și protejare a locuirilor de factorii naturali și/sau antropici (ex: sistemul de șanțuri, trei la număr, surprinse pe liniile de nivel ale pantei de deasupra spațiilor locuite).

S-a confirmat astfel faptul că cea mai densă locuire și cea mai completă secvență stratigrafică este cea din sectorul *Bordane* (Zona 3, Sector A), care practic a dispărut aproape complet în urma cercetării preventive (cca. 90-95%), aici fiind surprinse complexe ale locuirii neolitice timpurii de tip Precriș, cu ceramica pictată cu buline albe și cu alte motive geometrice, suprapuse de locuințe Starčevo-Criș, în care apare ceramica policromă, asociată barbotinei și formelor bitronconice, urmate apoi de cel puțin două

¹¹ Berciu, Berciu 1947; Aldea, Ciută 1996; Ciută 2002; Ciută 2004; Ciută 2009a; Ciută 2009b; Ciută 2010a; Ciută 2010b; Ciută 2010c; Ciută 2015; Paul, Ciută 1997; Paul, Ciută *et alii* 1998; Paul, Ciută 1999; Paul, Ciută *et alii* 2000; RepAlba 1995; Ciută, Ciută 2013.

¹² Rustoiu, Ciută 2001; Ciută, Daisa 2000; Daisa, Ciută 2002; Ciută *et alii* 2004.

niveluri distincte de locuire aparținând fazei A a culturii Vinča. În unul din aceste niveluri, extremitatea de nord-est a sectorului a fost transformată în carieră de extragere a lutului, iar în asociere cu aceasta, tot în acest areal, apar cel mai frecvent cuptoare. A fost observată evoluția integrală a straturilor de depuneri, fiind evident faptul că marginea de nord a terasei a fost afectată de diverși factori, care au dus la „scurtarea” acesteia, precum și faptul că fragmentul de terasă avea o cu totul altă configurație în neolitic, fiind mai înalt la nord și mai jos spre sud și sud-est, terenul prezentându-se mult mai accidentat decât în zilele noastre, consecință a lucrărilor de amenajare agricolă (**fig. 3-4**). Cercetarea a surprins faptul că actuala coborâre spre Mureș, amenajată și cu un drum de acces, este o veche albie de torent, de configurația căreia au ținut cont comunitățile neolitice.

Deși a fost doar în mică măsură cercetat, sectorul *Vărâre* păstrează aceleași succesiuni de locuire, cu excepția depunerilor neolitice timpurii, și aici putând fi surprinsă o aglomerare de complexe dedicate prelucrării pietrei prin cioplire.

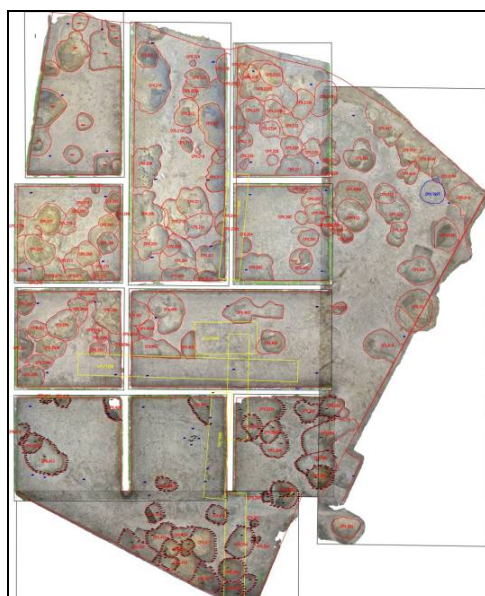
În sectorul *Șesu Orzii* (Zona 3, Sector C) au fost surprinse cele mai multe date și informații inedite. Au fost cercetate și documentate aceleași două faze de locuire vinčiene timpurii, prima caracterizată în principal prin locuințe adâncite, formate din mai multe gropi grupate, intersectate, în vreme ce în cea de-a doua predomină tipul de locuință de suprafață, cu platformă, de mari dimensiuni (6x8 m), cu pereți din chirpici și armătură din pari și lese de nuiele. Ceea ce a surprins a fost dimensiunea pe orizontală a locuirii vinčiene, mult mai mare decât s-a bănuț inițial, care merge spre sud, mai bine de 200 m, până pe panta inferioară a Dealului Barbului, practic până la cele trei șanțuri investigate. Un alt element inedit a fost acela că în zona de contact între terasă și baza pantei Dealului Barbului (țâțâna terasei a doua), depunerile arheologice se aflau la adâncimi cuprinse între 1 și 1,5 m - în unele locuri chiar aproape 2 m - acest strat de sol acumulându-se ca urmare a fenomenului de eroziune de pantă, extrem de activ pe argilele impermeabile de pe versanți.

Tot în acest sector a fost surprinsă o amenajare ce poate fi interpretată ca fiind un loc public, un spațiu de adunare a membrilor comunității (un fel de „piață centrală”), o fântână, iar în extremitatea de sud, cea mai ridicată, situată aproape de baza pantei dealului ce domină terasa, au fost documentate trei șanțuri paralele, de dimensiuni diferite, care se adânceau în argila bentonitică de culoare deschisă, fiind practicate exact pe liniile de nivel ale pantei.

O primă ipoteză cu privire la funcționalitatea acestora, pornind de la modul de realizare, dimensiunile lor, refacerile repetate, ar fi aceea că reprezintă canale de drenare a apelor pluviale ce coborau de pe versanți

Fig. 3. Fotografie aeriană a Sectorului A: *Bordane* (central) și *Vărăria* (dreapta sus), realizată cu drona, înainte de demontarea martorilor stratigrafici (autor: C. Șuteu)

Fig. 4. Referențiere a complexelor (fotogrammetrie) cu coordonatele topografice a sectorului *Bordane* cu precizarea complexelor cercetate adâncite în sterilul arheologic, a vechilor unități de cercetare (cu galben) și a martorilor stratigrafici inițiali

dealului, pentru protejarea satului de inundații, nefiind exclusă însă și o altă funcționalitate.

Necropola de incinerare Wietenberg a fost un alt element de noutate, aceasta fiind cercetată în extremitatea de sud-vest a *Zonei 3*. Judecând după modul de dispunere al urnelor funerare, după frecvența acestora, este de bănuț că doar jumătate din necropolă a fost surprinsă pe amprenta proiectului, ea continuând spre vest, în afara amprizei autostrăzii (fig. 5). Proasta conservare a urnelor funerare se datorează, probabil, ceramicii de slabă calitate din care acestea au fost confecționate.

Fig. 5. Vedere generală spre sud asupra necropolei din epoca bronzului (cultura Wietenberg, faza II)

Cantitatea și calitatea materialelor arheologice prelevate, chiar dacă nu a surprins - cercetările anterioare atrăgând atenția asupra acestui aspect - a fost una cu adevărat impresionantă, complexele de locuire fiind cele care au oferit un deosebit de bogat material ceramic, litic și resturi faunistice. Impresionante sunt râșnițele pentru măcinarea cerealelor, sau pentru prepararea pigmentilor minerali (ocru), de ordinul sutelor (probabil peste 500 de râșnițe întregi și fragmentare), bucraniile de bovine (*Bos Primigenius* și *Bos Taurus*), dar și de cervide și ovicaprine, uneltele din corn și din os (de ordinul miilor, inclusiv cârlige de pescuit), cantitatea enormă de lame și așchii din obsidian și silex.

Fig. 6. Vedere aeriană asupra *Zonei 3* la finalul cercetării (autor: C. Șuteu). Se observă cele trei șanțuri paralele la extremitatea de sud, parțial golite, culoarea închisă din zona centrală și de nord-est, ce reprezintă arealul cel mai jos altimetric, unde a fost prezent fenomenul înmlăștinării

Un alt element specific al locuirii comunităților vinčiene timpurii de la Limba-Oarda de Jos este numărul extrem de mare al reprezentărilor plastice pe și din ceramică. Cele peste 350 de figurine antropomorfe, întregi sau fragmentare, la care se adaugă zeci de capace prosopomorfe și reprezentări plastice antropomorfe în relief, de mari dimensiuni, pe pereții unor vase ceramice, precum și zecile de „altărașe” cu protome antropomorfe sau zoomorfe, ce păstrează uimitor de bine culoarea încrustațiilor roșii (ocru) și albe, sunt cele care confirmă o teorie deja enunțată anterior¹³, cu privire la locul și rolul pe care l-a jucat așezarea vinčiană de la Limba-Oarda de Jos în cadrul locuirilor vinčiene timpurii de pe Valea Mureșului Mijlociu.

Prelucrarea materialelor, datelor și informațiilor obținute în cadrul cercetării preventive din *Situl nr. 6* al Lotului 1 din Autostrada Sebeș-Turda se află în desfășurare, cantitatea și calitatea acestora făcând ca valorificarea să devină un proces îndelungat, dar care va oferi, cu certitudine, posibilitatea aprofundării cunoașterii modului de viață a comunităților neolitice, și nu numai, din zona bazinului mijlociu al Mureșului.

Preliminary Considerations Relating to Preventive Research at *Site no. 6* of *Sector no. 1* of the Sebeș-Turda Highway (Alba County, Romania)

(Abstract)

This study presents a short and synthetic presentation of the coordinates of the archaeological preventive research realized in 2006 on the *Site no. 6*, belonging to the *Sector no. 1* of the Sebeș-Turda Highway. In the study we present the circumstances of the startup of the research, including technical details of the contract, the parts, the surfaces researched and the evolution of the investigations. The geographical and morphological features of the site are described in detail, as well as the history of the systematical researches.

The quantity and quality of archaeological captured and taken, although not surprised - previous research by drawing attention to this issue - was a truly impressive housing complexes are those which provide a particularly rich ceramic, lithic and faunal remains. These underlines once again the important place occupied by the Limba-Oarda de Jos settlement within the Neolithic sites in Transylvania, specifically on the Mureș Valley and offer also the picture of the material and spiritual life and social stratification of the Neolithic communities.

Conclusions of the study are making references to analogies with similar sites, and also about similar archaeological items discovered in the Middle Mureș Valley area. The article starts and ends with reflections regarding the utility of the rescue excavations realized during the big projects of infrastructure.

---

¹³ Ciută, Florescu 2010; Ciută 2010a; Ciută 2010b; Ciută 2010c; Ciută, Ciută 2013.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Plan of Site no. 6 on the highway, according delimitation specified by diagnosis (MNUAI). *Zone 1* and *Zone 2* areas where archaeological deposits have been not discovered are shown in black. Violet indicates areas where necessary preventive archaeological investigations were conducted.
- Fig. 2.** Overview of *Zone 3* indicating Sections A, B and C, and areas investigated in the second phase (B1 and B2), as well as those remaining unexplored (C1 and C2, and DJ 107C).
- Fig. 3.** Aerial photograph of sector A: *Bordane* (central) and *Vărăria* (top-right), taken by drone before dismantling stratigraphical “witnesses” (photo: C. Șuteu).
- Fig. 4.** Referencing complexes (photogrammetry) with topographic coordinates indicating the *Bordane* sector of researched complexes dug into the sterile archaeological layer, the old research units (yellow) and stratigraphical “witnesses.”
- Fig. 5.** General view from the southwest of the Bronze Age necropolis (Wietenberg culture, phase II).
- Fig. 6.** Aerial view of *Zone 3* to the limits of the research area (photo: C. Șuteu). Observe the three partially empty parallel ditches in the extreme south and the dark colour of the central and northeast areas, which are the lowest-lying and presented swampy conditions.

Abrevieri bibliografice

Aldea, Ciută 1996	- Ioan Al. Aldea, Marius Ciută, <i>Limba-„Bordane”</i> , în <i>CCA. Campania 1995</i> , Brăila, 1996, p. 5.
Berciu, Berciu 1947	- Dumitru Berciu, Ion Berciu, <i>Cercetări arheologice în județul Alba I</i> , în <i>Apulum</i> , III, 1947, p. 1-43.
Ciută 2002	- Marius-Mihai Ciută, <i>O locuință neolitică timpurie descoperită în situl de la Limba-Bordane</i> , în <i>Apulum</i> , XXXIX, 2002, p. 3-33.
Ciută 2004	- Marius-Mihai Ciută, <i>Contribuții la repertoriul descoperirilor aparținând fazelor timpurii ale culturii Vinča în Transilvania</i> , în <i>PA</i> , IV, 2004, p. 29-35.
Ciută 2009a	- Marius-Mihai Ciută, <i>Precizări cu privire la topografia, toponimia și sectoarele complexului de așezări preistorice de la Limba-Oarda de Jos (jud. Alba)</i> , în <i>Apulum</i> , XLVI, 2009, p. 337-362.
Ciută 2009b	- Marius-Mihai Ciută, <i>References Regarding the Topography, Toponymy and the Sectors of the Archaeological Complex of Settlements from Limba-Oarda de Jos (Alba County)</i> , în <i>ATS</i> , VIII, 2009, p. 65-88.
Ciută 2010a	- Marius-Mihai Ciută, <i>Considerații preliminare asupra plasticii antropomorfe vinčiene descoperite în situl arheologic de la Limba-Oarda de Jos (jud. Alba)</i> , în <i>Apulum</i> , XLVII, 2010, p. 219-231.
Ciută 2010b	- Marius-Mihai Ciută, <i>Venus de la Limba-Oarda de Jos (jud. Alba)</i> , în <i>Corviniana</i> , XIII, 2010, p. 29-40.
Ciută 2010c	- Marius-Mihai Ciută, <i>Venus from Limba</i> , în <i>FVL</i> , 53, 2010, p. 13-22.

- Ciută 2015 - Marius-Mihai Ciută, *Noi precizări cu privire la succesiunile de depuneri preistorice din situl arheologic de la Limba-Oarda de Jos (jud. Alba)*, în *Apulum*, LII, 2015, p. 47-84.
- Ciută, Daisa 2000 - Marius-Mihai Ciută, Beatrice Daisa, *Considerații asupra unor amprente de frunze descoperite într-o locuință neolitică din situl de la Limba-Vărâria*, în *Sargetia*, XXVIII-XXIX, 1999-2000, p. 25-37.
- Ciută et alii 2004 - Marius-Mihai Ciută, Beatrice Daisa, Barbara Zach-Obmann, *Identificarea macroresturilor vegetale descoperite într-un sit arheologic aparținând perioadei neoliticului dezvoltat (Limba-Bordane)*, în *Apulum*, XLI, 2004, p. 103-112.
- Ciută, Florescu 2010 - Marius-Mihai Ciută, Cristian Florescu, *Considerations Regarding Vinča Anthropomorphic Figurines Discovered in Archaeological Site Limba-Oarda de Jos, Sectors: Bordane, Șesu Orzii and Vărâria (Alba County)*, în *ATS*, IX, 2010, p. 85-112.
- Rustoiu, Ciută 2001 - Gabriel Rustoiu, Marius-Mihai Ciută, *Considerații cu privire la unele descoperiri aparținând primei epoci a fierului din așezările de la Limba-Bordane și Limba-Șesu Orzii*, în Călin Cosma, Dan Tamba, Aurel Rustoiu (ed.), *Studia archaeologica et historica Nicolae Gudea dicata. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani*, Cluj-Napoca, Zalău, 2001, p. 119-134.
- Ciută, Ciută 2013 - Marius-Mihai Ciută, Beatrice Ciută, *Sceptrul neolitic timpuriu de la Limba-Bordane. Între șaman și preot*, în *Terra Sebus*, 5, 2013, p. 11-30.
- Daisa, Ciută 2002 - Beatrice Daisa, Marius Ciută, *Contribuții la reconstituirea paleomediului comunităților Vinča din Bazinul mijlociu al Mureșului. Considerații asupra unor noi amprente vegetale descoperite în situl de la Limba-Vărâria*, în *Sargetia*, XXX, 2001-2002, p. 51-59.
- Paul, Ciută 1997 - Iuliu Paul, Marius-Mihai Ciută, *Limba-Șesul Orzii*, în *CCA. Campania 1996*, București, 1997, p. 2-3.
- Paul, Ciută 1999 - Iuliu Paul, Marius-Mihai Ciută, *Limba-Bordane, jud. Alba*, în *CCA. Campania 1998*, Vaslui, 1999, p. 66-67.
- Paul, Ciută et alii 1998 - Iuliu Paul, Marius-Mihai Ciută, *Limba-Bordane și Limba-În Coastă, jud. Alba*, în *CCA. Campania 1997*, Călărași, 1998, p. 41-42.
- Paul, Ciută et alii 2000 - Iuliu Paul, Marius-Mihai Ciută, Paula Mazăre, Cristian Florescu, Beatrice Daisa, *Limba, com. Ciugud, jud. Alba. Punct Bordane*, în *CCA. Campania 1999*, Deva, 2000, p. 56-58.
- RepAlba 1995 - Vasile Moga, Horia Ciugudean (ed.), *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995.

Cuvinte-cheie: Limba-Oarda de Jos (jud. Alba), Valea Mureșului Mijlociu, cercetare preventivă, neolitic timpuriu (Precriș, Starčevo-Criș), neolitic dezvoltat (Vinča timpuriu).

Keywords: Limba-Oarda de Jos (Alba county), Middle Mureș Valley, preventive research, Early Neolithic (Precriș, Starčevo-Criș), developed Neolithic (Early Vinča).

CONSIDERAȚII ASUPRA UNOR FRAGMENTE DE CHIRPICI CU AMPRENTE DE FRUNZE PROVENITE DIN SITUL PREISTORIC DE LA LIMBA-ȘESU ORȚII (CAMPANIA 2016)

Beatrice CIUȚĂ*

Subiectul studiului de față îl constituie determinarea unor fragmente de chirpici, prelevate din cadrul unei locuințe neolitice, ce păstrează amprente de frunze de arbori. Fragmentele au fost recuperate în urma săpăturilor arheologice de salvare efectuate în cursul anului 2016 în situl de la Limba, punctul Șesu OrȚii¹.

Descoperirile de amprente determinabile de frunze sunt rare în săpăturile arheologice, acestea păstrându-se numai în situații speciale, respectiv în cazurile de incendiere a locuințelor, așa cum presupunem că a fost și în situația de față.

Nu este prima dată când complexul de situri preistorice de la Limba a oferit o serie de elemente materiale constând din resturi și amprente de vegetale în diferite contexte, pe marginea cărora au putut fi avansate propuneri de identificări ale unor specii de plante contemporane cu comunitățile neolitice ce au habitat pe prima terasă a Mureșului, în intervalul cronologic al culturii Vinča².

În cadrul UC 26 cpx 18, realizată în punctul Șesu OrȚii, au fost descoperite într-o locuință vinčiană de suprafață de mari dimensiuni, 12 fragmente de chirpici ars, prezentând amprente de frunze de arbori, alături de urmele lăsate de pari de lemn, de diferite grosimi. În ansamblul ei, locuința a fost dezvelită pe o suprafață de 25 m², stratul de fragmente din chirpici ars având o grosime de 20-30 cm³. Semnificative sunt resturile de

---

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: beatrice.ciuta@uab.ro.

¹ În cadrul săpăturilor de salvare de pe situl 6 al lotului 1 al viitoarei autostrăzi Sebeș-Turda; pentru o descriere detaliată, vezi Ciută *et alii* 2016.

² Daisa, Ciută 2001, p. 25-27; Daisa, Ciută 2002, p. 52-53.

³ În articolul de față, nu o să insistăm asupra contextului arheologic, el va face obiectul unui studiu mai amplu în viitor, când vom aborda și publica toate fragmentele de chirpici cu amprente vegetale descoperite în campania din anul 2016. Datorită faptului că s-a săpat o suprafață foarte mare, am reușit recuperarea unui volum impresionant de fragmente cu amprente vegetale din cadrul locuințelor neolitice de suprafață, iar prelucrarea lor necesită un efort considerabil și un timp îndelungat; în final va rezulta o imagine clară și complexă a

pereți, realizați din lut, care păstrează foarte clar amprente tehnicii de construcție. Pe părțile exterioare, și mai ales interioare, ale acestor fragmente se pot observa urme de pari și nuiele, materiale folosite ca armătură pentru consolidarea pereților (**fig. 1**). Analizarea acestora ne-a oferit posibilitatea de a identifica specia de arbori folosită de comunitatea vinčiană la construirea locuințelor.

Determinarea amprentelor vegetale vizibile pe fragmentele de chirpici descoperite poate fi considerată o contribuție la reconstituirea paleoecologică a zonei. Chirpiciul a fost materia primă principală utilizată la construcția locuințelor pe toată durata preistoriei și a fost folosit chiar și în epocile următoare.

Argila era amestecată cu paie de cereale pentru a-i conferi un grad superior de plasticitate, pentru uscarea uniformă, dar și pentru o mai mare rezistență în timp⁴. Când privește lemnul, acesta trebuia să aibă o serie de calități, esențiale, și anume să fie ușor de prelucrat, dar și rezistent în timp.

Tehnica de construcție cu chirpici aplicat pe un perete de nuiele împletite a fost folosită cu precădere, înainte de utilizarea pe scară largă a cărămizilor la construirea locuințelor. Această tehnică de construcție constă în crearea unui panou din pari împlețiți cu nuiele, peste care se adaugă un material argilos ce conținea lut, apă și degresant. Ca degresant se foloseau, de obicei, materiale vegetale, cum ar fi resturi de cereale sau, în cazul nostru, frunze uscate. Remarcăm faptul că frunzele de pe crengi, precum și cele de pe pari, au fost lăsate intenționat, pentru a asigura o mai bună aderență a chirpiciului pe elementele de structură sau de armare a pereților⁵. Tehnica de realizare, respectiv de finisare cu mâna, a fost cea mai comună metodă. Multe din ele prezintă amprente foarte clare ale degetelor persoanei/persoanelor care au realizat structura.

Arheologia, în colaborare cu paleoecologia, pot oferi oportunitatea de a analiza modul în care omenirea s-a adaptat mediului înconjurător, de-a lungul timpului, și cum a exploatat resursele naturale în avantajul ei, cu toate consecințele acțiunilor sale.

Astfel ne permite înțelegerea modului în care schimbările climatice au fost influențate de factorul antropogen în trecut și care au luat amploare în prezent, când se poate vorbi de consecințe grave, cum ar fi încălzirea globală și efectele negative ale acesteia⁶. Prin urmare, rezultatele cercetărilor arheologice, precum și cele ale paleoecologiei din diferitele areale ale lumii

---

modului în care comunitatea din acest areal a utilizat arborii la construirea locuințelor de suprafață.

⁴ Monah 1992, p. 186.

⁵ Monah 1985, p. 314.

⁶ Sherard 2009, p. 29.

sunt importante pentru a putea identifica modificările climatice produse pe termen lung, ca urmare a influenței antropogene. Din păcate, astfel de date sunt greu de recuperat, mai ales pentru zona temperată unde sursele standard de informare, cum ar fi analizele de polen, lipsesc pentru cea mai mare parte a arealelor vizate⁷.

Rezultatele cercetărilor arheobotanice, chiar dacă sunt relative, oferă informații importante asupra vegetației, una din componentele importante ale mediului înconjurător, ce reacționează ca un adevărat „barometru” la schimbările climatice⁸, motiv pentru care cunoașterea evoluției acestora este deosebit de importantă pentru determinarea paleoclimei⁹.

Rezultatele obținute din analiza amprentelor păstrate pe fragmentele de chirpici, descoperite în săpăturile arheologice, sunt foarte importante și pentru reconstituirea paleoecologică a zonei avute în vedere.

Gradul de alterare a peisajului ca urmare a acțiunii factorului uman este foarte puțin abordat de studiile de specialitate și cunoscut în zilele noastre. Cu alte cuvinte, pentru țara noastră nu există studii referitoare la impactul resimțit, pe perioade mai scurte sau mai lungi de timp, de mediul înconjurător din cauza tăierilor masive de arbori, utilizați la construirea de locuințe, în cadrul așezărilor umane în trecut, și a modului în care acestea au influențat, ulterior, evoluția arealului respectiv¹⁰.

În acest context, merită menționată și importanța analizei amprentelor de pari păstrate pe chirpici, deoarece în multe cazuri se poate stabili anotimpul în care s-a construit locuința. Dacă lemnul era ajuns la maturitate, este foarte posibil ca locuințele să fi fost construite înainte de sosirea iernii, respectiv toamna¹¹.

Prin caracteristicile pe care le păstrează (vorbind aici de morfologie, configurație, structură), amprente de frunze pot uneori, chiar și în lipsa unor părți importante (extremitățile limbului, baza frunzei, etc.), în condițiile păstrării nervurii principale și a unei părți a celor secundare, să ducă la identificarea speciei de arbore căreia i-a aparținut frunza ce a ajuns în contact cu masa de argilă¹².

Cele douăsprezece fragmente de chirpici supuse atenției noastre sunt de dimensiuni diferite, iar pe suprafața lor s-au păstrat, complet sau parțial, amprente de frunze sau chiar ale unor crengi, utilizate la construirea pereților sau a platformelor locuințelor. Ampretele pe care le-au lăsat sunt

---

⁷ *Ibidem*, p. 30.

⁸ Tomescu 1998-2000, p. 249.

⁹ Monah 1992, p. 185.

¹⁰ Sherard 2009, p. 32.

¹¹ Monah 1985, p. 311-319.

¹² Daisa, Ciută 2001, p. 26; Daisa, Ciută 2002, p. 52.

destul de bine păstrate (arderea chirpiciului neafectându-le forma), iar analiza lor cu ajutorul tehnicilor de fotografie RTI și 3D¹³ (**fig. 2**) ne-a permis identificarea speciei cărora aceste resturi aparțin. Interesant este modul de adăugare a argilei pe unele fragmente, deoarece acestea au două straturi diferite de lutuială. Cea în care s-a impregnat amprenta frunzei este o argilă de culoare roșu-închis (după ardere), iar cealaltă este o nuanță mai deschisă, oarecum asemănătoare bentonitei¹⁴. Această situație ne poate duce cu gândul la o intenție de finisare a părții active (**fig. 3**)!

În urma analizelor, s-a constatat că amprente de frunze determinabile de pe fragmentele de chirpici ars (**fig. 4**) aparțin, cel mai probabil, arborelui din specia *Ulmus minor* (ulm de câmpie)¹⁵. Rezultatele obținute s-au bazat pe tehnica analizei morfologico-comparative, având la bază trăsăturile externe ale amprente de frunză. Frunza arborelui, pe baza căreia am analizat caracteristicile de identificare, este eliptică către obovată, asimetrică la bază, cu pețiol scurt (**fig. 5**).

În România, ulmul de câmpie apare din silvostepă până în zona forestieră, fiind frecvent în pădurile de câmpie și dealuri joase. Este o specie de amestec, fiind în cvasitotalitatea cazurilor diseminat în pădurile de luncă și șleauri. Ulmul de câmp este o specie eurifită cu mari valențe de adaptare la umiditatea solului. În lunci, pe soluri bogate și profunde, umede și afânate, are creșteri mari¹⁶.

Caracteristici importante ale ulmului de câmpie sunt durabilitatea, precum și rezistența sa la factorii externi agresivi. Poate că această trăsătură a făcut ca arborele să fie utilizat la construirea locuințelor până în secolul trecut. Ca specie de amestec în pădurile de șleau și luncă și prin lemnul valoros, ulmul rămâne o specie importantă a pădurilor noastre¹⁷.

Numărul mare de fragmente de chirpici cu amprente de frunze și de pari, descoperite în situl de la Limba în ultimii ani, ne relevă faptul că arealul acestuia era destul de împădurit în perioada preistorică.

La ora actuală, diversitatea reliefului ca și a structurii geologice se reflectă în mod direct în componenta florei. Vegetația din bazinul mijlociu al Mureșului corespunde, în cea mai mare parte, gorunetelor, fâgetelor și fâgeto-cărpinetelor¹⁸.

---

¹³ Mulțumesc și pe această cale colegului Călin Șuteu pentru sprijinul oferit în realizarea fotografiilor și planșelor incluse în prezentul studiu.

¹⁴ Merită menționat că există resurse de bentonită în zonele din acest areal geografic (Șeușa, Limba ș.a.).

¹⁵ Stănescu 1996, p. 147.

¹⁶ *Ibidem*, p. 148.

¹⁷ *Ibidem*, p. 149.

¹⁸ Roșu 1973, p. 134.

În urma rezultatelor obținute (cele actuale la care se adaugă și cele analizate și publicate în anii trecuți)¹⁹ putem lansa ipoteza că arborii utilizați la construirea locuințelor de către comunitățile vinčiene de la Limba trebuiau să îndeplinească o condiție esențială: să fie ușor de prelucrat și fasonat pentru obținerea de pari, respectiv nuiiele utilizate pe post de armătură la construirea pereților, dar mai ales să reziste în timp.

Remarks on Several Burnt Clay Fragments with Leaf Imprints Recovered from a Neolithic Surface House at Limba-Șesu Orzii (2016 Campaign)

(Abstract)

The present paper discusses the discovery of tree leaf imprints on burnt clay fragments belonging to a surface house from the Neolithic site (Vinča culture) of Limba-Șesu Orzii (Ciugud village, Alba county).

Following a presentation of theoretical aspects on archaeobotanical methodology, the author describes the context of discovery and the recovered pieces (twelve burnt clay fragments with leaf imprints are examined). Based on morphological comparisons, the imprints are identified as belonging to the elm tree (*Ulmus minor* fam. *Ulmaceae*), a weak essence, typical for the Mureș River meadows and characteristic of the wet, warm climate with high precipitation which is believed to have prevailed in this area in middle Neolithic times.

It is hoped that archaeobotanical analysis represents an important contribution to the reconstruction of the Neolithic environment of the Middle Mureș Valley, especially with regards to the tree species used for building constructions within the Limba settlement.

Explanation of Figures

Fig. 1-4. Fragments of burnt clay with vegetal imprints, used to identify the tree species.

Fig. 5. Plate with elm leaf and branches.

Abrevieri bibliografice

Daisa, Ciută 2001	- Beatrice Daisa, Marius-Mihai Ciută, <i>Locuința neolitică din situl de la Limba-Vărâria</i> , în <i>Sargetia</i> , XIX, 2001, p. 25-37.
Daisa, Ciută 2002	- Beatrice Daisa, Marius-Mihai Ciută, <i>Contribuții la reconstituirea paleomediului comunităților Vinča din Bazinul mijlociu al Mureșului</i> , în <i>Sargetia</i> , XXX, 2002, p. 52-59.
Ciută et alii 2016	- Marius Ciută, Radu Totoianu, Călin Șuteu, Ionuț Codrea, Beatrice Ciută, Bogdan Bobîna, Alexandru Bărbat, <i>Considerații preliminare privind cercetările preventive din situl nr. 6 aparținând</i>

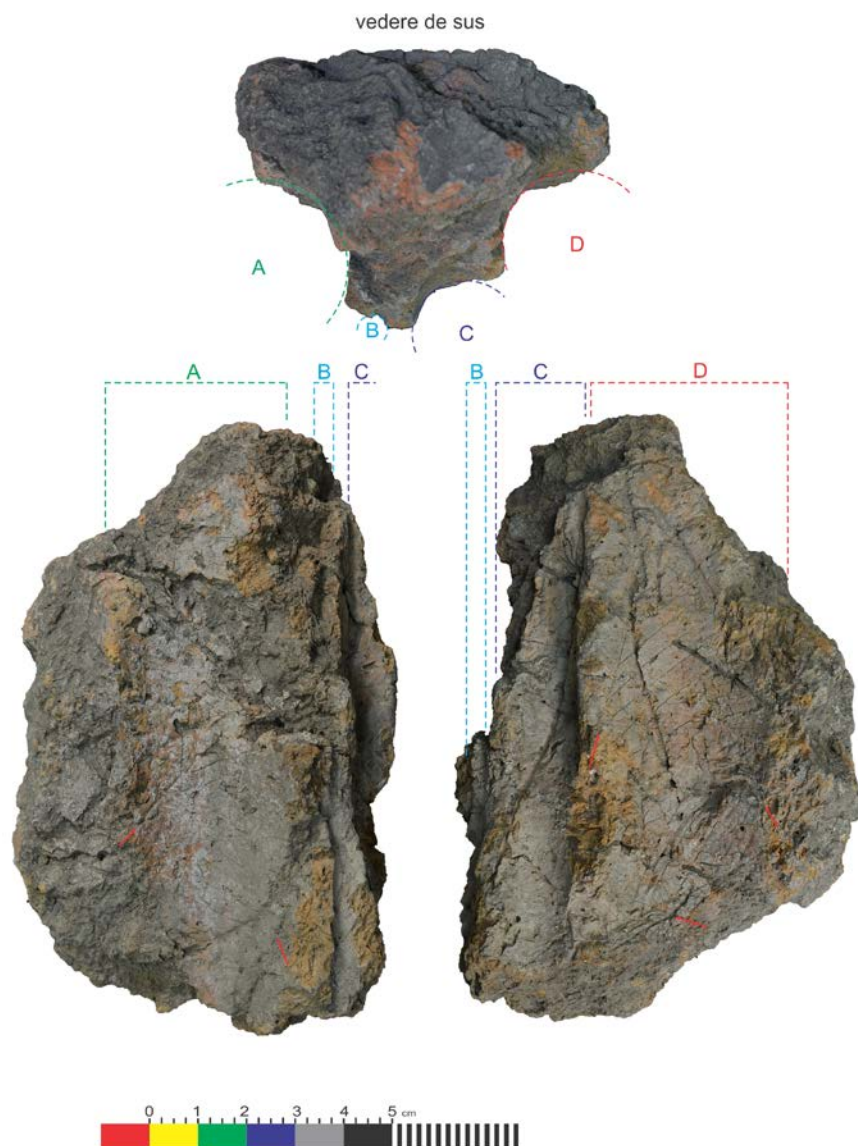
¹⁹ Daisa, Ciută 2001, p. 25-37; Daisa, Ciută 2002, p. 52-59.

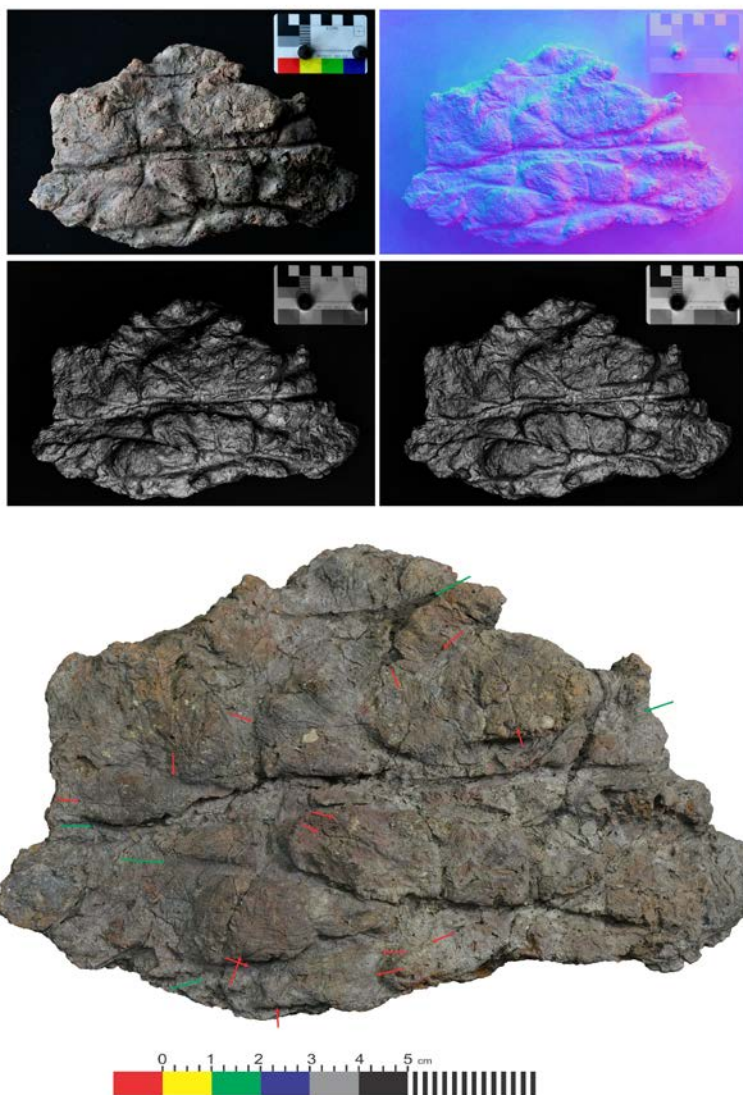
- lotului 1 al viitoarei autostrăzi Sebeș-Turda (jud Alba), în Terra Sebus, 8, 2016, p. 9-22.*
- Monah 1985 - Felicia Monah, *Amprente de frunze descoperite în stațiunea arheologică Poduri-Dealul Gbindaru, jud. Bacău, în Mem.Antiq, IX-XI, 1985, p. 685-691.*
- Monah 1992 - Felicia Monah, *Amprente de plante descoperite în așezări eneolitice din Moldova, în ArbMold, XV, 1992, p. 185-189.*
- Roșu 1973 - Alexandru Roșu, *Geografia fizică a României*, București, 1973.
- Sherard 2009 - Jeffrey L. Sherard, *Analysis of Daub from Mound V, Moundville: Its Role as an Architectural Indicator*, în B.A.M.N.H., 27, 2009, p. 29-42.
- Stănescu 1996 - V. Stănescu, *Dendrologia*, Brașov, 1996.
- Tomescu 1998-2000 - Mihai Tomescu, *Holocenul - date cronologice și climatice*, în C.Arh, XI/I, 1998-2000, p. 235-270.

Cuvinte-cheie: determinări arheobotanice, amprente vegetale, chirpici, neolitic, locuință de suprafață.

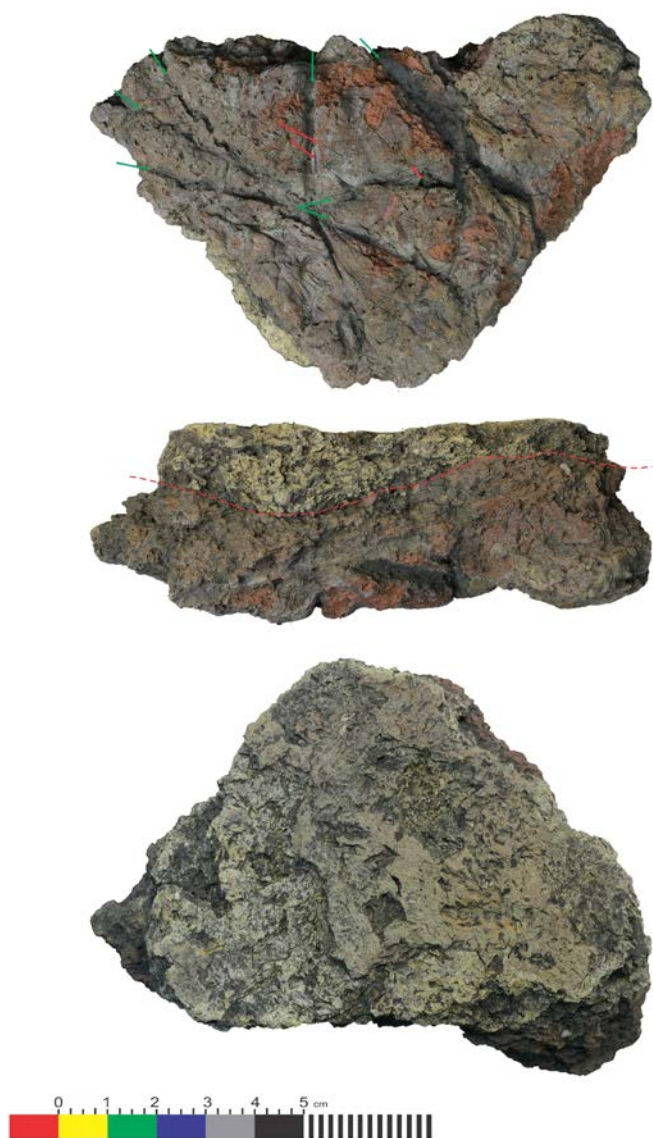
Keywords: archaeobotanical determination, burnt adobe imprints, clay, Neolithic era, surface house.

Fig. 1. Fragment de chirpici din zona unor stâlpi de susținere. Pot fi identificate 4 elemente structurale (A, B, C, D), precum și multe amprente de frunze (săgețile roșii) și crenguțe (săgețile verzi)

Fig. 2. Documentarea fotografică complexă a unui fragment de chirpici de podea: documentare H-RTI (cu filtrele *Default Enhancement*, *Normals Visualization*, *Specular Enhancement*); același fragment, cu indicarea amprentelor vegetale de frunze și crenguțe

Fig. 3. Fragment de chirpici de podea cu un strat suplimentar de lutuială (reparație?): zona cu amprente vegetale de frunze și crenguțe și reparația, realizată cu alt tip de lut, văzută în secțiune și de sus

Fig. 4. Alte fragmente de chirpici cu amprente vegetale, provenite cel mai probabil din structuri supraterane, de tipul pereților sau a platformelor suspendate

Fig. 5. Frunze și crenguțe de ulm, *Ulmus campestris*
(sursa: http://www.wikiwand.com/fr/Orme_Champetre, accesat la 29.05.2016)

GLIGOREȘTI-HOLOAME.

O AȘEZARE A BRONZULUI TÂRZIU DIN TRANSILVANIA*

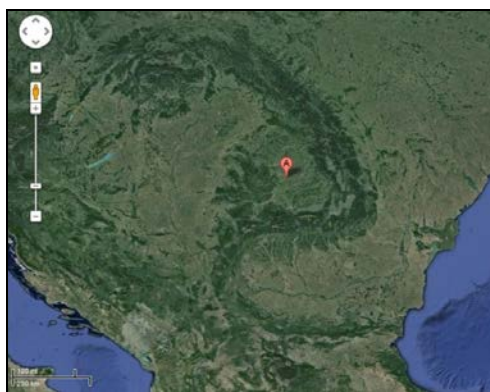
Florin GOGÂLTAN**

Cristian Ioan POPA***

Situarea administrativă și geografică

Satul Gligorești (com. Luna, jud. Cluj) este situat în vestul Transilvaniei, la limita administrativă a trei județe: Cluj, Mureș și Alba (**fig. 1**). Obiectivul arheologic de pe *Holoame* se află în dreapta drumului ce duce de la gara Gligorești spre sat (la circa 500 m de acesta), dominând lunca largă în amonte de confluența râului Arieș cu Mureșul. Acum locul se prezintă sub forma unei movile de formă elipsoidală ce se înalță cu până la 8 m față de terenul înconjurător. Lungimea actuală a platoului grindului este de 165 m, iar lățimea de 50 m (**fig. 2**).

Coordonate GPS: latitudine 46°24'48.22" N, longitudine 23°59'26.39" E. Altitudine: 271 m.

Fig. 1. Localizarea satului Gligorești (după www.maps.google.com)

---

* Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului finanțat de Ministerul Educației Naționale, CNCS-UEFISCDI, nr. PN-II-ID-PCE-2012-4-0020. Prezentul studiu reprezintă versiunea extinsă, în limba română, a unui material care a văzut lumina tiparului în limba germană la Chișinău (Gogâltan, Popa 2016).

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca; e-mail: floringogaltan@gmail.com.

*** Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: cristi72popa@yahoo.com.

Istoricul cercetărilor arheologice din hotarul localității Gligorești

Începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, odată cu intensificarea preocupărilor în domeniul arheologiei transilvănene, apar și primele mențiuni referitoare la vestigii descoperite în diferite puncte ale satului Gligorești¹. Aceste prime consemnări, din anul 1871, datorate lui Balázs Orbán, ne oferă informații cu privire la epoca romană, între siturile amintite figurând și cel de la *Holoame* (*Halom*), căruia îi lasă și o sumară descriere, singura înainte ca locul să fie transformat în carieră de nisip². El a apreciat că dimensiunile sale erau de 300 x 150 de pași (cca. 250 x 125 m). Între anii 1895/1896 și 1912, István Téglás va întreprinde cu regularitate o serie de cercetări la Gligorești și în împrejurimi, concretizate prin descoperirea unor importante vestigii romane: cărămizi ștampilate sau cu graffiti, alte materiale de construcții, ceramică, piese din fier și sticlă, monumente din piatră și monede³. Materialele rezultate din aceste periegheze, provenind inclusiv de pe *Holoame*, au rămas până de curând necunoscute⁴, astfel încât, cel puțin raportările la descoperirile romane ce au urmat s-au redus la câteva informații lipsite de importanță.

Aici mai putem aminti și consemnarea unei „cetăți” la Gligorești, menționată la József Könyöki și Géza Nagy⁵, nuanțată ulterior de către Márton Roska prin identificarea toponimului *Cetatea Păgânului* (*Pogányvár*), pe care autorul îl considera demn de verificat și cu posibil potențial pentru arheologia preistorică⁶.

---

¹ Localitatea a purtat diferite denumiri în epoca modernă: ung. Gerendszentmárton, Sósszentmárton; rom. Sânmartinul-Sărat.

² Orbán 1871, p. 66-67. Anterior, în vecinătatea Gligoreștiului era semnalată existența drumului roman vizibil în zona Luncaniului (ung. Gerend) (Ipolyi 1861, p. 239, nr. 112).

³ Téglás 1896, p. 428.

⁴ Însemnările sale arheologice au fost publicate de către I. Bajusz, împreună cu o bogată ilustrație de la Gligorești (Bajusz 2005, p. 309-321).

⁵ Könyöki, Nagy 1905, p. 293.

⁶ Roska 1942, p. 251, nr. 84; p. 367, nr. 362. Informația este preluată de Vasilev 1992, p. 229, nr. 2, cu precizarea că aici „se găsesc urme de așezare preistorică”. Problema „cetății” a mai fost discutată și de noi (Popa 2000, p. 83 și nota 186), excluzând-o din rândul fortificațiilor, întrucât pe locul sugerat de harta publicată de Vasilev 1992, p. 229 nu există nicio urmă de amenajare defensivă, iar toponimul nu este cunoscut astăzi de localnici. În schimb, István Téglás nota în anul 1904 existența unui val de cetate în zona bisericii greco-catolice din sat, pe marginea terasei Arieșului (Bajusz 2005, p. 314). Informația sa pare credibilă, dacă aruncăm o privire pe o hartă iosefină (1769-1773), unde biserica din Gligorești apare ridicată pe o înălțime înconjurată de o fortificație eliptică. De altfel, din actualul cimitir care înconjoară biserica au fost recuperate diverse fragmente ceramice preistorice și din mileniul I p. Chr.

Fig. 2. Hartă iosefină (1767-1773) cu satul Gligorești (Sz. Márton) și movila Holoame (marcată cu săgeată de culoare verde)

Până după mijlocul secolului XX, alte informații noi nu sunt cunoscute. Abia în anul 1960, Kurt Horedt, pe baza unor informații primite de la Mircea Rusu, înscrie și localitatea Gligorești în catalogul descoperirilor de tip Wietenberg⁷. Cel mai probabil, aceste vestigii proveneau din situl Holoame. Ulterior, în 1965, Nicolae Vlassa va semna pentru prima oară, în mod explicit, așezarea de pe Holoame, recoltând, din zona distrusă de cariera de nisip și pietriș, materiale neolitice, Coțofeni, din prima epocă a fierului și romane⁸. Zece ani mai târziu, M. Rusu, informat de către N. Vlassa, va include Gligoreștiul în rândul așezărilor datând din secolele X-XI p. Chr. din Transilvania⁹. În anul 1980, Dumitru Protase va semna pe această movilă și prezența unor vestigii dacice, puse în corelație cu cele de factură și epocă romană, cunoscute din același punct¹⁰.

Referințele cele mai dese la potențialul arheologic al localității Gligorești, altele decât cele amintite, s-au concentrat în a doua jumătate a secolului trecut asupra descoperirilor romane, fie prin rezumarea mai vechilor date cunoscute¹¹, fie prin publicarea unor informații noi¹². Pentru aceeași epocă datele sunt reluate și la începutul acestui secol¹³.

⁷ Horedt 1960, p. 111, poz. 62; vezi și harta de la fig. 4; informație preluată, ulterior, și la Boroffka 1994, p. 46, nr. 214.

⁸ Vlassa 1965, p. 31-32.

⁹ Rusu 1975, poz. 49.

¹⁰ Protase 1980, p. 51, fig. 23, poz. 21. Materiale care aparțin, mai degrabă orizontului din sec. III-II BC decât epocii romane (vezi Popa 2000, p. 60 și nota 35).

¹¹ TIR, p. 61; Tudor 1968, p. 207; Branga 1980, p. 107; Bărbulescu 1987, p. 49-52.

Repertoriul arheologic al județului Cluj din anul 1992 consemnează doar vechile descoperiri, cu o serie de confuzii privitoare la unele puncte de interes arheologic, sitului de pe *Holoame* neprecizându-i-se numele¹⁴.

Doar cercetările efectuate în punctul *Holoame*, începând cu anul 1990, la început sub forma unei periegheze (Gelu Florea, Florin Gogâltan, Aurel Rustoiu și Adrian Ursuțiu), apoi sistematice, continuate cu campaniile din perioada 1994-1997, au fost însă în măsură să ofere informații mai consistente referitoare la locuirea acestei zone în diverse epoci.

Prima campanie de săpături, din anul 1990, derulată sub egida Institutului Român de Tracologie¹⁵, a vizat, prin sondajele realizate, cunoașterea stratigrafiei sitului. Cu acel prilej au fost secționate depunerile arheologice de pe latura de vest a grindului, stratigrafia dovedindu-se, încă de pe atunci, una destul de consistentă, cu nivele de locuire din epoca neolitică, Coțofeni, din bronzul timpuriu, bronzul târziu, prima epocă a fierului și din epoca romană. După o succintă semnalare¹⁶, rezultatele cercetării au fost publicate, în anul 1994, sub forma unui raport, în care era subliniat îndeosebi caracterul aparte al descoperirilor preistorice¹⁷.

Datorită importanței sitului pentru cunoașterea evoluției culturale a preistoriei din vestul Transilvaniei, cercetările sunt reluate în anul 1994, dobândind caracterul unui șantier sistematic și, în același timp, de șantier-școală, având o continuitate până în anul 1997¹⁸. Cu prilejul acestor săpături s-a cercetat, prin secțiuni magistrale, întregul sit, lămurindu-se stratigrafia depunerilor arheologice și descoperindu-se numeroase complexe, care au confirmat sau precizat epocile în care situl a fost locuit¹⁹.

---

¹² Winkler, Hopârtean 1973, p. 127, 134-135, fig. 22, tabelul 5 (descoperiri monetare).

¹³ Popa 2002, p. 92, nr. 294; Fodorean 2006, p. 159, 218-219, 338-339, 386; Gudea 2008, p. 76, nr. 20.

¹⁴ Vasiliev 1992, p. 228-330. Acestea cu toate că fișa de repertoriu pe baza căruia s-a întocmit (parte din RAN) specifica identitatea între *Furnicar* și *Halom*.

¹⁵ Coordonarea șantierului a revenit lui Mircea Rusu, săpătura fiind realizată de Florin Gogâltan și Gelu Florea.

¹⁶ Roman 1991, p. 180.

¹⁷ Gogâltan, Florea 1994, p. 9-38, fig. 1-19.

¹⁸ Colectivul de cercetare a fost format din Florin Gogâltan (coordonator, Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca), Adrian Ursuțiu (Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca) și Ioan Alexandru Aldea (Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia). În cadrul șantierului-școală și-au făcut practica de specialitate mai multe generații de studenți din centrele universitare de la Alba Iulia (Constantin Inel, Gabriel T. Rustoiu, Cristinel Fântâneau, Adrian Creț, Cristian I. Popa, Gruia Fazecaș, Iosif V. Ferencz, Tuculin Gorovei, Iustina Bucur, Cristina Oană, Ica Ghiușanț, Claudia M. Florea, Dana Pop, Paula Mazăre), Cluj-Napoca (Zsolt Molnár, Călin Ghemiș) și Budapesta (Tóth Árpád).

¹⁹ Gogâltan *et alii* 1996a, p. 51-52; Gogâltan *et alii* 1996b, p. 25; Gogâltan 1997, p. 18-19.

În anul 2000 au fost publicate rezultatele unor cercetări de teren efectuate în hotarul satului în 1996²⁰. Au fost aduse în atenție puncte mai vechi sau nou descoperite (*După Sat*, *După Moară*, *Între Pâraie*, *În Berc*), ce au furnizat noi date cu privire, îndeosebi, la Evul Mediu și epoca romană, însoțite de unele considerații istorice asupra evoluției locuirilor umane în acest teritoriu²¹. Alte materiale arheologice, aparținând finalului epocii cuprului, au fost descoperite pe buza terasei în cimitirul din sat, în cursul anului 1997²².

În anul 2004 este publicat un amplu raport privitor la cercetările derulate la Gligorești între anii 1994 și 1996, în care sunt prezentate principalele rezultate ale săpăturilor, stratigrafia și complexe, precum și discuții privitoare la încadrarea cultural-cronologică a secvențelor de locuire de pe grind²³. Începând cu 2006 problematica locuirii Bronzului târziu de aici a reprezentat subiectul tezei de doctorat al colegei Emese Apai, la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, lucrare care însă nu a fost mai fost finalizată.

Așa cum se poate constata, materialele descoperite pe *Holoame* au intrat deja în circuitul științific de specialitate, ilustrând diferitele etape de locuire ale sitului²⁴, care aparțin culturii Coțofeni²⁵, bronzului timpuriu²⁶,

²⁰ Funcționând ca șantier-școală, șantierul arheologic Gligorești-Holoame a angrenat, în activitățile sale specifice, studenți din Alba Iulia și Cluj-Napoca. O parte din aceste activități au fost destinate și unor cercetări de teren, în vederea depistării eventualelor noi puncte de interes arheologic. S-au întreprins, cu acea ocazie, mai multe periegeze ce au reușit să acopere hotarul satului Gligorești, dar și o parte a localității Gura Arieșului. Prima cercetare de teren s-a efectuat pe data de 2 iulie 1996, din echipă făcând parte Cristian I. Popa, Gruia Fazecaș, Călin Ghemiș, Gabriel T. Rustoiu și Claudia Florea. Ea a fost reluată pe data de 7 iulie 1996. Investigarea zonei, însoțită inclusiv de realizarea unor sondaje de salvare a complexelor aflate în malurile teraselor din punctele *În Berc* și *După Moară*, a fost continuată în același an, în luna octombrie de către Cristian I. Popa și Florin Buboii.

²¹ Popa 2000, p. 56-119.

²² Materialele au fost recuperate din pământul excavat cu prilejul săpării unei gropi de mormânt.

²³ Gogâltan *et alii* 2004, p. 61-101.

²⁴ Gogâltan, Florea 1994, p. 10-11, fig. 1; 2/6; Gogâltan *et alii* 1995, p. 36; Gogâltan *et alii* 1997, p. 22; Gogâltan *et alii* 1999, p. 50; Gogâltan *et alii* 2004, p. 65, 68-71, fig. 3; Gligor 2009, p. 158; Popa, Aldea 2013, p. 61-69.

²⁵ Vlassa 1965, p. 31-32, fig. 14; Vasilev 1992, p. 228-229; Gogâltan, Florea 1994, p. 12, fig. 3; 8/5; Gogâltan *et alii* 1995, p. 36; Gogâltan *et alii* 1996a, p. 51-52; Gogâltan *et alii* 1997, p. 22-23; Gogâltan 1997, p. 18; Aldea *et alii* 1998, p. 22-23; Gogâltan *et alii* 1999, p. 50; Ciugudean 2000, p. 16, 72, nr. 296; Molnár 2000, pl. I/3, 7-9; Popa 2000, p. 57.

²⁶ Rotea 1993, p. 75, fig. 1; Gogâltan, Florea 1994, p. 10-12, 32-34, fig. 1; 2/2-3; 4-7; 8/1-4, 6; 9-13; Gogâltan *et alii* 1995, p. 36; Gogâltan *et alii* 1996a, p. 52; Ciugudean 1996, p. 47, nr. 47; p. 110, 139, fig. 81-83; Gogâltan *et alii* 1997, p. 22; Popa 1998, p. 71; Gogâltan *et alii* 1999, p. 50; Molnár 2000, p. 31, 34, 38, pl. III/3-13; Popa 2005, p. 54-57, 60-61, 63, 65-66, 68, 70-71, 75, 77, 82-84, 87-88, 102, 133, 166, nr. 26, pl. 1/4; 2/1; 3/1; 7/1-10; Popa,

bronzului târziu²⁷, primei epoci a fierului²⁸, secolelor III-II BC²⁹ și epocii romane³⁰.

Metoda de investigare arheologică a sitului

Săpăturile au debutat în anul 1990, printr-un sondaj gândit ca un mic tronson dintr-o secțiune care trebuia să traverseze obiectivul arheologic pe axul său mare. Șanțul a fost trasat începând de la circa 20 m de marginea movilei. Dimensiunile sale inițiale au fost de 17,50 x 2 m. Pentru investigarea complexelor surprinse parțial în primul șanț s-a practicat o nouă secțiune, paralelă cu prima, având aceleași dimensiuni cu prima, între ele lăsându-se un martor de 0,50 m. În final, a rezultat o unitate de cercetare de 17,50 x 4,50 m (**fig. 3**).

În campania din anul 1994 s-a cercetat axul scurt al *Holoamelor*, prin secțiunea **S1/1994**, care a avut dimensiunile de 55 x 2 m. În anul următor s-a trecut la investigarea stratigrafiei pe axul lung al sitului. Pentru aceasta s-a trasat pe direcția est-vest, chiar din marginea movilei, o secțiune lungă de 76 x 2 m (**S2/1995**), până s-a întâlnit săpătura din anul anterior. Totodată, s-a intenționat intersectarea casetei deschise în 1990, pentru a o putea poziționa pe planul topografic. Din vechea casetă am excavat circa 50 cm pe toată lungimea sa. Metrul 1 a fost stabilit începând cu extremitatea vestică a *Holoamelor*.

Cea de-a treia campanie de săpături sistematice de la Gligorești a avut ca scop terminarea secțiunii magistrale începută deja în anul trecut. Pentru a ne ușura munca de inventariere a materialului arheologic, noua secțiune a primit sigla **S3/1996**. De asemenea, s-a început cu un nou metraj de la S1/1994. Secțiunea a avut dimensiunile de 70 x 2 m, terminându-se acolo unde movila a fost distrusă de cariera de pietriș (**fig. 2**). În ultima campanie,

---

Totoianu 2010b, p. 14-17, 19, 22, 24, 27-28, 31-32, 35, 38-40, 47, 49, 57-59, 61, 63-65, 80-81, 118, 164, nr. 26, pl. 1/4; 2/1; 3/1, 7/1-10.

²⁷ Andrițoiu, Vasiliev 1993, p. 139, nr. 70; Gogâltan, Florea 1994, p. 34, fig. 14-16; Rustoiu 1995, p. 66, 68, pl. IV/14; Gogâltan *et alii* 1995, p. 36; Gogâltan *et alii* 1996a, p. 51-52; Gogâltan *et alii* 1997, p. 22; Molnár 1998, p. 131; Gogâltan *et alii* 1999, p. 50; Gogâltan 2009, p. 109, nota 12; p. 117, 119.

²⁸ Gogâltan, Florea 1994, p. 10, 35, fig. 17; Gogâltan *et alii* 1995, p. 36; Vasiliev 1996, p. 138-139; Gogâltan *et alii* 1997, p. 22; Ciugudean 1997, p. 141-142, nr. 22; Gogâltan *et alii* 1999, p. 50; Ursuțiu 2002, p. 19, 26, 31, 57-58, 61, 89-90, nr. 32, p. 103, nr. 32, pl. CXXXI/2; CL/1-4, 7.

²⁹ Gogâltan *et alii* 1996a, p. 51-52; Rustoiu 1996, p. 17, nota 12; Gogâltan 1997, p. 18; Ferencz 1997, p. 79, 81, pl. I, nr. 14; pl. II/1; Gogâltan *et alii* 1999, p. 50; Ferencz, Ferencz 2001, p. 41-42, 45, pl. I/5; II/1; Ferencz 2007, p. 41, 55, 58-59, 64, 85-89, 92-93, 96, 140, 154, pl. V/8; XXVIII-XXXVII; CVI; CX/11.

³⁰ Gogâltan, Florea 1994, p. 10, 35, fig. 18-19; Gogâltan *et alii* 1995, p. 36; Gogâltan *et alii* 1996a, p. 51-52; Gogâltan *et alii* 1999, p. 50.

cea din anul 1997, s-au deschis doar mici casete pe cele mai interesante complexe identificate în secțiunile magistrale. Întreaga suprafață cercetată în cei patru ani de săpături a fost de 497,25 m².

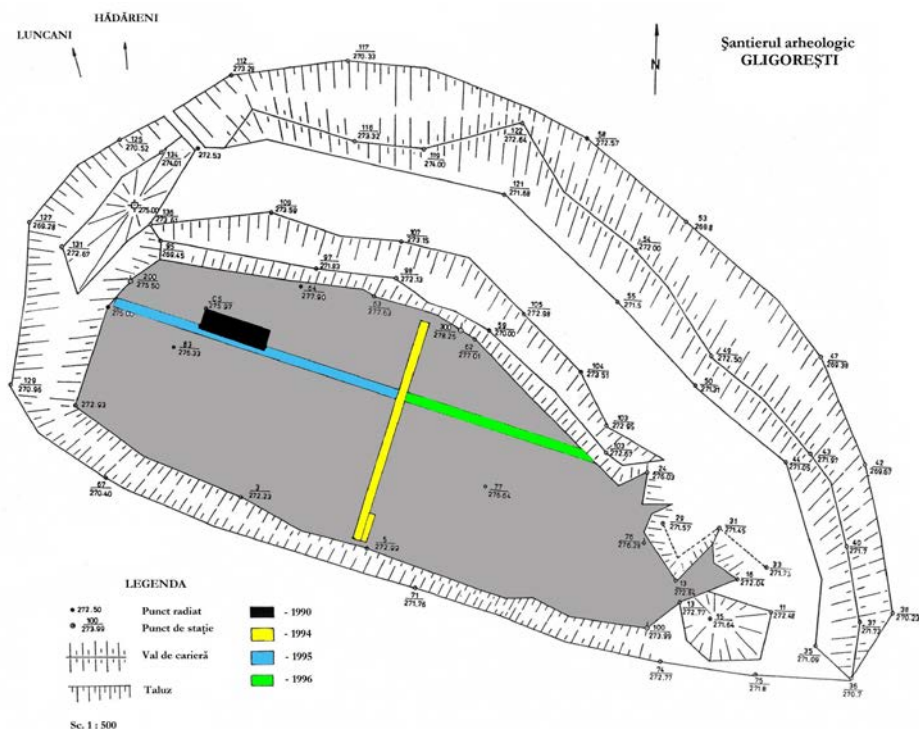

Fig. 3. Planul topografic al așezării de la Gligorești-Holoame, cu marcarea săpăturilor arheologice din anii 1990, 1994-1996

Stratigrafia

Stratigrafia de pe *Holoame* ridică o serie de probleme cauzate de nuanțele asemănătoare de pământ și de numeroasele nivele, care nu se regăsesc constant pe toată suprafața movilei. Depunerile din epoca bronzului sunt cele mai consistente, înglobând un nivel (pe un segment chiar două nivele) din bronzul timpuriu, precum și un nivel, cel mai consistent din întreg situl, aparținând bronzului târziu.

S1/1994 (fig. 4). În această secțiune, nivelul din bronzul târziu prezintă o nuanță neagră-cenușie și o consistență măzărăoasă. Până la m. 3,5, datorită existenței unor complexe, nivelul este mai consistent, ajungând la 0,75 m. De la acest metru, până la m. 33-34, grosimea sa este constantă, nedepășind 0,25-0,30 m. Începând însă cu m. 35,5, resturile de chirpici de la o locuință de suprafață cu podină din lut bătut, fac ca nivelul de cultură din

bronzul târziu să fie ceva mai gros, atingând 0,55 m. Urmele locuirii din această perioadă dispar în dreptul m. 48³¹.

S2/1995 (fig. 6). Nivelul din bronzul târziu a fost surprins începând cu m. 11 al secțiunii. Chiar și în afara unor complexe s-a remarcat, în porțiunea cuprinsă între m. 42-44, grosimea sa considerabilă, de 0,80 m. Mai multe bordeie sau gropi penetrează toate straturile de cultură mai vechi, ajungând până în sterilul arheologic³².

S3/1996 (fig. 5). Nivelul din bronzul târziu prezintă o nuanță neagră-cenușie și are o consistență măzărăoasă. Încă de la m. 1 acesta străpunge nivelurile inferioare, până la pietrișul geologic al grindului, atingând adâncimea de -1,25 m. Situația se datorează existenței „Bordeiului 1”, surprins parțial în secțiune. Între m 2-3 nivelul se subțiază treptat, până la o grosime de 10-15 cm. Între m. 4-5 nivelul se îngroașă ușor (circa 0,20 m), ca mai apoi, la m. 6-7, să prezinte o alveolare cu grosimea de 0,40 m. Pe porțiunea cuprinsă între m. 8-14 nivelul se păstrează aproximativ constant: 0,25-0,30 m. La m. 15 se sesizează din nou o mică alveolare cu o grosime de 0,40 m. De la jumătatea m. 18 și până la m. 19 consemnăm din nou o alveolare cu o grosime de 0,60 m (complex?). De aici, nivelul începe să se îngusteze, ajungând ca la m. 22 să fie de doar 0,15 m. În continuare, până la m. 28, nivelul se prezintă aproximativ constant, fiind de circa 0,20-0,25 m. Între m. 28-31 nivelul este mai subțire, de circa 0,15 m, excepție făcând la m. 30, unde constatăm o alveolare cu grosimea maximă de 0,30 m. În dreptul m. 32 nivelul se întrerupe din cauza unui zid roman. La începutul m. 33 și până către sfârșitul m. 38, nivelul are o grosime medie de 0,25 m. Metrii 39-43 sunt marcați de două alveolări succesive, având grosimi de circa 0,80 m. Între m. 44-48, nivelul are o grosime care variază între 0,20-0,25 m. Între m. 49-60 nivelul este neregulat, prezentând grosimi variabile, de la 0,15 la 0,20 m (m. 50-52), 0,25 m (m. 55, parțial m. 56), până la 0,35-45 m (m. 49, 53-54, parțial m. 56-60). Între m. 61-64, grosimea nivelului este cuprinsă între 0,20-0,30 m, pentru ca apoi acesta să se îngusteze până către sfârșitul lui m. 68, unde dispare datorită lucrărilor moderne, amintite mai sus³³.

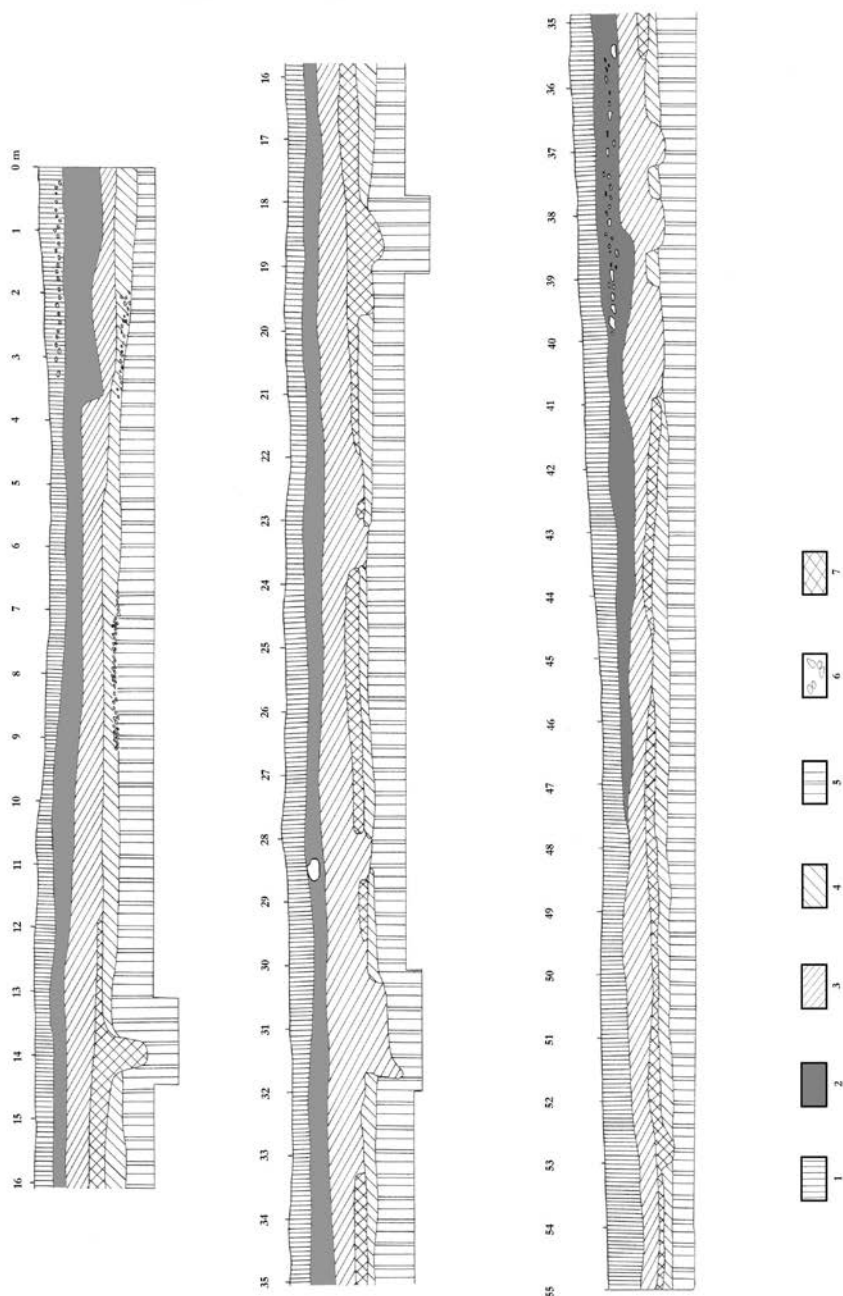
Complexele

Bronzului târziu i-au fost atribuite mai multe complexe care, în majoritatea cazurilor, din cauza dimensiunii secțiunilor, au fost cercetate doar parțial. Se remarcă resturile unor vetre realizate din lut bătut, situate în afara locuințelor (**fig. 7/1**) și ale unui cuptor, locuințe adâncite în pământ (**fig. 7/2**) sau gropi de dimensiuni și forme diferite (**fig. 7/3**). Resturile de

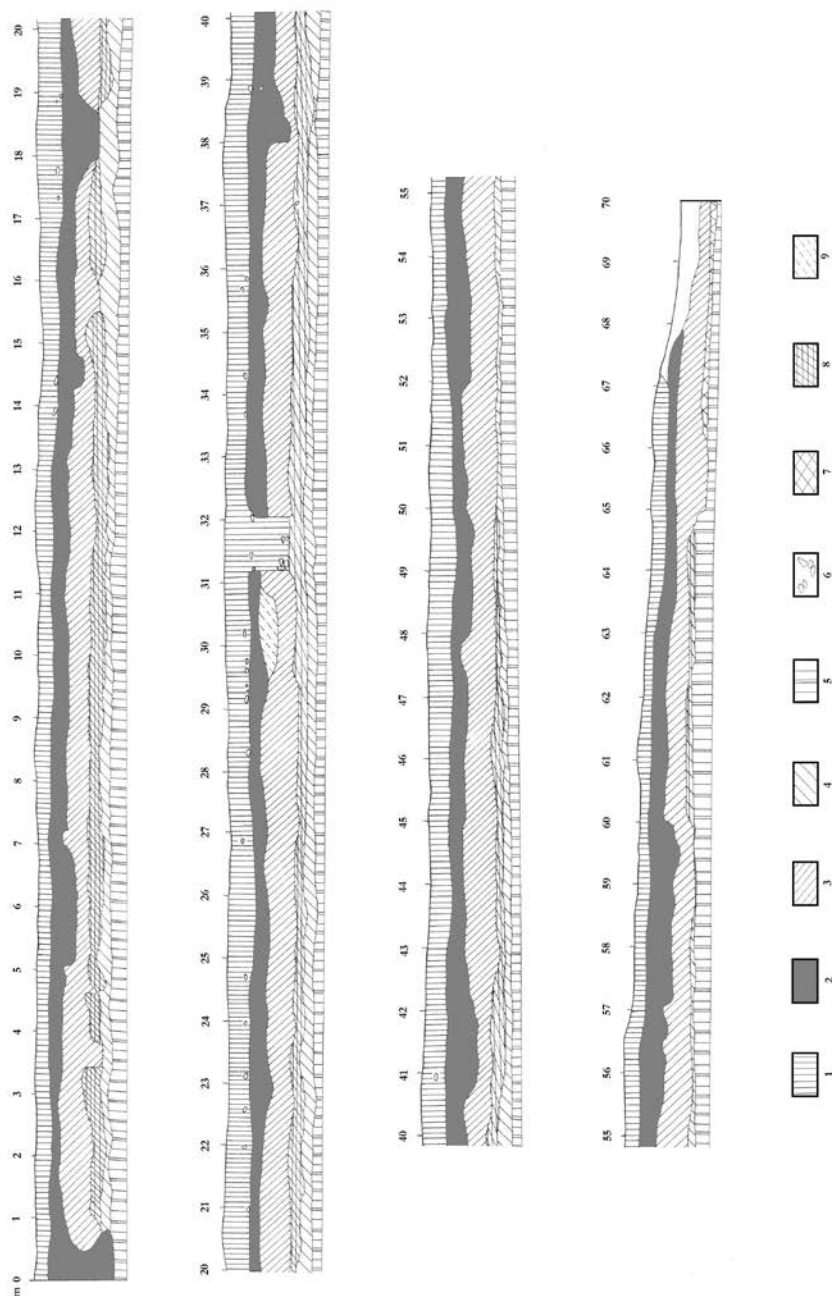
³¹ Gogâltan *et alii* 2004, p. 64-65, pl. I.

³² *Ibidem*, p. 65-67, pl. II.

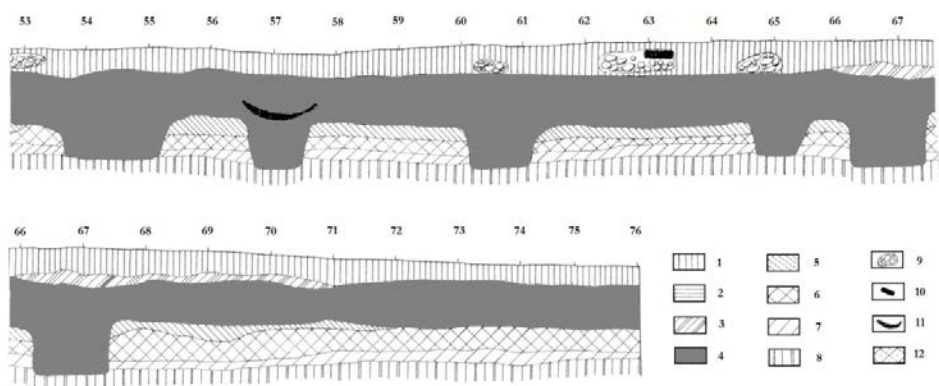
³³ *Ibidem*, p. 67-69, pl. III.

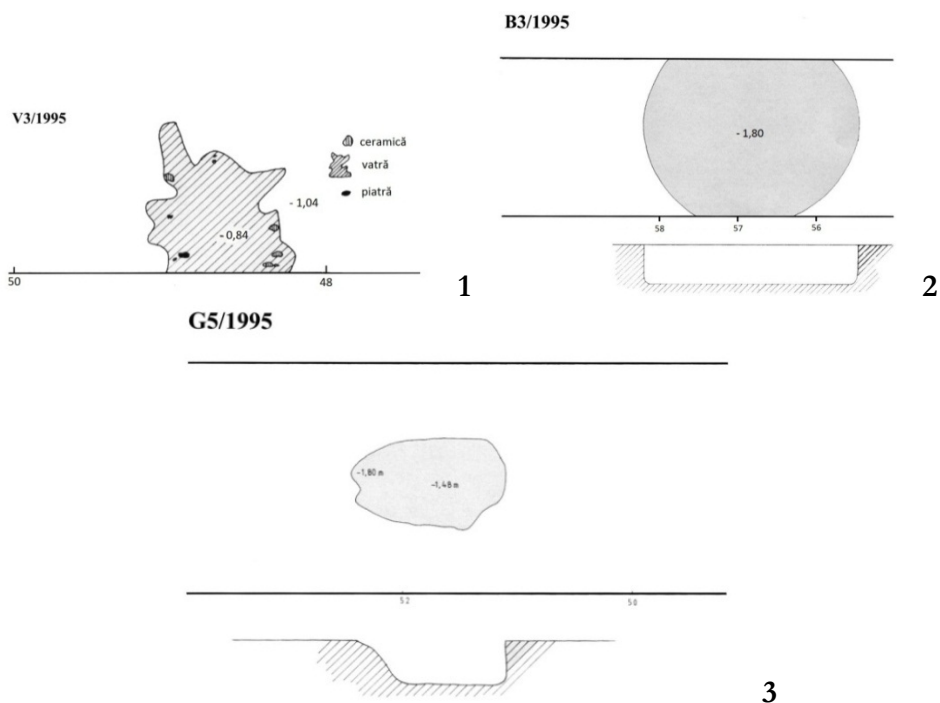
Fig. 4. Gligorești-Holoame. Profilul de vest al secțiunii S 1/1994: 1 - nivel roman; 2 - nivel bronz târziu; 3 - nivel bronz timpuriu; 4 - nivel Coțofeni; 5 - nivel neolitic târziu; 6 - pietriș, steril din punct de vedere arheologic; 7 - pietre

Fig. 5. Gligorești-Holoame. Profilul de nord al secțiunii S 3/1996: 1 - nivel roman; 2 - nivel bronz târziu; 3 - nivel bronz timpuriu; 4 - nivel Coțofeni; 5 - nivel neolitic târziu; 6 - pietriș, steril din punct de vedere arheologic; 7 - pietre; 8 - amenajare din bronzul târziu

Fig. 6. Gligorești-Holoame. Profil parțial al secțiunii S 2/1995: 1 - nivel roman; 2 - complex Latène; 3 - nivel prima epocă a fierului; 4 - nivel bronz târziu; 5 - nivel bronz timpuriu; 6 - nivel Coțofeni; 7 - nivel neolitic târziu; 8 - pietriș, steril din punct de vedere arheologic; 9 - fundații de ziduri romane; 10 - cărămidă; 11 - cărbune; 12 - nivel arheologic cu amestec de materiale

Fig. 7. Gligorești-Holoame. Komplexe aparținând bronzului târziu: V 3/1995 (1); B3 /1995 (2) și G 5/1995 (3)

chirpici de la o locuință de suprafață cu podină din lut bătut, din **S1/1994**, dar și alte numeroase fragmente de chirpici găsite în celelalte secțiuni sugerează și existența unor construcții care, din cauza eroziunii și a amenajărilor ulterioare epocii bronzului, nu s-au mai păstrat.

Materialele arheologice aparținând bronzului târziu

Formele și decorul vaselor ceramice

Atât din stratul de cultură, cât și din complexele aferente locuirii bronzului târziu, provine o cantitate apreciabilă de ceramică. Majoritatea descoperirilor constau din fragmente ceramice, mult mai rar fiind găsite vase întregi ori întregibile.

Cele mai des întâlnite forme ceramice sunt vasele-sac, majoritatea de dimensiuni medii (**pl. 5-7**). Modelarea lor este relativ neîngrijită, pasta și arderea fiind de calitate inferioară. Vasele au un aspect tronconic (**pl. 5/1-2; 6/1-3; 7/2, 4**), cu cantul drept, rotunjit ori teșit spre interior. Uneori marginea vaselor este dreaptă (**pl. 6/4**) sau arcuită pronunțat spre interior. Elementele decorative, ce definesc de altfel acest tip de vas, sunt aplicațiile plastice, situate întotdeauna sub buză, întâlnite în diferite variante: brăie simple, singulare (**pl. 5/2; 6/1-3; 7/1-3**) sau duble (**pl. 6/4**), ori brăie alveolate (**pl. 5/2**) care, fie în două, fie în patru locuri, diametral opuse, sunt întrerupte de proeminențe alungite (**pl. 5/1-2; 6/3**), posibil cu rol de prindere. Un fragment ceramic prezintă o combinație de brâu orizontal alveolat și brăie verticale false, care pornesc de sub o aplicație pe vas, și ea alveolată, care continuă printr-un decor barbotinat (**pl. 7/5**). Alte aplicații ne apar sub forma unor mici proeminențe conice plasate sub buza vaselor (**pl. 8/4, 6**). Două fragmente au ca decor câte un șir orizontal de alveole, situate sub buză, într-un caz întrerupt de o proeminență alveolată, alungită orizontal (**pl. 7/4**). Un vas întregibil (**fig. 8/1**) este lipsit de orice decor.

Castroanele sunt prezente în număr ridicat. Un tip bine individualizat îl formează castroanele lobate, din care se păstrează mai multe fragmente ornamentate (**pl. 2/8-9**). Întâlnim și castroane bitronconice, aplatizate, cu umărul bine pronunțat și gâtul înalt (**pl. 3/3**), dar și alte tipuri, precum cele cu buza puternic arcuită la exterior (**pl. 14/1**). Alte exemplare au umărul ușor rotunjit (**pl. 3/1**). Un fragment de castron, unicat în așezare, prezintă buza îngroșată și adânc șanțuită (**pl. 2/6**), probabil pentru fixarea unui capac.

Străchinile sunt reprezentate prin exemplare calotiforme (**pl. 1/3; 11/1; 14/3**) sau având gâtul drept, buza trasă spre exterior și corpul bombat (**pl. 3/6**).

Vasele de tip kantharos sunt prezente în număr mic la Gligorești. Cele mai evidente indicii ne sunt oferite de toartele cu profil triunghiular (**pl.**

9/4) terminate la partea superioară cu butoni (pl. 10/6). O toartă, aparținând unui vas de foarte bună factură, cu suprafața roșcată, lustruită, având butonul de formă conică, provine din umplutura unui cuptor (pl. 13/4).

Fig. 8. Gligorești-Holoame. Vas ceramic din bronzul târziu, *in situ* (1) și după restaurare (2)

Frecvent întâlnite în așezarea de la Gligorești sunt și vasele bitronconice, de dimensiuni și forme variabile. Atrage atenția un vas de mari dimensiuni ($h = 47$ cm; $\varnothing$ fund = 15 cm; $\varnothing$ maxim = 50 cm; $\varnothing$ gură = 38 cm), întregibil, de culoare neagră, cu suprafața netezită, având corpul bitronconic, cu gâtul prelung și buza lătită puternic la exterior (fig. 8/2). Alte vase au umărul marcat printr-un prag, gâtul drept, înclinat ușor (pl. 8/9; 12/3; 14/4) sau mai pronunțat către interior (pl. 14/5). Întâlnim cazuri în care diametrul maxim este marcat atât printr-o îngroșare a peretelui, cât și printr-un decor canelat ce îl pune în evidență (pl. 14/6); un alt fragment prezintă trăsături apropiate (pl. 14/2). Dintre exemplarele de mici dimensiuni ilustrăm cu un fragment ornamentat cu caneluri fine (pl. 1/2).

Alte vase prevăzute cu toarte au forme diferite, de la vase cu gâtul îngust (pl. 9/1) și pântecoase (pl. 9/5), probabil amfore, la vase cu corpul posibil globular, având gâtul scurt (pl. 9/6) sau căni, la care toarta este plasată direct pe buză (pl. 9/2; 12/5). Unele vase au toarte de mici dimensiuni, poate doar cu rol ornamental (pl. 8/2; 14/5).

Tehnicile utilizate pentru decorul vaselor sunt specifice epocii bronzului. Una dintre acestea, utilizată rar, este cea a împunsăturilor succesive realizate în canal lat (*breite Absatzstich*). Cu ajutorul acestei tehnici

s-au executat motive formate din linii orizontale duble, flancate sau nu de un șir de impresiuni, care ornamează zona de mijloc a vaselor (pl. 1/3-4), dar și fundul acestora (pl. 1/1). Pe un fragment se distinge un motiv similar, dar cu o friză de „S”-uri cu capetele frânte (pl. 1/5), iar pe un altul apare o linie executată în tehnica *Furchenstich* ce delimitează gâtul de umăr (pl. 4/2).

Inciziile formează o categorie rar întâlnită. Chiar și modul în care sunt realizate, de multe ori prin lustruirea șanțulețelor, sugerează mai degrabă caneluri fine, subțiri. Este cazul motivelor formate din frize ce încadrează linii în zigzag, alternând cu linii înclinate oblic spre stânga (pl. 2/9), a triunghiurilor cu vârful în jos, realizate din linii oblice, paralele (pl. 2/7) ori a grupelor de linii oblice izolate de pe umărul unui vas (pl. 11/2). Le mai regăsim descriind ghirlande izolate pe umărul unui vas, al cărui gât a fost acoperit cu același gen de incizii, dispuse însă sub formă de linii paralele orizontale (pl. 1/2), dar și formând pe interiorul unei străchini un motiv „stelat” (pl. 14/3). Cu ajutorul inciziilor simple au fost realizate registre de linii orizontale paralele (pl. 2/3) ori o friză hașurată oblic în interior (pl. 2/2).

Canelurile au jucat un rol important în decorarea vaselor ceramice din bronzul târziu descoperite în situl de la Gligorești. Gama motivelor este largă: caneluri simple, dispuse oblic pe umărul vaselor (pl. 2/5; 3/1, 3, 6), caneluri oblice foarte înguste (pl. 4/1), caneluri late (pl. 3/4), care atunci când pot fi reconstituite au un duct arcuit, înconjurând proeminențe trase din pasta vasului în zona diametrului maxim (pl. 4/2; 10/4, 7), caneluri realizate pe umăr sub formă de „turban” (pl. 12/2; 14/6) ori în ghirlandă (?) (pl. 14/2), caneluri verticale înguste (pl. 14/1), precum și grupe de caneluri orizontale asociate pe gât sau umăr cu caneluri oblice (în „căpriori”?) (pl. 14/4) ori cercuri (pl. 14/5). În unele cazuri, canelurile au fost executate oblic și pe interiorul buzelor unor vase (pl. 3/2, 5).

Alveolele le regăsim dispuse în șiruri pe interiorul buzei vasului (pl. 2/1, 6), sub buză (pl. 7/4), la baza gâtului (pl. 8/8) și pe umăr (pl. 2/2, 4, 8; 3/6; 4/4; 8/2), în ultimul caz formând un șir continuu ce ocolește toarta la partea inferioară (pl. 8/1) ori o combinație de alveole oblice și impresiuni circulare (pl. 8/2). Mici impresiuni și creștături ornamează și ele buza unor vase (pl. 3/2, 6; 13/3). Există și alveole circulare izolate, asociate unui motiv canelat (pl. 4/2).

Aplicațiile plastice, descrise deja mai sus, au și ele o pondere importantă în ornamentarea vaselor, fiind specifice olăriei de calitate inferioară, marcând zona aflată sub buza unor vase-sac (pl. 5/1-2; 6/1-4; 7/1-5; 8/4, 6). Foarte rar sunt utilizate striurile, trase vertical cu un pieptene (pl. 8/5) și aplicațiile de barbotină, trase sub formă de dăre verticale (pl. 7/5) sau oblice (pl. 12/1).

Printre rarități enumerăm vasele cu pereții perforați (strecurători?) (pl. 8/3) ori vasele miniaturale, dintre care ilustrăm un vas cu corpul tronconic (pl. 8/7).

Alte artefacte din ceramică

Des întâlnite în bronzul mijlociu și târziu din Transilvania sunt așa-numitele „capete de băț”³⁴. Exemplarele de la Gligorești sunt întregi și au formă simplă, tronconică, cu sau fără elemente de decor³⁵ (pl. 1/6-7). Din peretele unui vas s-a realizat o altă piesă de formă aproximativ circulară, în centrul căreia s-a practicat o perforație (pl. 11/3). De curând, privitor la ambele categorii de piese, s-a emis ipoteza folosirii lor în activități legate de torsul și țesutul fibrelor textile³⁶. Pe lângă alte opinii care considerau „capetele de băț” ca fiind de fapt „Peitschenkäufe”³⁷, roți miniaturale de car³⁸ sau jucării³⁹, s-a mai sugerat și posibilitatea ca ele să fi fost „Teil einer Vorrichtung für Schleudern, so dass sie als Wafen, möglich bei der Jagd (von Vögel?) verwendet wurden”⁴⁰. Nu poate fi însă explicată lipsa lor din alte culturi contemporane ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic.

Piese lucrate din os, corn și metal

Așezării din bronzul târziu îi aparțin mai multe unelte prelucrate din os sau corn. Între acestea se remarcă omoplații crestați, realizați din oase de bovine (pl. 15/5-8). Toate exemplarele poartă urme de folosire⁴¹, la fel ca și cele de la Rotbav, de exemplu⁴². Alte piese au fost confecționate din os (pl. 15/1-3) și corn (pl. 15/4) pentru a fi folosite ca vârfuri, cu diferite destinații (pl. 15/3-4). Din coaste de animale avem două unelte (pl. 15/1, 4), un exemplar cu ambele capete crestăte și mai mulți zimți (pl. 15/2). Toate aceste unelte sunt bine reprezentate în siturile contemporane din Transilvania⁴³ sau la răsărit de Carpați⁴⁴.

---

³⁴ Termenul românesc folosit pentru prima oară de N. Chidioșan este „capete de băț” (Chidioșan 1980, p. 50), utilizat ulterior de majoritatea specialiștilor români (Rustoiu 1995; Marc 2012; Schuster *et alii* 2014 ș.a.). N. Boroffka analizează această categorie de obiecte de lut sub denumirea de *Stockknäufe* (Boroffka 1994, p. 170-172) care trebuie tradusă în românește prin „măciulie de băț” (Schuster *et alii* 2014, p. 79, Anm. 1).

³⁵ O piesă de aici publicată la Rustoiu 1995, p. 66, 68, pl. IV/14.

³⁶ Marc 2012, p. 93.

³⁷ Boroffka 1994, p. 170.

³⁸ Andrișoiu 1994, p. 148.

³⁹ Rustoiu 1995, p. 65.

⁴⁰ Schuster *et alii* 2014, p. 105.

⁴¹ Gogâltan *et alii* 2004, p. 73, fig. 17/1-4.

⁴² Dietrich 2014, p. 135-137.

⁴³ Florescu 1991; Dietrich 2014, p. 137-140.

⁴⁴ Florescu 1991; Sirbu 2011, p. 199-225.

În așezarea de la Gligorești, piesele lucrate din metal sunt puține și fără valoare cronologică. Amintim, succint, descoperirea unei lame simple de pumnal, precum și un ac cu „ureche”, îndoit asemenea unui cârlig de pescuit (pl. 10/5). În bronzul mijlociu, de pildă, în așezările Wietenberg, piesele de bronz aproape că lipsesc. Numărul redus al pieselor de metal în așezările bronzului târziu din Transilvania ilustrează o situație general valabilă⁴⁵, fapt dovedit și de recente săpături de salvare, care au acoperit suprafețe întinse din perimetrul unor așezări contemporane cu situl de la Gligorești, precum cele de la Vlaha⁴⁶, Micești⁴⁷, Aurel Vlaicu⁴⁸, Stolna⁴⁹ etc. La finele bronzului târziu, piesele de metal sunt însă prezente constant în așezări.

Poziția cronologică și încadrarea culturală a locuirii din bronzul târziu de la Gligorești

În ansamblul ceramicii de la Gligorești remarcăm folosirea tehnicii de ornamentare a suprafeței vaselor cu împunsături succesive late sau ascuțite, cu brăuri ce amintesc de „moda” de decorare din stilul ceramic Noua, triunghiuri realizate și umplute cu incizii lustruite, caneluri orizontale sau oblice etc. Repertoriul formelor este, de asemenea, divers: vase-sac, oale cu gura răsfrântă, străchini, kantharoi, căni, castroane etc. Pe baza ceramicii descoperite, a omoplaților crestați și a celor câteva piese de metal am atribuit cel mai consistent nivel de cultură din situl de la Gligorești bronzului târziu⁵⁰. În afara primilor 10 m din S2/1995 și ai ultimilor 7 m din S1/1994, acest nivel a fost identificat în toată suprafața cercetată. Zona cea mai intens locuită este cea din secțiunea deschisă în 1995, care corespunde zonei centrale a *Holoamelor*. Aici nivelul ajunge la aproximativ 0,80 m. Nu am putut observa stratigrafic mai multe subnivele și nici suprapuneri de complexe, însă materialele descoperite sugerează cu claritate existența mai multor etape de locuire aparținând bronzului târziu, respectiv etapelor Bronz târziu I (Bronz B2 și C central-european), Bronz târziu II (Bronz D central-european) și, eventual, începutul aceluși Bronz târziu III (Ha A).

Pentru a ne referi doar la ultimii 25 ani⁵¹, cercetarea bronzului târziu din Transilvania a marcat progrese remarcabile prin publicarea unor noi

---

⁴⁵ Popa, Totoianu 2010b, p. 241-242.

⁴⁶ Gogâltan *et alii* 2011, p. 167; Németh 2015a.

⁴⁷ Bălan 2014a, p. 25-86.

⁴⁸ Borș *et alii* 2014, p. 273-294.

⁴⁹ Daróczi, Ursuțiu 2015.

⁵⁰ Gogâltan, Florea 1994, p. 34; Gogâltan *et alii* 2004, p. 73-74.

⁵¹ Paginile limitate ale acestui articol nu ne permit consemnarea opiniilor mai vechi ale lui K. Horedt, M. Rusu, T. Bader, T. Soroceanu, Gh. Lazarovici, C. Kacsó, G. Marinescu, I. Andrițoiu, V. Vasilev ș.a. Un istoric al cercetărilor poate fi însă găsit la Boroffka 1994, p. 4-

cercetări arheologice și a unor importante sinteze. Analizând inventarul mai multor gropi cercetate la Cluj-Becaș, unul dintre autorii acestui articol încadra materialul ceramic descoperit în faza a IV-a a culturii Wietenberg. Această etapă era văzută ca o sinteză între elementele locale Wietenberg III și altele alogene Suciu de Sus II și Otomani târzii (sau de tip Cehăluț). Datorită acestor profunde schimbări culturale s-a considerat că „perioada Reinecke Bronz C” nu mai aparține bronzului mijlociu, ci marchează prima etapă a bronzului târziu. Tot atunci se preciza că în a doua etapă a bronzului târziu („Bronzul D”) pe această sinteză se altoiesc și elementele de tip Noua⁵².

Pregătind lucrarea sa de doctorat privind cultura Wietenberg, M. Rotea, contrar opiniilor anterioare, a considerat că sfârșitul culturii Wietenberg este marcat de apariția în Transilvania a unui nou grup denumit Bădeni III-Deva⁵³. Această opinie nu a fost însă acceptată de majoritatea specialiștilor care s-au ocupat de această secvență cronologică⁵⁴.

N. Boroffka, în teza sa de doctorat, a propus o nouă ordonare cronologică a descoperirilor Wietenberg. Așa-numita fază D s-ar caracteriza prin răspândirea tehnicii *breite Absatzstich* de decorare a ceramicii. Situl de la Bădeni ar fi o așezare tipică pentru această etapă. De asemenea, autorul mai remarcă existența în bronzul târziu a unor legături cu civilizația Noua, reflectate de exemplu în cimitirul de la Band⁵⁵.

Cu mai bine de 20 de ani în urmă, H. Ciugudean venea cu o nouă interpretare a așa-numitei perioadei Hallstatt A în centrul Transilvaniei⁵⁶. Atunci au fost definite două noi grupe culturale caracteristice bronzului târziu (sau eventual perioadei de tranziție spre epoca fierului, așa cum a fost denumită această secvență de către K. Horedt): Uioara de Jos și Cugir-Band. Ele erau considerate a fi anterioare culturii Gáva, care, așa cum o demonstra nivelul I de la Teleac, își făcea apariția în Transilvania cel mai devreme în a doua jumătate a secolului al XI-lea BC. Existența acestor grupuri a fost acceptată și de C. Pare în sinteza sa privind trecerea de la epoca bronzului la epoca fierului în Europa Centrală. În schimb, în locul culturii Gáva,

---

10; Ciugudean 1997, p. 65-67; Sava 2002, p. 13-19; Gogâltan 2009, p. 110-121; Dietrich 2014, p. 146-153; Bălan 2014a, p. 39-49; Ciugudean, Quinn 2015, p. 147-149; Gogâltan *et alii* 2015, p. 93-102.

⁵² Gogâltan *et alii* 1992, p. 12-13.

⁵³ Rotea 1994, p. 40, nota 7; Rotea 1997, p. 13.

⁵⁴ Ciugudean 1997, p. 66-67; Rustoiu 2000, p. 165-166; Bejinariu 2001, p. 160-161; Gogâltan 2001, p. 196-197; Popa, Totoianu 2010b, p. 187; Bălan 2014a, p. 40-50; Berecki 2016 ș.a.

⁵⁵ Boroffka 1994, p. 251.

⁵⁶ Ciugudean 1994, p. 59-73. Vezi și Ciugudean 2004, p. 179-185.

începând cu 1100 BC, în spațiul intracarpatic era consemnată grupa locală Mediaș-Reci, etapa Teleac I începând după 950 BC⁵⁷.

Publicând materiale arheologice dintr-o serie de situri inedite, H. Ciugudean a considerat că la sfârșitul fazei a III-a a culturii Wietenberg se constată o serie de transformări importante, ilustrate în special prin prezența unor puternice influențe vestice din mediile Otomani târziu, Hügelgräberkultur și Suci de Sus. Pe lângă aceste elemente vestice și eventual nordice, cultura Wietenberg a receptat și clare influențe răsăritene din partea culturii Noua. Din punct de vedere cronologic, cultura Wietenberg nu ar depăși sfârșitul etapei Reinecke Bz. C, eventual începutul perioadei Bz. D⁵⁸.

Printre cei care au susținut existența unei etape Wietenberg IV și în nord-vestul Transilvaniei se numără și I. Bejinariu⁵⁹. În așezarea de la Crasna el a identificat existența a două secvențe cronologice: una Wietenberg târziu și o alta Cehăluț⁶⁰.

În scurtul raport privind cercetările de la Pălatca, M. Rotea rămâne la vechile opinii, atribuind situl de aici grupului Bădeni III-Deva⁶¹.

Cu ocazia unui simpozion internațional desfășurat la Baia Mare, în octombrie 1998, Fl. Gogâltan a reluat discuția cu privire la cronologia bronzului târziu din centrul și nordul Transilvaniei. Prima etapă a bronzului târziu (Bz. B2-C central-european) s-ar caracteriza prin evoluția fazei finale a culturii Wietenberg (IV) și prin apariția primelor elemente estice Noua. Primele contacte dintre cele două medii culturale au loc încă de la acest orizont. Depresiunea Șimleului și valea Zalăului este ocupată, la sfârșitul acestei etape, de grupul Cehăluț, cel care exercită o influență puternică asupra comunităților Wietenberg târzii. În nordul Transilvaniei se răspândesc purtătorii culturii Suci de Sus, aflați în faza a II-a de evoluție, care sunt răspunzători de încetarea locuirii Wietenberg III în acest areal. O serie de descoperiri, printre care și așezarea de la Cășeu, permit stabilirea unui paralelism Suci de Sus II-Wietenberg IV. Din punct de vedere al cronologiei absolute, s-a considerat că începutul bronzului târziu poate fi plasat înainte de 1500 BC. Bronzul târziu II în centrul și nordul Transilvaniei se caracterizează printr-un proces complex de amestec cultural și o nouă perioadă de înflorire a metalurgiei bronzului și a aurului. Din punct de vedere cultural, asistăm la apariția unei sinteze culturale între faza târzie a culturii Wietenberg și cultura Noua. Acestui areal cultural îi este

---

⁵⁷ Pare 1999, Tab. 7.

⁵⁸ Ciugudean 1997, p. 79-81.

⁵⁹ Bejinariu 2001, p. 158, 161-162.

⁶⁰ Bejinariu, Lakó 2000, p. 175-176.

⁶¹ Rotea 1997, p. 13-19.

caracteristică practica depunerii depozitelor de bronzuri în care tipurile principale sunt secerile cu cârlig și celturile de tip transilvănean, orizont denumit de către C. Kacsó de tip Ruginoasa-Cara. În nordul Transilvaniei, zonă mai bine cercetată datorită strădaniilor lui C. Kacsó, asistăm la formarea grupului Lăpuș, pe baza vechiului fond reprezentat de cultura Suci de Sus, și la „moda” de a depune topoare cu disc și spin de tip B3 și B4 ce caracterizează, în opinia aceluiași cercetător, orizontul de depozite de tip Uriu-Opály. Ca datare absolută, se propunea situarea începutului acestei etape în secolul al XIV-lea BC. Bronzul târziu III din centrul Transilvaniei era văzut ca o etapă diferită de acea sinteză Wietenberg târziu-Noua. Alături de o serie de materiale, precum cele de la Morești-Podei, ori altele inedite, aflate în colecțiile muzeului din Târgu Mureș, se adaugă așezarea de la Uioara de Jos, ca și alte descoperiri definite de H. Ciugudean ca și Cugir-Band, caracteristice așa-numitei perioade „Hallstatt A din centrul Transilvaniei”. Relația dintre descoperirile de bronzuri de tip Cincu-Suseni și aceste realități culturale este dovedită de depozitul de bronzuri de la Cugir. În nordul Transilvaniei, cea de-a doua etapă a grupului Lăpuș s-a dezvoltat de la sfârșitul perioadei Reinecke Bronz D până la sfârșitul perioadei Ha A. Finalul epocii bronzului în zona discutată ar fi marcat de răspândirea complexului Gáva-Holíhrady, proces ce are loc în etapa Ha A₂⁶². O schiță apropiată a bronzului târziu de pe cursul mijlociu al Mureșului a fost propusă și de G. Rustoiu⁶³.

În sinteza sa privind înmormântările culturii Noua, E. Sava considera că în Transilvania ar exista un grup local puternic influențat de cultura Wietenberg⁶⁴. Acesta ar fi contemporan cu etapele târzii (C-D) ale culturii Wietenberg și cu cultura Suci de Sus. Din punct de vedere cronologic, s-a plasat între perioada Reinecke Bronz C și începutul etapei Ha A (sec. XVI-XIII BC)⁶⁵. Aceleași sincronisme se regăsesc și în ultima sa monografie referitoare la așezările din perioada târzie a epocii bronzului în spațiul pruto-nistean⁶⁶.

În raportul sintetic privind cercetările de la Gligorești a fost reluată discuția privind bronzul târziu din centrul Transilvaniei. Dacă bronzului târziu I (Bz. C central-european) i-au fost atribuite o serie de situri Wietenberg IV (Cluj-Becaș, Măhăceni, dar și altele), precum și pătrunderea primelor comunități Noua în Transilvania, etapei bronz târziu II (Bz. D central european) i-ar fi caracteristică o sinteză de elemente Wietenberg și

⁶² Gogâltan 2001, p. 196-199.

⁶³ Rustoiu 2000, p. 161-175.

⁶⁴ Sava 2002, p. 218.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 220; Sava, Kaiser 2011, p. 377-397.

⁶⁶ Sava 2014, p. 518-522.

Noua, denumită *de tip Gligorești*⁶⁷. Limita superioară a acestui nou stil ceramic (datat în Bronz târziu III) ar fi marcată de cele două grupuri definite anterior de H. Ciugudean ca fiind caracteristice așa-numitei perioade Hallstatt A în centrul Transilvaniei: Uioara de Jos și Cugir-Band. Un alt lot de materiale specifice acestui grup a fost publicat ulterior. Este vorba despre inventarul unei locuințe cercetate în apropierea Gligoreștiului, la Iernut-Cătunul Sf. Gheorghe. Prezența unor certe elemente Noua și a unui *Warzenmadel* la Palatca au fost argumentele pentru cuprinderea acestui sit printre descoperirile *grupului Gligorești* și atribuirea sa etapei Bronz târziu II, contrar opiniei lui M. Rotea⁶⁸.

Prelucrarea materialelor din vechile săpături de la Sebeș-*Podul Pripocului* i-au prilejuit lui C. I. Popa câteva considerații privind bronzul târziu pe cursul Mureșului mijlociu⁶⁹. În primul rând, este acceptată existența în etapa Bronz târziu II a aceluși *grup Gligorești*, ca o sinteză între fondul local Wietenberg IV și cultura Noua⁷⁰. În sud-vestul Transilvaniei, pentru aceeași secvență cronologică, a fost conturat un nou grup, denumit Deva-Românești, care a ocupat vechea arie din Bronzul târziu I a grupului Balta Sărată. Etapei următoare, Bronz târziu III (Ha A) în centrul și sudul Transilvaniei, îi sunt caracteristice comunitățile grupului Cugir-Band și o nouă realitate culturală, denumită Susani-Simeria. Momentul sfârșitului epocii bronzului este greu de surprins, dar el este marcat de apariția culturii Gáva, nu mai devreme de Ha A2 sau, cel mai probabil, în Ha B1⁷¹.

Noi opinii privind bronzul târziu în centrul și sudul Transilvaniei sunt avansate de către H. Ciugudean, cu ocazia simpozionului internațional dedicat problematicii sfârșitului mileniului II BC în Câmpia Tisei și în Transilvania. Este vorba despre adoptarea parțială și pentru spațiul intracarpatic a sistemului cronologic al bronzului târziu din Ungaria, așa cum a fost propus de C. Kacsó cu mai bine de 25 de ani în urmă⁷². Ca o noutate, bronzul târziu (etapa a IV-a) a fost prelungit până la orizontul Ha B₂, caracteristica acestei etape fiind răspândirea stilului ceramic „Gáva II”⁷³. Ultima fază din evoluția culturii Gáva (Gáva III) ar aparține unei perioade de tranziție de la bronzul târziu la prima epocă a fierului (Ha B₂-B₃). Argumentele ar fi:

„[...] the iron tools and weapons become frequent and the bimetallic (iron + bronze) hoards represent a new type of depositional practice. However,

⁶⁷ Gogâltan *et alii* 2004, p. 73-74.

⁶⁸ Gogâltan 2009, p. 119.

⁶⁹ Popa, Totoianu 2010a, p. 85-119; Popa, Totoianu 2010b, p. 171-292.

⁷⁰ Popa, Totoianu 2010a, p. 92, 94-95, 97; Popa, Totoianu 2010b, p. 187, 189, 191, 195.

⁷¹ Popa, Totoianu 2010a, p. 96-97; Popa, Totoianu 2010b, Tab. 1.

⁷² Kacsó 1990.

⁷³ Ciugudean 2009, fig. 2; Ciugudean 2010, p. 172, fig. 4; Ciugudean 2011, fig. 3.

the settlement pattern does not change, the hillforts are still used and the types of bronze objects are still related to the Late Bronze Age shapes”⁷⁴.

Începutul primei epoci a fierului în Transilvania ar fi marcată de răspândirea culturii Basarabi (Ha C₁). În opinia lui H. Ciugudean, Bronzul târziu I este reprezentat în vestul Transilvaniei de ultima fază (a IV-a) din evoluția culturii Wietenberg, în sudul Transilvaniei de pătrunderea grupului Noua I, iar în nord-vestul și nordul Transilvaniei de grupele Suciu de Sus II și Cehăluț. Pentru Bronzul târziu II, Ciugudean nu acceptă existența aceluși grup Gligorești (Wietenberg + Noua), considerând că acum se răspândește în centrul și sud-vestul Transilvaniei cultura Noua II⁷⁵. În vestul Transilvaniei evoluează grupele Igrița și etapa târzie Cehăluț, iar în nord cultura Lăpuș. La sfârșitul acestei etape și-ar face prezența primele elemente ale grupului Cugir-Band⁷⁶. Bronzul târziu III ar avea două etape. Bronzul IIIa este marcat de grupul Cugir-Band, în vestul Transilvaniei, ultima etapă Noua (a III-a) în sud-est și Lăpuș II, alături de primele elemente Gáva (Gáva Ia) în nord-vestul arealului. Bronzul târziu IIIb presupune răspândirea culturii Gáva timpurie (Gáva Ib) în centrul și sudul Transilvaniei

⁷⁴ Ciugudean 2010, p. 173.

⁷⁵ Contraargumentele ar fi următoarele: „Furthermore, just like the previous proposal, it also undermines the definition of the Wietenberg IV phase. There is a notable difference between the ‘cohabitation’ between the late Wietenberg and Noua communities, and a cultural synthesis, which might also call for a reassessment of the dating” (Ciugudean 2010, p. 158). De asemenea, „[...] the Gligorești group has also been put forth without the basis of the publication of a single closed complex from the eponymous site. There are however two initial excavation reports” (*ibidem*, p. 158, nota 18) ori „The presence in this area of the Noua necropolis from [...] invalidates the idea of a coexistence with the ‘Gligorești group’” (*ibidem*, p. 163). Nu avem ce comenta aceste opinii de vreme ce complexul de la Iernut-Cătunul Sf. Gheorghe, aflat chiar în zona discutată, considerat reprezentativ pentru orizontul cu descoperiri de tip Gligorești (Gogâltan 2009), nu a fost în niciun fel analizat, chiar dacă articolul a fost menționat. De asemenea, în paginile următoare ale articolului se vorbește despre „A second set of Wietenberg-Noua connections” (Ciugudean 2010, p. 159), „The late Wietenberg cremation graves from Florești-Polus prove the same aspect, as they either precede or are simultaneous with the Noua necropolis from the same location”, „In the Someș Plateau the late Wietenberg communities coexist with the Noua newcomers” (*ibidem*, p. 161) ori „After a short period of cohabitation with the late Wietenberg communities [...]” (*ibidem*, p. 164). Noile opinii ale lui H. Ciugudean referitoare la grupul Gligorești vor fi discutate mai jos.

⁷⁶ Ciugudean considera că acest grup ar fi pătruns dinspre nord-vestul Transilvaniei spre valea Mijlocie a Mureșului (*ibidem*, p. 172). O asemenea ipoteză nu este explicată mulțumitor și nici nu putea fi de vreme ce întreaga secvență era puțin cunoscută la acea dată. Noile descoperiri din nord-vestul Transilvaniei (Németi 2009; Bejinariu, Fazecaș 2014; Bejinariu *et alii* 2014) arată o evoluție locală a grupului Cehăluț, cu elemente atât diferite cât și asemănătoare cu cele din vestul și centrul Transilvaniei. De aceea, nu excludem o evoluție locală a orizontului Cugir-Band din vechiul fond Gligorești.

și chiar la sud de Carpați. Bronzul târziu IV este perioada când faza Gáva clasică (Gáva II) evoluează în întreaga Transilvanie.

Toată această dezbateră privind bronzul târziu din Transilvania, foarte sumar prezentată în paginile de mai sus, a cunoscut o nouă turnură odată cu publicarea recentă a unor probe AMS. În primul rând se remarcă cele șase probe din așezarea de la Rotbav, din sud-estul Transilvaniei⁷⁷. Una a fost atribuită orizontului Wietenberg II, două etapei Wietenberg III și trei culturii Noua. Valoarea probelor calibrate pentru etapa Wietenberg III în zona respectivă este 1501-1430 calBC (95,4% probabilitate), respectiv 1497-1416 (95,4% probabilitate). Cele trei probe atribuite culturii Noua se situează între 1415-1282 calBC (95,4% probabilitate) și 1284-1157 calBC (88,6% probabilitate). Cum era și firesc, comentariile nu au întârziat să apară. Pentru unii, datele absolute Wietenberg III ar fi mai târzii decât altele din situri contemporane din centrul și vestul Transilvaniei⁷⁸. Acest lucru este demonstrat de probele de la Alba Iulia-Recea, Sibiușeni, Sighișoara-Dealul Viilor, Geoagiu de Sus-Viile Satului⁷⁹ sau Voivodeni-La Școală⁸⁰. În schimb, probele pentru cultura Noua corespund și altor descoperiri din Transilvania⁸¹.

La Micești-Cigașe, pe cursul mijlociu al Mureșului, au fost identificate mai multe orizonturi de locuire, din epoca cuprului până în perioada medievală timpurie⁸². Așezarea Wietenberg de aici a cunoscut două etape de evoluție, de-a lungul fazelor a III-a și a IV-a⁸³. Din oasele umane provenind din două *Sonderbestattungen*, dintre cele trei descoperite în așezarea Wietenberg IV⁸⁴, au fost recoltate probe AMS. Rezultatele s-au dovedit surprinzătoare: 1880-1693 calBC (95,4% probabilitate), respectiv 1745-1627 calBC (95,4% probabilitate)⁸⁵. În opinia lui G. Bălan, etapa Witenberg IV aparține din, punct de vedere al cronologiei relative, bronzului mijlociu, bronzul târziu fiind marcat în Transilvania de apariția culturii Noua. De asemenea, „[...] the first manifestations of the last Wietenberg phase can be placed by the beginning of the 17th century BC. The final part of Wietenberg culture is likely marked by the emergence of Noua culture before 1500 BC”⁸⁶. O datare așa de timpurie, în secolele XVIII-XVII BC,

---

⁷⁷ Dietrich 2014, Anhang 2.

⁷⁸ Gogâltan 2015, p. 78; Németh 2015b, p. 186-187.

⁷⁹ Ciugudean, Quinn 2015, tab. 1, fig. 4.

⁸⁰ Németh 2015b, fig. 4-6.

⁸¹ Ciugudean, Quinn 2015, tab. 2.

⁸² Bălan, Ota 2012.

⁸³ Bălan 2014a.

⁸⁴ Bălan 2014b.

⁸⁵ Bălan, Quinn 2014, fig. 1.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 126.

pentru secvența Wietenberg IV, a fost pusă la îndoială și de H. Ciugudean, invocându-se „An aquatic reservoir effect might be suspected for the high dates of the Wietenberg human bone samples at Micești-Cigașe site”⁸⁷.

Trei probe AMS au fost recoltate la Voivodeni, dintr-un sit de pe cursul superior al Mureșului, de la trei schelete umane descoperite într-o groapă atribuită aceleiași categorii de *Sonderbestattungen*. Materialul arheologic a fost atribuit stilului ceramic Wietenberg III. Probele calibrate 2σ indică o perioadă de timp destul de largă, ce acoperă secolele XVIII-XVII BC, fiind astfel contemporane cu cele de la Micești-Cigașe. În opinia lui R. E. Németh „These new ^{14}C dates raise new questions about an eventual synchronous evolution of the 3rd and the 4th phase of the Wietenberg ceramic style somewhere in the 17th century BC, instead of a chronological succession.”⁸⁸.

Tot cu ocazia simpozionului internațional de la Târgu Mureș dedicat cronologiei epocii bronzului din Bazinul Carpatic, H. Ciugudean și C. P. Quinn aduceau importante precizări privind datarea absolută a bronzului târziu din Transilvania. În primul rând se remarcă publicarea a două noi probe AMS pentru etapa Wietenberg III (Alba Iulia-Recea și Sibișeni), a trei probe pentru o secvență Wietenberg III/IV și IV de la Geoagiu de Sus-Viile Satului și a încă cinci probe pentru diferite stiluri ceramice atribuite bronzului târziu (Valea Viilor, Teiuș-Fântâna Viilor, Alba Iulia-Bazinul Olimpic, Geoagiu de Sus-Fântâna Mare)⁸⁹. Pe baza probelor AMS și a noilor descoperiri arheologice, H. Ciugudean propune un nou tabel cronologic al bronzului mijlociu și târziu din Transilvania. Astfel, etapa Wietenberg IV s-ar încadra, din punct de vedere al cronologiei relative, în bronzul mijlociu, începutul bronzului târziu fiind marcat de existența probabilă a grupului Gligorești și a culturii Noua I. Din punct de vedere al cronologiei absolute, momentul se plasează undeva pe la 1500 BC. În rest, autorul păstrează cronologia mai veche, în care în Bronzul târziu II evoluează cultura Noua II, urmată de grupul Cugir-Band și etapa Noua III.

Din așezarea Wietenberg de la Luduș, tot pe valea Mureșului, nu foarte departe de Gligorești, au fost publicate recent un număr de șase probe AMS atribuite unor secvențe de locuire Wietenberg III și Wietenberg IV⁹⁰. Din nefericire, ele nu sunt foarte precise. Una sigură (LUD-5 R_Date 3422 ± 36 , 1876-1629 calBC) oferă probabil poziția cronologică reală pentru etapa Wietenberg III. Două probe recoltate din omoplați crestați (LUD-3 R_Date 3147 ± 66 și LUD-4 R_Date 3101 ± 66) sunt în orice caz mai târzii decât omoplatul crestat de la Gligorești, prezentat mai jos.

⁸⁷ Ciugudean, Quinn 2015, p. 153.

⁸⁸ Németh 2015b, p. 187.

⁸⁹ Ciugudean, Quinn 2015, tab. 1-2, fig. 4-5.

⁹⁰ Berecki 2016.

Ceea ce se cunoștea despre cronologia bronzului timpuriu și mijlociu în extremitatea estică a Bazinului Carpatic până în 2014 a fost sintetizat în volumul aceluiași simpozion de la Târgu Mureș. Concluzia acelui studiu a fost că „The present review shows, once again, that we still have more questions than answers regarding some Bronze Age cultural aspects on the eastern frontier of the Carpathian Basin”⁹¹. Debutul bronzului târziu a fost conturat ceva mai convingător prin publicarea a trei noi probe AMS din necropola de la Pecica-*Situl 14*, pe cursul inferior al Mureșului, a unei date din ultimul nivel de locuire din tell-ul de la Toboliu-*Dâmbu Zănăcanului*, lângă Oradea, a două date din așezarea de la Vlaha-*Pad*, lângă Cluj-Napoca, și a uneia de la Gligorești-*Holoame*, tot în vestul Transilvaniei⁹².

În contextul discuției de față, ne interesează probele de la Vlaha-*Pad* (**fig. 9**) și, evident, cea de la Gligorești-*Holoame* (**fig. 10**). Între cele două așezări distanța nu este foarte mare, de doar cca. 50 km în linie dreaptă, dar ele se află amplasate în două bazine hidrografice separate: Someșul Mic și Mureș. Așa cum se poate vedea, rezultatele celor trei probe AMS sunt foarte apropiate. Cele de la Vlaha provin din complexe Wietenberg IV⁹³, iar cea de la Gligorești a fost prelevată din omoplutul crestă ilustrat la **pl. 15/8**. Acest tip de piesă din os este considerată o unealtă care se răspândește în Transilvania odată cu pătrunderea comunităților Noua⁹⁴. Așa cum am văzut, pe baza altor argumente, majoritatea specialiștilor au susținut, mai nou, apariția stilului ceramic Noua în Transilvania încă din secolul al XVI-lea BC. Omoplutul crestă de la Gligorești vine încă o dată în sprijinul acestei ipoteze. Contemporaneitatea, cel puțin parțială, între comunitățile Wietenberg IV și cele Noua a fost și ea afirmată de nenumărate ori în ultima vreme. Rezultatul probelor AMS de la Micești l-au determinat pe G. Bălan să atribuie etapa Wietenberg IV bronzului mijlociu, și să dateze începutul acestui nou stil ceramic în secolul al XVII-lea BC. H. Ciugudean acceptă plasarea secvenței Wietenberg IV în bronzul mijlociu, dar nu este de acord cu o datare atât de timpurie a începutului acestei faze. Așa cum am văzut, R. E. Németh a sugerat posibilitatea ca în spații diferite comunitățile Wietenberg III să fie contemporane cu cele Wietenberg IV.

După cum se poate observa, ca și în cazul bronzului timpuriu și mijlociu⁹⁵ sau a așa-numitei „perioade Ha A”⁹⁶, cercetările arheologice recente, însoțite de date AMS, au modificat substanțial ordonările

---

⁹¹ Gogâltan 2015, p. 80.

⁹² *Ibidem*, fig. 18-20, 22, 27-29.

⁹³ Németh 2015a.

⁹⁴ Bălășescu, Dietrich 2009.

⁹⁵ Gogâltan 2015.

⁹⁶ Gogâltan *et alii* 2015, p. 93-102.

cronologice relative anterioare. Este firesc ca unii specialiști să-și schimbe opiniile în funcție de noile rezultatele ale cercetărilor, în fața presiunii

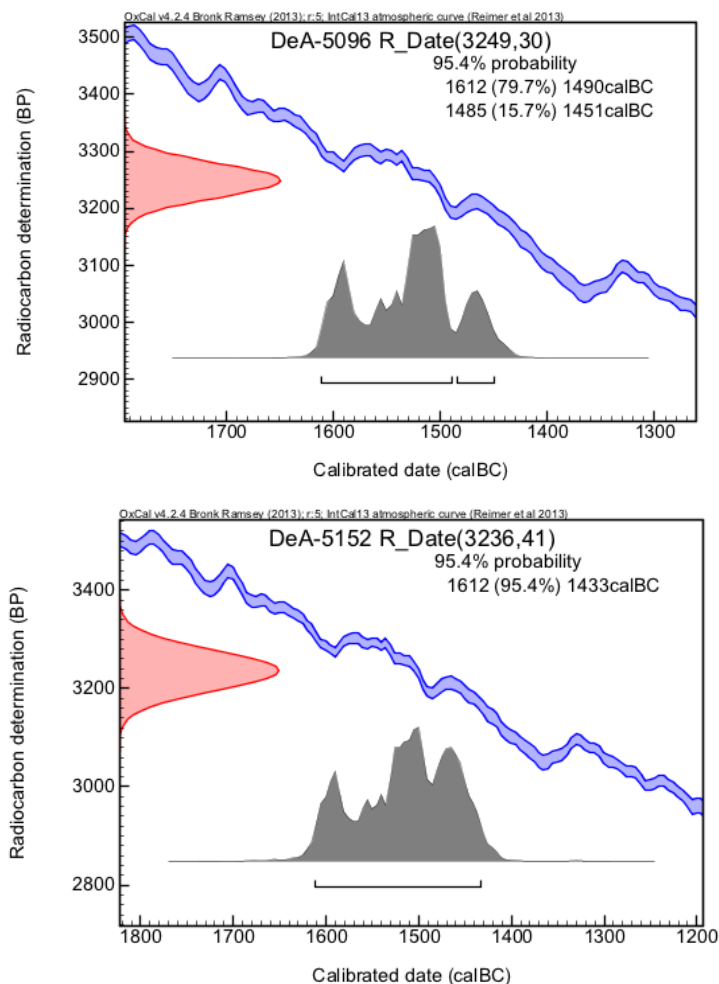

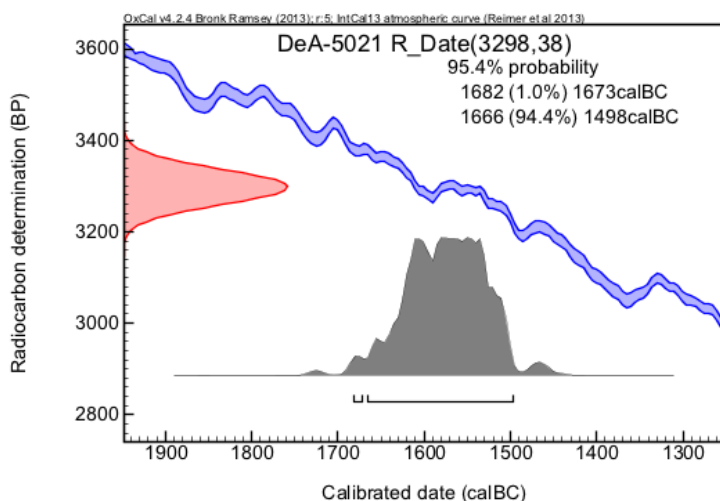
Fig. 9. Date AMS de la Vlaha-Pad

istoriografice sau chiar a unor afinități interpersonale. Prin aceasta însă nu se face decât să se îngroașe paginile în care se prezintă istoricul cercetărilor unei perioade. De aceea, poate mai înțelept ar fi ca în această etapă a cercetărilor efortul nostru să se îndrepte spre publicarea unor descoperiri care să fie însoțite și de probe ^{14}C . Nu putem preciza acum cu certitudine când se sfârșește așezarea de la Gligorești, cu toate că analogiile, amplu discutate recent⁹⁷, ne duc până spre începutul aceluși bronz târziu III (Ha A).

⁹⁷ *Ibidem*.

De asemenea, este imposibil de spus dacă *Holoamele* de la Gligorești au fost locuite constant pe parcursul celor câtorva sute de ani cât durează bronzul târziu sau doar sezonier. Stratigrafia, consistentă în anumite zone, ne arată doar că acest grind a fost un loc atractiv pentru diversele comunități din a doua jumătate a mileniului al II-lea BC.

Fig. 10. Date AMS de la Gligorești-*Holoame* prelevate din nivelul aparținând bronzului târziu

Există în Transilvania un orizont cu descoperiri ca cele de la Gligorești în care omoplații creștați sau fragmente ceramice considerate caracteristice stilului Noua apar, în complexe, împreună cu elemente locale Wietenberg IV? Noi credem în continuare că da, iar descoperirile de la Iernut-Cătunul Sf. Gheorghe, și nu numai, fac dovada acestei realități. Asemenea comunități puteau fi contemporane în spații mai mult sau mai puțin apropiate cu altele care continuă tradiția ceramicii locale Wietenberg IV sau care au rămas conservatoare în a-și păstra identitatea stilului ceramic Noua. De aceea, trebuie reconsiderată plasarea acestui orizont doar în etapa Bronz târziu II, iar în fața noilor evidențe acceptată o datare mai timpurie a sa și în Bronz târziu I. Când este adoptat noul stil ceramic Cugir-Band (Bronz târziu III - Ha A), atât din punct de vedere al cronologiei relative, dar mai ales al celei absolute, este greu de precizat și rămâne în fața cercetărilor viitoare găsirea acestui răspuns.

Gligorești-Holoame: A Late Bronze Age Settlement in Transylvania

(Abstract)

The village of Gligorești (Luna commune, Cluj County) is located in western Transylvania, close to the administrative borders of three counties: Cluj, Mureș and Alba. Today the site presents itself as an ellipsoidal mound, rising around 8 m above the surrounding landscape. The top plateau currently measures 165 m by 50 m. Systematic archaeological investigations were conducted here in 1990 and between 1994 and 1997 covering a total area of 497.25 m². Traces of habitation from several periods were discovered and assigned to the Neolithic, the Late Copper Age (Coțofeni), the Early Bronze Age, the Late Bronze Age, the First Iron Age and the Roman period.

The Late Bronze Age habitation is the most substantial (cultural layer up to 80 cm thick) and it was attributed to the so-called *Gligorești type* discoveries, which in fact represent a combination of local (Wietenberg IV) and foreign (Noua) elements. The first stages of the settlement were dated to the sixteenth century BC (Late Bronze Age I), an assumption supported by an AMS sample collected from an incised scapula. The final stages of the settlement are uncertain, as ceramic analogies were found in sites attributed to the second Late Bronze Age phase (Central European Bz D), as well as in sites assigned to the so-called Late Bronze Age III (Ha A).

The present study represents an extended, Romanian version of an article which was published in German in Chișinău (Gogâltan, Popa 2016).

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Location of Gligorești (qtd. in www.maps.google.com).
- Fig. 2.** Austrian map (1767-1773) illustrating the village of Gligorești (Sz. Márton) and the *Holoame* mound (marked with a green arrow).
- Fig. 3.** The topographic map of the site from Gligorești-Holoame, with the excavations conducted in 1990, 1994-1996.
- Fig. 4.** Gligorești-Holoame. Western profile of section S1/1994: 1 - Roman layer; 2 - Late Bronze Age layer; 3 - Early Bronze Age layer; 4 - Coțofeni layer; 5 - late Neolithic layer; 6 - archaeologically sterile gravel; 7 - native rock.
- Fig. 5.** Gligorești-Holoame. Northern profile of section S3/1996: 1 - Roman layer; 2 - Late Bronze Age layer; 3 - Early Bronze Age layer; 4 - Coțofeni layer; 5 - late Neolithic layer; 6 - archaeologically sterile gravel; 7 - native rock; 8 - Late Bronze Age feature.
- Fig. 6.** Gligorești-Holoame. Partial profile of section S2/1995: 1 - Roman layer; 2 - Latène feature; 3 - First Iron Age layer; 4 - Late Bronze Age layer; 5 - Early Bronze Age layer; 6 - Coțofeni layer; 7 - late Neolithic layer; 8 - archaeologically sterile gravel; 9 - bases of Roman walls; 10 - brick; 11 - charcoal; 12 - archaeological deposit with mixed discoveries.
- Fig. 7.** Gligorești-Holoame. Late Bronze Age features: V3/1995 (1); B3/1995 (2) and G5/1995 (3).
- Fig. 8.** Gligorești-Holoame. Late Bronze Age ceramic vessel, *in situ* (1) and after restoration (2).
- Fig. 9.** AMS dates from Vlaha-Pad.
- Fig. 10.** AMS data from Gligorești-Holoame.

- Pl. 1.** Gligorești-Holoame. Pottery (1-5), “stick-heads” (6-7), and spindle whorl (8) assigned to the Late Bronze Age (5-6 - qtd. in Gogâltan, Florea 1994).
- Pl. 2.** Gligorești-Holoame. Late Bronze Age pottery.
- Pl. 3.** Gligorești-Holoame. Late Bronze Age pottery.
- Pl. 4.** Gligorești-Holoame. Pottery fragments recovered from the dwelling structure discovered in C4/1997.
- Pl. 5.** Gligorești-Holoame. Late Bronze Age pottery.
- Pl. 6.** Gligorești-Holoame. Late Bronze Age pottery.
- Pl. 7.** Gligorești-Holoame. Late Bronze Age pottery.
- Pl. 8.** Gligorești-Holoame. Late Bronze Age pottery.
- Pl. 9.** Gligorești-Holoame. Late Bronze Age pottery.
- Pl. 10.** Gligorești-Holoame. Pottery fragments (1-4, 6-7) and a bronze needle (5) assigned to the Late Bronze Age.
- Pl. 11.** Gligorești-Holoame. Late Bronze Age pottery fragments recovered from the dugout structure B 7/1995.
- Pl. 12.** Gligorești-Holoame. Late Bronze Age pottery.
- Pl. 13.** Gligorești-Holoame. Late Bronze Age pottery fragments recovered from the feature discovered in Caseta 2/1997.
- Pl. 14.** Gligorești-Holoame. Late Bronze Age pottery (3 - after Gogâltan, Florea 1994).
- Pl. 15.** Gligorești-Holoame. Bone (1-3, 5-8) and antler (4) artefacts assigned to the Late Bronze Age (5-8 - after Gogâltan *et alii* 2004).

Abrevieri bibliografice

Aldea <i>et alii</i> 1998	- Ioan Al. Aldea, Florin Gogâltan, Adrian Ursuțiu, <i>Gligorești, com. Luna, jud. Cluj</i> , în <i>CCA. Campania 1997</i> , Călărași, 1998, p. 22-23.
Andrițoiu, Vasiliev 1993	- Ioan Andrițoiu, Valentin Vasiliev, <i>Câteva considerații privind cultura Noua în Transilvania</i> , în <i>Apulum</i> , XXVII-XXX, 1990-1993, p. 121-146.
Bajusz 2005	- István Bajusz (ed.), <i>Téglás István jegyzetei. Régészeti felfedezések</i> , Kolossvár (Cluj-Napoca), 2005.
Bălan 2014a	- Gabriel Bălan, <i>Așezarea Wietenberg de la Micești</i> , în <i>Terra Sebus</i> , 6, 2014, p. 25-86.
Bălan 2014b	- Gabriel Bălan, <i>Deviant Burials of Wietenberg Culture at Micești-Cigaș (Alba County, Romania)</i> , în <i>Gligor</i> 2014, p. 95-118.
Bălan, Ota 2012	- Gabriel Bălan, Radu Ota, <i>Situl arheologic de la Micești-Cigaș (mun. Alba Iulia, jud. Alba)</i> , în <i>Apulum</i> , XLIX, 2012, p. 41-58.
Bălan, Quinn 2014	- Gabriel Bălan, Colin P. Quinn, <i>Radiocarbon Data of Funerary Discoveries from Middle Bronze Age Settlement at Micești-Cigaș (Alba County, Romania)</i> , în <i>Gligor</i> 2014, p. 119-126.
Bălășescu, Dietrich 2009	- Andrei Bălășescu, Laura Dietrich, <i>Observații privind utilizarea omoplaților creștați din cultura Noua, pe baza materialului de la Rotbar, jud. Brașov</i> , în <i>AnB</i> , XVII, 2009, p. 33-46.
Bărbulescu 1987	- Mihai Bărbulescu, <i>Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa</i> , Cluj-Napoca, 1987.
Bejinariu 2001	- Ioan Bejinariu, <i>Late Bronze Age in the Depression of Șimleu</i> , în Kacsó 2001, p. 157-174.

- Bejinariu, Lakó 2000 - Ioan Bejinariu, Éva Lakó, *Contribuții la cunoașterea bronzului târziu din nord-vestul României. Așezarea de la Crasna*, în *ActaMP*, XXIII/1, 2000, p. 153-219.
- Bejinariu, Fazecaș 2014 - Ioan Bejinariu, Gruia Fazecaș, *Materiale ceramice din epoca bronzului descoperite la Suplacu de Barcău-„Dealul Roșu”, jud. Bibor*, în Gruia Fazecaș (coord.), *Studii de arheologie. In honorem Doina Ignat*, Oradea, 2014, p. 161-177.
- Bejinariu et alii 2014 - Ioan Bejinariu, Dan Băcuet-Crișan, Dan Culic, *Cercetări arheologice preventive pe traseul Autostrăzii Transilvania. Descoperirile Bronzului Târziu din zona comunei Marca, județul Sălaj*, Cluj-Napoca, Zalău, 2014.
- Berecki 2016 - Sándor Berecki, *The Bronze Age Site from Luduş*, Târgu Mureș, 2016.
- Berecki et alii 2009 - Sándor Berecki, Rita E. Németh, Botond Rezi (eds), *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 24-26 October 2008*, Cluj-Napoca, 2009.
- Boroffka 1994 - Nikolaus Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, Bonn, 1994.
- Borș et alii 2014 - Corina Borș, Luciana Rumega-Irimuș, Vlad Rumega-Irimuș, *Noi date privind epoca târzie a bronzului pe valea mijlocie a Mureșului. Situl de la Aurel Vlaicu-Obreza, jud. Hunedoara*, în *ArheoVest*, II. In Honorem Gheorghe Lazărovici. Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 6 decembrie 2014, Szeged, 2014, p. 273-294.
- Branga 1980 - Nicolae Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980.
- Chidioșan 1980 - Nicolae Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980.
- Ciugudean 1994 - Horia Ciugudean, *The Hallstatt A Period in Central Transylvania*, în Horia Ciugudean, Nikolaus Boroffka (eds), *The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Alba Iulia, 1994, p. 25-40.
- Ciugudean 1996 - Horia Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București, 1996.
- Ciugudean 1997 - Horia Ciugudean, *Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania*, Alba Iulia, 1997.
- Ciugudean 2000 - Horia Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat: cultura Coțofeni*, Timișoara, 2000.
- Ciugudean 2004 - Horia Ciugudean, *Descoperiri aparținând bronzului târziu pe cursul mijlociu al Mureșului*, în *Apulum*, XLI, 2004, p. 179-185.
- Ciugudean 2009 - Horia Ciugudean, *Bemerkungen zur Chronologie der befestigten Siedlung von Teleac*, în *AnB*, XVII, 2009, p. 67-87.
- Ciugudean 2010 - Horia Ciugudean, *The Late Bronze Age in Transylvania (With Primary Focus on the Central and Southern Areas)*, în *StComSM*, XXVI/I, 2010, 157-202.
- Ciugudean 2011 - Horia Ciugudean, *Periodizarea culturii Gáva în Transilvania în lumina noilor cercetări*, în *Apulum*, XLVIII, 2011, p. 69-102.
- Ciugudean, Quinn 2015 - Horia Ciugudean, Colin P. Quinn, *The End of the Wietenberg Culture in the Light of New ¹⁴C Dates and Its Chronological Relation towards the Noua Culture*, în Németh, Rezi 2015, p. 147-178.

- Daróczi, Ursuțiu 2015 - Tibor-Tamás Daróczi, Adrian Ursuțiu, *Worship, Habitation, Refuge: Bronze Age and Iron Age Sites of the Lower Feneș Valley*, Cluj-Napoca, 2015.
- Dietrich 2014 - Laura Dietrich, *Die mittlere und späte Bronzezeit und die ältere Eisenzeit in Südosiebenbürgen aufgrund der Siedlung von Rotban*, Bonn, 2014.
- Ferencz 1997 - Iosif V. Ferencz, *Așezări din La Tène-ul timpuriu și mijlociu în bazinul central al Mureșului*, în *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 79-92.
- Ferencz 2007 - Iosif V. Ferencz, *Celții pe Mureșul mijlociu. La Tène-ul timpuriu și mijlociu în bazinul mijlociu al Mureșului (sec. IV-II î. Chr.)*, Sibiu, 2007.
- Ferencz, Ferencz 2001 - Iosif V. Ferencz, Diana Ferencz, *Câteva considerații generale privind așezările datate în secolele III-II î. Chr. de pe cursul mijlociu al Mureșului*, în *RB*, XV, 2001, p. 39-53.
- Florescu 1991 - Adrian C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, Călărași, 1991.
- Fodorean 2006 - Florin Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2006.
- Gligor 2009 - Mihai Gligor, *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Cluj-Napoca, 2009.
- Gligor 2014 - Mihai Gligor (ed.), *Archaeothanatology: An Interdisciplinary Approach on Death from Prehistory to Middle Ages / AUASH*, 18/II, 2014.
- Gogâltan 1997 - Florin Gogâltan, *Gligorești-„Holoame”*, în Horia Ciugudean (ed.), *The Bronze Age Civilization in Transylvania*, Alba Iulia, 1997, p. 18-19.
- Gogâltan 2001 - Florin Gogâltan, *The Settlement of Cășeu and Some Problems Concerning the Late Bronze Age in the Center and Northern Transylvania*, în Kacsó 2001, p. 191-214.
- Gogâltan 2009 - Florin Gogâltan, *A Late Bronze Age Dwelling at Iernut-Sfântu Gheorghe-Monument, Mureș County*, în Berecki et alii 2009, p. 103-141.
- Gogâltan 2015 - Florin Gogâltan, *The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin: Revisited After 15 Years*, în Németh, Rezi 2015, p. 53-95.
- Gogâltan, Florea 1994 - Florin Gogâltan, Gelu Florea, *Săpături arheologice la Gligorești-1990*, în *Apulum*, XXXI, 1994, p. 9-38.
- Gogâltan et alii 1992 - Florin Gogâltan, Sorin Cociș, Adela Paki, *Săpături de salvare la Cluj-Becaș - 1989*, în *EphNap*, II, 1992, p. 7-17.
- Gogâltan et alii 1995 - Florin Gogâltan, Adrian Ursuțiu, Ioan Al. Aldea, *Gligorești, jud. Cluj*, în *CCA. Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 36.
- Gogâltan et alii 1996a - Florin Gogâltan, Adrian Ursuțiu, Ioan Al. Aldea, *Gligorești, jud. Cluj*, în *CCA. Campania 1995*, Brăila, 1996, p. 51-52.
- Gogâltan et alii 1996b - Florin Gogâltan, Adrian Ursuțiu, Ioan Al. Aldea, *Gligorești*, în *BulThrac*, III, 1996, p. 25.
- Gogâltan et alii 1997 - Florin Gogâltan, Ioan Al. Aldea, Adrian Ursuțiu, *Gligorești, jud. Cluj*, în *CCA. Campania 1996*, București, 1996, p. 22.
- Gogâltan et alii 1999 - Florin Gogâltan, Adrian Ursuțiu, Ioan Al. Aldea, *Gligorești, „La Holoame”, com. Luna, jud. Cluj*, în *CCA. Campania 1998*, Vaslui, 1999, p. 49-50.

- Gogâltan *et alii* 2004 - Florin Gogâltan, Ioan Al. Aldea, Adrian Ursuțiu, *Raport preliminar asupra investigațiilor arheologice de la Gligorești-„Holoame”, com. Luna, jud. Cluj (1994-1996)*, în *Apulum*, XLI, 2004, p. 61-101.
- Gogâltan *et alii* 2011 - Florin Gogâltan, Rita E. Németh, Emese Apai, *Eine rituelle Grube bei Vlaba, Gemeinde Săvădisla (Kreis Cluj)*, în Sándor Berecki, Rita E. Németh, Botond Rezi (eds), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 8-10 October 2010*, Târgu Mureș, 2011, p. 163-183.
- Gogâltan *et alii* 2015 - Florin Gogâltan, Mihaela Savu, Imola Kelemen, *Măini magice? Un complex aparținând bronzului târziu de la Vlaba-Pad (jud. Cluj)*, în *Terra Sebus*, 7, 2015, p. 73-122.
- Gogâltan, Popa 2016 - Florin Gogâltan, Cristian I. Popa, *Gligorești „Holoame” (Kreis Cluj). Eine spätbronzezeitliche Siedlung aus Mittelsiebenbürgen*, în Aurel Zancă, Elke Kaiser, Maya Kashuba, Elena Izbitser, Mihail Băț (eds), *Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur Frühen Eisenzeit im nördlichen Eurasien. Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava. Man, Culture, and Society from the Copper Age Until the Early Iron Age in Northern Eurasia. Contributions in Honour of the 60th Anniversary of Eugen Sava / Tyrgetia International*, I, Chișinău, 2016, p. 181-202.
- Gudea 2008 - Nicolae Gudea, *Așezări rurale în Dacia romană (106-275 p. Chr.). Schiță pentru o istorie a agriculturii și satului daco-roman*, Oradea, 2008.
- Horedt 1960 - Kurt Horedt, *Die Wietenbergkultur*, în *Dacia*, n.s., IV, 1960, p. 107-137.
- Ipolyi 1861 - Arnold Ipolyi, *Magyar régészeti repertorium*, în *ArchKözl*, 2, 1861, p. 189-282.
- Kacsó 1990 - Carol Kacsó, *Bronzul târziu în nord-vestul României*, în *SympThrac*, 8, 1990, p. 41-50.
- Kacsó 2001 - Carol Kacsó (ed.), *Der nordkarpatischen Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare, 7.-10. Oktober 1998*, Baia Mare, 2001.
- Könyöki, Nagy 1905 - József Könyöki, Géza Nagy, *A középkori várak különöste kintettel Magyarországra*, Budapest, 1905.
- Marc 2012 - Antoniu Marc, *Considerații cu privire la „capetele de băț” din cultura Wietenberg*, în *Sargetia*, II (XXXIX), 2012, p. 91-100.
- Molnár 1998 - Zsolt Molnár, *Propuneri ipotetice pentru modelul dinamicii așezărilor din epoca bronzului pe valea superioară a Mureșului*, în *Sargetia*, XXVII/1, 1997-1998, p. 129-147.
- Molnár 2000 - Zsolt Molnár, *Despre cronologia bronzului timpuriu pe valea superioară a Mureșului*, în *ActaMP*, XXIII/1, 2000, p. 29-54.
- Németh 2015a - Rita E. Németh, *Contribuții privind perioada târzie a epocii bronzului în podișul Transilvaniei. Așezarea de la Vlaba-Pad, teză de doctorat*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2015.
- Németh 2015b - Rita E. Németh, *The Middle Bronze Age “Mass Grave” from Voivodeni-La Școală: A Chronological Approach*, în Németh, Rezi 2015, p. 179-199.

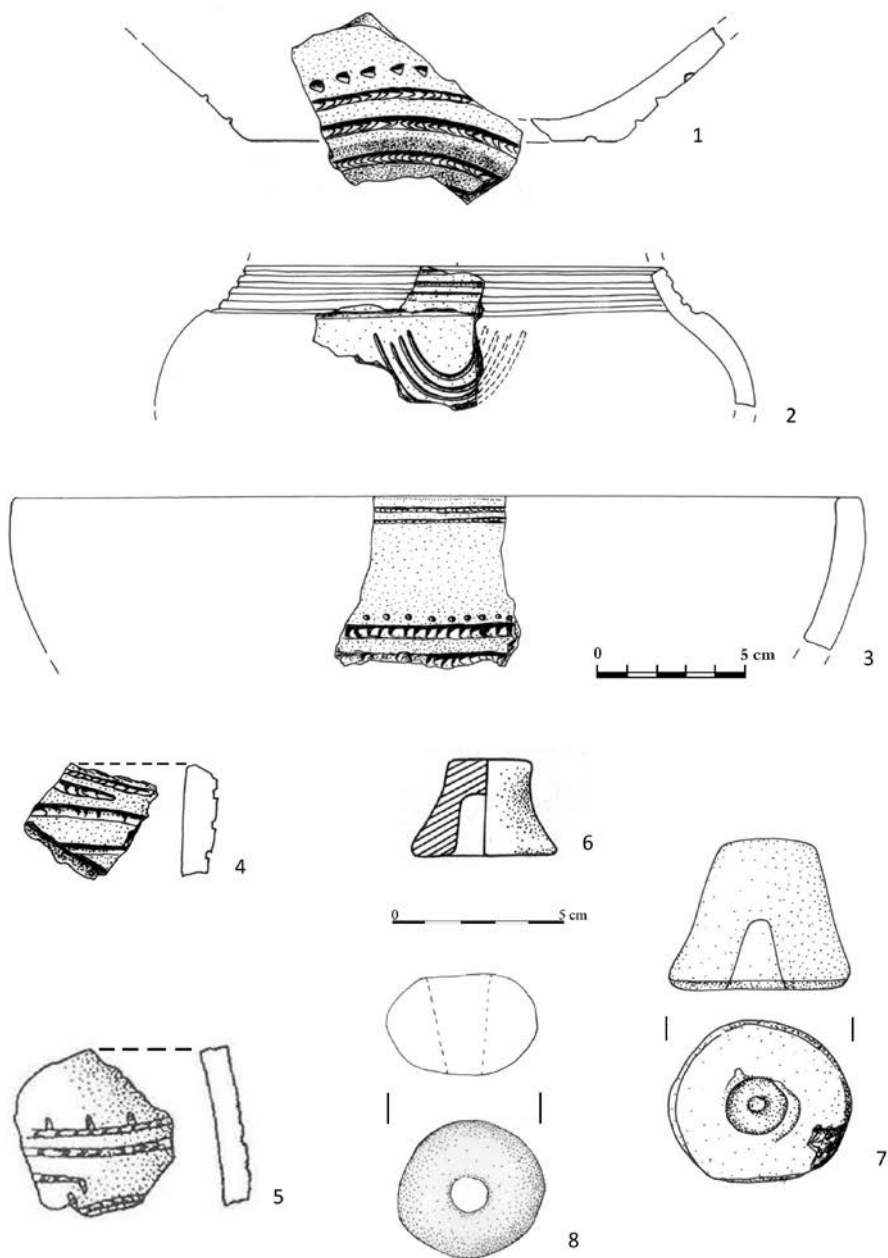
- Németh, Rezi 2015 - Rita E. Németh, Botond Rezi (eds), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2-4 October 2014*, Cluj-Napoca, 2015.
- Németi 2009 - János Németi, *The Hajdúbájos / Pișcolt-Cebăluș Group*, în Berecki, Németh, Rezi 2009, p. 203-221.
- Orbán 1871 - Balázs Orbán, *A Székelyföld leírása*, IV, Pest, 1871.
- Pare 1999 - Christopher Pare, *Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil I: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.-8. Jahrhundert v. Chr.)*, în JRGZM, 45, 1998 (1999), 1, p. 293-433.
- Popa 1998 - Cristian I. Popa, *Noi descoperiri aparținând bronzului timpuriu în bazinul mijlociu al Mureșului și câteva considerații privind etapa finală a acestei perioade în Transilvania*, în *Apulum*, XXXV, 1998, p. 47-85.
- Popa 2000 - Cristian I. Popa, *Harta arheologică a satului Gligorești (comuna Luna, jud. Cluj)*, în *ActaMP*, XXIII/1, 2000, p. 55-120.
- Popa 2002 - Dumitru Popa, *Villae, vici, pagi. Așezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, BS, II, Sibiu, 2002.
- Popa 2005 - Cristian I. Popa, *Modificări culturale la finalul Bronzului timpuriu și începutul Bronzului mijlociu în Transilvania*, în Cristian I. Popa, Gabriel T. Rustoiu (ed.), *Omagiu profesorului Ioan Andrișoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și cercetări arheologice*, Alba Iulia, 2005, p. 51-183.
- Popa, Totoianu 2010a - Cristian I. Popa, Radu Totoianu, *The Late Bronze Age Settlement at Sebeș-Podul Pripocului (County of Alba)*, în *StComSM*, XXVI/1, 2010, p. 85-119.
- Popa, Totoianu 2010b - Cristian I. Popa, Radu Totoianu, *Aspecte ale epocii bronzului în Transilvania (între vechile și noile cercetări)*, BMS, I, Sebeș, 2010.
- Popa, Aldea 2013 - Cristian I. Popa, Ioan Al. Aldea, *O practică funerară neobișnuită din așezarea neolitică de la Gligorești-Holoame (jud. Cluj)*, în Gruia Fazecaș (coord.), *Studii de arheologie. In honorem Doina Igna*, Oradea, 2013, p. 61-69.
- Protase 1980 - Dumitru Protase, *Autohtonii în Dacia. Dacia romană*, vol. I, București, 1980.
- Roman 1991 - Petre I. Roman, *Din activitatea Institutului de Tracologie în anul 1990*, în *Thraco-Dacica*, XII, 1991, 1-2, p. 179-180.
- Roska 1942 - Márton Roska, *Erdély régészeti repertórium. I. Öskor, Kolozsvár*, 1942.
- Rotea 1993 - Mihai Rotea, *Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei*, în *Thraco-Dacica*, XIV, 1993, 1-2, p. 65-86.
- Rotea 1994 - Mihai Rotea, *Penetrația culturii Otomani în Transilvania. Între realitate și himeră*, în *Apulum*, XXXI, 1994, p. 39-57.
- Rotea 1997 - Mihai Rotea, *Cercetări arheologice la Palatca-„Togul lui Mândrușcă”*. Observații preliminare, în RB, X-XI, 1997, p. 13-19.
- Rustoiu 1996 - Aurel Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î. Chr. - sec. I d. Chr.). Tehnici, ateliere și produse de bronz*, București, 1996.
- Rustoiu 1995 - Gabriel Rustoiu, *Tipologia „capetelor de băi” aparținând culturilor bronzului mijlociu din România*, în BCȘS, 1, 1995, p. 61-72.
- Rustoiu 2000 - Gabriel T. Rustoiu, *O așezare inedită aparținând bronzului târziu de la Oarda-„Bulza” (mun. Alba Iulia). Câteva considerații culturale și*

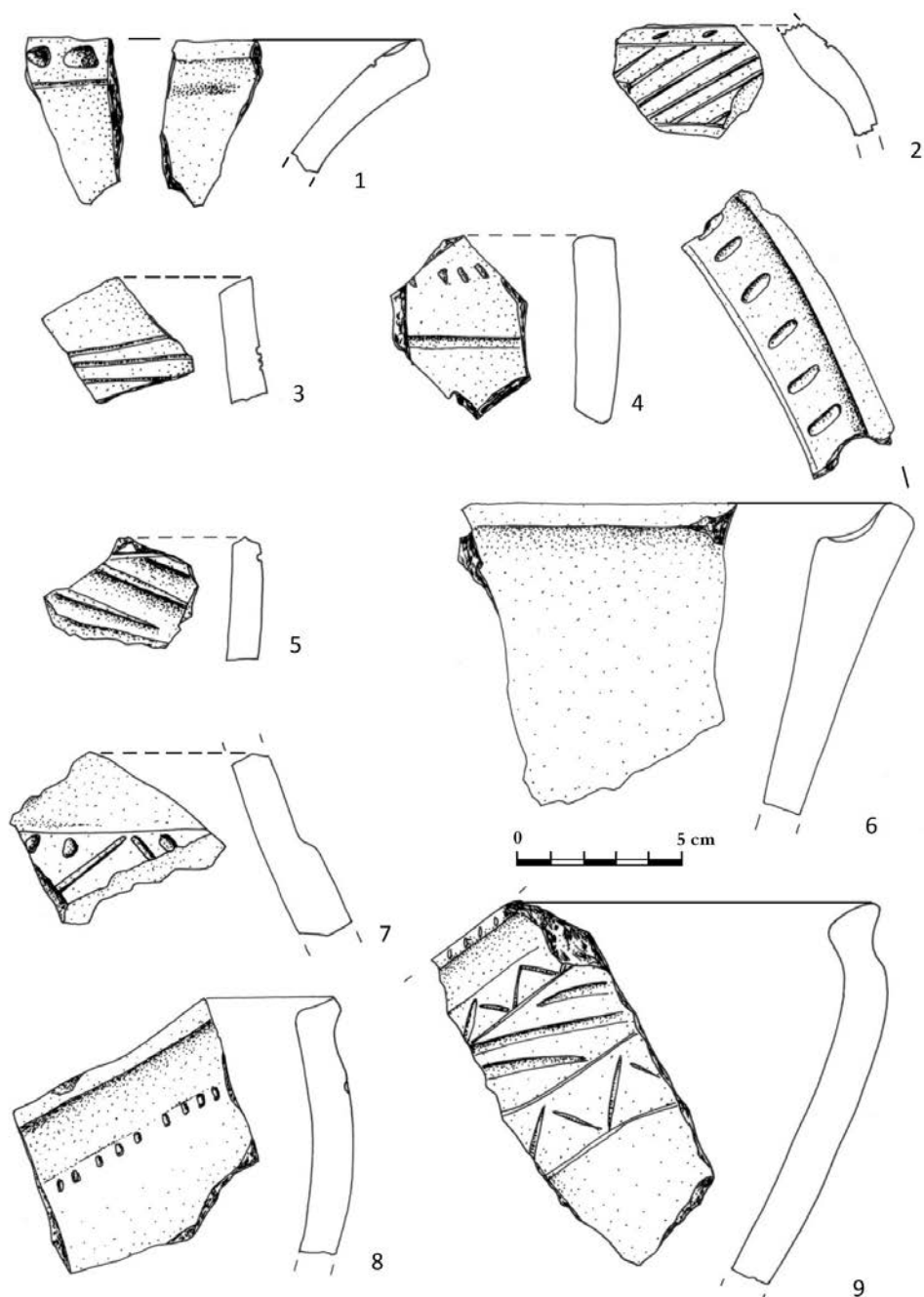
- cronologie privind bronzul târziu în bazinul mijlociu al Mureșului*, în *Apulum*, XXXVII/1, 2000, p. 161-175.
- Rusu 1975 - Mircea Rusu, *The Autochthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th-11th Centuries*, în M. Constantinescu, Ștefan Pascu, Petre Diaconu (eds), *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, Bucharest, 1975, p. 201-217.
- Sava 2002 - Eugen Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, Kiel, 2002.
- Sava 2014 - Eugen Sava, *Așezări din perioada târzie a epocii bronzului în spațiul pruto-nistean (Noua-Sabatinovka)*, Chișinău, 2014.
- Sava, Kaiser 2011 - Eugen Sava, Elke Kaiser, *Poseleniye s «zolnikami» u sela Odaya-Michurin, Republika Moldova (Arheologicheskiye i yestestvennonauchnyye issledovaniya) / Die Siedlung mit „Aschugeln” beim Dorf Odaia-Miciurin, Republik Moldova (Archäologische und naturwissen-schaftliche Untersuchungen)*, Chișinău, 2011.
- Schuster et alii 2014 - Christian Schuster, Ioan Tușulescu, Mircea Negru, *Despre „capetele de băț” din epoca bronzului din sudul României. Erwägungen zu den „Stockknäufen” der Bronzezeit im süden Rumäniens*, în *Istros*, XX, 2014, p. 79-115.
- Sîrbu 2011 - Mariana Sîrbu, *Industria materiei dure animale în perioada târzie a epocii bronzului (complexul cultural Noua-Sabatinovka)*, în *Tyraetia*, V, 2011, p. 199-225.
- Téglás 1896 - István Téglás, *Aranyos megyei régiségekről*, în *AE*, XVI, 1896, p. 427-428.
- TIR - *Tabula Imperii Romani*, L 34, Budapesta, 1968.
- Tudor 1968 - Dumitru Tudor, *Orăse, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.
- Ursuțiu 2002 - Adrian Ursuțiu, *Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (cercetările de la Bernadea, com. Babnea, jud. Mureș)*, Cluj-Napoca, 2002.
- Vasiliev 1992 - Valentin Vasiliev, *Gligorești, com. Luna*, în Ioan H. Crișan, Mihai Bărbulescu, Eugen Chirilă, Valentin Vasiliev, Iudita Winkler (red.), *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992, p. 228-330.
- Vasiliev 1996 - Valentin Vasiliev, *Quelques aspects de la culture Basarabi en regardant surtout la Transylvanie*, în *Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa. Kolloquium in Drobeta-Tr. Severin (7-9 mai 1996)*, Bukarest, 1996, p. 136-142.
- Vlassa 1965 - Nicolae Vlassa, *Cercetări arheologice în regiunile Mureș-Autonomă Maghiară și Cluj*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 19-38.
- Winkler, Hopârtean 1973 - Iudita Winkler, Ana Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa, Cluj-Napoca*, 1973.

Cuvinte-cheie: așezare, Bronz târziu, Wietenberg, Noua, Gligorești.

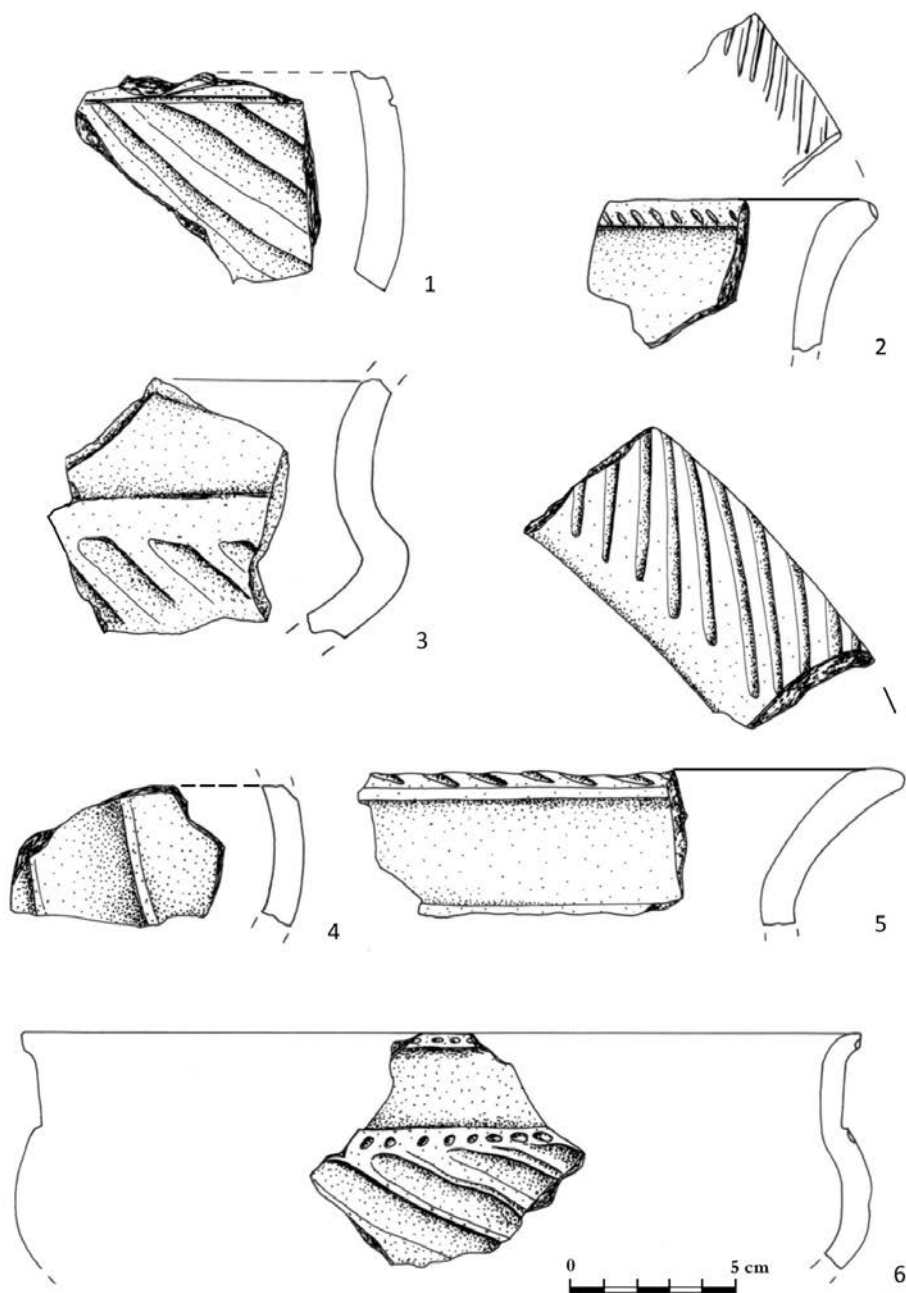
Keywords: settlement, Late Bronze Age, Wietenberg, Noua, Gligorești.

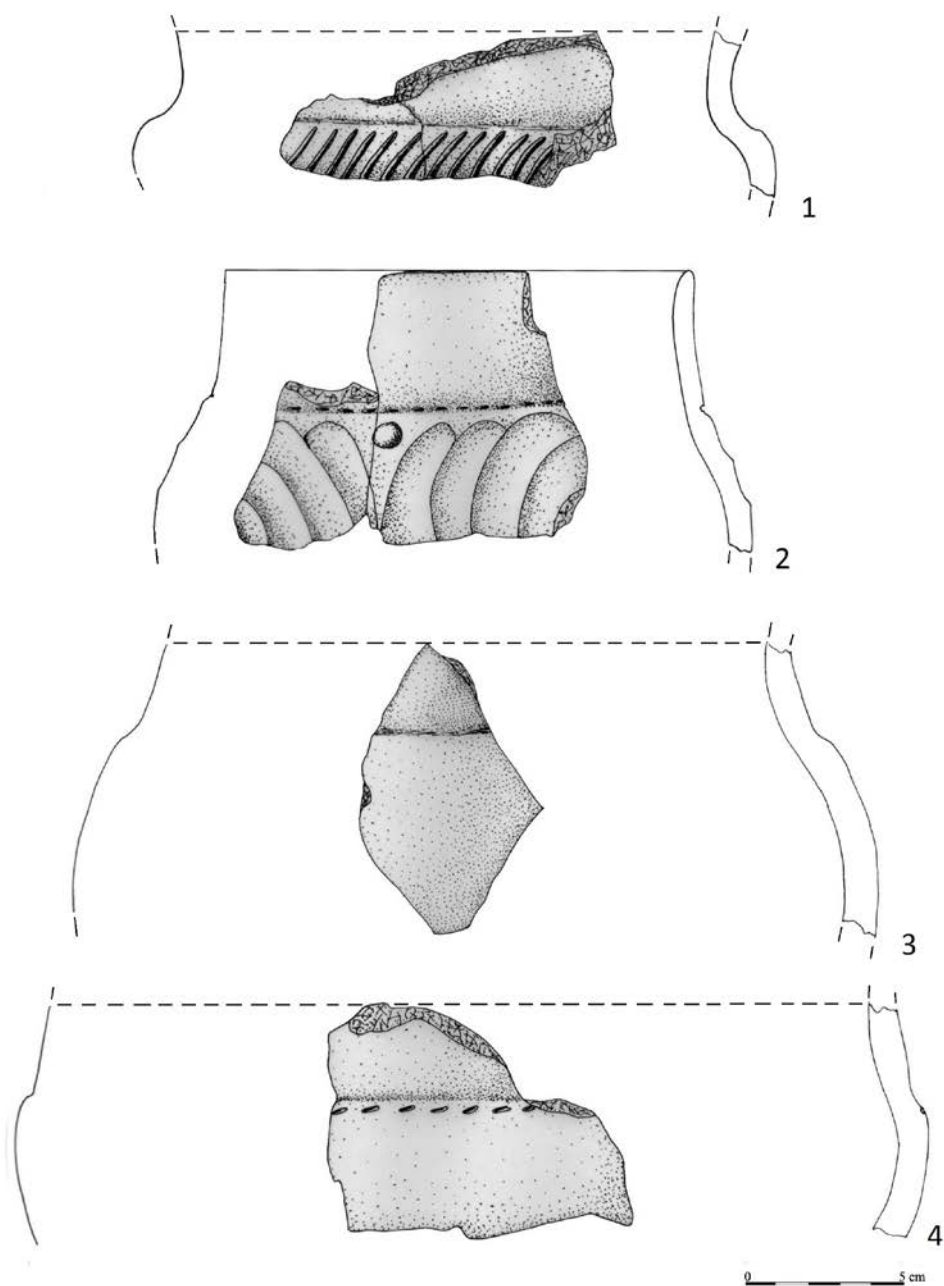
Pl. 1. Gligorești-Holoame. Ceramică (1-5), „capete de băț” (6-7) și fusaioală (8) aparținând bronzului târziu (5-6 - după Gogâltan, Florea 1994)

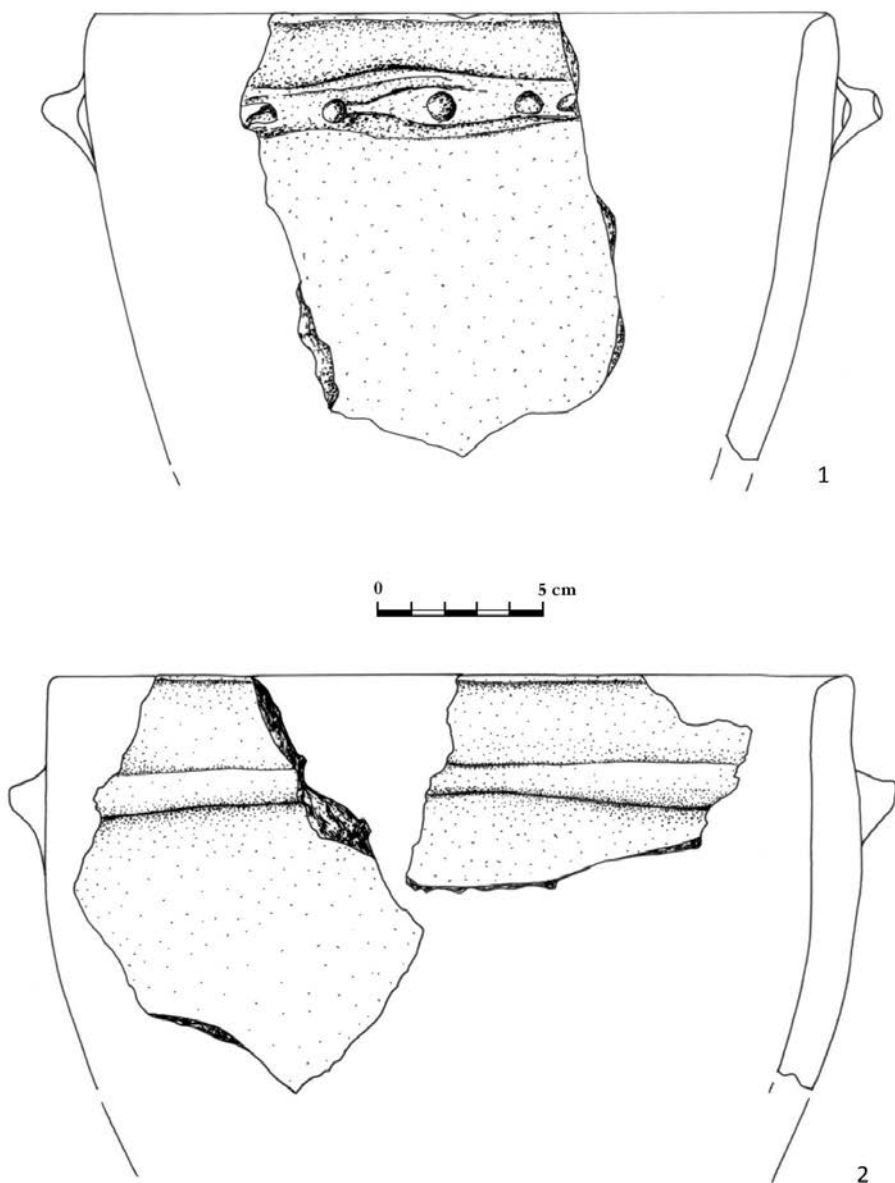
Pl. 2. Gligorești-Holoame. Ceramică aparținând bronzului târziu

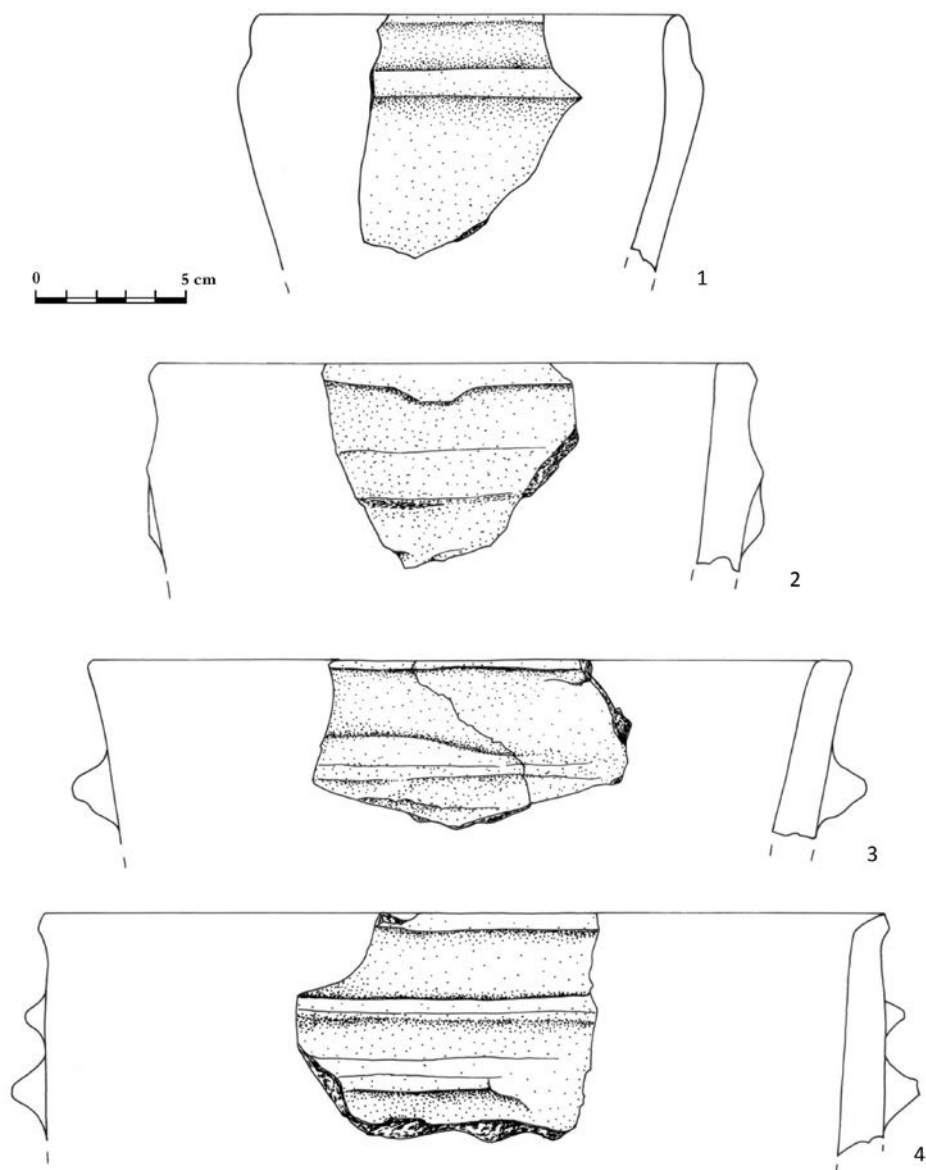
Pl. 3. Gligorești-Holoame. Ceramică aparținând bronzului târziu

Pl. 4. Gligorești-Holoame. Fragmente ceramice din locuința dezvelită în C 4/1997

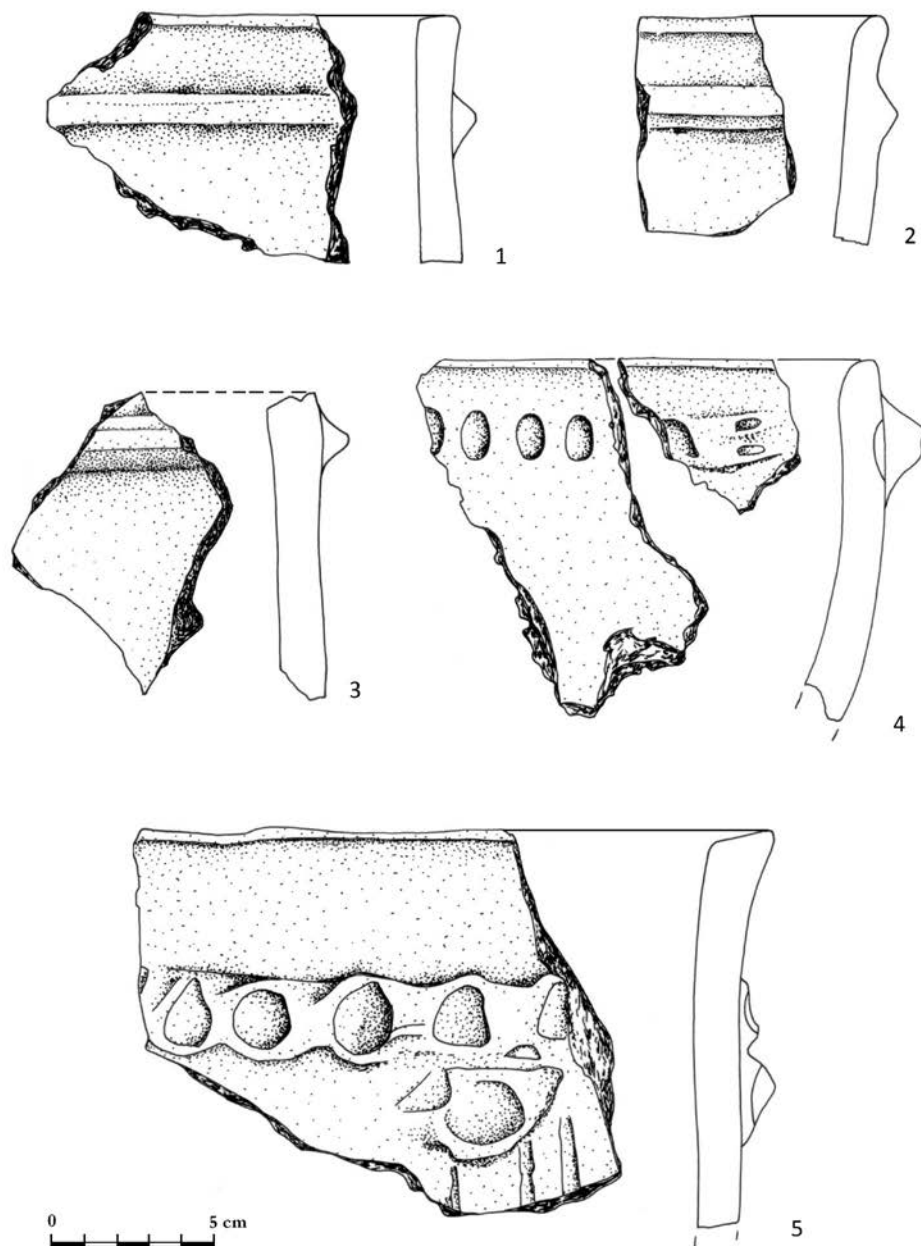

Pl. 5. Gligorești-*Holoame*. Ceramică aparținând bronzului târziu

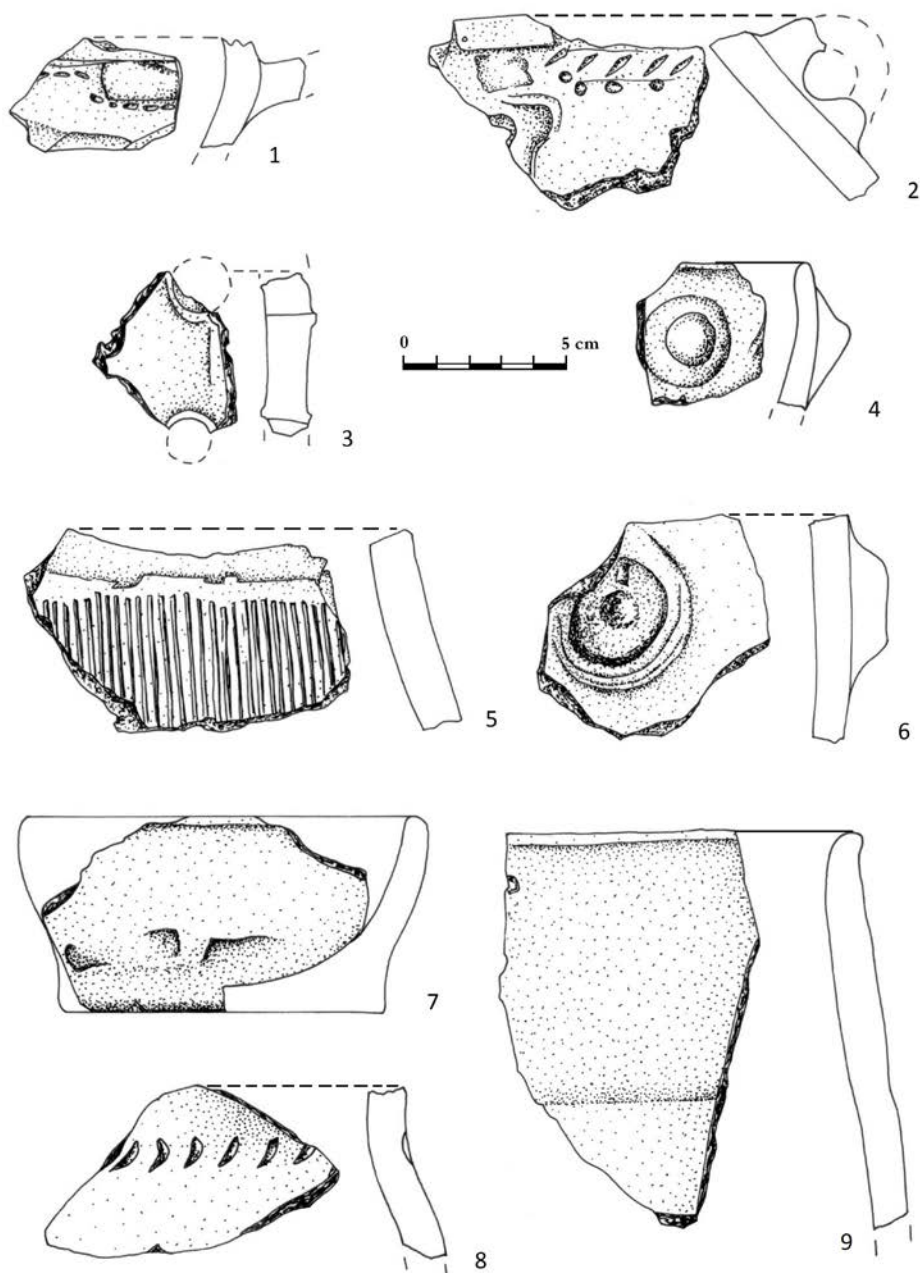

Pl. 6. Gligorești-Holoame. Ceramică aparținând bronzului târziu

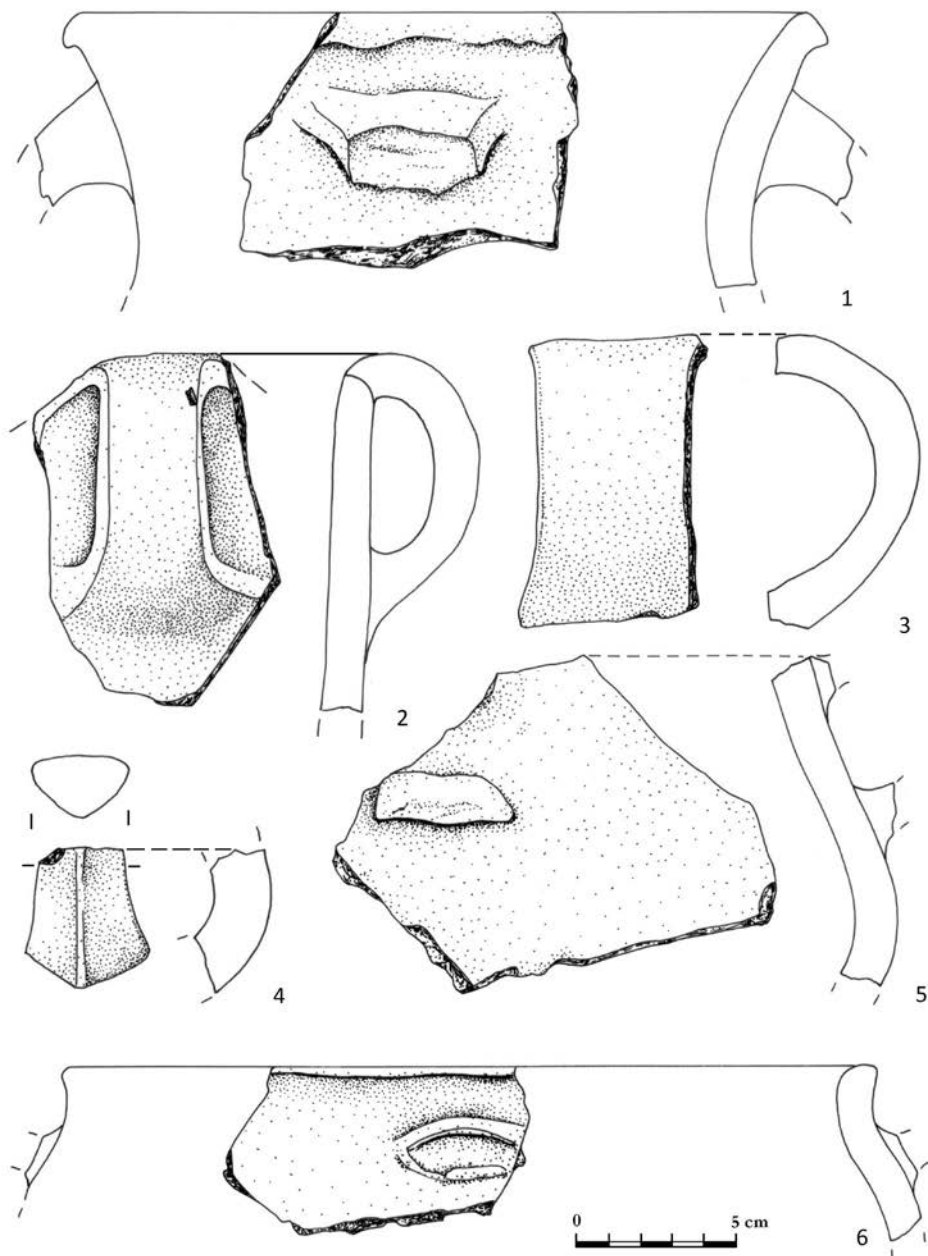

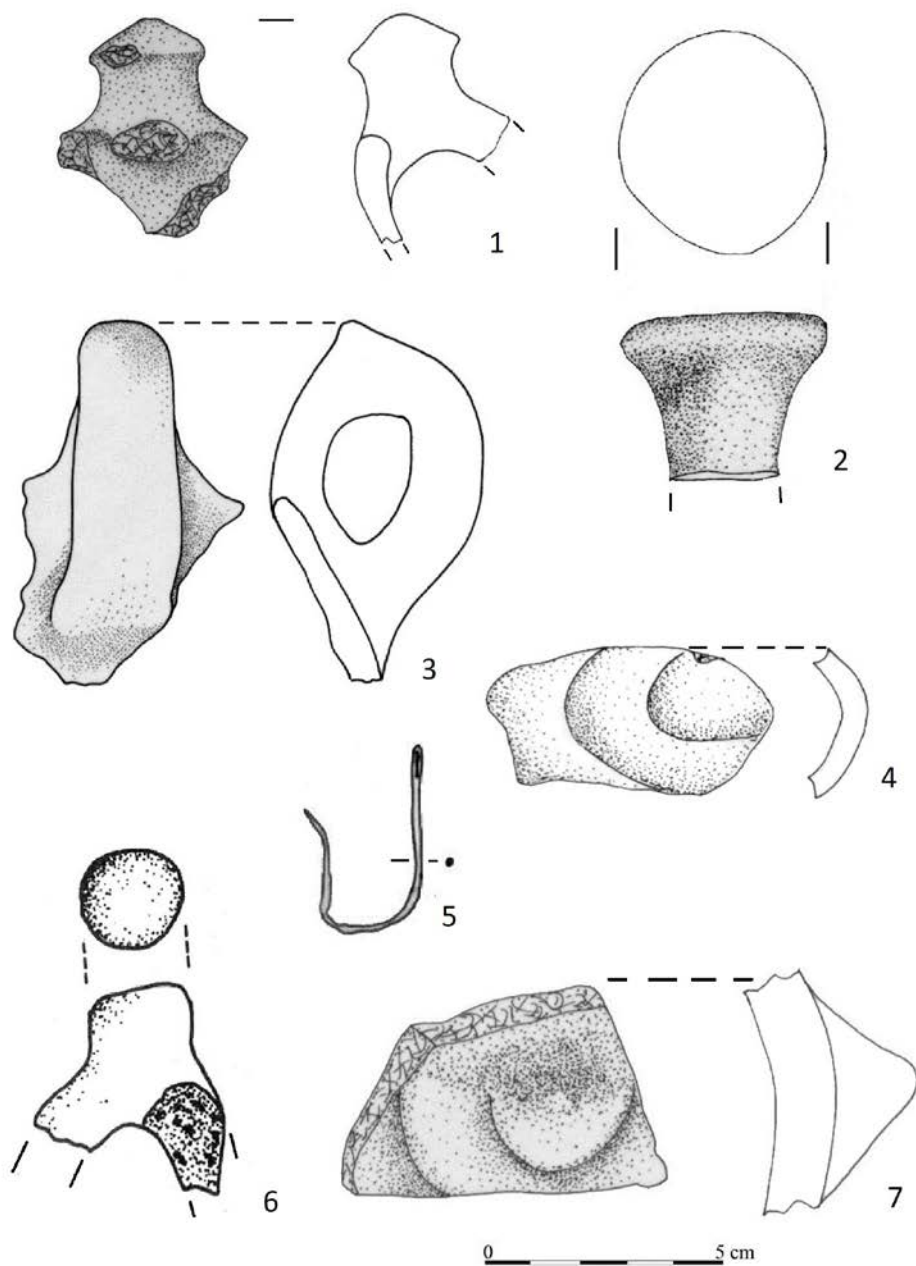
Pl. 7. Gligorești-Holoame. Ceramică aparținând bronzului târziu

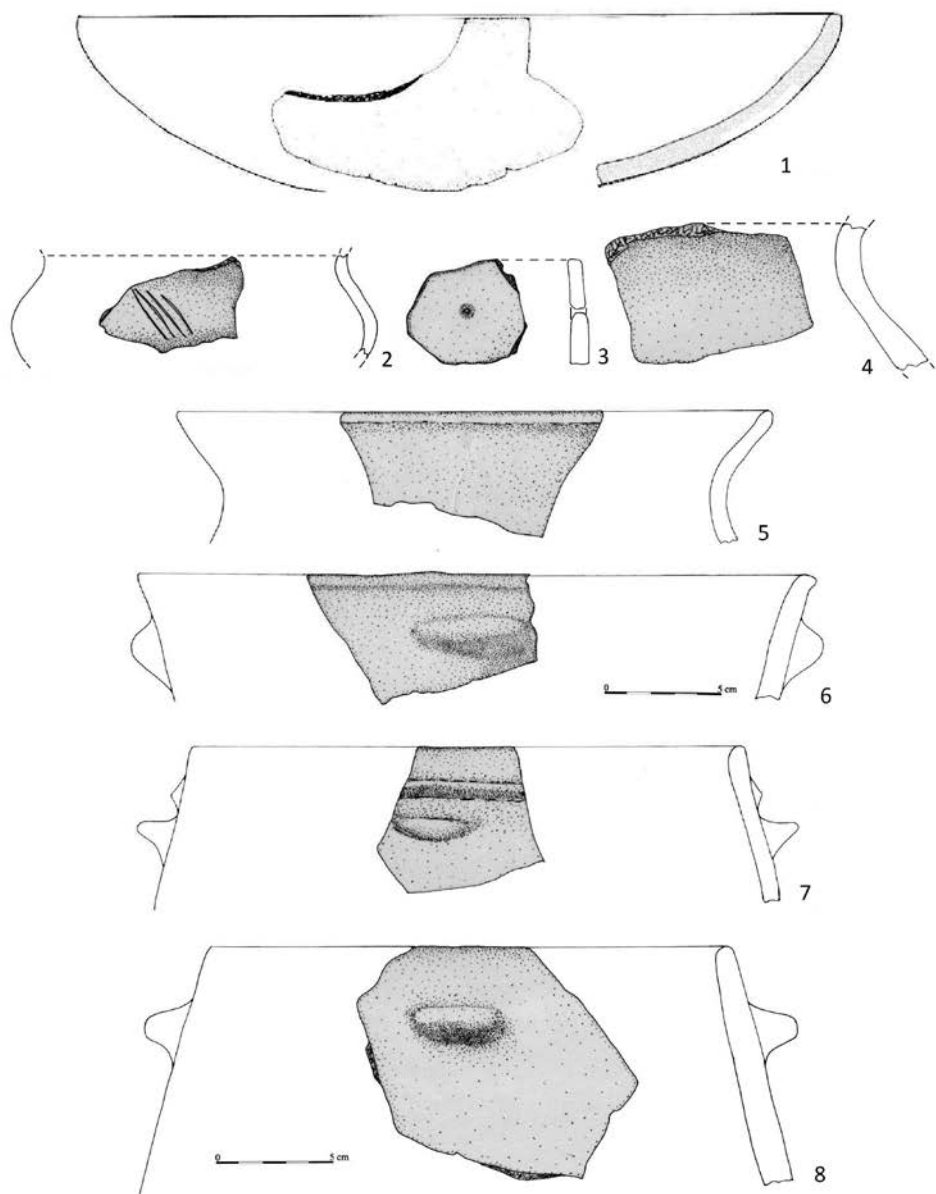
Pl. 8. Gligorești-Holoame. Ceramică aparținând bronzului târziu

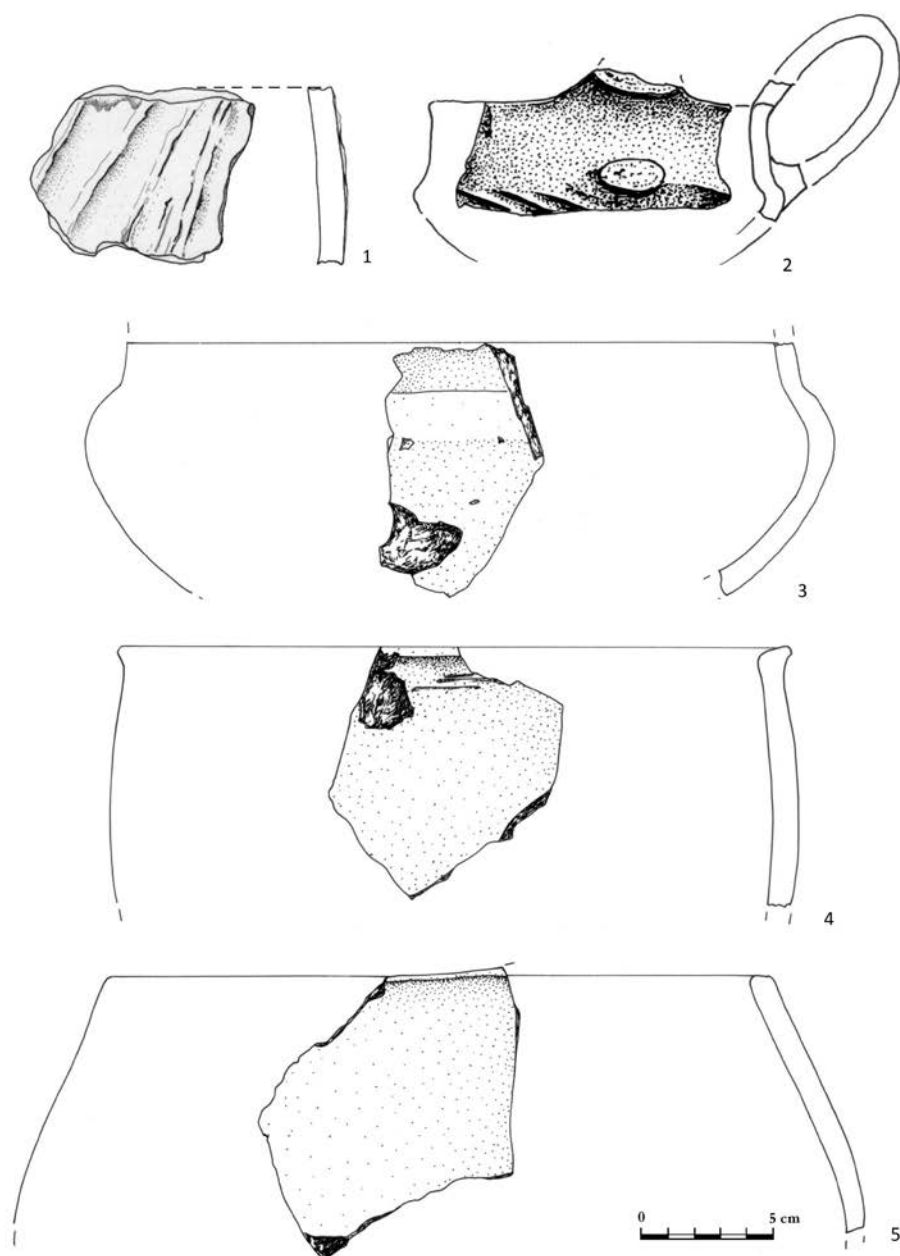
Pl. 9. Gligorești-Holoame. Ceramică aparținând bronzului târziu

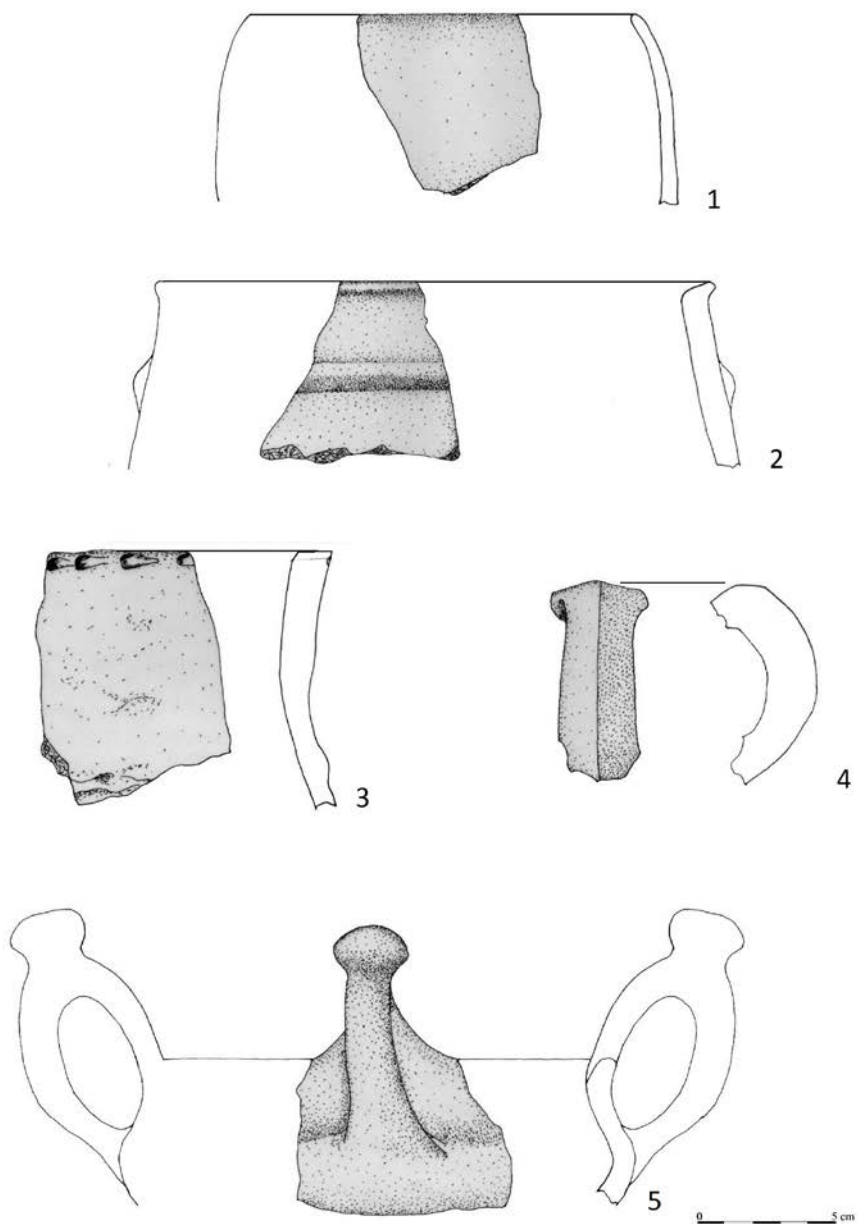
Pl. 10. Gligorești-Holoame. Fragmente ceramice (1-4, 6-7) și ac de bronz (5) aparținând bronzului târziu

Pl. 11. Gligorești-*Holoame*. Fragmente ceramice aparținând bronzului târziu provenind din bordeiul B 7/1995

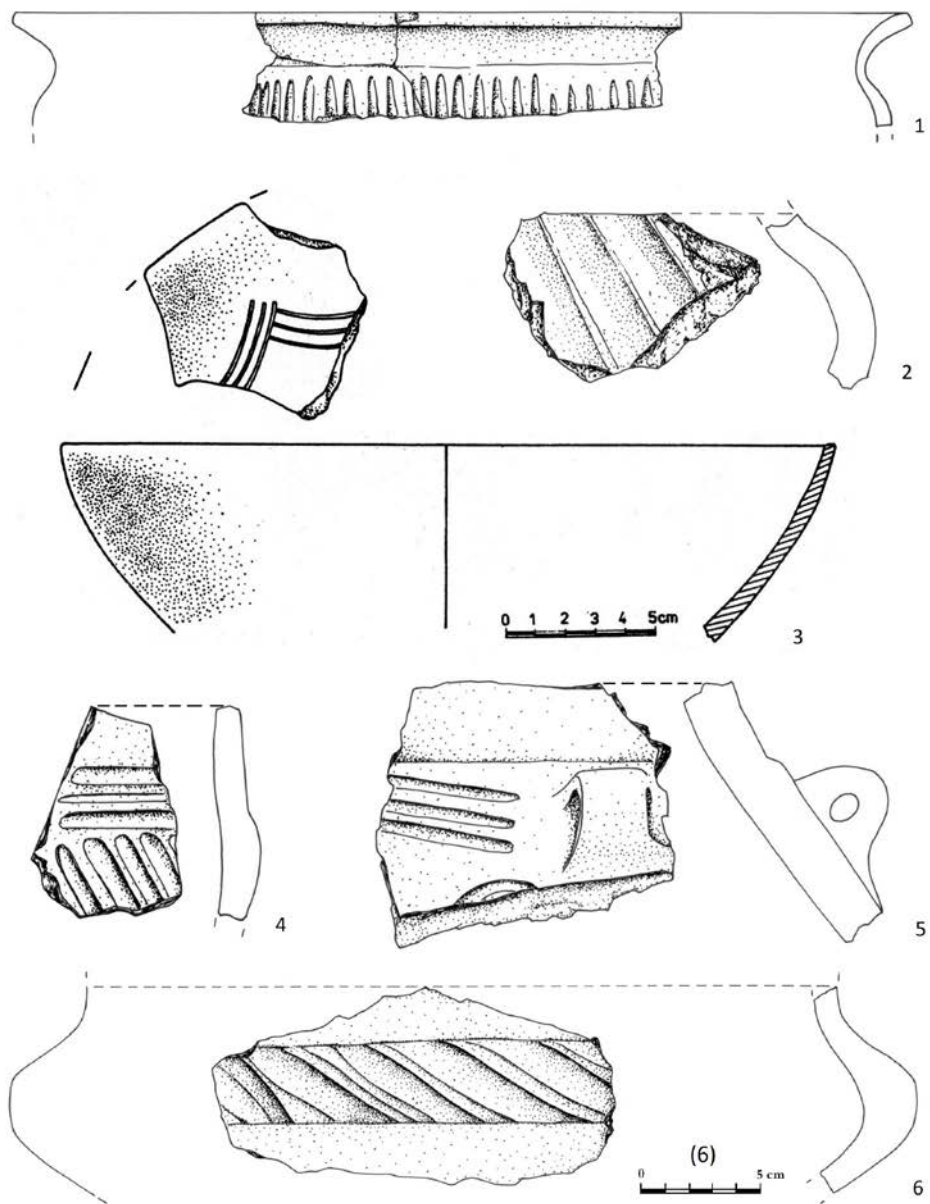

Pl. 12. Gligorești-Holoame. Ceramică aparținând bronzului târziu

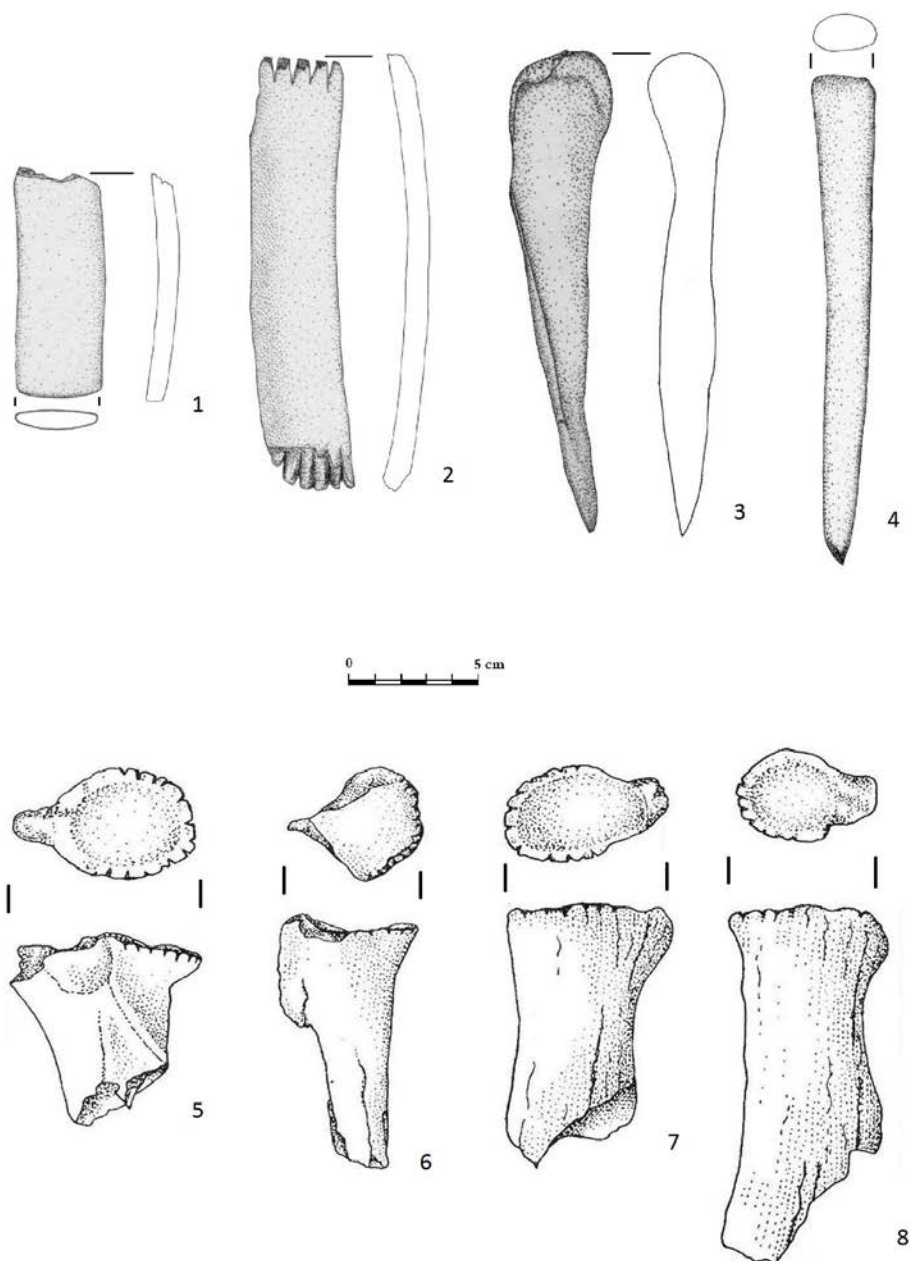

Pl. 13. Gligorești-*Holoame*. Fragmente ceramice aparținând bronzului târziu provenind din complexul dezvelit în Caseta 2/1997

Pl. 14. Gligorești-Holoame. Ceramică aparținând bronzului târziu
(3 - după Gogâltan, Florea 1994)

Pl. 15. Gligorești-Holoame. Artefacte din os (1-3, 5-8) și corn (4) aparținând bronzului târziu (5-8 - după Gogâltan *et alii* 2004)

METODE DE INVESTIGARE MINERALOGICE ȘI PETROGRAFICE ALE UNOR INTALII DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL AL UNIRII DIN ALBA IULIA

Dan ANGHEL *, Nicolae HAR **, Călin ȘUTEU ***, Monica URSU ****

Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia posedă o colecție relativ mare de geme și camee romane¹ și medievale, constituirea ei începând încă din cursul veacului al XIX-lea, prin donații și achiziții, ori prin piese provenite din descoperiri izolate sau contexte arheologice (cel mai frecvent depuse ca inventar funerar).

Termenul de gliptică este derivat din cuvântul grecesc *γλυπτική* (din *gluptos* = scobit, gravat, sau *glyphein* = a grava în adâncime) care semnifică arta gravării pietrelor dure prin incizare (sau intaliere). Atunci când imaginile sunt redată în adâncime se numesc geme, iar când motivul este redat în relief se numesc camee².

Obiectivul studiului de față este cel de identificare a unor metode multidisciplinare de cercetare a acestui tip de artefacte, obiectele supuse analizării fiind prelevate aleatoriu din cadrul colecției muzeului cu scopul de a încerca să remediem unele din aspectele lacunare prezente în identificarea și interpretarea acestui tip de artefacte istorice³.

Studiul interdisciplinar concretizat prin determinări cantitative, mineralogice, traseologice sau fizico-chimice asupra obiectelor confecționate

---

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia; e-mail: dnanghel@yahoo.com.

** Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca; e-mail: nicolae.har@ubbcluj.ro.

*** Doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: calinsuteu@yahoo.com.

**** Institutul de Cercetări pentru Instrumentație Analitică Cluj-Napoca; e-mail: monaursu50@yahoo.com.

¹ Bounegru *et alii* 2011, p. 136.

² Gramatopol 1991, p. 16; DEX 1998, s.v. gliptica.

³ În primul rând, este vorba de identificarea speciilor minerale utilizate la confecționarea pieselor care de multe ori sunt stabilite greșit și/sau nefundamentate științific cu privire la natura acestora. Totodată, prezentarea lor în cadrul studiilor publicate în România este de cele mai multe ori însoțită de ilustrații de slabă calitate atât din cauza tehnicii fotografice a perioadei când au fost publicate, cât mai ales a hârtiei și a imprimării tipografice. Excepție face lucrarea lui Mihai Gramatopol, *Geme și camee din colecția Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române* (Gramatopol 2011), cu 40 de planșe color și ilustrații de foarte bună calitate.

din diferite materiale, este în prezent abordat în mod curent în domeniul arheologic. Aplicarea unor metode de cercetare proprii disciplinelor tehnice conferă noi dimensiuni în cercetarea arheologică, deoarece materialele descoperite în sol sunt supuse diverselor analize și măsurători. Cercetarea artefactelor joacă un rol deosebit în precizarea legăturilor cronologice, culturale, economice și sociale, precum și în înțelegerea și reconstituirea etapelor de confecționare.

Metode utilizate

Studiul mineralogic și petrografic al pieselor s-a efectuat nedistructiv, prin metode microscopice și difractometrie cu raze X, ce permit identificarea naturii materialului, caracteristicile și particularitățile compoziționale de natură mineralogică și petrografică, care dau indicii privind sursa de proveniență.

a. Microscopul optic binocular. Studiul microscopic cu lupa binoculară permite realizarea de observații de natură structurală și texturală a materialului analizat, a dimensiunilor componentilor majori, precum și a relațiilor spațiale dintre aceștia, culoarea, forma componentilor etc⁴.

b. Difractometrul cu raze X (XRD). Aparatul XRD permite studiul difractometric al compușilor minerali cristalizați. Utilizarea razelor X la studiul difractometric al compușilor minerali cristalizați se bazează pe faptul că lungimea de undă a acestor radiații (0,1-100 Å) este de același ordin de mărime cu distanțele dintre nodurile și planele rețelelor cristaline studiate⁵. Obținerea spectrului de difracție s-a realizat prin fixarea probelor de analizat în suportul difractometrului fără nicio prelucrare prealabilă.

c. Metoda RTI (*Reflection Transformation Imaging*) este o tehnică fotografică computațională, utilizată în tot mai multe domenii, printre care și cel al examinării obiectelor de artă cu caracter patrimonial⁶. Metoda permite o vizualizare virtuală și îmbunătățită a obiectelor de interes, prin intermediul luminii incidente controlate interactiv, cu scopul de a reliefa detalii aproape invizibile de pe suprafața acestora. Prin realizarea mai multor fotografii ale obiectului, cu diferite variante de iluminare, rezultă un set de imagini ce este apoi procesat de computer pentru crearea unui model virtual al suprafeței obiectului. În acest model, incidența, direcția și intensitatea luminii pot fi apoi controlate interactiv de către operator, ajutat

---

⁴ Studiul s-a efectuat sub lupă binoculară de tip Nikon SMZ 645, dotată cu o cameră foto pentru preluarea de imagini.

⁵ Difracția de raze X pe proba naturală s-a efectuat cu difractometru BRUKER 8 ADVANCE (anticatod CuK α ; $\lambda_{Cu} = 1,789001 \text{ \AA}$; $2\theta = 5 - 64^\circ$; $\Delta 2\theta = 0,01^\circ$).

⁶ Pentru mai multe informații asupra metodei, vezi <http://www.hpl.hp.com/research/ptm/index.html>, precum și <http://culturalheritageimaging.org/Technologies/RTI>, accesate la 22.03.2016.

de îmbunătățiri matematice, cu scopul de a reliefa cele mai mici detalii de suprafață, de multe ori ascunse unei analize macroscopice normale. În analiza pieselor ce fac subiectul acestui studiu a fost folosită metoda *Highlight RTI*, fiind realizate 28 de fotografii macro de înaltă rezoluție pentru fiecare obiect, corespunzătoare pozițiilor de iluminare necesare. Pentru publicare s-au realizat exporturi de imagine corespunzătoare celor mai reprezentative perspective pentru analiza subiectului, incluzând și o procesare matematică cunoscută drept *Specular Enhancement*, menită a contrasta și mai mult detaliile de microrelief ale suprafeței.

Experimentări: metode de analiză microscopice și difractometrice

Gemele (probele analizate) sunt notate după numerele de inventar: R.7711, R.7712, R.7717, R.7722, R.7726, respectiv R.7771. Determinările experimentale pentru aceste artefacte s-au făcut prin metode nedistructive la microscopul electronic bipolar și difractometrul cu raze X, aceste determinări fiind posibile datorită dimensiunilor mici și formelor aplatizate ale artefactelor⁷.

Proba R.7711

Fig. 1. Aspect general al probei R.7711. Jasp roșu-mat, cărămiziu

Fig. 2. Detaliu cu impurități de silice, cu aspect sticlos în masa de jasp, în proba R.7711. Se observă adânciturile realizate cu trepanul și inciziile paralele care redau elementele decorative

⁷ Reamintim că analiza nedistructivă a gemelor a putut fi realizată datorită dimensiunilor mici și formei plate ale probelor. Piesele de mari dimensiuni care depășesc spațiul câmpului analizatorului necesită prelevarea de probe, această metodă de studiu fiind exclusă din cadrul demersului nostru.

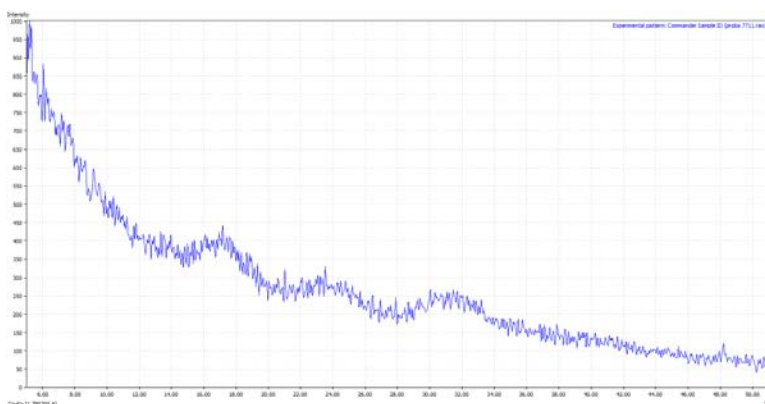
Proveniență: vechea colecție de geme și camee a Muzeului Național al Unirii (în continuare, abreviat MNUAI), constituită în cursul secolului al XIX-lea, prin diferite metode.

Datare: sec. II-III p. Chr., fără a se putea preciza o perioadă anume.

Analiza microscopică: gemă de culoare roșu mat-cărămiziu (**fig. 1**), formată predominant din jasp, în masa căruia sunt prezente agregate granulare, izometrice, cu aspect sticlos formate din silice incolore (**fig. 2**).

Analiza XRD. Difrakția cu raze X a pus în evidență natura amorfă a materialului din constituția probei R.7711 (**fig. 3**).

Concluzii. Materialul constitutiv al probei R.7711 este de tip silicolit amorf, fiind alcătuit predominant din jasp roșu-cărămiziu, în care sunt prezente agregate de dimensiuni submilimetrice de silice incolore, cu aspect sticlos.

Fig. 3. Spectrul de difracție al probei R.7711

Fig. 4. Secvențe ale interpretării imaginii probei R.7711 prin metoda RTI

Piesa, cu dimensiunile de 8 x 16 mm și format oval, bizotată invers⁸ în unghi ascuțit, a fost prelucrată din jasp roșu-cărămiziu, prin șlefuire și gravare.

Din punct de vedere iconografic, este reprezentat un animal fantastic, un Capricorn⁹ în fugă, având în planul secund, drept fundal, un copac din care se observă trunchiul și câteva ramuri, de care se leagă două ghinde situate perimetral. În partea dreaptă s-a încercat realizarea unei frunze, probabil de stejar¹⁰. Animalul reprezentat este o compoziție care alătură două specii distincte și sugerează pentru partea superioară un animal din familia *Bovidae*, un țap, întrucât coarnele sunt prelungi și arcuite¹¹, iar sub bărbie este schițată o barbă. Picioarele au o atitudine cabrată, de galop și sunt inegal reprezentate datorită unui viciu de încadrare în spațiul avut ca suport pentru redarea scenei¹². Partea posterioară sugerează un animal acvatic finalizat cu o coadă de pește în furcă. Totodată, modul de redare a pielii (texturii) animalului este diferită; partea superioară este realizată din linii paralele ce converg dinspre greabăn spre gât și care încearcă să reprezinte părul, iar partea inferioară este acoperită cu un sistem de linii dispuse în unghi, ce sugerează succesiunea solzilor unui pește¹³.

Capricornul este un animal marin integrat cortegiului divinităților acvatice¹⁴, fiind totodată un cunoscut simbol al împăraților¹⁵, dar asocierea lui cu elemente de vegetație este un model mai puțin întâlnit¹⁶.

Din punct de vedere traseologic, sunt vizibile trei etape distincte de lucru:

- prelucrarea primară a pietrei care nu a putut fi realizată uniform datorită imperfecțiunilor date de agregatele (incluziunile) silicioase din compoziție, cu o duritate diferită, care au generat pierderi de material (suprafețe concave neregulate) în timpul finisării, gravorul preferând intalierea piesei pe suprafața mai mare ce prezintă mai puține incluziuni.

---

⁸ Gravorul a realizat intalia pe partea lată a pietrei, deoarece partea opusă prezenta zone ample cu incluziuni de culoare neagră.

⁹ Glíptica 2001, p. 127.

¹⁰ Scene similare sunt prezente și pe intaliile de la Romula (vezi Tudor 1967, p. 216, foto 6-7; Gramatopol 1982, pl. XVIII/8).

¹¹ Caracterul fantastic și, totodată, interpretarea greșită a gravorului, se observă și din redarea coarnelor arcuite spre exterior, ținând cont de faptul că toate animalele din această familie aveau coarnele orientate către spate.

¹² Piciorul drept este reprezentat doar până la articulația inferioară a femurului.

¹³ Modul de redare a părții posterioare sugerează scheletul unui pește.

¹⁴ Furtwängler 1964, vol. I, pl. XLI/33, 39, 40, 43; L/46; Glíptica 2001, p. 127.

¹⁵ Glíptica 2001, p. 127; Buora 2012, p. 283.

¹⁶ Gramatopol 1977, pl. XXVII/572. Din cele opt intalii care reprezintă un Capricorn, doar una redă un fragment de vegetație.

- realizarea unor adâncituri hemisferice sau ovalizate cu ajutorul trepanului¹⁷ care au constituit punctul de plecare al detaliilor liniare¹⁸. Acestea sunt vizibile în special la redarea formei ghindelor, pentru care au fost realizate trei astfel de adâncituri.

- intalierea corpului animalului, a copacului și detaliile ghindelor prin trasarea de linii paralele, cu ajutorul unor dălți de diferite dimensiuni și profile sau cu partea activă dințată a unei terebra¹⁹, operații care nu au fost urmate de o lustruire finală.

Proba R.7712

Proveniență: vechea colecție de geme și camee a MNUAI.

Datare: sec. II-III p. Chr., fără a se putea preciza o perioadă anume.

Analiza microscopică: gemă de culoare alb-translucid (**fig. 5**), cu nuanțe albastrii, mai ales în extremitatea superioară (**fig. 6**).

Fig. 5. Aspect general al probei R.7712, calcedonie alb-translucid, cu nuanță albastrie, mai intensă

Fig. 6. Detaliu cu partea superioară a probei din calcedonie albă, cu nuanțe albastrii

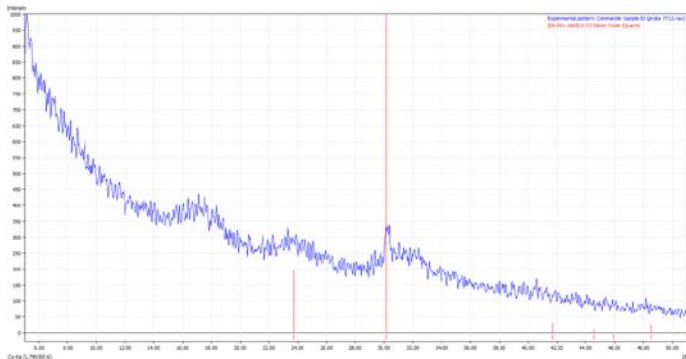
¹⁷ Furtwängler 1964, vol. III, p. 399; Tudor 1967, p. 225; Gramatopol 1991, p. 15. Trepanul sau buterola sunt dălți acționate prin intermediul unui strung, cu ajutorul cărora se puteau realiza cavități hemisferice, ovalizate, cu diferite diametre și adâncimi, putând fi utilizate și pentru obținerea unor incizii late longitudinale, cu profil semirod.

¹⁸ Aceste adâncituri nu au fost eliminate complet în etapele ulterioare, putând fi considerate ca o dovadă a utilizării uneltei în operațiile de gravare a gemelor.

¹⁹ Gramatopol 1991, p. 15.

Analiza XRD. Difracția cu raze X a pus în evidență natura predominant amorfă a materialului din constituția probei R.7712, cu fenomene de cristalizare incipiente, evidențiate de reflexele slabe caracteristice cuarțului.

Concluzii. Materialul constitutiv al probei R.7712 este de tip silicolit predominant amorf, de tipul calcedoniei, cu procese de cristalizare incipiente.

Fig. 7. Spectrul de difracție al proba R.7712

Fig. 8. Secvențe ale interpretării imaginii probei R.7712 prin metoda RTI

Piesa, cu dimensiunile de 5 x 12 mm și format oval, bizotată în unghi mediu ascuțit, a fost lucrată din calcedonie alb-translucidă, prin șlefuire și gravare.

Gema este gravată superficial, cu un contur vag al personajului, cu detalii greu lizibile și dificil de interpretat. Din punct de vedere iconografic, este redat un personaj masculin în picioare, nud, ce privește spre stânga. În mâna dreaptă ține un sceptru, iar în stânga o *patera*, redată aplatizat.

Detaliile capului sunt dificil de descifrat, acesta putând ilustra fie un coif cu obrăzare, fie barba și o cunună, această reprezentare putând fi atribuită lui Jupiter²⁰.

Tipul este derivat dintr-un motiv al artei grecești din secolul al IV-lea a. Chr., inspirat după statuia lui Zeus din Argus realizată de Lysippos și apare frecvent pe monedele romane până în secolul al III-lea p. Chr., cu epitetul de *Tonans* sau *Conservator*²¹.

Detaliile sunt puțin conturate, chiar vagi, și realizate cu disproporții anatomice vizibile (capul prea mare, gâtul prea lung și picioarele mult prea scurte în comparație cu trunchiul și mâinile). Atitudinea corpului într-o poziție de repaus parțial (*contraposto*) este exagerat redată, personajul părând a se sprijini de sceptru²².

Din punct de vedere traseologic, se poate observa o finisare incompletă a suprafeței, pe care se observă o serie de zgârieturi cu orientări diferite. Personajul este redat oarecum stângaci, prin incizii paralele și oblice, dispuse haotic, unele dintre ele depășind conturul, în special în zona șoldului și a femurelor, deficiențe care au dus la estomparea detaliilor anatomice. Antebrațul drept este defectuos redat, fiind discontinuu în partea mediană, în încercarea gravorului de a realiza contactul palmei cu mânerul sceptrului.

Pe suprafața piesei sunt prezente depuneri de murdărie sau de natură fizico-chimică, de culoare brun, provenite din sol (carbonați de calciu).

Proba R.7717

Proveniență: vechea colecție de geme și camee a MNUAI.

Datare: sec. II-III p.Chr., fără a putea preciza o perioadă anume.

Analiza microscopică: proba este o gemă de culoare roșu-cărmiziu (**fig. 9**), formată predominant dintr-un material silicolitic de culoare roșu-mat (jasp) în care este prezent un material silicolitic incolor, cu aspect sticlos, dispus în cuiburi sau granule fine, relativ uniform distribuite în masa materialului de culoare roșie (**fig. 10**).

Analiza XRD. Difracția cu raze X a probei R.7717 a pus în evidență natura amorfă a materialului constitutiv (**fig. 11**).

Concluzii. Materialul constitutiv este de tip silicolit amorf, fiind alcătuit predominant din jasp roșu-cărmiziu, în care sunt granule fine sau agregate de dimensiuni submilimetrice de silice incoloră, cu aspect sticlos.

---

²⁰ Bounegru *et alii* 2011, p. 88. Reprezentări similare la Gramatopol 1977, pl. V/103; Glípica 2001, p. 138; Cravinho 2010, pl. III/3.

²¹ Cravinho 2010, p. 22; Bounegru *et alii* 2011, p. 88.

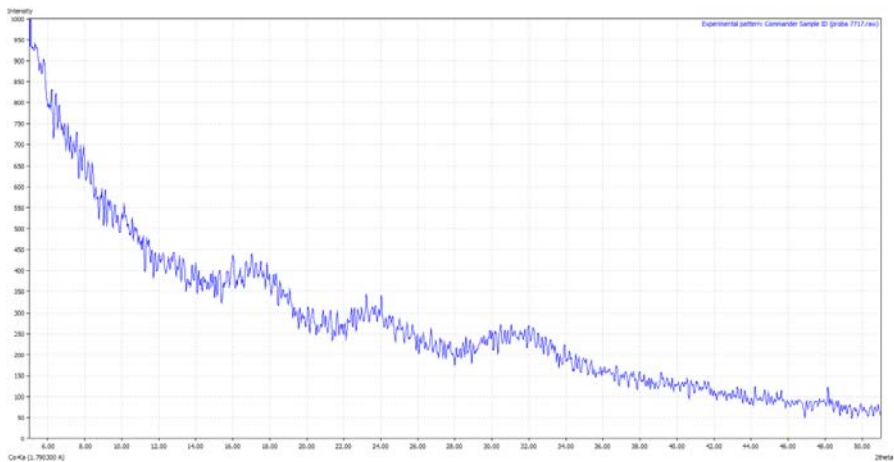
²² Bounegru *et alii* 2011, p. 88.

Fig. 9. Aspect general al probei R.7717 constituită din jasp roșu. Sunt vizibile agregatele cu aspect sticlos constituite din silicolit incolor

Fig. 10. Detaliu cu silicolit incolor, cu aspect sticlos, relativ uniform distribuit în masa de silicolit roșu sau dispus sub forma de agregate granulare submilimetrice (stânga, sus), în proba R.7717

Fig. 11. Spectrul de difracție al probei R.7717

Fig. 12. Secvențe ale interpretării imaginii probei R.7717 prin metoda RTI

Piesa, din jasp roșu-mat, cu dimensiunile de 7 x 13 mm, format oval, bizotată în unghi ascuțit mediu, este prelucrată prin șlefuire și incizare.

Din punct de vedere iconografic, este reprezentat din profil un personaj feminin înveșmântat într-un *peplos* lung și drapat, ce privește spre stânga. Pe cap poartă un coif *attic* cu o *crista* înaltă și obrăzare. În mâna dreaptă ține o lance și la spate este sugerat un scut agățat prin intermediul unei curele dispuse oblic peste umăr. Având în vedere detaliile, este vorba de o reprezentare a zeiței Minerva²³. Din punct de vedere stilistic, piesa este sumar redată cu linii simple, grosiere.

Se poate observa o calitate mediocră a pietrei utilizate, în masa acesteia fiind prezente granule care au dus la formarea unor vacuole izolate sau dispuse grupat care au îngreunat operațiile de șlefuire (fig. 10).

Inciziile sunt controlat redată, cursive, fără ezitări, suprapuneri sau depășiri ale conturului și nu se observă etapele succesive de adâncire, acestea fiind eliminate printr-o șlefuire finală a piesei. Se remarcă o atenție sporită la redarea detaliilor coifului și a drapajului veșmântului, dar și o tratare sumară și disproporționată a brațelor, care au dimensiuni anacronice și nu sunt amplasate anatomic (fig. 9, 12). În vacuolele rămase după prelucrare sunt prezente depuneri de murdărie de culoare albă²⁴.

²³ Reprezentări similare la Tudor 1967, p. 212, fig. 5-7; Gramatopol 1977, pl. VI/120, 122, 127-128.

²⁴ Depunerile de culoare albă sunt resturi de plastilină rămase din încercările de obținere a unor pozitive prin amprentare, folosite pentru interpretare piesei, pozitive care s-au păstrat împreună cu piesa.

Proba R.7722

Proveniență: vechea colecție de geme și camee a MNUAI.

Datare: sec. II-III p.Chr., fără a putea preciza o perioadă anume.

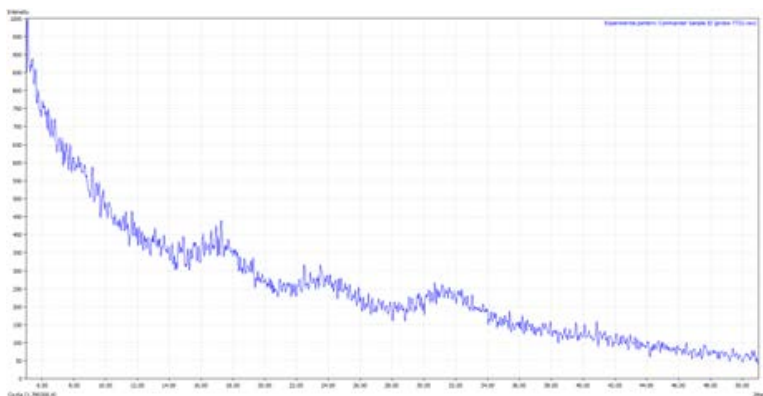
Analiza microscopică: proba R.7722 este o gemă de culoare brun închis, cu pete neregulate de culoare brun-roșiată sau galben-ocru (**fig. 13**). Din punct de vedere textural, materialul silicolitic prezintă un aspect vacuolar în care este depus material de culoare galben-ocru (**fig. 14**).

Fig. 13. Aspect general al probei R.7722, constituită din jasp brun închis, cu pete roșietice și gălbui

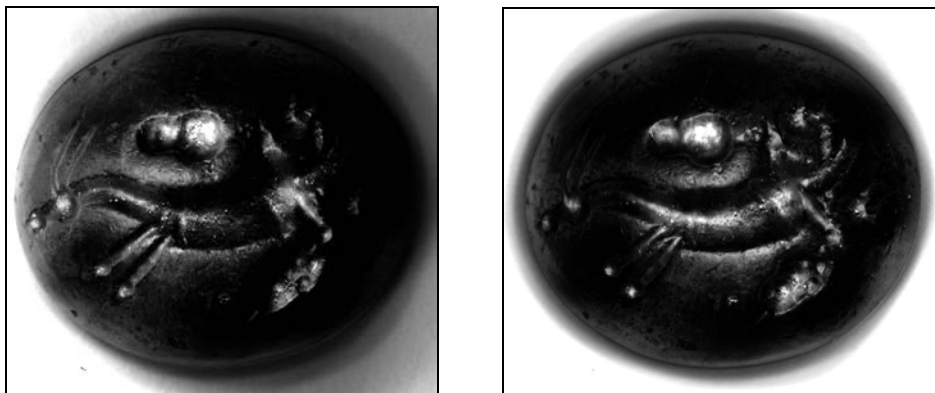
Fig. 14. Detaliu cu vacuole în masa probei R.7722

Fig. 15. Spectrul de difracție al probei R.7722

Analiza XRD. Difracția cu raze X a probei R.7722 a pus în evidență natura amorfă a materialului constitutiv (**fig. 15**). Materialul constitutiv al probei R.7722 este de tip silicolit amorf, fiind alcătuit predominant din jasp brun închis cu nuanțe roșiatice și gălbui. Piesa este prelucrată din jasp brun

închis, prin șlefuire și gravare. Are dimensiunile de 5 x 11 mm și este de formă ovală, având aversul concav și reversul plat.

Fig. 16. Secvențe ale interpretării imaginii probei R.7722 prin metoda RTI

Din punct de vedere iconografic, imaginea reprezintă un animal aflat în alergare spre stânga, cu unele elemente anatomice (botul, ochiul, copitele) pronunțate, iar pe cap sunt redată două coarne lungi orientate spre interior. De o parte și de alta sunt sugerate două ghinde, iar spre coadă două cercuri, de la care pornesc câte trei linii conice. Având în vedere detaliile, este vorba de o încercare de realizare a unei scene similare cu cea de pe gema cu numărul de inventar R.7711, care reprezintă un Capricorn.

Această piesă poate fi considerată ca nefinalizată și oferă indicii asupra etapelor de gravare. Suprafața este doar parțial șlefuită, fiind acoperită cu zgârieturi și denivelări, piatra fiind de o calitate mediocră cu incluziuni și vacuole. Se distinge o încercare de redare a unui bovideu, dar, spre deosebire de piesa R.7711, aici coarnele sunt reprezentate corect din punct de vedere anatomic (orientate spre spate).

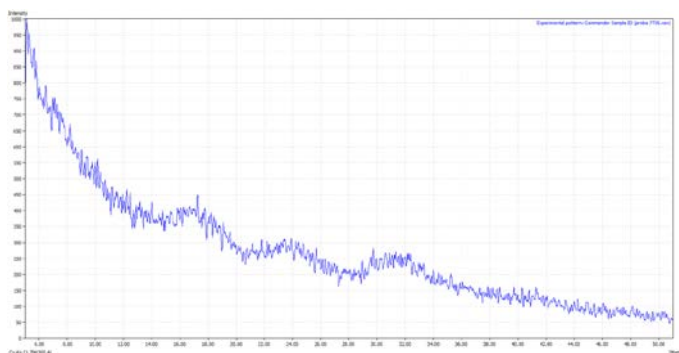
Adânciturile de pe suprafață sunt realizate cu trepanul, acestea formând baza de plecare pentru intalierea altor elemente constitutive ale scenei. Copitele, botul, ochiul au fost redată tot prin efectuarea unei perforații cu trepanul, ce suprapun conturul incizat al animalului. Ordinea efectuării operațiilor este vizibilă în special la copita piciorului stâng al animalului, unde perforația nu suprapune capătul inciziei.

Animalul este încadrat de trei aglomerări de perforații cu diametru mic și două cu un diametru mai mare, de la care pornesc câte trei linii incizate, conice, trasate în aceeași manieră. Probabil aceste acumulări de perforații sunt punctul de plecare pentru redarea unor ghinde sau alte elemente de vegetație similare gemei amintite anterior. În cadrul reprezentărilor liniare și

Analiza microscopică: gemă de culoare alb-gălbui (**fig. 17**), cu vacuole și vinișoare umplute cu hidroxizi de fier, care-i conferă o colorație galben-ocru (**fig. 18**).

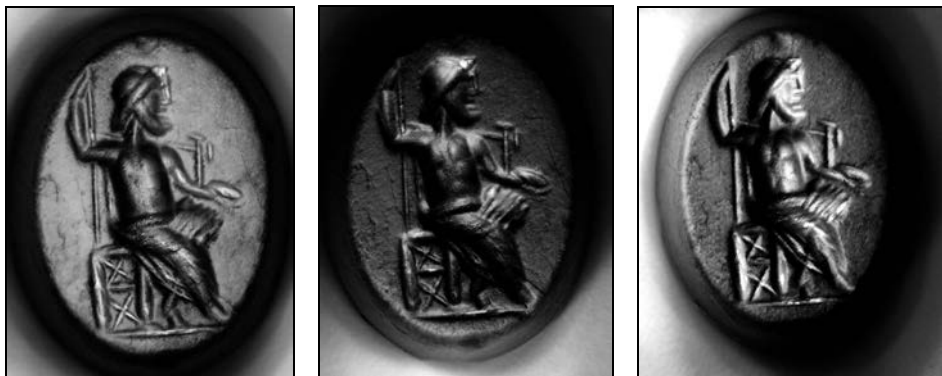
Fig. 18. Detaliu al zonei cu nuanțe de galben-ocru în proba R.7726

Fig. 19. Spectrul de difracție al probei R.7726

Analiza XRD. Difrakția cu raze X a probei R.7726 a pus în evidență natura amorfă a materialului constitutiv (**fig. 15**), care este de tip silicolit amorf, fiind alcătuit din opal.

Fig. 20. Secvențe ale interpretării imaginii probei R.7726 prin metoda RTI

Piesa este prelucrată din opal alb-gălbui prin șlefuire și gravare, având dimensiunile de 6 x 11 mm. Are un format oval și este bizotată în unghi ascuțit mediu.

Din punct de vedere iconografic, se distinge un personaj masculin seminud, așezat pe un tron ale cărui picioare se leagă cu câte două rânduri de stângii încrucișate. Personajul ține în mâna stângă, sprijinită pe coapsă, o *patra*²⁵, iar în dreapta un sceptru. Această reprezentarea, a zeului *Jupiter Tronans*, este una dintre cele mai frecvente teme întâlnite pe camee și geme²⁶, clasificată fiind ca „Jupiter pe tron de tip fidiac sau Verospî”, inspirată după statuia lui Phidias, realizată pentru templul zeului din Olimpia²⁷.

Stilistic, se observă o încercare de redare atentă a detaliilor feței și a pliurilor veșmântului *chlamys*, înfășurat în jurul picioarelor, care sunt determinate de poziția acestora. Părul este prins cu o cunună (*corona triumphalis*). Se remarcă și o preocupare vădită pentru sugerarea volumelor, în special la redarea piciorului drept, adus în prim-plan, cel stâng fiind sugerat în plan secund. Totodată, există o inadvertență ușor de remarcat

²⁵ Băluță 1980, p. 104.

²⁶ Reprezentări similare vezi la Furtwängler 1964, vol. I, pl. XLIV/3 (din perspectivă frontală); Țeposu-David 1965, p. 82, pl. II/13-14; Tudor 1967, p. 212, fig. 1; Gramatopol 1982, pl. XVIII/15; XX/12; Gramatopol 1977, pl. V/85-97.

²⁷ Isac 1974, p. 62; Bounegru *et alii* 2011, p. 88.

între cap, văzut în întregime din profil, tors și brațe, reprezentate din perspectivă frontală²⁸, apoi picioarele redată tot în profil²⁹.

Piesa prezintă semne de uzură în urma utilizării ei în vechime, a efectelor solului și a manipulării repetate, fapt care a dus la estomparea unor detalii.

Și în acest caz putem vorbi de utilizarea unei materii prime de slabă calitate, cu fisuri și vacuole impregnate cu hidroxizi ferici, imperfecțiuni pe care gravorul a încercat să le adapteze, să le valorifice, în favoarea redării scenei. Astfel, pentru redarea capului și a torsului s-a folosit partea „curată”, marcată central de o nuanță închisă a compoziției pietrei, iar detaliile tronului și ale faldurilor sunt amplificate cromatic prin incizarea zonelor cu o colorație galben-ocru (**fig. 18**). Se poate observa o încercare de redare a musculaturii, în special a pectoralilor și a bicepsului brațului stâng, realizate probabil prin perforare. Inciziile liniare sau curbe ale tronului și ale faldurilor sunt efectuate tot prin incizii paralele repetate. Și în acest caz se observă un control redus al dălții, închiderea liniilor perpendiculare sau oblice fiind incompletă, iar liniile curbe sunt redată prin jumelarea unor trasări drepte cu unghiuri diferite. Deficiențe tehnologice sunt sesizate și la realizarea antebrațului drept al personajului și a punctului de contact cu sceptrul. În privința brațului, se poate observa începutul unei trasări care ar fi condus la desfășurarea elementul anatomic în afara câmpului decorativ și ruperea legăturii cu lancea. Eroare ce a putut fi doar parțial corectată, gravorul fiind obligat să efectueze o schimbare bruscă a unghiului cu intenția de redare a palmei, dar care a avut ca rezultat o nouă inadvertență anatomică. Totodată, sunt reprezentate deficitar picioarele și proporțiile contrastante dintre cap, tors și picioare, amintite anterior. Dificil de interpretat este structura (rama) din spatele personajului, care, cu unele rezerve, poate fi considerată spătarul tronului, existând și aici o inadvertență între cele două perspective (frontală și profil).

Proba R.7771

Proveniență: vechea colecție de geme și camee a MNUAI.

Datare: incertă.

Analiza microscopică: Camee de culoare roșu translucid (**fig. 21**), formată dintr-un material silicolitic de culoare relativ omogenă (**fig. 22**).

---

²⁸ Inadvertențele în redarea perspectivelor sunt comune în cadrul gemelor, fiind un rezultat al imposibilității tehnice de redare corectă, în miniatură, atât a posturii personajului, cât și a atributelor specifice.

²⁹ Aceeași inadvertență anatomică în redarea celor două perspective este prezentă și pe o gemă cu o reprezentare similară descoperită la Romula (Tudor, 1967, p. 210).

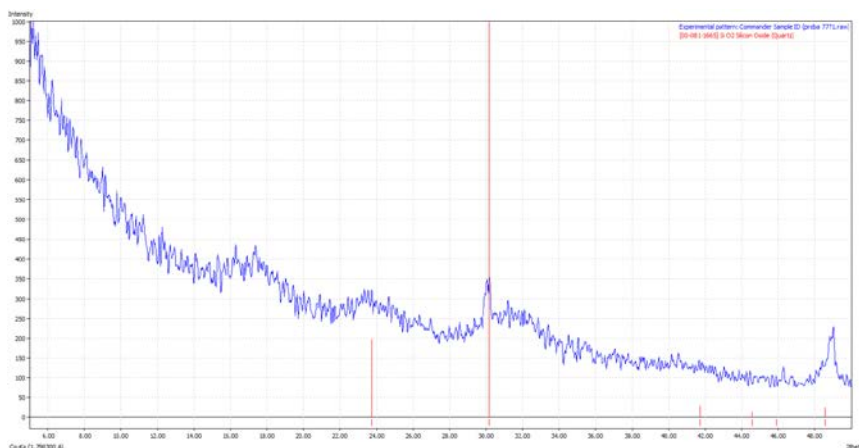

Fig. 21. Aspect general al probei R.7771 constituită din calcedonie roșie

Fig. 22. Detaliu cu banda colorată în nuanțe de roșu închis în proba R.7771

Analiza XRD. Difrakția cu raze X a pus în evidență natura predominant amorfă a materialului din constituția probei R.7771, cu fenomene de cristalizare incipiente, puse în evidență de reflexele slabe caracteristice cuarțului (**fig. 18**). Materialul constitutiv este, deci, de tip silicolit amorf, fiind alcătuit din calcedonie roșie.

Fig. 23. Spectrul de difracție al probei R.7771

Fig. 24. Secvențe ale interpretării imaginii prin metoda RTI

Piesa este prelucrată din calcedonie roșie translucidă, prin șlefuire și gravare. Are dimensiunile de 7 x 11 mm, format oval și avers ușor emisferic, bizotată drept. Materialul folosit este de calitate superioară, fără fisuri, vacuole sau incluziuni în masa de calcedonie, iar calitatea gravării este mult mai bună decât a pieselor amintite mai sus. Proveniența diferită a materialului din care este confecționată gema, față de piesele descrise anterior, poate fi observată și din graficul spectrului de difracție (**fig. 23**).

Din punct de vedere iconografic, este reprezentat un personaj feminin, înveșmântat într-un chiton, strâns la brâu cu o cingătoare. În mâna stângă ține un toiag terminat cu o proeminență sferică, pe care este fixat un atribut dificil de descifrat. Capul este redat din profil, cu fața îndreptată în sus, părul despletit, lăsat pe spate, fiind vizibilă dorința artistului de a sublinia trăsăturile exagerate și expresia feței personajului. Corpul este tratat din perspectivă frontală cu piciorul stâng în față, ideea de mișcare fiind sugerată de faldurile chitonului care se răsfrâng spre spate.

Din punct de vedere anatomic, personajul este bine realizat, cu respectarea proporțiilor și redarea minuțioasă a unor detalii, precum musculatura gâtului în extensie și trăsăturile feței. Spre deosebire de piesele analizate mai sus, în acest caz gravorul a reușit să reprezinte corect proporțiile brațelor, inclusiv palmele cu degetul mare vizibil.

Veșmântul este redat din incizii curbe, largi și continue, cu puține linii frânte sau formate din segmente. Piesa este bine șlefuită atât fundalul, cât și profilul inciziilor, astfel încât doar la o mărire foarte puternică pot fi observate urmele trasărilor repetate realizate la intaliere pentru obținerea elementelor constitutive. Zgârieturile prezente pe suprafață, cu aspect de ciupituri, sunt o urmare a manipulării piesei de-a lungul timpului. Totodată, gema a fost perforată longitudinal, element vizibil în transparența pietrei, intervenție efectuată probabil într-o perioadă ulterioară (**fig. 22**).

Identificarea personajului este incertă și trebuie privită cu prudență.

Într-o recenzie a lucrării *Lux, util și estetic la Apulum*³⁰ realizată de Maurilio Buora, acesta încadrează piesa ca o intalie realizată în centrele de la Veneția sau Padova în secolele al XVI-lea sau al XVII-lea³¹.

Concluzii

Tehnicile utilizate pentru analiza mineralogică a probelor prin observații microscopice cu lupa binoculară și difractometrie de raze X au fost performante. Prin studiul celor șase probe s-au constatat: tipul de material folosit, tehnica de prelucrare a gemelor, modul de abordare a defectelor sau a particularităților fiecărei roci, precum și valoarea tehnico-artistică a pieselor.

Din punct de vedere compozițional, probele analizate corespund unor silicolite cu o colorație variabilă de la alb-albăstriu sau alb-galbui-mat, până la nuanțe de brun-ocru sau roșu-cărămiziu, predominant amorse, fiind identificate varietăți de jasp, opal și calcedonie. Difracțiile cu raze X au pus în evidență slabe tendințe de reorganizare/cristalizare a siliceii și formarea unor structuri cristaline incipiente, caracteristice cuarțului în probele de calcedonie. În probele cu numerele de inventar 7722 (**fig. 13-14, 16**) și 7726 (**fig. 17-18, 20**) au fost identificate depuneri de hidroxizi de fier de culoare brun-ocru, în vacuole sau pe fisuri. Natura materialului, precum și caracteristicile coloristice și compoziționale sugerează proveniența silicolitelor studiate (probele 1-5) din rocile ofiolitice cu depuneri de silicolite care aflorează pe suprafețe mari în Munții Trascău (Poiana Aiudului - Rachis - Buru). Cu toate acestea, atribuirea lor ca produse ale unui anumit centru trebuie tratată cu rezerve, având în vedere locul de descoperire necunoscut al pieselor analizate și numărul lor redus³². În general, studiile relativ puține publicate în România până în prezent au o atitudine precaută cu privire la eventualele surse de proveniență a materiei prime, existența unor ateliere sau centre de producere locală³³.

Din probele analizate se observă prelucrarea gemelor prin șlefuire și gravare folosind diferite tipuri de dălți și trepanul. Urmele lăsate de unelte, în special dălțile, sunt drepte sau ușor curbate, volumele fiind conferite prin adâncirea diferențiată a inciziilor realizate. Rotunjirea sub diferite raporturi a muchiilor este o modalitate de redare și punere în evidență a diferitelor particularități ale ornamentelor. Totodată, pot fi definite, cu unele rezerve,

---

³⁰ Bounegru *et alii* 2011, p. 93.

³¹ Buora 2012, p. 286.

³² Într-o etapă ulterioară ne-am propus analizarea unor piese gliptice de la Apulum, pentru care se cunoaște cu certitudine contextul arheologic.

³³ Țeposu-David, 1960, p. 533; Tudor 1967, p. 225; Pop, Găzdac 1993, p. 144.

formele părților active ale uneltelor și direcția lor de folosire. Gema cu numărul de inventar R.7722 (**fig. 13-14, 16**) este o piesa nefinalizată, la care se observă o încercare de realizare simultană a operațiilor de polizare (netezire a suprafeței pietrei) și de gravare a subiectului, etapele de gravare pornind de la cavități emisferice efectuate cu trepanul, după care detaliile sunt gravate cu dalta.

Din punct de vedere al abordării defectelor sau particularităților fiecărei roci, se observă o încercare de a le pune în valoare cum este cazul piesei cu numărul de inventar R.7726 (**fig. 17-18, 20**). Astfel partea inferioară, cu zone impregnate sau cu vinișoare umplute cu hidroxizi de fier de culoare galben-ocru, a fost valorificată în vederea redării tronului și a părții de jos a personajului, colorația mai închisă din partea centrală pentru redarea bustului, nuanțe ce contrastează cu nuanța albă a fondului.

Materialul folosit constă din varietăți de cuarț (calcedonie și jasp) cu o duritate de 6.5-7 în scara Mohs, care le face accesibile gravării artistice, oarecum dificilă în contextul instrumentarului epocii³⁴. Într-un singur caz, cel al piesei cu numărul de inventar R.7726, a fost utilizat opalul cu o duritate mai mică de 5.5-6, în scara Mohs.

Din punct de vedere al valorii tehnico-artistice, gemele sunt specifice artei provinciale romane, fără a se constitui ca piese cu o valoare artistică ridicată. Materialele din care sunt confecționate sunt caracteristice epocii, calitatea artistică, modul de realizare (uneori stângaci sau neîngrijit), modalitățile de finisare și gravare autentifică o producție locală, cu *officine* specializate³⁵, în care își desfășurau activitatea meșteri (*cavatores gemmarum*³⁶) ce posedau anumite cunoștințe tehnice și artistice și utilizau materialele avute la dispoziție în respectivul areal geografic.

Din punct de vedere cronologic, gemele pot fi datate în secolul al III-lea p. Chr, având ca argument atitudinile statice ale personajelor³⁷, stilizarea accentuată a imaginilor, stereotipia acestora, bazată pe unele „caiete de modele” din secolele anterioare, transmise de la un meșter la altul, dar care, în timp, și-au pierdut, prin copiere repetată, dar și datorită stângăciei și a neglijenței gravorilor, o parte din mesajul inițial³⁸. Producția de masă a acestor piese, într-o perioadă considerată de „decădere artistică”³⁹, va duce la apariția și răspândirea unor geme de slabă calitate artistică, dar și la

³⁴ Pop 1986, p. 148.

³⁵ Tudor 1967, p. 225; Pop, Găzdac 1993, p. 144.

³⁶ Gramatopol 1982, p. 205.

³⁷ Țeposu-David 1965, p. 107.

³⁸ Furtwängler 1964, p. 359 și urm.

³⁹ Millin 1807, p. 86.

generalizarea meșteșugului, prin apariția unor ateliere specializate în cuprinsul provinciilor îndepărtate ale imperiului⁴⁰.

Mineralogical and Petrographic Investigation Methods Applied to Intaglios from the Collection of the National Museum of Union, Alba Iulia

(Abstract)

The National Museum of the Union holds a relatively large collection of Roman and medieval gems and cameos, started in the nineteenth century, which consists of donated and purchased items as well as single discoveries or items found in archaeological contexts (frequently deposited in graves as funerary inventory).

The objective of this study is to identify multidisciplinary methods for researching these types of historical artifacts in an attempt to fill the gaps in their identification and interpretation. The items analysed for the purpose of this study were chosen randomly from the collection of the museum.

The mineralogical and petrographic study of the findings was non-destructive and it used microscopic methods and X-ray diffraction to identify the nature of the material and any mineralogical and petrographic features that can help to indicate the origin.

To capture details, we used Reflection Transformation Imaging (RTI), a computational method used in an increasing number of academic fields, including in the analysis of heritage art pieces. RTI creates a virtual and enhanced visualization of surfaces, revealing nearly invisible features through interactively controlled incident light.

The analyses of the six samples revealed the type of material used, the gemstone processing technique, the approach on flaws and rock particularities, and also the technical and artistic value of the items.

Compositionally, the samples analysed consist of mainly non-crystalline silica in a wide range of colours, from bluish or matte yellowish-white to shades of brown-ochre and brick-red, identified as varieties of jasper, opal and chalcedony. X-ray diffraction revealed small tendencies of reorganisation/crystallization of the silica and the formation of some incipient crystalline structures characteristic of quartz in the chalcedony samples.

From a technical and artistic point-of-view, the gems are characteristic of Roman provincial art and do not possess high artistic value. The materials they are made of are characteristic of that period, while the artistic quality, the execution (sometimes lacking craftsmanship or attention to detail), finishing and engraving methods suggest local production with specialised workshops in which masters (*cavatores gemmarum*) possessing certain technical and artistic knowledge used materials available in that geographic area.

Chronologically, the gems can be dated to the third century AD, as supported by the static pose of the characters and the highly stylized and stereotyped images taken from certain “notebooks with models” passed down from one master to another. Such notebooks are known to have somewhat lost their initial message along the way through repeated copying and the negligence and insufficient skill of the engravers.

---

⁴⁰ Tudor 1967, p. 228.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** General view of sample R.7711; matte brick-red jasper.
Fig. 2. Detail of the glassy silica impurities in the jasper mass of sample R.7711. Trepan indentations and parallel incisions make up the decorative elements.
Fig. 3. Diffraction spectrum of sample R.7711.
Fig. 4. Image sequences of sample R.7711 captured using RTI.
Fig. 5. General view of sample R.7712, translucent white chalcedony in a more intense blue shade.
Fig. 6. Detail of the upper part of the blue-toned white chalcedony.
Fig. 7. Diffraction spectrum of sample R.7712.
Fig. 8. Image sequences of sample R.7712 captured using RTI.
Fig. 9. General view of sample R.7717, red jasper. Glassy-looking impurities made of colourless silica.
Fig. 10. Detail of colourless, glassy-looking silica, relatively evenly distributed in the mass of red silica or arranged in the form of sub-millimetrical granular impurities (upper left side), in the sample R.7717.
Fig. 11. Diffraction spectrum of sample R.7717.
Fig. 12. Image sequences of sample R. 7717 captured using RTI.
Fig. 13. General view of sample R.7722; dark brown jasper with reddish and yellowish spots.
Fig. 14. Detailed view of the alveoli in the mass of sample R.7722.
Fig. 15. Diffraction spectrum of sample R.7722.
Fig. 16. Views of sample R.7716 captured using RTI.
Fig. 17. General view of sample R.7726; yellowish white opal.
Fig. 18. Detailed view of the yellow-ochre area in sample R.7726.
Fig. 19. Diffraction spectrum of sample R.7726.
Fig. 20. Views of sample R.7726 captured using RTI.
Fig. 21. General view of sample R.7771; red chalcedony.
Fig. 22. Detailed view of the purple-red band in sample R.7771.
Fig. 23. Diffraction spectrum of sample R.7771.
Fig. 24. Views of sample R.7771 captured using RTI.

Abrevieri bibliografice

Băluță 1980	- Cloșca Băluță, <i>Statui reprezentând pe Jupiter Tronans descoperite la Apulum</i> , în <i>Apulum</i> , XVIII, 1980, p. 102-112.
Bounegru <i>et alii</i> 2011	- George Bounegru, Radu Ciobanu, Radu Ota, Dan Anghel, <i>Lux, util și estetic la Apulum. Podoabe și accesorii vestimentare</i> , catalog de expoziție, Alba Iulia, 2011.
Buora 2012	- Maurizio Buora, <i>Qualche considerazione sugli oggetti di lusso ad Apulum. A proposito di una recente mostra e del suo catalogo</i> , în <i>SAA</i> , XVIII, 2012, p. 281-300.
Cravinho 2010	- Graça Cravinho, <i>Some engraved gems from Ammaia</i> , în <i>Pallas</i> , 83, 2010, p. 13-33.
DEX 1998	- <i>Dicționarul explicativ al limbii române</i> , ediția a II-a, București, 1998.

- Furtwängler 1964 - Adolf Furtwängler, *Die Antiken Gemen*, Amsterdam, 1964.
Glíptica 2001 - *Glíptica. Camafens i entalles de la Universitat de València*, Valencia, 2001.
- Gramatopol 1977 - Mihai Gramatopol, *Geme și camee din colecția Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române*, Cluj-Napoca, 1977.
- Gramatopol 1982 - Mihai Gramatopol, *Dacia Antiqua*, București, 1982.
- Gramatopol 1991 - Mihai Gramatopol, *Artele miniaturale în antichitate*, București, 1991.
- Gramatopol 2011 - Mihai Gramatopol, *Geme și camee din colecția Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române*, ediția a II-a adăugită, București, 2011.
- Isac 1974 - Dan Isac, *Contribuții la iconografia religioasă a Daciei romane. Jupiter „Verospi”*, în *ActaMN*, IX, 1974, p. 61-79.
- Millin 1807 - Aubin L. Millin, *Introduzione allo studio delle pietre intagliate*, Palermo, 1807.
- Pop 1986 - Constantin Pop, *Două camee romane inedite în Muzeul de Istorie al Transilvaniei*, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 147-149.
- Pop, Găzdac 1993 - Constantin Pop, Cristian Găzdac, *Câteva geme inedite din Dacia Romană*, în *EphNap*, III, 1993, p. 143-148.
- Tudor 1967 - Dumitru Tudor, *Pietre gravate de la Romula*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 209-229.
- Țeposu-David 1965 - Lucia Țeposu-David, *Colecția de geme a Muzeului Brukenthal din Sibiu*, în *StComSibiu*, 12, 1965, p. 83-132.

Cuvinte-cheie: gliptică, analize, tehnologie de prelucrare, microscopul optic polarizant, *Reflection Transformation Imaging*, difracție de raze X, silicolite.

Keywords: Glyptics, processing technology, polarizing optical microscope, *Reflection Transforming Imaging*, X Ray diffraction, silicolite.

SCHIMBAREA ATITUDINII FAȚĂ DE FEMEIE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL IV-LEA. SFÂNTUL AMBROZIE AL MILANULUI DESPRE PROCESUL UNEI FECIOARE

Cornelia POPA-GORJANU*

Societatea romană de la sfârșitul secolului al IV-lea a acceptat cu greu modificările pe care creștinismul începuse să le promoveze în privința statutului femeii, de soție, văduvă sau fecioară. Studiul de față încearcă să argumenteze printr-un caz concret dificultățile pe care Biserica le-a întâmpinat în această privință. Creștinismul a oferit femeii o poziție mult mai importantă în familie și în societate decât cea pe care o avusese în lumea greco-romană. De exemplu, legislația și cutumele romane așezau femeia căsătorită sub autoritatea deplină a capului familiei, cu misiunea de a da naștere unor copii sănătoși, de a-i crește până la o anumită vârstă și de a se îngriji de treburile casei, iar fetele erau pregătite pentru a deveni soții. Creștinismul a oferit o alternativă la căsătorie, cea a fecioriei. Tânăra fată putea alege să rămână necăsătorită, dar trebuia să-și păstreze curăția trupei (virginitatea) și sufletească (spirituală), adică fecioria¹.

În Noul Testament se face referire la fecioare. În parabola despre cele zece fecioare (Matei 25.1-11), Isus Hristos vorbește despre cinci fecioare bune și cinci fecioare nebune. Apostolul Pavel sfătuia fecioarele să rămână așa, să nu se căsătorească dacă voiau să se dedice Domnului (I Corinteni 7.37). Pornind de la cuvintele apostolului Pavel, „Și este împărțire: și femeia nemăritată și fecioara poartă grija de cele ale Domnului, ca să fie sfântă și cu trupul și cu duhul” (I Corinteni 7.30), Biserica a promovat și a protejat un nou statut al femeii, al celei care se dedică cu trupul și cu sufletul lui Dumnezeu. Prin această condiție, ea devenea exemplu pentru cei care o cunoșteau sau auzeau de ea, devenea mândria familiei din care provenea și garanția reputației acesteia.

---

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: pgcornelia@yahoo.com.

¹ A existat în lumea romană un număr mic de fecioare, numite vestale, preotese-fecioare care trebuiau să îndeplinească ritualul și să mențină focul sacru în templul zeiței Vesta. Dar pentru aceste sarcini ele erau oferite de părinți, nefiind o opțiune personală. Nu rămâneau fecioare toată viața, ci după împlinirea vârstei de 30 de ani părăseau templul și trebuiau să se căsătorească. Aceste fecioare erau alese numai din familiile nobile.

Anne Jensen afirma că, în perioada primelor secole creștine, femeia care spera într-o îmbunătățire a propriei condiții se îndrepta spre creștinism². Multe tinere care rămâneau nemăritate sau care ajunseseră singure, orfane, alegeau fecioria în schimbul tradiției, adică al căsătoriei³. În perioada creștinismului timpuriu nu a existat o instituție a fecioriei, așa cum exista pentru văduvă, ci doar aspirația unor femei sau fete de a trăi în curățenie, rezistând pornirilor trupești și cultivând anumite virtuți ca smerenia, milostenia și bunătatea. Treptat, acest mod de viață a devenit o instituție a Bisericii. Aceasta din urmă păstra o evidență scrisă a fecioarelor consacrate, pe care le ajuta cu subsidii, dar ele erau ținute sub o supraveghere strictă.

Doar episcopul, sau o persoană respectată prin sfințenia ei, putea consacra o fecioară. Aceasta era mai mult o binecuvântare. În timpul ceremonialului de consacrare, episcopul îi dădea tinerei o tunică închisă la culoare sau un văl, semnificând legământul făcut. S-au păstrat două discursuri de consacrare din secolul la IV-lea, unul de la Roma și celălalt de la Milano. Unul a fost ținut de sfântul Ambrozie cu ocazia ceremonialului de consacrare al fecioarei Ambrozia, iar celălalt de către papa Liberius la consacrarea Marcellinei, sora lui Ambrozie⁴. Fecioara consacrată trebuia să trăiască în apropierea unor femei cinstite, în special văduve, sau putea trăi împreună cu alte fecioare. În aceste condiții, ele nu erau niciodată singure, puteau să se supravegheze unele pe altele și se ajutau reciproc.

Fecioarele care voiau să aleagă o astfel de viață puteau proveni din orice categorie socială. Totuși, în societatea romană din peninsula italică, această alternativă a avut o pondere redusă. Dedicarea unui copil lui Isus Hristos a fost o opțiune care nu a fost susținută. Doar familiile cu venituri mai modeste și cu mulți copii încurajau odraslele lor spre o astfel de viață.

În epistola 199, Vasile cel Mare considera că nu trebuiau acceptate pentru consacrare decât fetele care treceau de 16-17 ani, pentru că doar de la această vârstă puteau decide singure ce vor, „erau stăpâne pe gândirea lor”⁵. El a încercat să oprească tendința părinților de a trimite ficele spre consacrare pentru a scăpa de ele sau pentru a le înlătura de la moștenire⁶.

---

² Jensen 1996, p. 234.

³ *Ibidem*.

⁴ D'Izarny 1953, p. 93.

⁵ Vasile cel Mare 1988, p. 401.

⁶ *Ibidem*, p. 402. „Căci multe sunt aduse înainte de împlinirea acestei vârste de părinți, de frați sau de alte persoane apropiate lor, fără ca ele să vină din convingere personală spre viața de necăsătorie, ci doar pentru că vor să-și asigure astfel niște mijloace oarecare de trai”.

Sfântul Ioan Gură de Aur scria că păgânii îi priveau cu admirație pe creștini pentru numărul mare de fecioare⁷.

Părinți ai Bisericii⁸ ca Ieronim, Augustin și episcopul Ambrozie din Milano considerau fecioria idealul de viață ascetică, superioară căsătoriei și văduviei și au scris despre aceasta⁹. De la Ambrozie s-au păstrat câteva lucrări care fac referire la feciorie sau la statutul fecioarei consacrate. În anul 377 el a scris un tratat, *De virginibus*, dedicat surorii sale, Marcellina. Lucrarea este o colecție de trei cărți cu învățături pentru fetele care decideau să urmeze viața ascetică¹⁰. El laudă fecioara în speranța de a recruta alte tinere creștine care să urmeze această cale¹¹. Ambrozie a promovat permanent ascetismul feminin atât celor săraci, cât și celor bogați, creștini sau păgâni. Un alt tratat despre feciorie, *De virginitate*, indică faptul că la Milano exista o rezistență considerabilă la eforturile lui Ambrozie de a promova practica renunțării¹². Mulți părinți se împotriveau ca fiicele lor să aleagă fecioria. O altă lucrare, *De institutione virginis*, cuprinde informații despre pregătirea și disciplina pe care o tânără trebuia să le urmeze pentru a intra în rândul fecioarelor consacrate. Această scriere a fost adresată lui Eusebiu, episcop sau nobil din Bologna, pe a cărui nepoată a consacrat-o Ambrozie în anul 391 sau 392. *Exhortatio virginitatis* este un discurs (o predică) ținut de Ambrozie cu ocazia consacrării unei alte fecioare la Florența, în 393 sau 394¹³. Ambrozie a fost considerat cel care a promovat prin excelență fecioria creștină.

El a tratat și în corespondența sa acest subiect. S-au păstrat câteva scrisori adresate unor episcopi, congregații sau împărați, prin care Ambrozie susținea atât fecioria ca formă superioară de viață, cât și privilegiile speciale pentru fecioarele creștine. De exemplu, în două scrisori adresate împăratului Valentinian al II-lea (375-392), din anul 383, împotriva senatorului păgân Symmachus, a argumentat de ce trebuia considerat statutul fecioarelor creștine superior celui din practicile religioase păgâne (al vestalelor)¹⁴. Ariel

---

⁷ Ioan Gură de Aur 1994, p. 887. „Hristos știa că fecioria se bucură de mare vază în ochii celor mai mulți oameni?”.

⁸ Facem referire aici la teologi din aceeași perioadă cu Ambrozie și care au activat în Italia.

⁹ Sfântul Ieronim a scris tratatul *De perpetua virginitate*, iar sfântul Augustin a redactat *De sacre virginitate* (Hunter 2000, p. 284).

¹⁰ *Ibidem*, p. 285.

¹¹ Loughton 2010, p. 2.

¹² Hunter 2000, p. 286.

¹³ Schaff 2007, p. XIX. Despre viața și activitatea lui Ambrozie, vezi și Bowersock *et alii* 2001.

¹⁴ Loughton 2010, p. 3. Vezi și Ambrozie 1994, p. 85.

Bybee Laughton, în teza sa de doctorat, a analizat discursul despre feciorie în toate scrierile lui Ambrozie din Milano¹⁵.

Două scrisori ale episcopului, trimise lui Syagrius, preot sau episcop din Verona, dezvăluie un caz special, judecata unei fecioare consacrate acuzată de practici îndoielnice. Prin studiul de față încercăm să prezentăm greutățile pe care societatea vremii trebuia să le depășească pentru a înțelege mesajul teologilor despre feciorie, precum și prețuirea pe care trebuiau să o aibă tinerele care alegeau viața ascetică. Prima scrisoare a lui Ambrozie către Syagrius ne dezvăluie informațiile despre proces, însoțite de observațiile episcopului.

Indicia era o tânără din Verona ce provenea dintr-o familie respectabilă și care depusese jurământul de castitate. Ea l-a avut ca mentor (duhovnic) pe cuviosul Zenon, care a supravegheat-o, i-a urmărit evoluția, a verificat dacă decizia ei fusese sinceră, dacă va putea să urmeze această alegere pentru tot restul vieții și i-a pus vâlul, dându-i binecuvântarea. Indicia a devenit un fel de călugăriță, fiind ocrotită și supravegheată de familia sa. Ea nu era închisă în casă, putea să iasă în public, pentru că Ambrozie menționează în scrisoare că fecioara participa la muncile câmpului. În schimb, se ferea să vorbească cu prea multă lume, avea grijă cu cine și ce vorbea și era atentă să nu participe sau să fie prezentă la activități care nu s-ar fi potrivit cu modul său de viață. De fapt, acesta a fost și motivul pentru care unele persoane din jurul ei, prieteni de familie și rude, s-au simțit ofensate că fecioara nu le mai vizita sau chiar îi ocolea. Ambrozie scria că aceasta era acuzată de cei care fuseseră alungați din casa ei¹⁶. Dintre aceste persoane au fost unele care s-au simțit ofensate de purtarea Indiciei și au încercat să o denigreze.

Care puteau fi calomniile pe care i le puteau aduce? Tot ceea ce avea Indicia era curățenia sufletească și trupească. Partea care ținea de suflet, de trăirile ei interioare, era mai greu de dovedit, dar ceea ce ținea de trup era mult mai la îndemână. Au acuzat-o că își pângărise trupul, că fusese gravidă și născuse, iar apoi își omorâse copilul nou-născut¹⁷. Erau acuzații foarte grave. La auzul acestora, Maximus, cumnatul Indiciei, probabil capul familiei (căci nu este pomenit niciunul dintre părinți, ci doar o soră și soțul acesteia), probabil speriat de gravitatea lor, a cerut episcopului Syagrius ca fecioara să fie judecată. Deși trăia în aceeași casă cu Indicia, Maximus nu a crezut în nevinovăția ei și nu a încercat să dovedească aceasta ci, după spusele lui Ambrozie, a încercat să demonstreze contrariul, că fecioara era vinovată. A fost o acuzație foarte gravă la adresa unei fecioare consacrate.

---

¹⁵ Laughton 2010.

¹⁶ Ambrozie 1994, p. 38.

¹⁷ *Ibidem*, p. 40.

Ca și în cazul unei tinere necăsătorite, punerea la îndoială a cinstei și pudorii ei atrăgea în mod automat oprobiul comunității și leza poziția familiei sale. Acuzația împotriva Indicieii a fost susținută de câțiva martori mincinoși. Maximus s-a aliat cu doi bărbați, Renatus și Leontius, și a fost ajutat de câteva femei de condiție incertă care au răspândit informații false despre comportamentul Indicieii. Ambrozie i-a reproșat lui Syagrius că nu a respectat regulile unei judecăți corecte, nici după legile publice, nici după cele ale Bisericii. În ambele cazuri era nevoie de un acuzator, dar și de martori sinceri, fără gânduri de răzbunare din cauza vreunei nemulțumiri¹⁸.

Maximus fusese acuzator doar la Verona, dar după ce procesul s-a transferat la Milano, acesta a refuzat să se prezinte pe motiv că renunțase printr-o declarație scrisă. Ambrozie mărturisea însă că acesta continua să întrețină o opinie publică defavorabilă Indicieii, prin răspândirea zvonurilor și a unor scrisori mincinoase.

Din scrisoare reiese că Maximus a fost sprijinit de cei care se simțeau ignorați de Indicia, adică cei pe care îi evita și cu care nu mai stătea de vorbă. Indicia era atentă să se ferească de orice situație care ar fi putut-o face să greșească, adică să stea cu femei măritate sau cu bărbați, să stea în mijlocul lor ascultându-le glumele sau aluziile sau să le suporte privirile curioase. Castitatea era însoțită de post, studiu și rugăciune, smerenie, priveghere, muncă fizică și răbdare¹⁹.

Printre personajele masculine din scrisoare putem descoperi trei categorii de persoane, cu atitudini diferite față de feciorie sau fecioarele consacrate. Maximus este reprezentantul majorității, care considera importantă „gura lumii” și care credea că are libertatea de a aduce acuzații împotriva lor. Prima lui reacție a fost aceea de a convinge lumea să nu fie amestecat. Deși trăia în aceeași casă, a încercat să rupă legătura cu fecioara, i-a interzis soției sale să mai vorbească cu ea sau să o întâlnească. Ambrozie scria că ridicase un zid între Indicia și sora ei²⁰. Probabil, Maximus avea și

---

¹⁸ *Ibidem*, p. 38.

¹⁹ Despre conduita unei fecioare, putem descoperi într-o scrisoare a lui Vasile cel Mare către o fecioară care își încălcase jurământul. Sfântul enumeră ceea ce pierduse aceasta: „Adu-ți aminte de zilele liniștite, de nopțile luminate, de cântările sfinte, de psalmodiile armonioase, de sfintele rugăciuni, de somnul liniștit, de mesele cumpătate, de mersul tău feciorelnic. Unde este ținuta serioasă pe care o aveai, unde e acea curăție a moravurilor, acea îmbrăcăminte simplă, care se potrivea atât de bine unei fecioare, acea frumoasă și pudică roșeață și acea nobilă paliditate, acea floare a abstenenței și a vegherii care strălucea cu mai mult farmec decât cele mai frumoase culori? [...] Ce să mai zic de onorurile pe care, tot din pricina Lui, ți le-au hărăzit sfinții Lui? viața dusă împreună cu fecioarele? ieșirile împreună cu ele? salutări din partea fecioarelor? laudele adresate fecioriei tale? binecuvântările feciorești? scrisori scrise unei fecioare oarecare?” (Vasile cel Mare 1988, p. 205-206).

²⁰ Ambrozie 1994, p. 40.

datoria de a o supraveghea și proteja, împreună cu toți cei care trăiau în acea casă și ar fi trebuit să o cunoască destul de bine. Dar a crezut cu ușurință zvonurile care s-au răspândit în jurul lor. Dacă la început dorea doar să se apere și să-și protejeze familia și reputația, ulterior a trecut în tabăra adversă și s-a transformat în acuzator al Indicii. După cum Ambrozie mărturisea²¹, Maximus nu a găsit altă soluție pentru a spăla onoarea familiei decât făcându-i-se fecioarei un control medical (ginecologic). Această opinie probabil că a fost sugerată și de alte persoane importante din societatea veroneză, de care Maximus se temea.

În lumea romană din secolul al IV-lea, despre care vorbim, femeia apare ca un simbol important al identității de grup. Femeia reprezenta întru chiparea onoarei casei în care locuia. Prin intermediul castității anunța corectitudinea morală a casei sale față de lumea din afară²². Astfel, acuzațiile care i se aduceau Indicii se răsfărgeau asupra întregii familii sub acoperișul căreia trăia. Maximus, fiind capul familiei, trebuia să ia măsuri, fie să-i dovedească Indicii nevinovăția, fie să înlăture răul scăpând de ea, adică găsiind-o vinovată. Ultima opțiune i s-a părut mai ușor de realizat. Sub presiunea situației, Maximus a ales să o sacrifice pe Indicia pentru reabilitarea onoarei casei sale. A întreținut opinia publică cu zvonuri și scrisori, fiind ajutat de câteva persoane, care, pentru o răsplată bună, erau gata să facă orice. A cerut ca Indicia să fie judecată de episcopul Syagrius și a insistat să i se facă un control medical pentru a afla adevărul, dacă cumnata lui era sau nu castă. Adică, atât el cât și ceilalți, care au acceptat cu ușurință acuzațiile, pur și simplu nu puteau accepta mărturia fecioarei, sau ceea ce chiar ei cunoșteau, căci Indicia nu le era o străină, ci aveau nevoie de dovezi pe care ei le considerau credibile.

Syagrius era preot și episcop, dar a crezut de la începutul judecății că fecioara era vinovată. El s-a lăsat influențat sau manipulat de mentalitatea societății în care trăia. În loc să caute și să facă o judecată corectă, acordându-i prezumția de nevinovăție până la aflarea adevărului, a căzut în plasa denigratorilor. El s-a lăsat intimidat atât de gravitatea acuzațiilor, cât și, probabil, de cei care le susțineau. Nu a luat în considerare un aspect pe care Ambrozie îl considera foarte important²³, faptul că Indicia primise vâul consacării după o lungă perioadă de probațiune de la cuviosul Zenon (~300-371/380), care fusese episcop în Verona²⁴.

---

²¹ *Ibidem*, p. 42.

²² Kraemer 1980.

²³ Ambrozie 1994, p. 37.

²⁴ Zenon a devenit sfânt al Bisericii, fiind onorat atât de Biserica Romano-Catolică, cât și de cea ortodoxă.

Ambrozie era deja o personalitate a Bisericii. El cunoștea foarte bine mentalitatea societății în care trăia și greutățile pe care această instituție le întâmpina atunci când încerca să schimbe modul de gândire despre tinerele care au ales să nu se căsătorească, pentru a urma o viață ascetică. El era nemulțumit de clerul care făcuse judecata la Verona, de „frații și tovarășii noștri de preoție”²⁵ care nu au încercat să facă o judecată adevărată și s-au lăsat ghidați de cutume. Judecata lui Syagrius nu a fost corectă nici din perspectiva legilor publice, pentru că era necesar un acuzator (Maximus renunțase de a mai fi denunțător), dar nici după legile Bisericii (Matei 18.16) care cereau doi-trei martori sinceri care nu căutau răzbunare.

Dar ceea ce l-a deranjat cel mai mult pe Ambrozie a fost decizia lui Syagrius ca Indicie să i se facă un control medical. Deși nu a avut dovezi concrete că aceasta născuse, Syagrius a decis verificarea ei. Ambrozie era nemulțumit că Syagrius s-a bazat pe rezultatul unei examinări medicale, pe verdictul unei moașe și a desconsiderat calitățile Indicie, apreciate chiar de Zenon. El considera această examinare o umilire. Indicia era o fecioară consacrată a cărei credință și dedicație față de asceză fuseseră îndelung cercetate. Nemulțumirea era cu atât mai mare cu cât a înțeles, datorită exprimării folosite chiar în scrisoarea lui Syagrius, că acesta era convins că fecioara era vinovată de toate acuzațiile²⁶. Pentru o fecioară consacrată, scria Ambrozie, erau foarte importante „semnele de purtare”, comportamentul ei în relație cu toată lumea²⁷. O moașă putea fi coruptă prin daruri să dea un verdict fals, „sunt unii care nu știu să facă binele decât de frica pedepsei”²⁸ sau se putea înșela. Ambrozie dă exemplul unei servitoare din Altinum care fusese acuzată și căreia i-au fost făcute două controale medicale. Dacă prima dată i-a fost confirmată vinovăția, a doua oară rezultatul a fost negativ²⁹. Ambrozie amintea că și medicii erau de părere că nu se putea da crezare unei astfel de examinări³⁰. Conform Vechiul Testament, moașa era solicitată doar pentru a ajuta la nașteri și nu în alte scopuri. Presupunând că ar fi călcat jurământul castității, Ambrozie se întreba cum ar fi putut Indicia să-și ascundă sarcina de persoanele care o vizitau, femei și fete respectabile, sau cum ar fi putut naște și să-și ascundă durerile³¹.

Ambrozie, nemulțumit de judecata lui Syagris, dar și de slăbiciunea lui în fața anumitor persoane influente, după cum singur i-ar fi mărturisit într-o

²⁵ Ambrozie 1994, p. 37.

²⁶ *Ibidem*, p. 38. „[...] n-ai păstrat în scrisul tău nici cel mai mic respect pentru forma de exprimare”.

²⁷ *Ibidem*, p. 41.

²⁸ *Ibidem*, p. 40.

²⁹ *Ibidem*, p. 41.

³⁰ *Ibidem*, p. 39.

³¹ *Ibidem*, p. 40.

scrisoare, a hotărât, la cererea Indicieii, să reia judecata. Unele persoane din Verona și Milano, scria el, credeau că „defăimarea are alte cauze”³². Să nu uităm că Indicia locuise la Roma, în casa lui Ambrozie, cu sora lui, Marcellina, care la rândul ei alesese viața ascetică și fusese consacrată în anul 350 de papa Liberius³³. Indicia nu era o oarecare, era cunoscută chiar de apropiați ai lui Ambrozie, de multă lume din Verona, care puteau depune mărturie în favoarea nevinovăției ei, ceea ce însemna că avea deja o reputație foarte bună. Episcopul Milanului a luat povara de pe umerii lui Syagrius, precum scria, și a re judecat cazul. Au fost chemați acuzatorii, dintre care unii s-au eschivat, iar alții au fugit. Le-au fost cerute mărturii Marcellinei, surorii Indicieii și doicii acesteia. Ele o considerau nevinovată și în declarațiile lor au vorbit despre cumințenia și sfințenia fecioarei³⁴. Astfel, Ambrozie a declarat-o nevinovată, iar pe cei care au acuzat-o i-a pedepsit după canoanele Bisericii pentru mărturie mincinoasă. Ei au fost excomunicați, cu posibilitatea de a se întoarce în rândul creștinilor doar dacă își vor îndrepta greșeala și se vor căi³⁵.

Promovarea fecioriei a întâmpinat numeroase proteste și neîncredere. A fost greu de acceptat ideea că o tânără putea refuza căsătoria și nașterea de copii. Viața unei femei era constrânsă de credințele mai vechi, care o considerau responsabilă de dorințele pe care bărbatul le avea pentru ea. Alegând această cale, a ascezei și castității, multe femei sau tinere fete au demonstrat că erau capabile să trăiască după anumite principii morale și să devină egale bărbatului sau chiar să-l depășească.

În pofida predicilor, creștinismul a insistat foarte mult asupra acestui statut. Oamenii Bisericii au exercitat o influență suficientă asupra împăraților de după Constantin I cel Mare (324-337), încât au fost adoptate legi pentru protejarea fecioarelor. Împăratul Constantin al II-lea (337-361) a publicat la Roma o lege prin care erau pedepsiți cei care răpeau o fecioară consacrată, dar fără să se specifice clar care era pedeapsa. O lege similară a fost dată pentru provinciile Italia și Africa³⁶. În *Codul Theodosian* era prevăzută pedeapsa capitală pentru cei care răpeau fecioare consacrate și le obligau să se căsătorească³⁷. În anul 458, împăratul Marcian (450-457) a emis un edict prin care fecioarelor consacrate le erau conferite anumite drepturi³⁸.

În secolele care au urmat, mai ales în Occident, atât fecioria și castitatea, cât și confruntarea acestora au demonstrat că în practică trupul și

---

³² *Ibidem*, p. 41.

³³ *Ibidem*, p. 42.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, p. 43.

³⁶ Nathan 2000, p. 131.

³⁷ Theodosien 2009, p. 117-119.

³⁸ *Ibidem*.

sufletul nu erau ușor de separat. Examenul medical a fost soluția credibilă care putea certifica starea fizică a unei fecioare.

Discursurile marilor teologi și astfel de exemple cum a fost cel al Indicieii, nu au reușit să schimbe întru totul mentalitatea oamenilor, nici atunci și nici în secolele următoare. Întotdeauna s-a păstrat o suspiciune față de fecioară, iar când era cazul, s-au pretins dovezi speciale³⁹ care să convingă opinia publică de nevinovăția ei.

Changing Attitudes towards Women in the Late Fourth Century: St Ambrose of Milan on the Defence of a Virgin

(Abstract)

Christianity has attempted to introduce significant changes in the status of women. An abstinent life gave a virgin a superior position in the Christian community. During the early stages of Christianity the institution of virginity was not yet fully formed, unlike that of the widow: there were only the efforts of some individuals to live without sexual intercourse. Gradually, this way of living became an institution of the Church, which allowed virgins to be included on registers and to receive subsidies and maintenance. Consecrated virgins were either entrusted to live with the most honest women or several of them could live together in order to supervise each other.

Like other fourth-century theologians, Bishop Ambrose of Milan wrote treatises on virginity and dealt with this subject in his correspondence. This article explores the contents of two letters from Ambrose to Syagrius, a priest or bishop of Verona, which dealt with a particular case, namely the judgment of Indicia, a virgin arraigned for breach of trust.

Abrevieri bibliografice

Ambrozie 1994	- Sfântul Ambrozie, <i>Scrieri</i> , partea a doua, <i>Despre Sfintele Taine</i> , traducere, introducere și note de Ene Braniște, <i>Scriori</i> , traducere și note de David Popescu, <i>Imnuri</i> , traducere și introducere de Dan Negrescu, București, 1994.
Bowersock <i>et alii</i> 2001	- G. W. Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar (eds), <i>Interpreting Late Antiquity: Essays on the Postclassical World</i> , Cambridge, London, 2001.
D'Izarny 1953	- Raymond D'Izarny, <i>Mariage et consécration virginal au IV-e siècle</i> , în <i>SVS</i> , VI, 1953, 24, p. 92-118.
Hunter 2000	- David G. Hunter, <i>The Virgin, the Bride and the Church: Reading Psalm 45 in Ambrose, Jerome and Augustine</i> , în <i>CH</i> , 69, 2000, 2, p. 281-303.

---

³⁹ Kelly 2000.

- Ioan Gură de Aur 1994 - Sfântul Ioan Gură de Aur, *Scrieri*, partea a treia, *Omiliile la Matei*, traducere, introducere, indici și note de Dumitru Fecioru, București, 1994.
- Jensen 1996 - Anne Jensen, *God's Self - Confident Daughters: Early Christianity and the Liberation of Women*, Louisville, 1996.
- Kelly 2000 - Kathleen Coyne Kelly, *Performing Virginity and Testing Chastity in the Middle Ages*, Routledge, London, New York, 2000.
- Kraemer 1980 - Ross S. Kraemer, *The Conversion of Women to Ascetic Forms of Christianity*, în *Signs*, 6, 1980, 2, p. 298-307.
- Laughton 2010 - Ariel Bybee Laughton, *Virginity Discourse and Ascetic Politics in the Writings of Ambrose of Milan*, PhD thesis, Duke University, Durham, North Carolina, 2010.
- Nathan 2000 - Geoffrey Nathan, *The Family in Late Antiquity: The Rise of Christianity and the Endurance of Tradition*, London, New York, 2000.
- Schaff 2007 - Philip Schaff (ed.), *Nicene and Post-Nicene Fathers*, second series, vol. X, *Ambrose Select Works and Letters*, New York, 2007.
- Vasile cel Mare 1988 - Sfântul Vasile cel Mare, *Scrieri*, partea a treia, *Despre Sfântul Duh. Corespondență (Epistole)*, traducere, introducere, note și indici de Constantin Cornițescu și Teodor Bodogae, București, 1988.
- Theodosien 2009 - *Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, vol. II, *Code Théodosien I-XV, Constitutions sirmondiennes*, traduction Jean Rougé, Roland Delmaire, introduction et notes Roland Delmaire, Paris, 2009.

Cuvinte-cheie: fecioară, Sf. Ambrozie, Syagrius, Indicia, Zenon.

Keywords: Christian virgin, St Ambrose, Syagrius, Indicia, Zenon.

UN CIMITIR NECUNOSCUȚ ÎN CETATEA SEBEȘULUI. CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN COLȚUL SUD-VESTIC AL INCINTEI ORAȘULUI

Cristian Ioan POPA*
Radu TOTOIANU**
Teodor MUNTEAN***
Claudia RADU****

Preambul

Urmare a solicitării de supraveghere și descărcare istorică nr. 113/2008, emisă de Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniu Cultural Național Alba (DJCCPCNA), în cursul anului 2008 s-au desfășurat cercetări arheologice preventive în localitatea Sebeș, pe b-dul Lucian Blaga, nr. 6, în interiorul cetății medievale. Conform proiectului, pe locul respectiv urma să fie ridicată o capelă, precum și un sediu nou al Protopopiatului Ortodox Român Sebeș.

În luna martie 2008 au fost făcute demersurile legale de obținere a autorizației de cercetare arheologică preventivă. După emiterea acesteia ne-am deplasat la terenul respectiv, prilej cu care am putut constata că deja se săpau fundațiile viitoarei construcții, cu toate că beneficiarul a fost informat de necesitatea unei descărcări arheologice. Drept urmare, am oprit lucrările și a fost anunțată DJCCPCNA. Nu a fost posibilă demararea imediată a cercetării arheologice, din cauza faptului că beneficiarul a invocat lipsa fondurilor pentru a susține o astfel de cercetare de specialitate. În consecință, de comun acord cu beneficiarul, executantul și DJCCPCNA am decis stoparea lucrărilor până la rezolvarea problemei finanțării săpăturilor arheologice.

La un interval de circa o lună de la oprirea șantierului de construcție, la o nouă recunoaștere pentru a decide viitoarea strategie de abordare arheologică a obiectivului, am putut constata că fundațiile construcției

---

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: cristi72popa@yahoo.com.

** Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș; e-mail: rtotoianu@yahoo.com.

*** Doctorand, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași; e-mail: teodormuntean@gmail.com.

**** Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, Institutul de Cercetări Interdisciplinare în Bio-Nano Științe; e-mail: claudia.radu20@gmail.com.

fuseseră deja turnate pe întreaga suprafață, fără a exista informarea prealabilă, convenită anterior. Fiind, astfel, puși în fața faptului împlinit, a fost anunțată din nou Direcția Județeană de Patrimoniu Alba, în vederea luării unei decizii. Pe fondul acestei situații de nedorit, s-a luat hotărârea ca totuși investigațiile arheologice să se execute¹, cu toate că zona supusă cercetării a fost deja compromisă prin săparea și turnarea fundațiilor amintite².

Localizarea cercetării

Terenul pentru care a fost solicitată intervenția arheologică este situat în colțul de nord-vest al incintei medievale a orașului Sebeș. Pe suprafața viitoarei construcții (sediul Protopopiatului Ortodox Sebeș) se afla o construcție mai veche, care a fost demolată la începutul anului 2008. În momentul descinderii noastre, cu prilejul săpării fundațiilor noii construcții, au fost descoperite, sporadic, fragmente ceramice medievale și moderne, precum și un fragment de cahlă (pl. 5/3; 6/4; 9/13).

Abordarea și descrierea săpăturii arheologice

În urma situației create prin săparea și turnarea fundațiilor pentru noile construcții, singurele suprafețe ce permiteau o cercetare arheologică erau cele din interiorul încăperilor și cea de sub viitoarea zonă de acces în clădire (fig. 6/1). O primă măsură luată a fost aceea de a înlătura pământul excavat din săparea fundațiilor și a umpluturii aduse de beneficiar pentru nivelarea uniformă între fundații. Cu acest prilej am putut constata că încăperile din jumătatea sudică a viitoarei clădiri nu puteau fi cercetate arheologic, deoarece ne aflam pe șapa foarte groasă de beton a clădirii ce fusese demolată pentru a face loc noii construcții. Prin urmare, intervenția arheologică a fost realizată în restul perimetrului construibil, fiind trasate trei unități de cercetare, pe zonele eliberate.

---

¹ Colectivul de cercetare a fost format din Cristian Ioan Popa (Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia), Radu Totoianu (Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș) și Teodor Muntean (masterand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia).

² Această situație pe care o semnalăm aici este doar una dintre numeroasele cazuri de abuzuri făcute astăzi în România prin care nu se respectă protejarea patrimoniului cultural, căutându-se să fie eludată intervenția arheologului. Și aici beneficiarul a sperat, probabil până în ultimul moment, că influența înalților ierarhi pe lângă organele abilitate să facă „uitată” o intervenție arheologică de specialitate. Ceea ce, în cele din urmă, nu s-a întâmplat. În schimb, alături de șantierul nostru se aflau în plină desfășurare lucrările de refacere a localului „Leul de Aur”, veche construcție medievală, cu etaj gotic conservat. Acestea au afectat pe suprafețe însemnate depunerile arheologice. O frumoasă stratigrafie din timpul acestor lucrări era expusă, cu bună neștiință, între imaginile de prezentare ale noului local, ce mobilează astăzi holul acestuia. Să nu uităm că aceste două exemple se află în interiorul cetății medievale a Sebeșului, într-un sit de categoria A.

Secțiunea I/2008 (S I)

A fost trasată pe direcția est-vest, cu dimensiunile de 8 x 2 m, în interiorul unei încăperi (**fig. 6/2; 7/1**) și prezintă următoarea stratigrafie³ (**fig. 3**):

- 0-0,15/0,20 m - sol vegetal recent, de culoare cenușie, surprins între metrii 0 și 6,20. Între metrii 3,20-4 și 4,60-5,10, din acest sol coborau două gropi în care se aflau rădăcinile unor pomi fructiferi. De la metrul 6,10 până la metrul 8 solul vegetal era îndepărtat recent cu prilejul aducerii umpluturii pentru viitoarea construcție, sol pe care îl regăsim de la nivelul actual de călcare până la -0,30/0,40 m.

- între metrii 0 și 0,24, de la -0,10 până la -0,80 m coboară oblic șanțul unei conducte de apă, care a fost surprinsă și pe profilul estic al secțiunii.

- între metrii 0 și 7,10, de la -0,15/0,20 m până la -0,50 m avem un strat de nivelare modernă, în cadrul căruia se pot observa mai multe lentile de consistențe și compoziții diferite. Partea superioară, între metrii 0,20-2,70 este formată dintr-o lentilă de var cu grosimea cuprinsă între 3 și 4 cm, subțiată spre capătul vestic. Aceasta acoperă parțial un nivel consistent, cu grosimea de cca. 0,30 m, surprins între metrii 0,10/0,20 și 0,60, format din moloz amestecat cu cărămizi și alte materiale de construcție provenite dintr-o demolare (**fig. 7/2**); nivelul este tăiat de gropile pomilor fructiferi menționate mai sus. Sub acest nivel, între metrii 0,10 și 1,10 a fost observată o lentilă subțire de arsură, cu grosimea de 4-5 cm, ce se pierdea treptat spre capătul vestic.

- între metrii 0 și 6,36, până la adâncimea de - 0,60/0,70 m, se afla un nivel compact de balast, ce se subția treptat spre capătul de vest.

- pe întreaga lungime a secțiunii, la adâncimi variabile, determinate și de intervențiile moderne menționate, a fost observat un strat de pământ de culoare maroniu-cenușiu, nepigmentat, cu foarte puține materiale arheologice medievale și moderne. Stratul coboară până la adâncimea maximă de -1,40 m (metrul 7,20) și cel mai puțin până la -0,90 m (metrul 3). Între metrii 3,40 și 8, din loc în loc, la adâncimea de 0,90-1,00 m, au fost surprinse lentile izolate sau continue de lut galben.

- sub acest strat se află depuneri geologice aluvionare, formate din balast.

Suprafața I/2008 (Sp I) (fig. 4; 8/1)

Prin deschiderea acestei unități de cercetare am urmărit surprinderea situației stratigrafice de pe latura estică a obiectivului cercetat. Suprafața a avut dimensiunile de 5 x 3 m și a fost plasată, cu latura de sud, pe traiectul

---

³ Adâncimea a fost calculată de la partea superioară a fundațiilor de beton.

secțiunii I, astfel încât să rezulte o prelungire pe acest sector a profilului sudic al S I.

Profilul sudic

Situația stratigrafică a acestui profil se prezintă astfel:

- 0-0,20 m - sol vegetal recent, de culoare cenușie.
- 0,20-0,40 m - strat de pământ negru, cu pietricele și fragmente de cărămidă. Între metrii 0,50 și 2,60, între solul vegetal actual și acest strat, se interpune o lentilă de nisip și pietre. Între metrii 0 și 1, la baza acestui strat apare un nivel din pietre de râu, surprins pe aproape întreaga jumătate estică a suprafeței, ce corespunde unui nivel de călcare amenajat în cursul secolului XX, probabil fiind o curte interioară.
- între -0,40 și 0,60 m avem un strat de umplutură modernă, în cadrul căruia se pot observa mai multe lentile de consistențe și compoziții diferite, care între metrii 0,40 și 1,60 se alveolează până la adâncimea de - 0,80 m, la baza sa fiind observate două lentile de culoare neagră cu pigmenți de mortar. Stratul este format din moloz amestecat cu cărămizi și alte materiale de construcție provenite din demolarea unei clădiri. Acest strat a fost surprins și în S I/2008.
- între metrii 0 și 0,80 și metrii 1,30 și 3, la -0,50-0,80 m adâncime, tăiat de alveolarea ce pornește din nivelul superior, se afla un strat de pământ negru-cenușiu, cu pigmenți de mortar și cărămizi. La baza acestui nivel, între metrii 1,30 și 3,5 se găsea o lentilă de nisip fin, cu grosimea de 2-3 cm.
- între metrii 1,50 și 3, la - 0,60-0,90/0,95 m adâncime, s-a conturat o lentilă consistentă de balast.
- între - 0,70 și 1,30/1,35 m urmează un strat de pământ de culoare maroniu-cenușie, nepigmentat, cu foarte puține materiale arheologice medievale și moderne.
- sub acest strat se află depuneri geologice aluvionare, formate din balast.

Profilul vestic (fig. 8/2)

Situația stratigrafică observată pe profilul de vest este similară celei constatate pe profilul sudic, astfel încât nu vom mai proceda la o descriere a depunerilor. Precizăm că stratul de balast dintre adâncimile -0,60 și -0,85 m a fost surprins pe întreaga lungime a profilului, iar în dreptul metrului 3, între adâncimile 0,40 și 0,50 m, se observă în profil resturile unui stâlp de lemn și groapa acestuia. Mai specificăm și faptul că între metrii 3,60 și 5, de la adâncimea de 0,30 m, porțiunea a rămas nesăpată din cauza apariției la mică distanță de profil a unei amenajări recente din ciment (latrine) din secolul secolul XX.

Suprafața II/2008 (Sp. II)

Suprafața a fost deschisă la vest de fundațiile viitoarei construcții, pe locul destinat ridicării unei terase de acces, proiectate sub forma unui trapez, cu latura scurtă spre nord. Acest poligon măsoară 11,80 x 6,50 x 12 x 3,20 m. Întrucât, la momentul începerii săpăturii arheologice, o parte din suprafața respectivă fusese deja decopertată mecanizat după conturul proiectat, am fost nevoiți să păstrăm această formă și pentru unitatea noastră de cercetare. O treime din partea sudică a suprafeței a fost afectată de cupa excavatorului până la nivelul de balast nativ, epuizând complet, pe acest sector, depunerile arheologice.

În urma excavărilor deja menționate s-a putut constata faptul că depunerile arheologice în această zonă sunt mult mai subțiri. Profilul cel mai relevant s-a dovedit a fi cel de est, indicând următoarea succesiune stratigrafică (**fig. 5**):

- 0-0,20/0,30 m - umplutură recentă, cu cărămizi, nisip, lemne și alte materiale recente.

- 0,20/0,30-0,60/0,70 m - strat de culoare cenușie, cu materiale arheologice moderne și medievale, deranjat aproape în întregime, până spre baza sa, de lucrările agricole desfășurate în ultimele decenii, până în cursul anului 2007 aici fiind o grădină aflată în folosința protopopului. Între metrii 2,30-4,60, la baza stratului, se contura partea inferioară a gropilor unor morminte, aparținând unui cimitir de înhumăție.

- 0,60/0,70 m - balast, steril din punct de vedere arheologic.

Situația stratigrafică din cele trei unități de cercetare nu este unitară, având ca punct comun doar formarea primelor depuneri arheologice peste un strat aluvionar (balast și pietre de râu). Același strat de balast, ca „sol viu”, a fost surprins, de altfel, și în cercetările lui Marcel Simina din interiorul cetății⁴. Că succesiunea depunerilor arheologice în acest colț al cetății este diferită, în funcție de loturi și, mai cu seamă, de dinamica activităților din preajma acestor loturi, este sugerată cel mai bine de un profil stratigrafic surprins la cca. 50 m spre nord, unde depunerile arheologice sunt mult mai consistente, atingând peste 1,50 m grosime⁵. Existența unui nivel negru, lutos, semnalat drept o constantă în cadrul săpăturilor din cetate ale

---

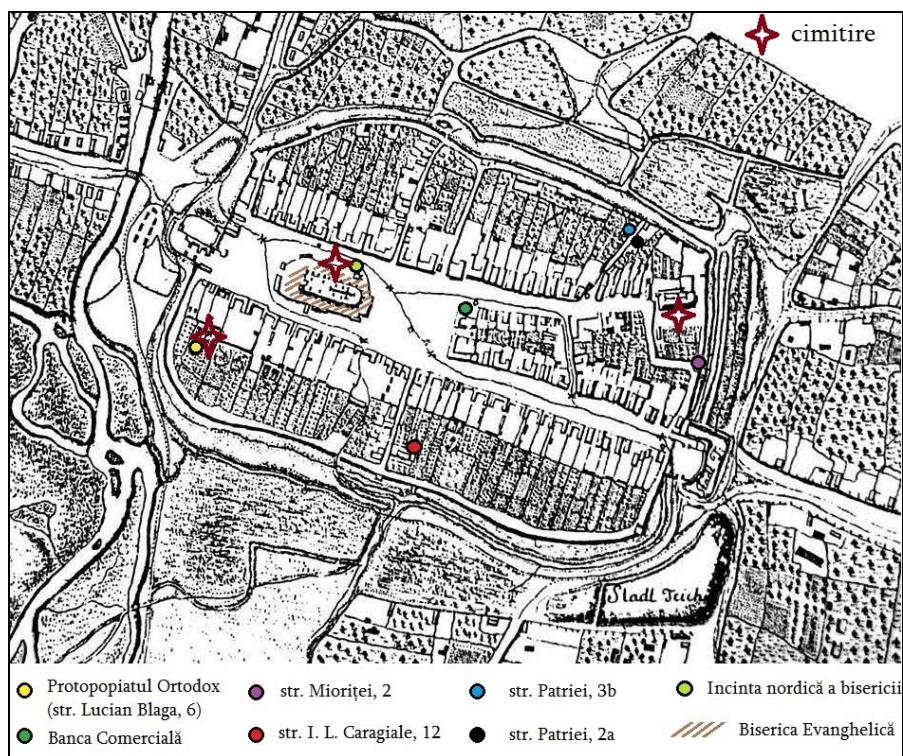
⁴ Simina 2007, p. 59-61.

⁵ Este vorba de un profil stratigrafic surprins fotografic cu prilejul lucrărilor de modernizare a complexului comercial „Leul de Aur”, care au implicat și excavări în profunzimea stratului arheologic, desigur neautorizate. Imaginea, realizată probabil în același an cu cercetarea noastră din imediata vecinătate, putea fi admirată până de curând în holul amintitului complex comercial.

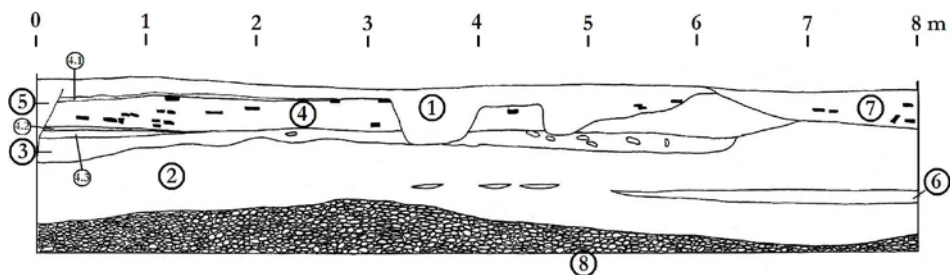

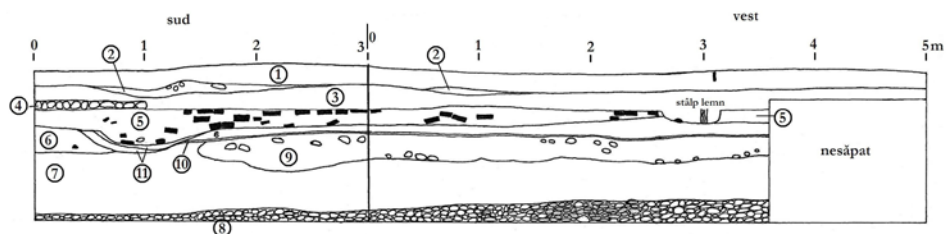
Fig. 1. Colțul de sud-vest al cetății Sebeșului pe un ortofotoplan din anul 2012 (cu linie punctată este marcat traseul zidului de incintă al orașului, cu linie continuă este delimitată suprafața cercetată arheologic în anul 2008)

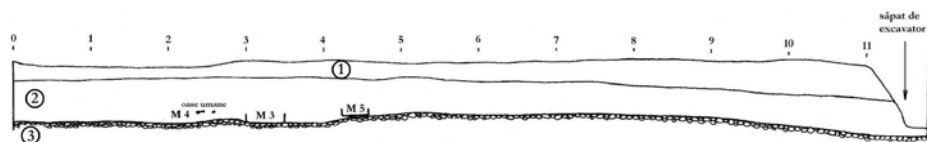
Fig. 2. Locurile sondate arheologic în cetatea Sebeș (pe o hartă din anul 1769)

Fig. 3. Sebeș-Protopopiatul Ortodox Român Sebeș. Secțiunea I/2008 - profil sudic (1 - sol vegetal recent, de culoare cenușie; 2 - strat de cultură, maroniu-cenușiu; 3 - nivel compact de balast; 4 - nivel de moloz provenit dintr-o demolare; 4.1 - lentilă de var; 4.2 - lentilă de arsură; 5 - șanț de conductă; 6 - lentile de lut galben; 7 - umplutură recentă; 8 - balast, nativ)

Fig. 4. Sebeș-Protopopiatul Ortodox Român Sebeș. Secțiunea II/2008 - profil sudic și vestic (1 - sol vegetal recent, de culoare cenușie; 2 - lentile de nisip și pietre; 3 - nivel de pământ negru; 4 - pavaj din pietre de râu; 5 - nivel de umplutură; 6 - nivel negru-cenușiu, pigmentat; 7 - nivel maroniu-cenușiu; 8 - balast, nativ; 9 - lentilă consistentă de balast; 10 - lentilă de nisip fin; 11 - lentile de culoare neagră, cu pigmenți de mortar)

Fig. 5. Sebeș-Protopopiatul Ortodox Român Sebeș. Secțiunea III/2008 - profil estic (1 - umplutură recentă; 2 - nivel de culoare cenușie, la baza căruia apar gropi de morminte; 3 - balast, nativ)

Fig. 6. Sebeș-Prototopiatul Ortodox Român Sebeș. Imagine generală cu suprafața supusă cercetării după turnarea fundațiilor (în prim-plan situarea secțiunilor I și II (1); imagine cu secțiunea I (2))

Fig. 7. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș.*
Secțiunea I - imagine de ansamblu (1) și detaliu cu profilul nordic (2)

1

2

Fig. 8. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*.
Secțiunea II - imagine de ansamblu (1) și vedere cu profilul vestic (2)

aceluiași coleg - pe străzile Mioriței, Patria și I. L. Caragiale⁶ -, a fost surprins și de noi pe latura nordică a fortificației bisericii⁷, dar apărând, în general, ca un sol de culoare maroniu-cenușie, fără consistență lutoasă.

Amenajări

După cum se poate constata și din prezentarea stratigrafiei, în zona supusă cercetării arheologice lipsesc resturi de construcții anterioare secolului XX. Acest fapt apare firesc, din perspectiva abordării sitului strict din punct de vedere al evoluției sale premoderne și moderne, întrucât ne aflăm foarte aproape colțul de sud-vest al incintei orașului medieval Sebeș. În suprafața cercetată s-au descoperit doar resturile rezultate în urma demolării unei construcții moderne, surprinse prin stratul gros de cărămizi și mortar evidențiate în S I și Sp. I. Această construcție a făcut loc, probabil, celei demolate în cursul anul 2008, cu prilejul amenajării terenului în vederea ridicării sediului Protopopiatului Ortodox Român Sebeș.

Pavaj din secolul XX

În Sp. II, pe aproape jumătate din suprafața estică, la adâncimea de cca. 0,40 m, a fost observat pavajul unei curți interioare realizat dintr-un rând de pietre de râu. Acesta aparținea probabil unei căi de acces către anexele gospodărești și latrina aflată pe latura de nord a pavajului și trebuie relaționat cu construcția demolată în cursul acestui an, aflată în imediata vecinătate sudică.

Latrină din secolul XX (fig. 8)

Pe latura nordică a S II se afla o latrină dezafectată. Aceasta avea forma patulateră, având partea săpată în pământ turnată din beton, cu un canal de scurgere din același material, acoperit cu cărămizi așezate pe cant. Canalul are o pantă de scurgere accentuată spre est. În legătură cu cărămizile menționate remarcăm faptul că toate aveau un capăt rotunjit, iar un exemplar poartă urmele unei ștampile ilizibile. După formă, ardere și ștampilă, cărămizile trebuie să fie de epocă modernă, probabil din secolul al XIX-lea. În acest caz, cărămizile refolosite la acoperirea canalului de scurgere proveneau dintr-o construcție mai veche. În umplutura latrinei,

⁶ Simina 2000b, p. 92-93, pl. 44/2; Simina 2007, p. 58-59, 61. De altfel, chiar într-unul din sondajele sale, N. M. Simina semnală și interpuneri, cum ar fi pe str. I. L. Caragiale, unde peste pietrișul „nativ” urma un nivel de lut galben, și el steril, peste care urma un altul de culoare neagră. Cel puțin în acest sector, nivelul de culoare neagră este suprapus de un nivel care poate fi datat în secolele XIV-XV, deci stratul negru este mai timpuriu (Simina 2001, p. 224; Simina 2007, p. 60). Nivelul este semnalat însă și în afara cetății, pe str. Mihai Viteazul-„Casa Holeanca”, la o distanță de 18 m de latura răsăriteană a fortificației (Simina 2000a, p. 92, pl. 42).

⁷ La baza sondajului, cu materiale databile larg în secolele XIV-XV (Popa, Ghenescu 2011, p. 232).

care fusese dezafectată, se afla o mare cantitate de cărbune brichetat și resturi menajere diverse, unele de dată recentă.

Cultura materială

În cele trei unități de cercetare au fost descoperite relativ puține materiale arheologice, majoritatea atipice însă pentru cunoașterea culturii materiale medievale și moderne din Sebeș, ele sunt deosebit de interesante. Atât în S I cât și în Sp. I, în stratul de umplutură de la începutul secolului XX, au apărut fragmente de vase ceramice, sticlă sau materiale de construcție. Remarcăm doar fragmentele unor vase din porțelan cu marca *K Czecho-Slovakia* (pl. 18/12-13), care asigură datarea acestor depuneri în cursul secolului XX, după anul 1918, probabil din perioada interbelică. Epocii moderne îi aparțin unele fragmente ceramice, cele mai multe smălțuite, sticlă și obiecte minore de fier.

Vasele ceramice

Fragmentele ceramice de interes arheologic au fost descoperite antrenate în nivele superioare sau aflate *in situ*, la baza stratului de cultură.

Majoritatea fragmentelor provin din S II și S III. Cele din ultima suprafață au fost găsite în intervalele dintre mormintele de inhumație, fie în solul aflat imediat deasupra balastului, fie direct pe balast și pe bolovanii din stratul geologic. Din acest context, nederanjat, avem și cele mai timpurii materiale ceramice, care pot fi datate în epoca arpadiană, probabil în secolele XII-XIII. Mai multe fragmente aparțin unor oale cu gâtul scurt și buza îndoită la exterior, având marginea fie dreaptă, fie lățită și șanțuită ușor la interior (pl. 1/4-5). Corpul vaselor este decorat până la nivelul umărului cu fascicule fine de linii orizontale (pl. 1/6-10), uneori combinate cu fascicule de linii vălurite (pl. 1/9); un exemplar este lipsit de decor (pl. 1/3). Asociate acestora menționăm și buzele a două cazane de lut, cu marginea îngroșată și cantul teșit oblic la interior (pl. 1/1-2), un exemplar beneficiind și de un decor format din linii vălurite, dispuse imediat sub buză⁸ (pl. 1/2).

Un lot consistent de materiale aparține Evului Mediu târziu (secolele XIV-XVI). Cele mai vechi trebuie considerate fragmentele de oale, arse oxidant sau reducător (pl. 2/1-7, 9-15; 3/7; 11/1-5) sau urcioare (pl. 2/8)

---

⁸ Dacă în Moldova, de pildă, numărul exemplarelor de cazane din lut ornamentate este relativ mare, în Transilvania intracarpatică descoperirile sunt puține: Bahnea-Podei (Baltag, Amlacher 1987-1988, p. 100, pl. VI/8-9), Bernadea-La Criptă (Popa 1999, p. 140, pl. XIII/4), Cluj-Napoca-Mănăstur (Iambor, Matei 1979, p. 599, pl. V/1), Cristuru Secuiesc (Benkő 1992, pl. 28/11), Iernut (Vlassa *et alii* 1966, p. 403), Lechința de Mureș (Horedt 1952, p. 325, fig. VIII/8-9), Micești (jud. Cluj) (Alicu *et alii* 1989-1993, pl. IV/38), Miercurea Băi (Urduzia 2011, 64-66, pl. 2/2; 3/1, 4-5; 4/2), Morești (Horedt 1986, p. 143, fig. 58/1), Stejeriș (Kalmar-Maxim 1987-1988, p. 1052, fig. 5/19), Tărtăria (Simina 1996, p. 156, 159-160, fig. 4) și Ungra (Popa, Ștefănescu 1980, p. 500, fig. 3/b).

decorate cu șanțuiri late dispuse orizontal („coaste”), acoperind corpul vaselor până la umăr (pl. 2/1, 5-7, 9, 11, 14-15; 12/1, 4-7, 9-13; 13/15) sau trasate distanțat ori în mod izolat (pl. 2/3, 8, 10). Lângă acestea putem alătura câteva fragmente ornamentate cu incizii fine dispuse în fascicule orizontale simple (pl. 2/2, 12-13; 4/7; 12/2-3, 14) sau combinate cu linii vălurite (pl. 2/4; 13/13), însă de o manieră și pe o factură a ceramicii mai evolute decât cele din epoca arpadiană. În partea inferioară, inciziile nu coborau mult, după cum o sugerează fundurile de oale păstrate (pl. 4/6, 9-12, 15; 7/2). Profilele buzelor oalelor sunt diversificate: evazate simplu, cu șanțuire interioară pentru capac (pl. 3/1, 5; 4/3-4, 7-8; 13/7, 9), lățite (pl. 4/1) sau profilate (pl. 3/2, 7; 4/2, 13). Unele oale beneficiau de toarte (pl. 4/7-8), adeseori cu șanțuiri longitudinale (pl. 6/1-4), două cu smalt verde închis sau verde-oliv (pl. 14/1-2); un fund de vas are imprimate urmele desprinderii de pe roata olarului (pl. 11/6). Două toarte, probabil de căni, prezintă aproape de buză un decor șampilat. Pe una dintre ele a fost aplicată o șampilă ovală, ce forma probabil un decor simplu⁹ (pl. 4/7), în timp ce pe celălalt exemplar avem imprimate două ștampe identice, ce compun un dreptunghi format din mici pătrățele dispuse pe patru, respectiv trei rânduri (pl. 15/4). S-au păstrat și câteva fragmente din partea superioară a unei căni, de culoare cărămizie, cu ardere secundară exterioară, având la interior smalt verde-oliv (pl. 14/8). Alte toarte pot aparține tot unor căni (pl. 14/3-6; 15/1-3, 5-6).

Buza unui vas a aparținut unui castron cu „guler” exterior¹⁰ (pl. 11/7), o alta unui castron cu buza lățită (pl. 3/6). Două fragmente ceramice fac parte din farfurii (cu diametrele de 15 și 16 cm), având marginile scurte și înclinate oblic spre exterior¹¹ (pl. 3/3-4). Unele fragmente aparțin unor urcioare (pl. 2/8; 14/7) și posibil unui pahar (?)¹² (pl. 4/5).

Mai multe fragmente aparțin unor capace¹³, din care s-au păstrat fie partea superioară, destinată prinderii (pl. 7/1, 6), fie partea inferioară, care ilustrează și diferite profilaturi interioare (pl. 5/1-6), în funcție de modul acoperirii oalelor: pe gura vasului (pl. 5/1, 4; 7/7; 13/1, 3, 5) sau cu marginile depășind-o (pl. 5/2-3, 5-6; 13/2, 4). Unele capace sunt fără decor,

⁹ Un urciur având toarta cu decor șampilat se cunoaște tot de la Sebeș (motivul fiind cel al rozetei în cerc), fiind datat în secolul al XIV-lea (Simina 2007, p. 62, fig. 10/a-b).

¹⁰ Forme apropiate la Alba Iulia, datate în secolul XVI (Marcu Istrate 2008, pl. 97/6; 176/3).

¹¹ Pentru analogii, vezi, de pildă, descoperirile de la Cristuru Secuiesc, datate în secolul al XIV-lea (Benkő *et alii* 1997, pl. XI/7-8).

¹² Un vas apropiat ca formă a fost descoperit în cetatea din Alba Iulia și datat în secolul XVI (Marcu Istrate 2008, p. 306, pl. 83/3).

¹³ Piese cu destinație similară, tot din interiorul incintei Sebeșului medieval (Simina 2007, 64, fig. 14/a-b).

dar altele au fie un decor exterior format din șanțuri izolate orizontale (pl. 7/7), fie, pe interior, un semn cruciform, scrijelat în pasta moale înainte de ardere, cu un punct lateral (pl. 5/5); pe interiorul unui alt capac a fost aplicat smalț verde (pl. 7/1). Un capac, mai recent, este ornamentat la exterior cu pictură albă, formând cercuri concentrice și mici buline, împrejurul mânerului, peste care s-au aplicat buline mari de smalț verde-oliv (pl. 16/7).

Trei fragmente au aparținut unor tigăi tripode. Din unele exemplare s-au păstrat doar mânerul, perforat (pl. 7/5) și piciorul, având interiorul acoperit cu smalț verde-oliv, iar exteriorul cu smalț verde închis (pl. 7/4). În schimb, un alt vas de acest tip s-a conservat mai bine, putându-i-se reconstitui fundul drept, cu picioare și corpul rotunjit, prevăzut cu o tortiță laterală. Interiorul este acoperit cu smalț verde-oliv (pl. 16/8).

Un fragment ceramic ilustrează un unghi aproape drept, pe care s-a realizat o șanțuire verticală; după factură ar aparține unui vas, dar nu este exclusă o altă proveniență (pl. 4/14).

Merită să subliniem aici prezența fragmentului de urcior medieval (pl. 2/8), confecționat la roata rapidă, de culoare cenușie, cu suprafața lustruită, care ne trimite către așa-numita ceramică a „oaspeților” germani. Ceramică similară, datată în secolul XIV, a fost descoperită într-o groapă medievală, tot în Sebeș¹⁴.

Fragmentele de tigăi/crațițe tripode se pot data larg începând din perioadă medievală târzie și până în epoca modernă. Totuși, tocmai din Sebeș provine un exemplar, acoperit tot cu smalț verde la interior, găsit într-un cuptor, care îi asigură o datare timpurie, în secolul al XIV-lea¹⁵.

Între materialele târzii, pentru care bănuim o datare în epoca premodernă sau modernă (secolele XVII-XIX), am ilustrat cu descoperiri ceramice reprezentative, în marea lor majoritate acoperite cu smalț formând un câmp continuu (pl. 6/9-10; 7/3), benzi (pl. 6/5, 11) sau motive vegetale (pl. 6/6-7; 16/2, 4). Culorile folosite sunt verde (pl. 6/5-6, 9; 16/5), verde-oliv, cu alb și muștar (pl. 6/7), verde-oliv cu galben-ocru (pl. 7/3), roșu-caramel (pl. 6/10) sau negru (pl. 6/11). Doar în câteva cazuri ceramica nu este acoperită cu smalț, ci cu un decor incizat format din linii orizontale (pl. 6/8), pe o factură net diferită de cea a vaselor medievale. Ceramică orășenească de epocă modernă din Sebeș este completată și prin câteva fragmente de vase cu decor pictat, cu benzi late orizontale de culoare albă (pl. 16/3, 6) sau benzi înguste, alternând cu linii vălurite, de culoare maro pe o angobă crem (pl. 16/1).

---

¹⁴ Simina 2007, p. 63.

¹⁵ *Ibidem*, fig. 11/c.

Pipe din ceramică

În S III, la adâncimea de -1,50 m, a fost descoperită o pipă din lut ars¹⁶, păstrată fragmentar, din care lipsește doar găvanul. Capătul gambei prezintă două inele proeminente, cel exterior este lis, iar cel interior poartă un decor cu incizii oblice. Partea tubulară a gambei este ornamentată și ea cu incizii paralele orizontale. De un decor bogat beneficiază, în schimb, partea care urcă vertical către găvan, care era compusă din șapte reproduceri ale unor scoici kauri, dispuse sub formă de rozetă. Piesa este acoperită cu smalt exterior, de culoare verde-oliv (**pl. 8/4**). O piesă identică nu am găsit ca analogie, însă o pipă glazurată de la Cluj-Napoca ar putea reproduce tot niște scoici kauri, fiind datată în epoca modernă¹⁷.

Din S I, de la -1,20 la 1,30 m provin fragmente din alte două pipe. Un exemplar, fără partea superioară a găvanului, este de culoare crem, cu pete ciocolatii, și este ornamentat cu o coroană, flancată de două elemente greu de descifrat (**pl. 19/2**). Al doilea exemplar, de bună factură, foarte fragmentat, conservă ștampila atelierului, în chenar cu colțurile rotunjite, scrisă cu majuscule latine, pe două rânduri: *ANTON PARTSCH (**pl. 19/1**). Numele este al unui cunoscut producător austriac, cu activitate atestată în Pernitz și Theresienfeld, între anii 1812 și 1859. După moartea acestuia, în ultimul an amintit, activitatea manufacturii a fost preluată de fiul său, Johann Partsch¹⁸.

Obiecte din sticlă

În unele locuri, la adâncimi care corespund depunerilor medievale (S III, -1,50-1,55 m) ori premoderne/moderne (S I, -0,50-0,90 m și 0-0,50 m) au fost descoperite fragmente din recipiente de sticlă, cum ar fi: partea inferioară a unei candelă (**pl. 8/1**), un fragment dintr-un vas cu peretele gros acoperit de o pojghiță/patină (**pl. 8/3**), gâtul unui flacon (**pl. 18/11**), fundul unui pahar (**pl. 18/10**), fundul gros al unui recipient ornamentat cu alveole mari circulare (**pl. 19/3**), partea superioară a unui pahar tronconic, decorat deasupra jumătății cu două linii orizontale de culoare alb-mat (înălțime = 4,5 cm; diametrul maxim = 6,3 cm) (**pl. 8/2**) și două mici cioburi, de culoare albastră (**pl. 19/7**) și albă (**pl. 19/8**). Cu totul aparte este fragmentul provenit din partea superioară a unui mic bol de sticlă, cu pereții subțiri, bogat decorat, motivistică din care se păstrează, parțial, două medalioane (**pl. 19/4**). Datarea acestora este greu de precizat.

¹⁶ Pentru descrierea pipei am utilizat terminologia adaptată limbii române propusă de Ana-Maria Gruia (Gruia 2012, p. 270-271, anexa 1).

¹⁷ Pipa provine din cercetarea unei biserici protestante, de lemn, datată între anii 1690 și 1750 (Gruia 2013, p. 43, fig. 6).

¹⁸ Vezi Nagy 2001, p. 25, 29, 38, 41, 47, 49-50, 53, 66, 69, 72-74, 76, pl. LXXXVI-LXXXVIII; Bielich, Čurný 2009, p. 352-353, fig. 13/F-i.

Fragmentul de la **pl. 8/3** provine din fundul adâncit al unei butelii, cu analogii la Sibiu¹⁹, însă cu o grosime mult mai mare a pereților în cazul nostru.

Deosebită este, desigur, prezența fragmentului de candelă din sticlă, din care se păstrează partea inferioară (**pl. 8/1**). Exemplare similare sunt cunoscute în Transilvania atât din iconografia lăcașelor de cult medievale (Sântana de Mureș, Sânvăsii)²⁰, cât și din descoperiri arheologice. Se pot aminti aici un exemplar găsit la Cluj-Napoca, într-o fântână dezafectată după anul 1450²¹, un altul descoperit la Alba Iulia, datat în prima jumătate a secolului al XV-lea²², precum și candela de manufactură, datată după anul 1600, de la Săliște (jud. Sibiu)²³. Piese similare se cunosc în Ungaria, de pildă, la Buda, datate în secolele XIV-XVI²⁴. De asemenea, candelă de același tip, din sticlă, au fost în uz și în Țara Românească, fiind descoperite pe cale arheologică la mănăstirea Aluniș-Plăviceni (jud. Teleorman)²⁵, dar și la Curtea de Argeș și Cozia²⁶. Toate acestea derivă direct dintr-un model bizantin, a cărui existență este atestată și în Dobrogea în cadrul depozitului de sticlă de la Histria (sec. VI-VII)²⁷. Revenind la exemplarul de candelă de la Sebeș, acesta poate fi datat în Evul Mediu, probabil în cursul secolelor XIV-XV.

Obiecte din fier

Obiectele din fier ilustrate provin din S III, ele fiind descoperite la baza stratului de cultură (-1,50-1,55 m), în intervalul dintre morminte, dar și în pământul deranjat prin săparea șanțurilor noilor fundații. Piesele aflate în zona mormintelor le vom trata, prin specificul lor, în cadrul problematicei cimitirului existent pe acel loc. Prin urmare, vom aminti aici doar două obiecte, ambele *passim*-uri: o verigă (**pl. 9/4**), respectiv o piesă având un capăt lățit, cu funcționalitate greu de precizat (**pl. 9/6**).

Cable de sobă

O parte din materialele ceramice descoperite aparțin unor cahle de sobă. Acestea provin din S III (adâncimea 1,50-1,55 m), din S I sau dintre materialele recoltate din distrugerile neautorizate, ce au premers cercetarea

¹⁹ Rusu 1995, p. 327-328, fig. 9 ; Rusu 2008, p. 149, fig. 9.

²⁰ Rusu 2008, p. 128, fig. 2/a.

²¹ *Ibidem*, p. 127.

²² Rusu 1995, p. 321, fig. 5/d; Rusu 2008, p. 128, 144, fig. 6/d.

²³ Munteanu Beșliu 1989, p. 17, pl. VI/n.

²⁴ Gyürky 1984, p. 52, fig. 3/5; Gyürky 1986a, p. 30, pl. VI/1-2 (similare ca tip cu exemplarul de la Sebeș), VI/3-6 (candle terminate cu „bulb”); Gyürky 1986b, p. 75, fig. 8/5; 11 (cu „bulb”); Mester 2010, p. 654-656, fig. 15/7.

²⁵ Țânțăreanu, Mirea 2005, p. 249.

²⁶ Rusu 1995, p. 306; Rusu 1998, p. 84.

²⁷ Băjenaru, Băltăc 2000-2001, p. 471-474, fig. 2, pl. I-V.

arheologică. Mai multe fragmente aparțin unor margini de cahlă-plăci (pl. 9/11-12), trei făcând parte din plăcile propriu-zise, toate ornamentate (pl. 9/9-10, 13). Unele margini de cahlă sunt simple, doar îngroșate sub formă de „manșetă” (pl. 9/12; 17/3; 18/1), fragmentele fiind completate și cu părți din partea inferioară, care reconstituie o cahlă-oală, cu deschiderea pătrată²⁸, de culoare cărămizie la interior și cafenie, înnegrită la exterior (pl. 17/4). Alte fragmente aparțin unei guri de cahlă²⁹ (pl. 18/4) sau unor margini de cahlă decorate cu trei baghete înguste, paralele, fără smalț (pl. 18/3) ori acoperite cu smalț de culoare verde închis (pl. 18/2). Două fragmente aparțin unor margini de cahlă concave simple (pl. 18/5), un altul unui colț îngroșat (pl. 17/2) (tipul Marcu A.c), databile cel mai probabil în secolele XV-XVI³⁰.

Decorul cel mai complex îl întâlnim pe fragmentul de cahlă de la pl. 9/13, de culoare cafenie, cu puțină mică. În scena conservată se pot observa câteva elemente arhitectonice (coloane cu capitell, cu începuturi de arcade) care sugerează o reprezentare posibil gotică. Fără a avea o analogie clară, se pot invoca unele cahlă, posibil apropiate ca tematică, cu imaginea unui cavaler³¹, care ar putea susține o datare a piesei noastre în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Un alt fragment prezintă un decor figurat, dar imposibil de reconstituit (pl. 18/6). Întâlnim și fragmentul unei cahlă de coronament, cu decor traforat (pl. 17/1).

Un fragment dintr-o cahlă cu decor figurat, foarte mic, conservă doar imaginea unei rozete, cu șase sau opt „petale”, aflată între o linie dreaptă și o alta arcuită. Compoziția din care face parte este imposibil de reconstituit. O analogie relativă, datată în secolul al XVI-lea, poate fi invocată pe o cahlă de la Orăștie³² sau pe câteva cahlă de la Alba Iulia³³, însă cea mai evidentă asemănare o avem într-o descoperire din apropierea Sebeșului, de la Loman, datată similar³⁴. Cele câteva cahlă fragmentare se pot data în cursul secolului al XVI-lea.

O problemă aparte o ridică fragmentul de faianță, rulat, cu o grosime mare a peretelui (cca. 2 cm), foarte fin, acoperit cu smalț alb, pe care se distinge un motiv vegetal (?) format din suprafețe incizate și punctate,

²⁸ Pentru forma corpului oalei, vezi analogii la Cluj-Napoca, terminată însă cu deschideri diferite, fie triunghiulară cu colțurile rotunjite, fie rectangulară, datate în secolele XIV-XV (Marcu Istrate 2004, p. 196, pl. 31/2-3).

²⁹ Un exemplar identic, tot de la Sebeș (Popa, Ghenescu 2011, p. 235, fig. 30/4).

³⁰ Marcu Istrate 2004, p. 62-63, fig. 8.

³¹ Descoperite la Cluj-Napoca (Marcu Istrate 2004, p. 122-124, 129, 197, pl. 33/18-20), Racoșu de Jos (*ibidem*, p. 254, pl. 112/46, 54) și Sibiu 7 (*ibidem*, p. 270, pl. 135/5).

³² *Ibidem*, pl. 105/10a.

³³ Marcu Istrate 2008, pl. 99/4, 7, 9, 11 (groapa 4).

³⁴ Ghenescu 2009, p. 125, 127, pl. III/2 = VI/2.

acoperite cu smalt verde (pl. 9/8). Credem că fragmentul trebuie pus în relație cu meșterii habani. Atelierele, care își încep producția în veacul al XVII-lea, aflate la mică distanță de Sebeș, la Vințu de Jos, foloseau adesea, ca în cazul exemplarului nostru, smalturi de culoare alb și verde³⁵.

Materiale pentru învelitoare de acoperiș

În cadrul S III au fost găsite și câteva fragmente de învelitori din ceramică, pentru acoperiș, de culoare cărămizie. Trei exemplare, găsite la adâncimea de -1,40-1,50 m, aparțineau unor olane semitubulare de coamă, cu o parte supraînălțată, de forma unui fronton triunghiular (pl. 8/5, 7; 21/3). O profilatură similară pentru aplicația superioară o întâlnim și în cazul altor două olane, însă ea diferă ușor de exemplarele amintite, deosebirea fiind dată și de faptul că nu decorează direct marginea, ci proximitatea sa, aparținând, deci, unui tip diferit (pl. 21/2). Alte fragmente (*passim*) puteau aparține oricărui tip de olan (pl. 8/6; 21/1). Concentrarea lor în suprafața cercetată indică, cel mai probabil, deșeuri aruncate într-o zonă a lotului (posibil grădină) care în perioada premodernă nu a fost destinată unor construcții.

Olane semitubulare, dar cu cioc deasupra, au fost găsite, de altfel, și cu prilejul altor cercetări arheologice din cetatea Sebeșului, fiind datate în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și prima parte a veacului următor³⁶, iar locul descoperirii lor confirmă utilizarea acestora și pentru casele orașenești de aici, nu doar pentru monumentele religioase³⁷. Cele găsite de noi sunt însă de un tip diferit de cele cu limbă publicate anterior de la Sebeș - bănuite de A. A. Rusu ca aparținând unei variante locale, cu analogii la mănăstirea dominicană din Vințu de Jos³⁸. După context, formă și factură presupunem că și olanele descoperite de noi pot aparține Evului Mediu târziu³⁹.

Câteva considerații privitoare la materialul arheologic din așezare

Materialul arheologic descoperit în cercetarea noastră oferă câteva repere, unele inedite, privitoare la cultura materială din Sebeșul medieval și premodern. O poziție *in situ* o putem bănuși doar pentru ceramica de epocă arpadiană și pentru cea din veacul al XIV-lea, până la ridicarea fortificației Sebeșului (din perioada 1387-1425), când organizarea internă a orașului

---

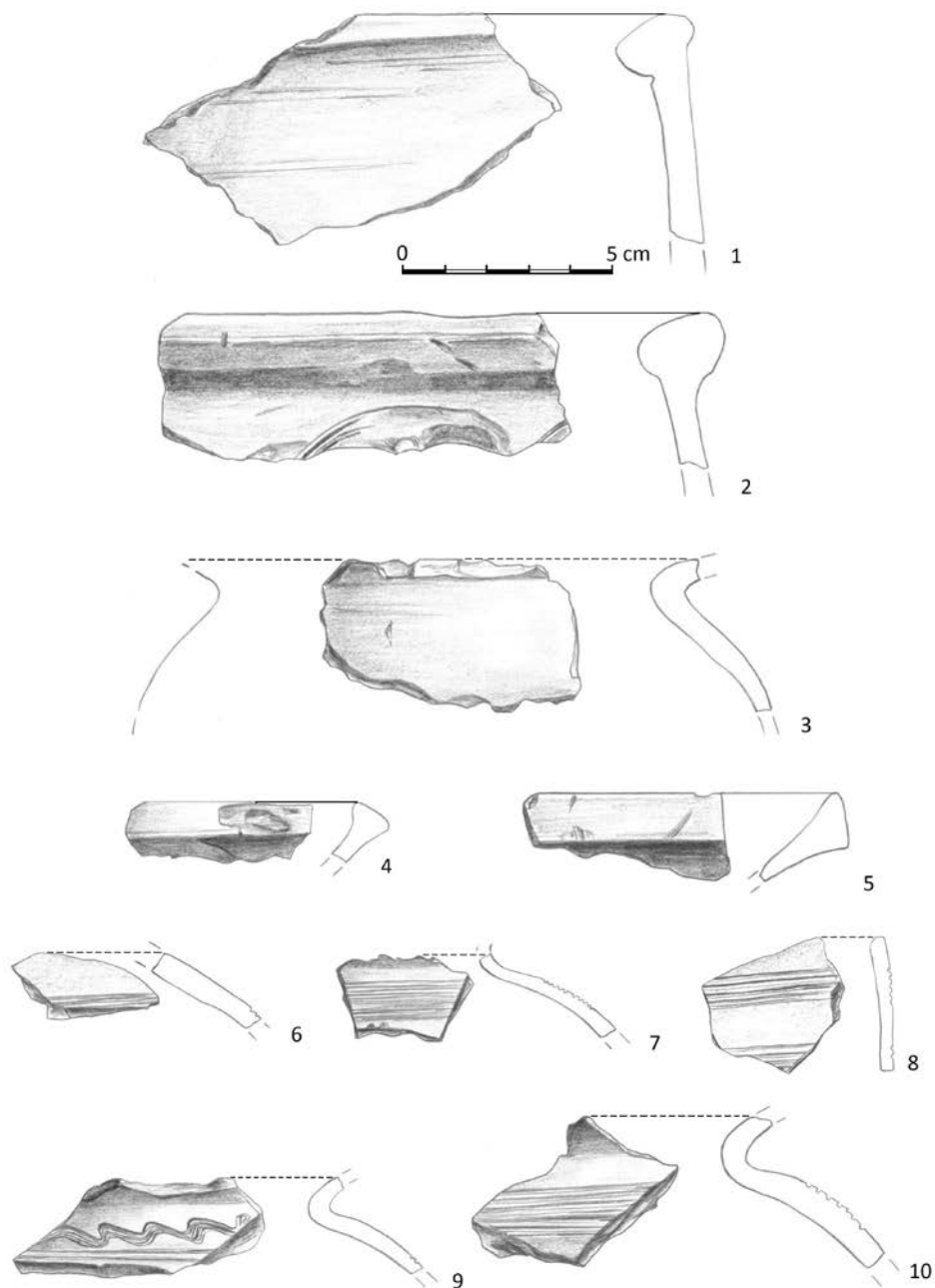
³⁵ Bunta 1971, p. 228-229, 231.

³⁶ Simina 2007, p. 62, 64, fig. 7/a-b.

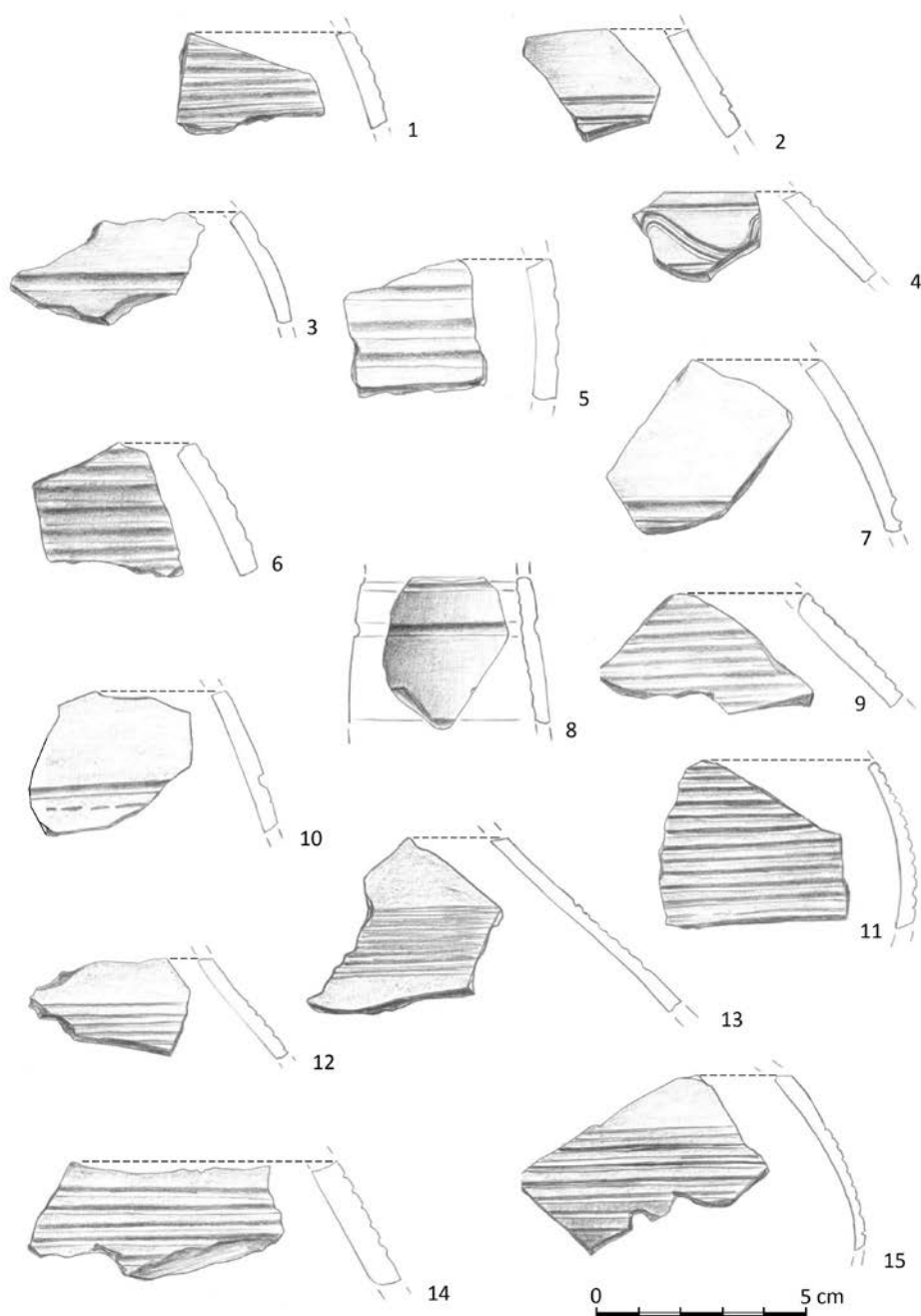
³⁷ Vezi Rusu 2008, p. 276.

³⁸ Simina 2007, p. 62 și nota 21; Rusu 2008, p. 277.

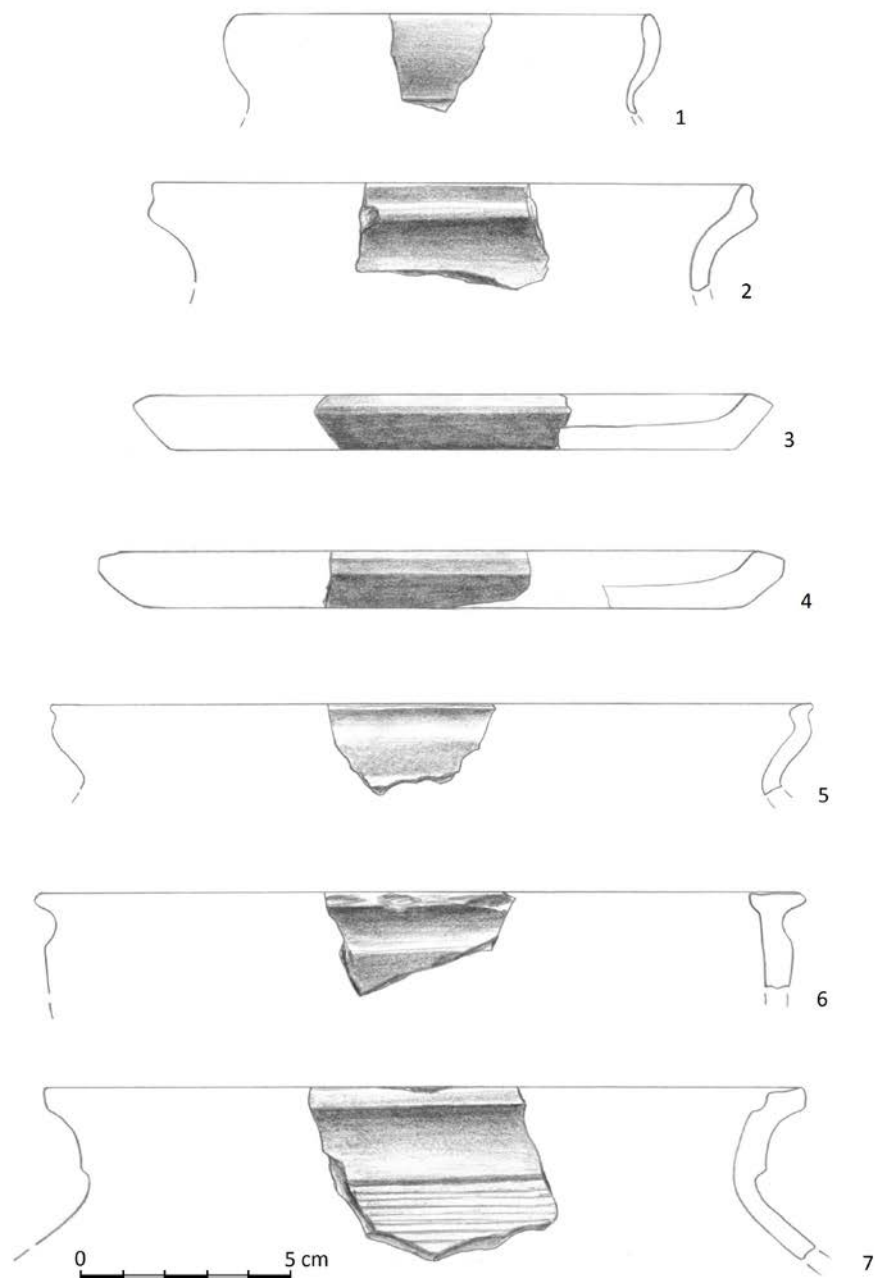
³⁹ Un fragment de olan, simplu, este ilustrat și din cetatea Câlnicului, aflată în vecinătate (vezi Simina 2000c, p. 100, fig. X/2).

Pl. 1. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de vase ceramice medievale, de epocă arpadiană: S III ↓ 1,55 m (1, 3); S II ↓ 1,30-1,38 m (2, 6-10); *passim* (4-5)

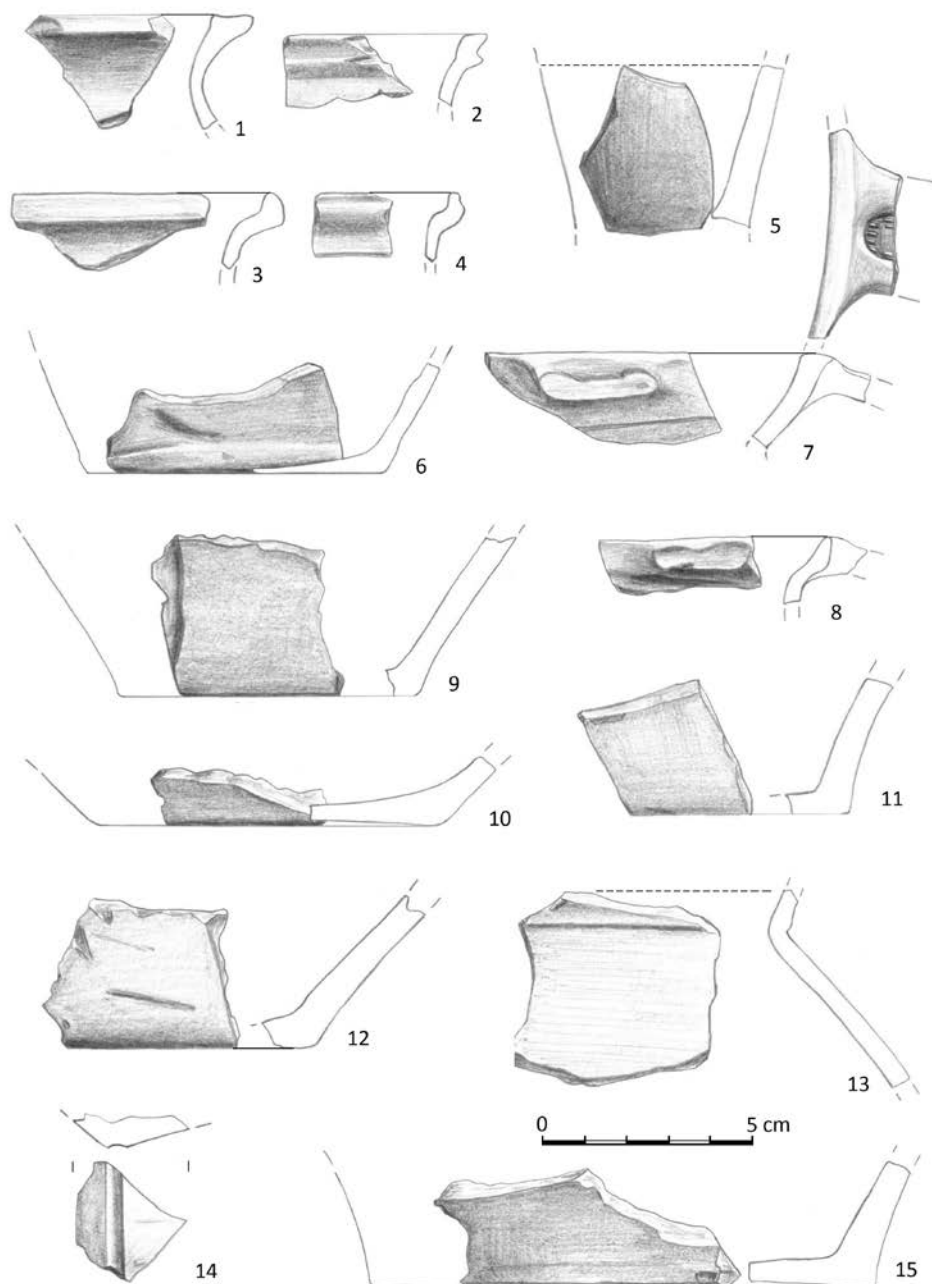

Pl. 2. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de vase ceramice medievale: S II ↓ 1,30-1,38 m (3, 5, 7); S III ↓ 1,50-1,55 m (8-12, 14-15); S III *passim* (1-2, 4, 6, 13)

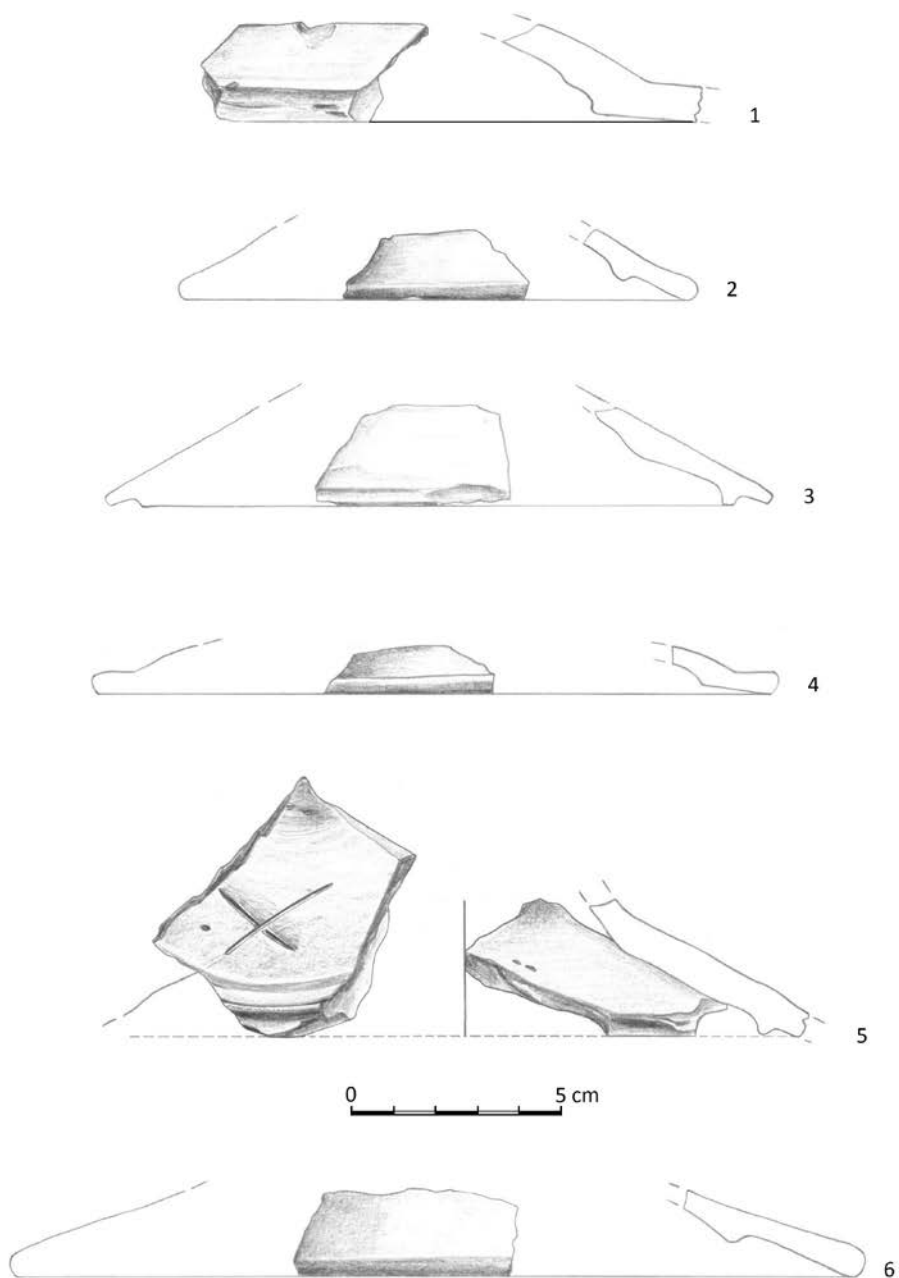

Pl. 3. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de vase ceramice medievale: S II ↓ 1,30-1,38 m (5); S III ↓ 1,50-1,55 m (1, 7); S III *passim* (2-4, 6)

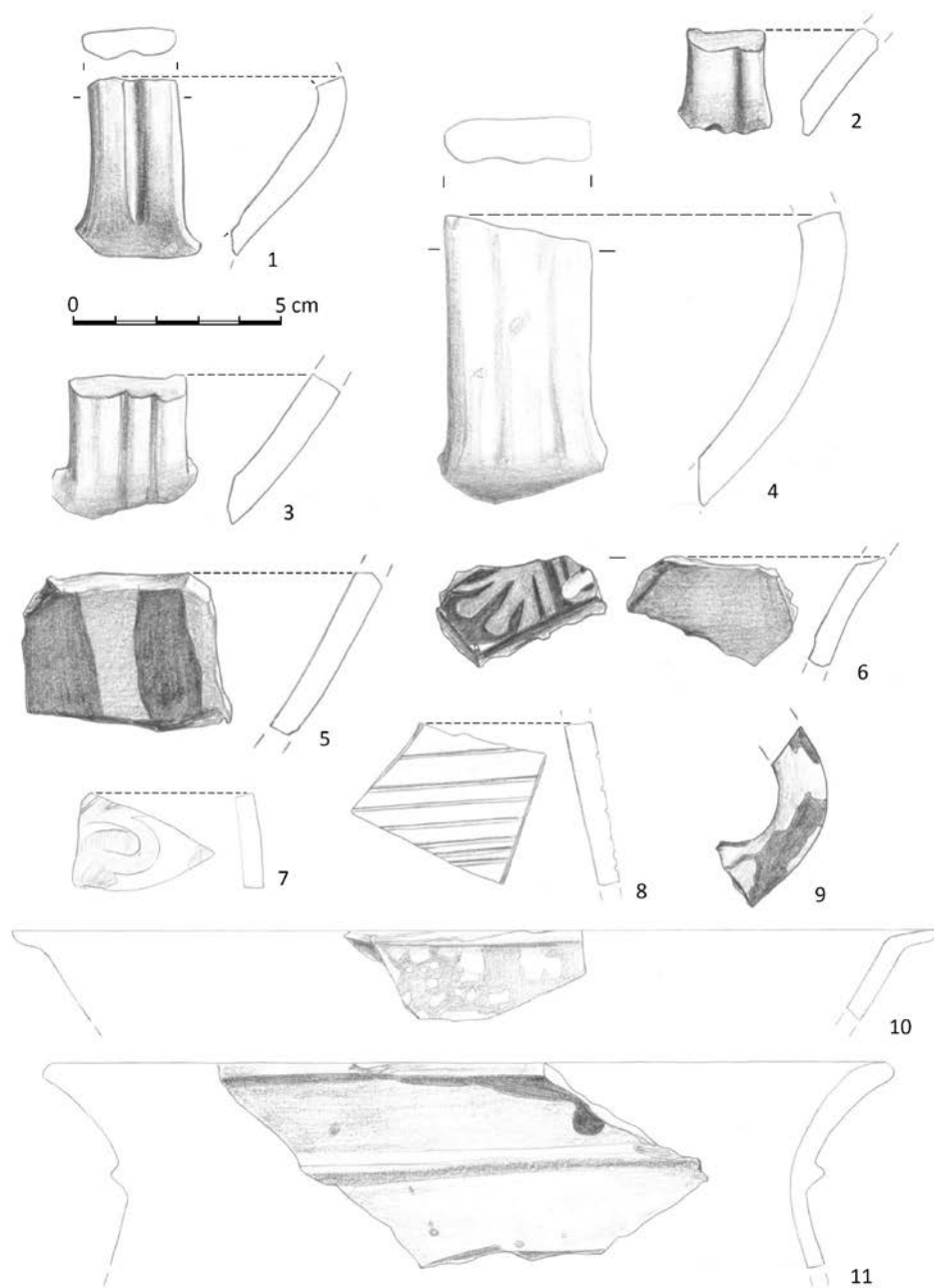

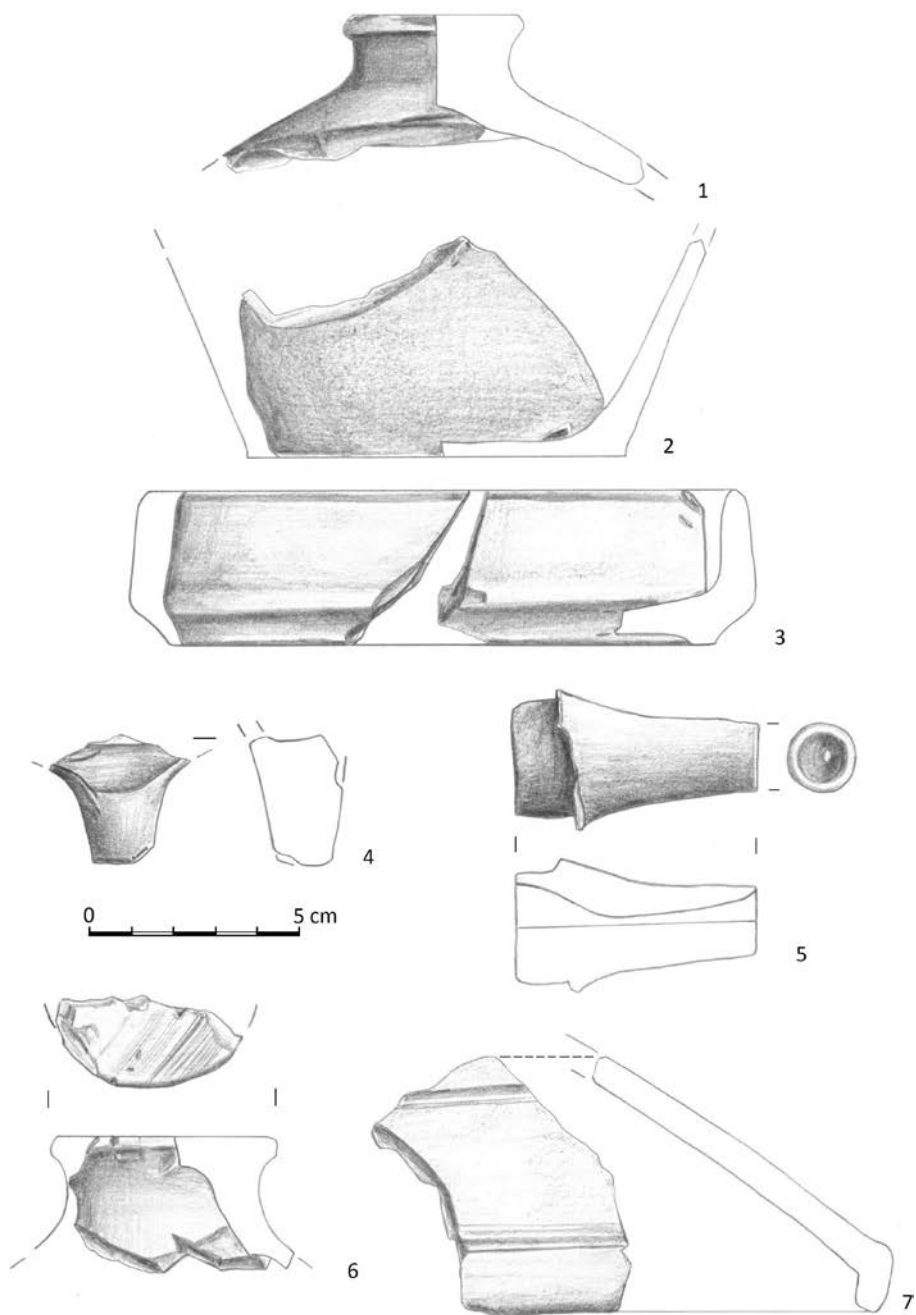
Pl. 4. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de vase ceramice medievale: S II ↓ 1,30-1,38 m (6, 12); S III ↓ 1,50-1,55 (3, 7-8, 13); S III *passim* (1-2, 5, 9-10, 15); S III - M 4 (4, 11, 14)

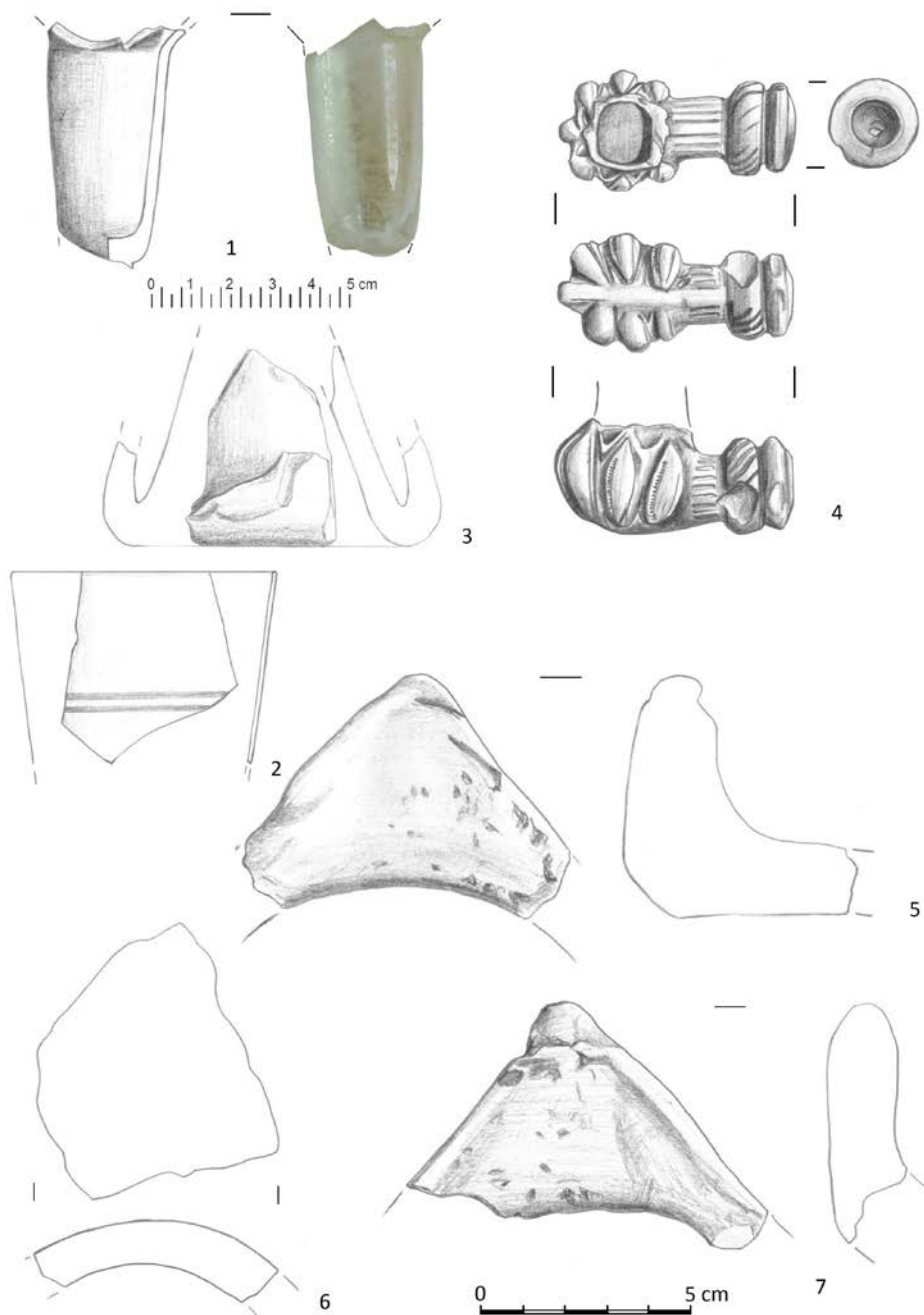
Pl. 5. Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Fragmente de capace ceramice medievale: S III *passim*

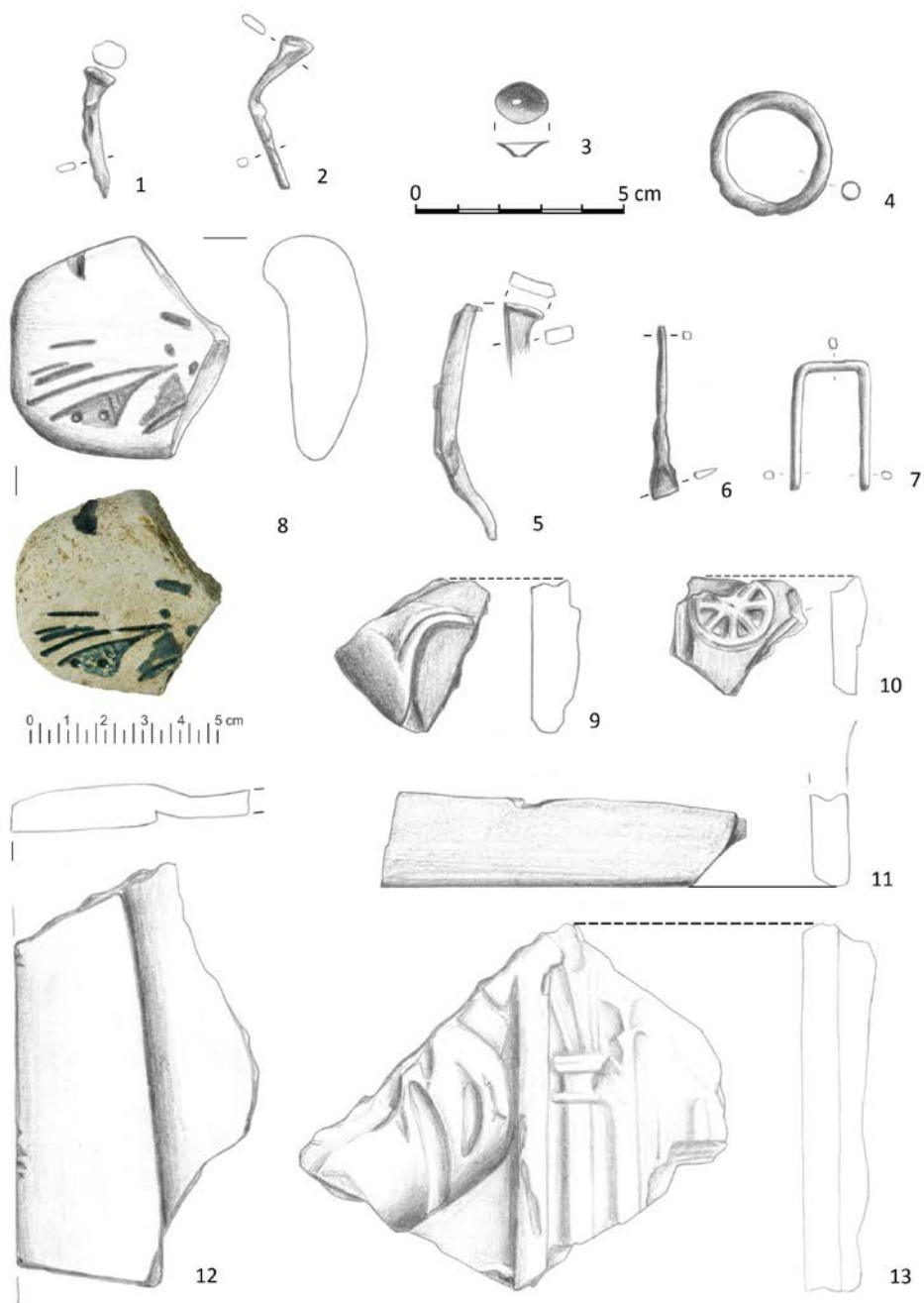
Pl. 6. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de vase ceramice: S I ↓ 0-0,55 m (9); S I ↓ 0,50-0,90 m (7-8, 10-11); S I ↓ 0,90-1,15 m (6); S III - M 4 (2-3); S III *passim* (1, 4-5)

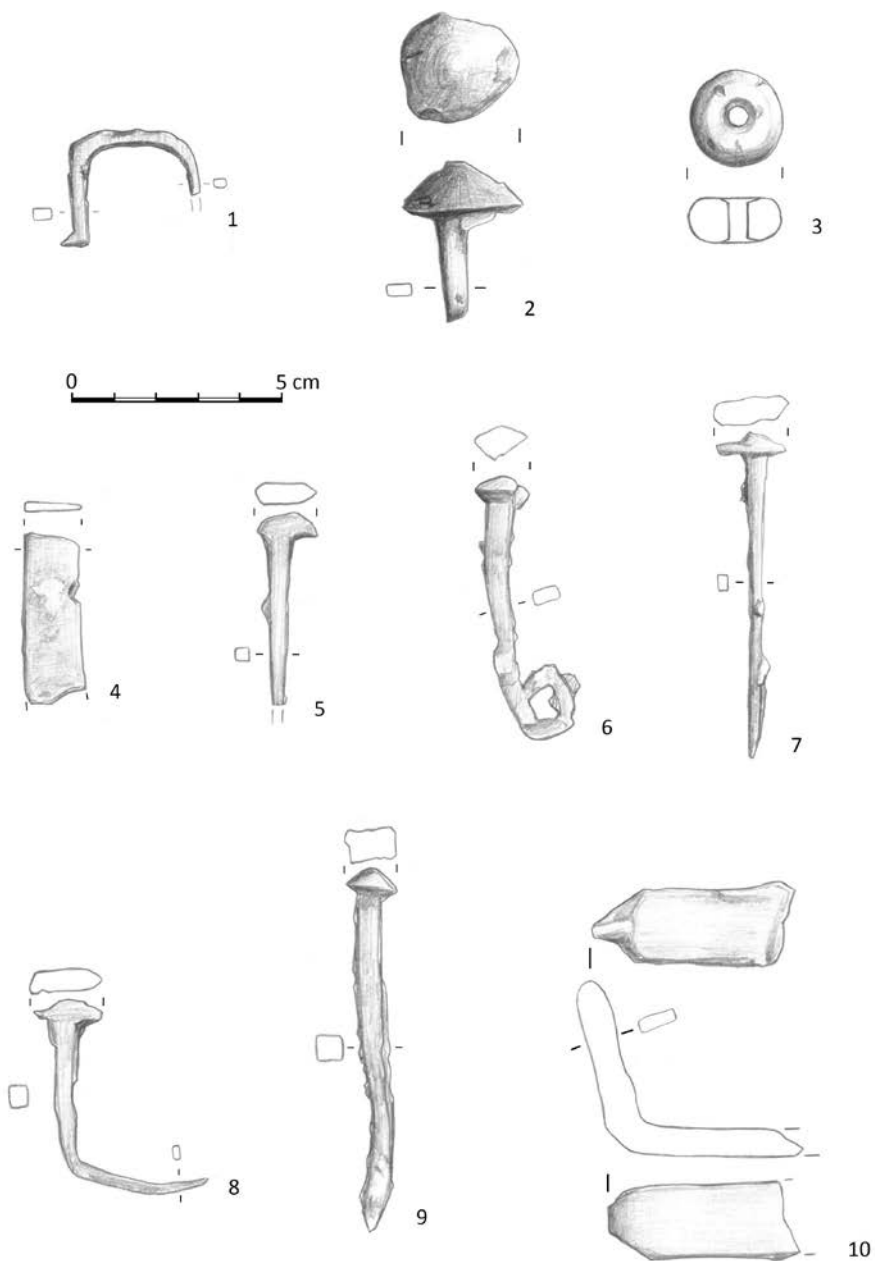
Pl. 7. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de vase ceramice:
S I ↓ 0-0,55 m (1, 3, 6-7); S I ↓ 0,50-0,90 m (4-5)

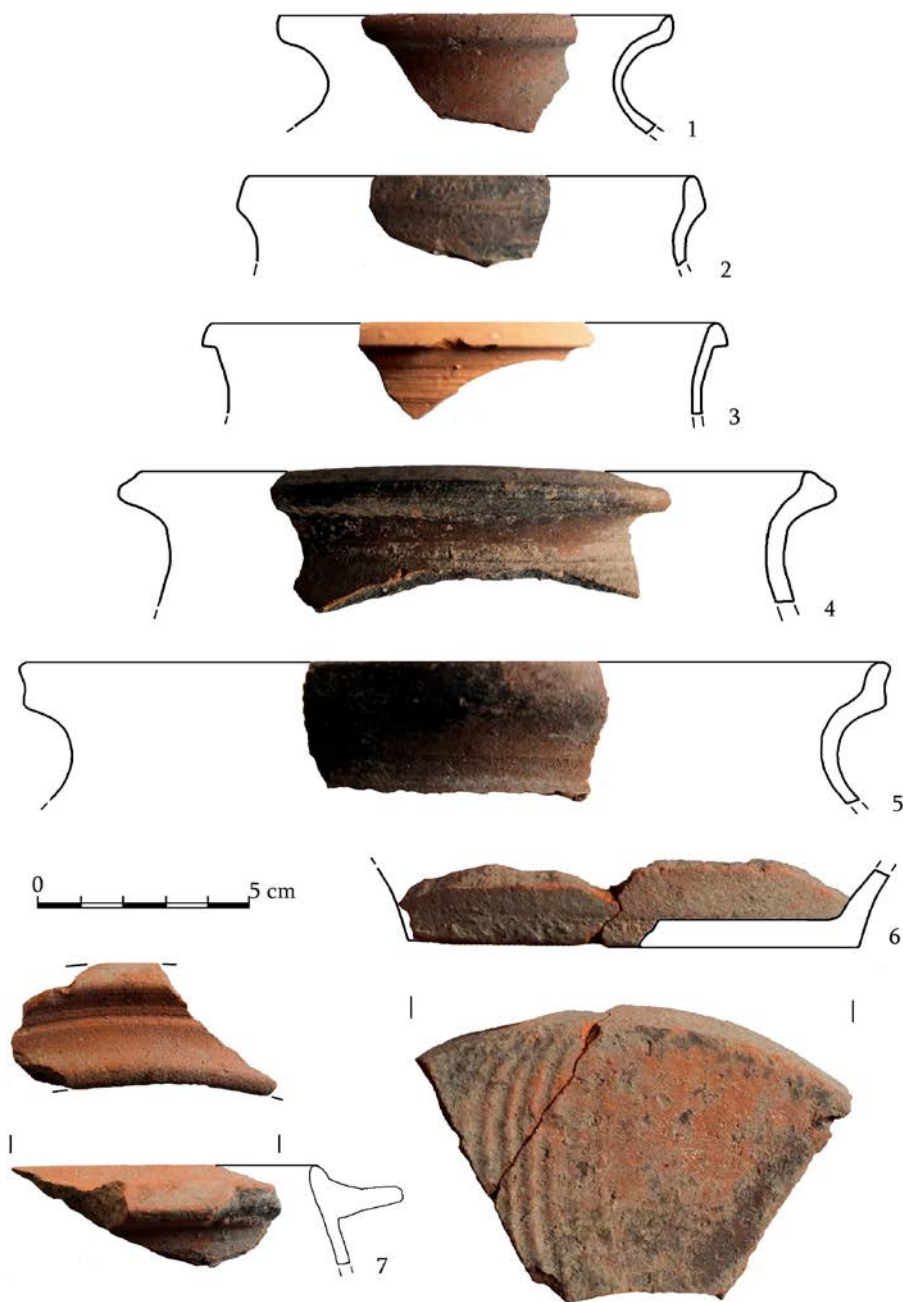
Pl. 8. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Recipiente din sticlă (1-3), pipă din ceramică (4) și materiale de construcție ceramice (5-7): S I ↓ 0-0,55 m (1); S I ↓ 0,50-0,90 m (3); S III ↓ 1,50-1,55 m (2, 4-5, 7); S III *passim* (6)

Pl. 9. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Piese din fier (1-2, 4-7), bronz (3) și
 cahle de sobă (8-13): S I ↓ 0-0,55 m (12); S I ↓ 0,50-0,90 m (8); S III ↓ 1,50-1,55 m
 (1-2, 5, 9-11); S III - în intervalul dintre morminte (3, 7); S III *passim* (4, 6, 13)

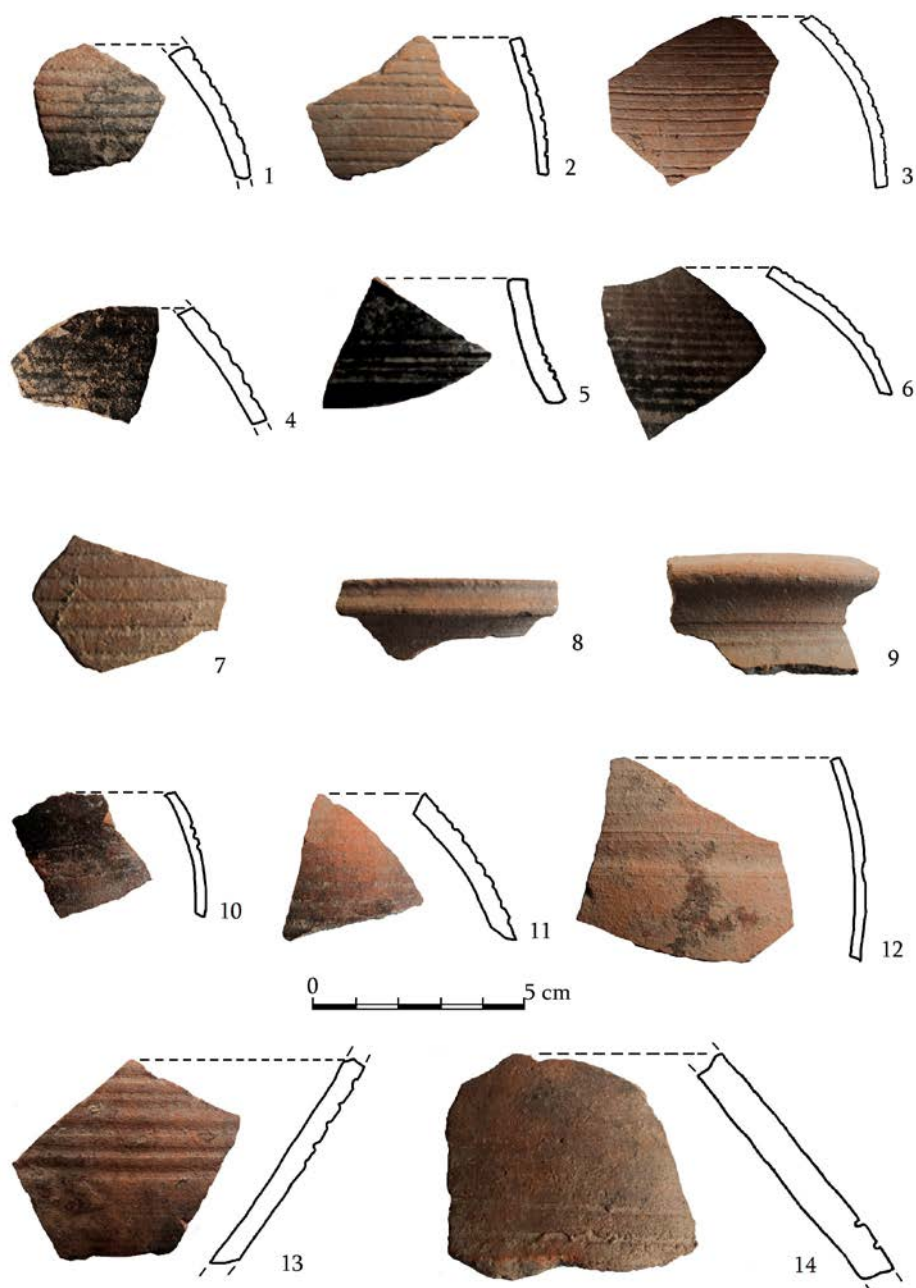

Pl. 10. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Piese din fier (1-2, 4-10) și mărga din chihlimbar (3): *M 2* (1-2); *M 4* (4-10); între *M 3* și *M 5* (3)

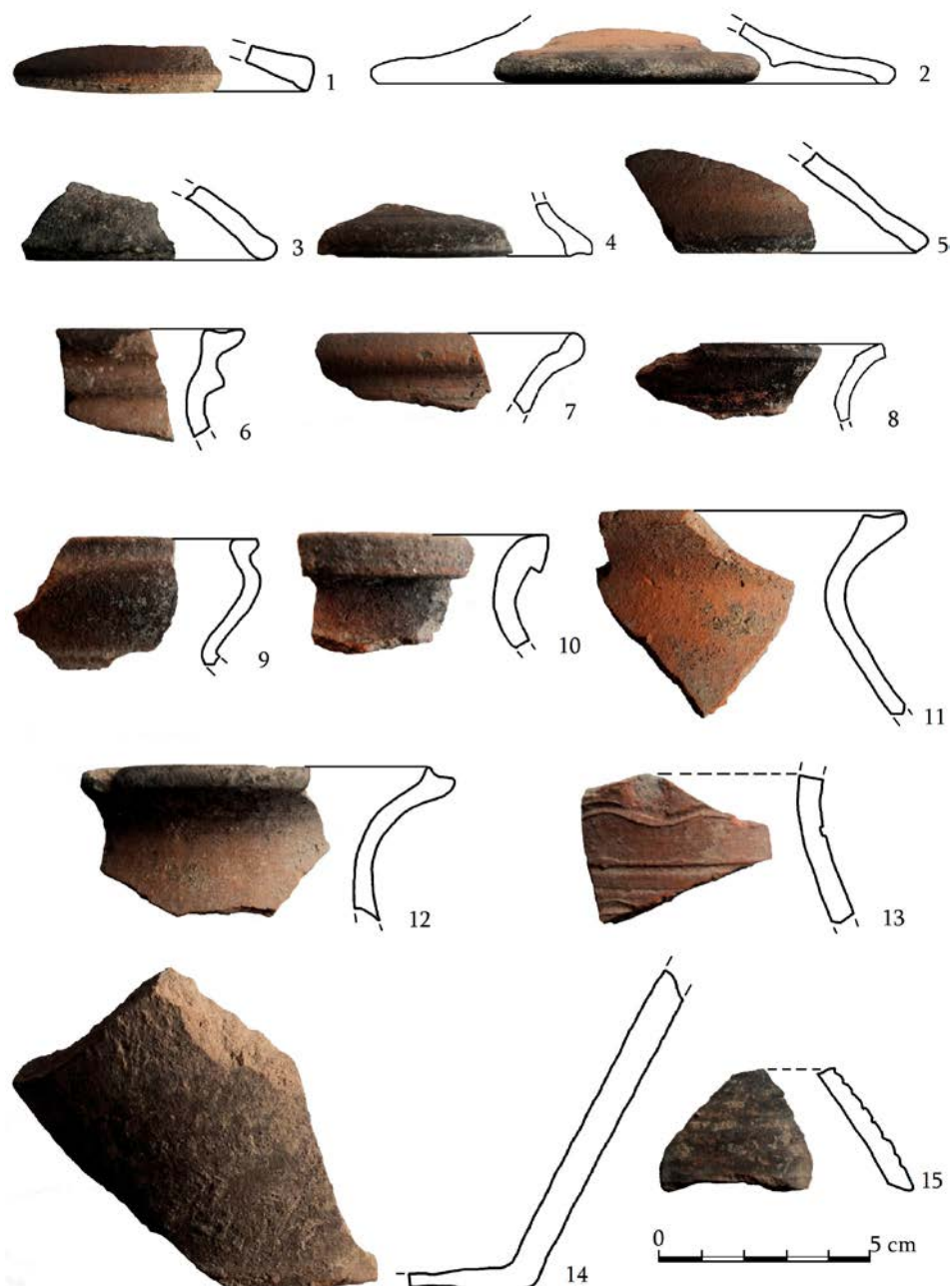

Pl. 11. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de vase ceramice:
S III ↓ deasupra stratului de balast (1-3, 5-6); S III ↓ 1,40-1,50 (4-5)

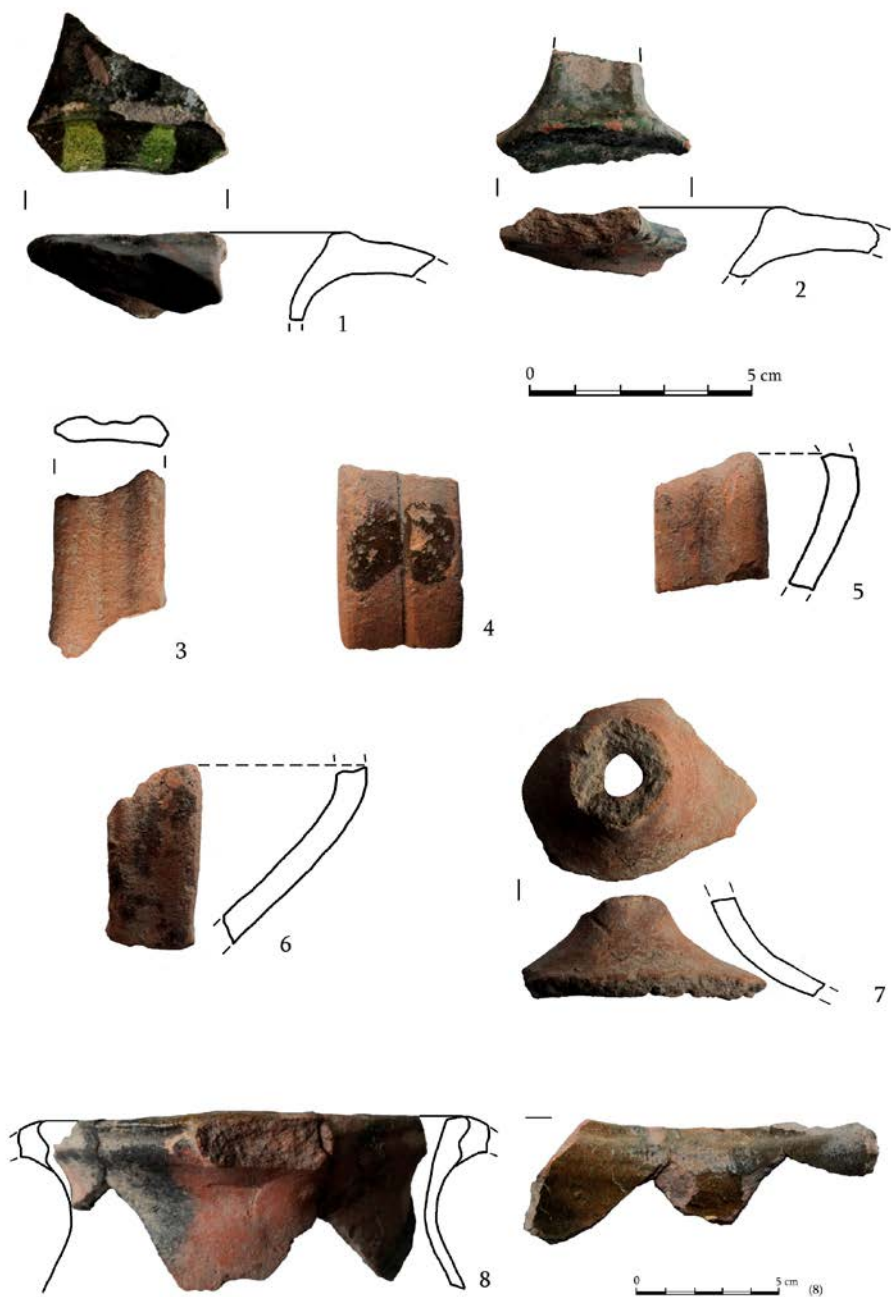

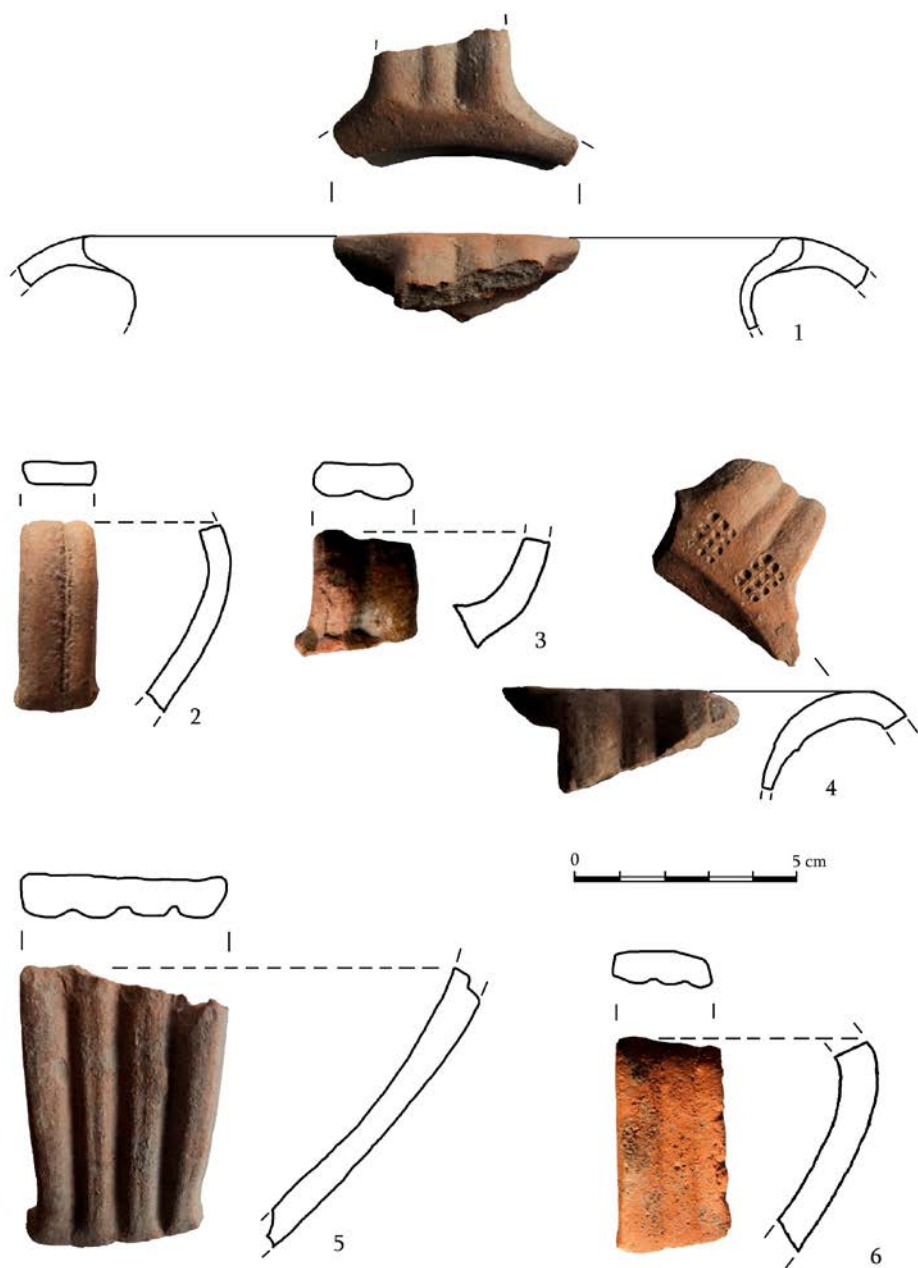
Pl. 12. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de vase ceramice: S III ↓ deasupra stratului de balast (3, 7-13); S III ↓ 1,40-1,50 (1-2, 4, 6); zona M 5 (14)

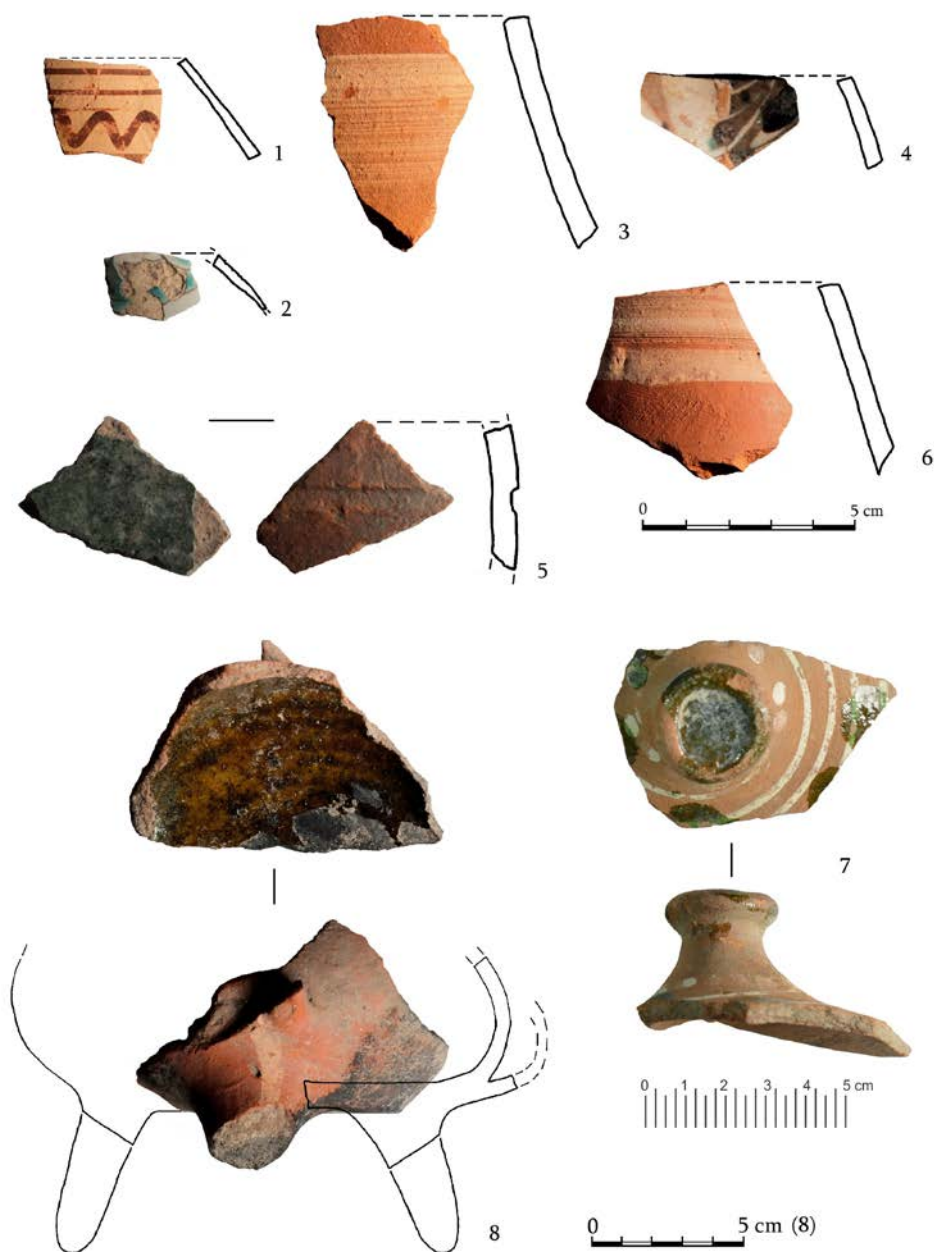
Pl. 13. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de vase ceramice: S III ↓ deasupra stratului de balast (3-4, 8-11, 13, 15); S III ↓ 1,40-1,50 (1-2, 6-7, 11, 14); zona M 3 (5)

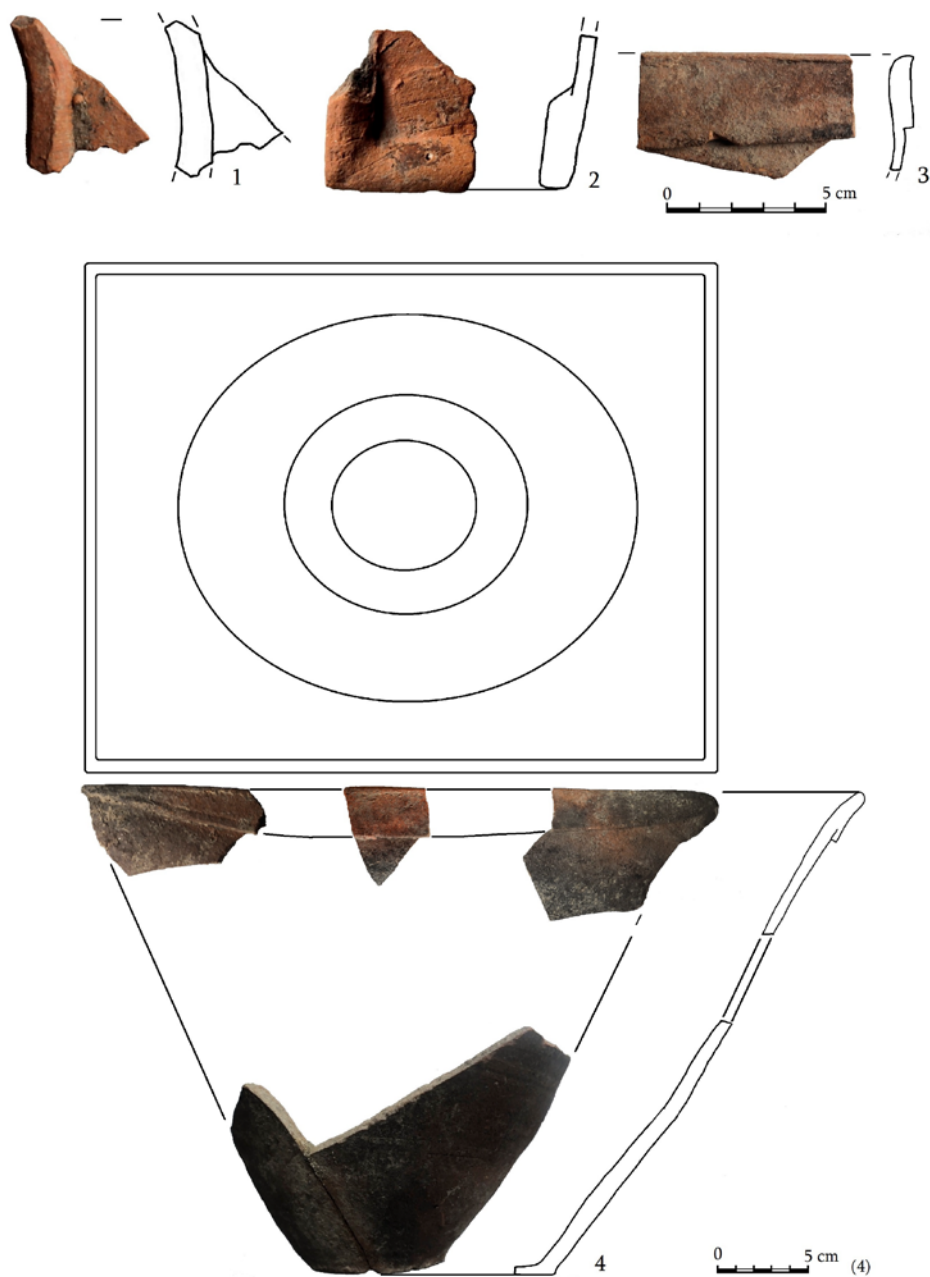
Pl. 14. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de vase ceramice: S III ↓ deasupra stratului de balast (2, 5-6); S III ↓ 1,40-1,50 (1, 3-4, 7); zona M 3 (8)

Pl. 15. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de vase ceramice: S III ↓ deasupra stratului de balast (5); S III ↓ 1,40-1,50 (1-2, 4, 6); zona M 3 (3)

Pl. 16. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de vase ceramice:
S I ↓ 1,20-1,30 (1-3, 4, 6); S III ↓ 1,40-1,50 (4-5); zona M 3 (8) și M 5 (2)

Pl. 17. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de cahle de sobă (2-4) și coronament (1): S III ↓ 1,40-1,50 (1-4)

Pl. 18. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragmente de cahle de sobă (1-6), vase din sticlă (7-8, 10-11) și porțelan (12-13) și obiect din fier (9): S I ↓ 1,20-1,30 (12-13); S III ↓ deasupra stratului de balast (4); S III ↓ 1,40-1,50 (1-3, 5-8, 11); din zona M 5 (9)

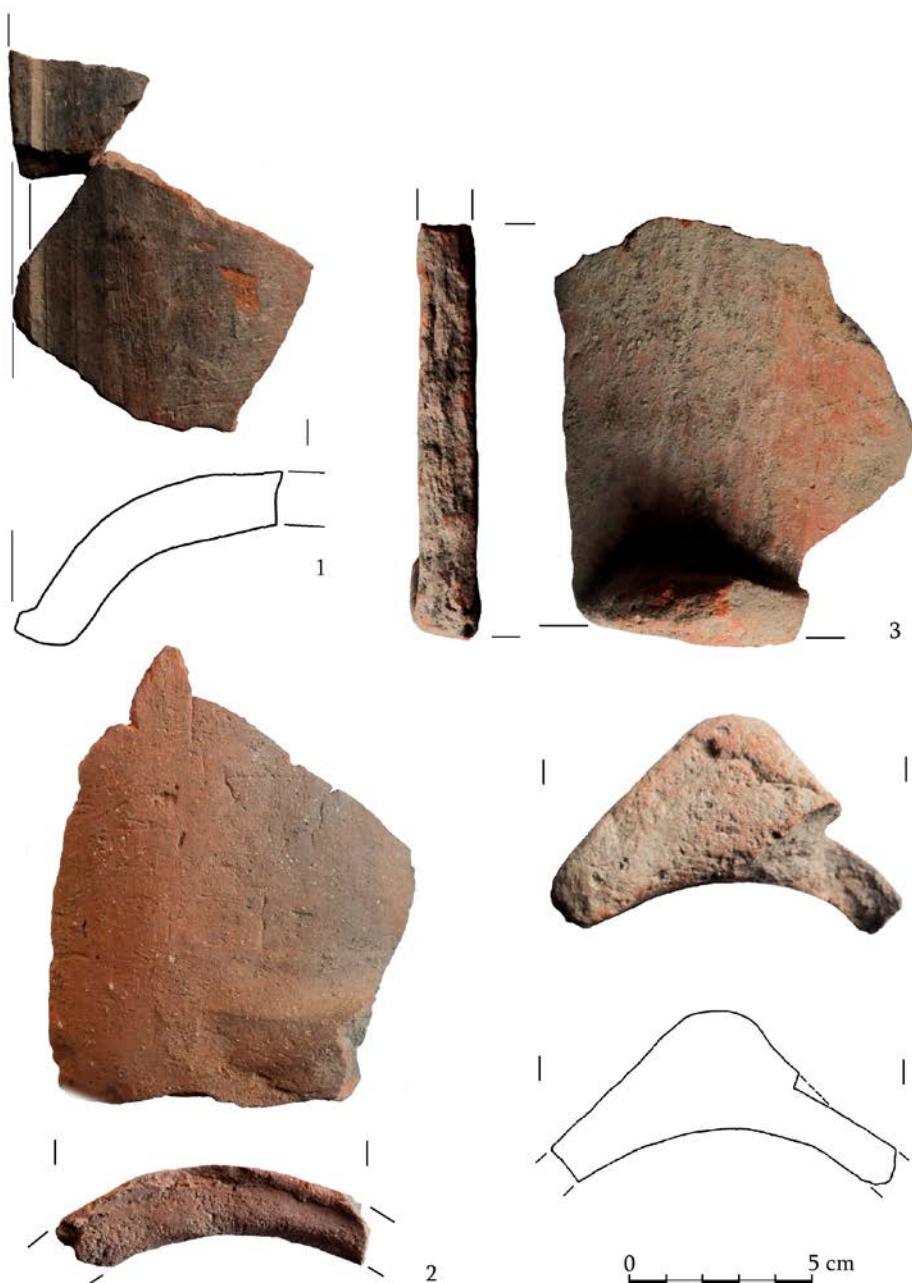

Pl. 19. Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. S I ↓ 1,10: pipe din lut (1-2), vase din sticlă (3-4)

Pl. 20. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. S III ↓ 1,40-1,50: cuie din fier din M 5 (7, 9); M 3 (12-15) și din zona răvășită (1-6, 8, 11, 16-19)

Pl. 21. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. S III ↓ 1,30-1,50: olane pentru acoperiș

medieval nu mai permitea ridicarea de construcții pe terenul cercetat de noi, aflat în vecinătatea imediată a colțului interior de sud-vest al fortificației. De precizat însă că, pentru această perioadă, nu avem structuri de locuire, materialul fiind descoperit, în general, direct pe stratul aluvionar format din pietre și prundiș. În lipsa unor complexe de locuire atât fragmentele de veselă ceramică, cât și celelalte categorii de artefacte credem că au ajuns în colțul sud-vestic al cetății Sebeșului, probabil aruncate ca deșeuri menajere.

Dacă ne referim strict la inventarul ceramic din epoca arpadiană, trebuie subliniat faptul că din cetatea Sebeșului nu se cunosc, încă, materiale sigure. Kurt Horedt publica, acum peste șapte decenii, câteva fragmente ceramice din colecția Mauksch care sunt din împrejurimile Sebeșului. Aceste materiale, oricum, sunt mai timpurii, prearpadiene⁴⁰. Nici „fragmentele de căldări de lut” ce provin de la Sebeș, semnalate în muzeul din Sibiu⁴¹, nu pot fi localizate⁴². Deocamdată, singurul sector din interiorul cetății, cercetat arheologic, care a furnizat descoperiri medievale timpurii este cel al bisericii evanghelice, și care se leagă de colonizarea cu populație germană. Însă informațiile despre cultura materială aparținând acestui orizont în Sebeș sunt și ele extrem de parcimonioase⁴³. În celelalte sondaje arheologice, care au acoperit în general zona opusă, de nord-est a cetății, astfel de descoperiri lipsesc⁴⁴.

---

⁴⁰ Horedt 1943, p. 172-173, 179 și nota 51a, Taf. 3/9-12. Din secolele IX-X datează un cimitir de înhumăție descoperit în anul 1865 în zona *Arini*, spre Petrești (vezi Simina 2002), dar și o așezare cercetată la *Podul Pripocului*, pe malul Secașului (Horedt *et alii* 1967, p. 23, fig. 9/9; Popa, Totoianu 2001, p. 41, pl. 7/13, 15 și material reprezentativ, inedit, în colecția muzeului din Sebeș). Ambele descoperiri sunt însă situate la periferia actuală a Sebeșului, departe de zona cetății. În aceeași situație este și așezarea medievală timpurie cercetată la *Lancrăm* și *Sebeș-Glod* și publicată de Marcel Simina, databilă în secolele VIII, X-XII care, deși situată în apropierea Sebeșului (Popa, Simina 2004, p. 84-98, pl. 61-68), trebuie legată de o vatră mai veche care o precede pe cea a satului medieval *Lancrăm*, fără vreo legătură, credem, cu Sebeșul propriu-zis.

⁴¹ Pinter 2005, p. 105, 202.

⁴² În pământul folosit pentru decorul floral din fața Casei de Cultură din Sebeș a fost găsit întâmplător un fragment de cazan de lut (descoperire făcută de Radu Totoianu). Evident, acesta provine din locul de unde a fost adus pământul respectiv, neștiut de noi, și nu din nivele răscolite ale cetății.

⁴³ Lipsite de inventar, dar ilustrative pentru perioada în discuție, sunt mormintele în cistă de piatră găsite în săpăturile lui Radu Heitel, datate în a doua jumătate a secolului al XII-lea și începutul secolului următor, unele fiind suprapuse de fundațiile bazilicii romanice (Heitel 1964, 7, 9-10, fig. 3). Pentru o discuție asupra mormintelor în cistă, unele cu nișă cefalică din Transilvania, și datarea lor, vezi Marcu Istrate, Istrate 2005, p. 229-244.

⁴⁴ Singurul nivel cert de asură, databil în cursul secolului al XIII-lea, este cel identificat în cercetările de la biserica evanghelică, fără a se putea spune dacă el corespunde invaziei tătare din 1241, cum presupun unii autori (*Sebeș. Atlas* 2004, p. VI; Pinter 2005, p. 200) sau unui alt moment, când schela bisericii ar fi putut arde, ori incendierii unei biserici de lemn presupuse undeva în apropierea săpăturilor (Heitel 1964, p. 11). Potrivit lui D. O. Dan

Sebeșul medieval și modern este opera unor colonizări repetate: prima, cu secui (sec. XII), a doua cu sași (sec. XII-XIII) și a treia cu durlacheri și austrieci reformați (sec. XVIII). În acest context, se ridică în mod firesc problema dacă materialul ceramic de epocă arpadiană, din colțul sud-vestic al cetății, cărui orizont de colonizare aparține, celui secuiesc sau celui săsesc timpuriu, întrucât mai devreme nu credem că poate fi datat.

Dacă facem recurs la informația istorică, documentele vremii consemnează, în prima jumătate a secolului al XIII-lea, în anul 1224, existența unei „terra Siculorum terrae Sebus”. Secuii de pe aceste pământuri au fost strămutați, ulterior, în sud-estul Transilvaniei, în teritoriul viitorului scaun secuiesc Sepsî⁴⁵. Vechea așezare a secuilor s-ar fi aflat, după unii, în centrul orașului Sebeș, după alții ar fi existat pe locul *Gusu* (cunoscut mai târziu ca moșie nobiliară)⁴⁶, însă opinia este una pur livrescă, care nu se sprijină pe nicio cercetare arheologică.

Există, în schimb, câteva posibile argumente în favoarea prezenței unui nucleu secuiesc al Sebeșului, pe locul viitorului burg medieval. Unul dintre acestea este denumirea purtată de cea mai importantă stradă a vechiului oraș Sebeș (una din cele două străzi paralele transversale din cetate) al cărei nume *Sikulorumgasse* (strada secuilor) nu putea apărea decât în virtutea unei tradiții a șederii secuilor în acea zonă a viitorului oraș german⁴⁷. Al doilea argument vine tot din această zonă, unde la nord de strada respectivă se întind parcele a căror formă pătrată, diferită de forma alungită

---

invazia tătarilor în Sebeș ar fi dovedită și arheologic, prin existența unui „strat cu puternice urme de arsură și cărbune, datat în prima jumătate a sec. al XII-lea” (sic! în fapt, al XIII-lea), atât în cetate (în curtea muzeului), cât și în afara ei (vizavi de clădirea Poștei) (Dan 1998, p. 305), dar afirmația nu se bazează pe surse credibile și, prin urmare, este criticabilă (vezi și Popa, Ghenescu 2011, p. 230, nota 5).

În niciunul dintre sondajele publicate de colegul Marcel Simina, descoperirile medievale nu sunt mai timpurii de secolul al XIV-lea (Simina 2007, p. 57-64). Nici printre materialele rezultate din săpătura sa, parțial publicată, de pe locul actualei Bănci Comerciale din Sebeș (vizavi de muzeu), de către D. Marcu-Istrate, nu există materiale timpurii (pentru cahleele de aici, dateate în secolele XV-XVI, vezi Marcu Istrate 2002, p. 87, 89-92, pl. I/2-6; II/2; III/1-2, 4; IV/1-4; V/1-2; Marcu Istrate 2004, p. 60, 62, 63, 68-69, 83, 98, 100-101, 108, 127, 137, 172, 266, pl. 132/B; 133/A); spre o datare în secolul al XV-lea conduce și documentația manuscrisă păstrată din săpătură la muzeul din Sebeș (cf. Anghel 2011, p. 128, nota 388). În sondajul nostru de pe latura de nord a fortificației bisericii evanghelice săpătura a atins, fără a se mai adânci din cauze obiective, un context cu materiale cel mai timpuriu datate secolul al XIV-lea (Popa, Ghenescu 2011, p. 232).

⁴⁵ *Sebeș. Atlas* 2004, p. II, IV.

⁴⁶ *Ibidem*, p. II.

⁴⁷ Atestarea târzie a denumirii străzii poate fi un argument că avem de-a face cu o naștere cărturărească, modernă; aceasta nu exclude, totuși, varianta unei denumiri mai vechi, medievale, sprijinită pe o veche tradiție.

și îngustă a parcelelor sașilor, ar susține o posibilă structură planimetrică mai veche și ea⁴⁸.

La scurt timp după consemnarea documentară amintită, în jurul anului 1230, aici încep lucrările de ridicare a bisericii romanice de către nou colonizata populație săsească, care a întemeiat așezarea, redenumită în limba lor, *Mühlbach*, și a cărei atestare sub forma germană latinizată, o aflăm în anul 1245, concomitent și cu prima menționare a parohiei și a plebanului său („Theodorico plebano de Malembach”)⁴⁹.

Cimitirul din colțul sud-vestic al cetății

Înainte de stoparea excavării mecanizate ce a premers intervenția noastră arheologică, în S III/2008 au apărut fragmente dintr-o calotă craniană de copil. Această apariție anunța, la momentul respectiv, posibilitatea existenței unui mormânt sau, cel puțin, ale unor resturi umane răvășite ori ajunse accidental pe acel loc.

Cercetarea arheologică ulterioară, din anul 2008, a confirmat existența unor înhumări în colțul de sud-vest al cetății (**fig. 1, 5, 9-16, 20**). Au fost cercetate șapte morminte sigure, toate de inhumație, ce formează un cimitir, din păcate afectat parțial de lucrările agricole și de excavările mecanizate care au ras partea superioară a depunerile arheologice.

Mormintele cercetate au apărut la baza stratului de pământ, fundul gropilor oprindu-se pe stratul de balast nativ. Din gropile de mormânt avem conservate, cel mult, ușoare adânciri, care indică forma dreptunghiulară a lor.

Mormântul 1

S-a conturat la adâncimea de -1,45-1,57 m, oasele picioarelor intrând în profilul estic. Nu a fost conturată groapa mormântului. Scheletul aparținea unui matur de sex masculin, fiind puternic răvășit, păstrându-se în poziție anatomică doar coloana vertebrală și oasele bazinului. Orientare: V-E. Este lipsit de inventar (**fig. 10/1; 14/1**).

Mormântul 2

S-a conturat la adâncimea de -1,40-1,48 m. Nu a fost surprinsă groapa acestuia. Mormântul este suprapus de un altul (*M 6*), din care cauză femurul drept a ajuns în zona umărului drept. Pe această latură a scheletului au fost descoperite oase de animale și materiale ceramice medievale și moderne. Printre acestea notăm prezența a două piese din fier forjat: partea superioară a unui piron cu capul concav (**pl. 10/2**) și un obiect cu aspectul unei scoabe (**pl. 10/1**). Orientare: V-E. Este lipsit de alt inventar (**fig. 10/2; 14/2**).

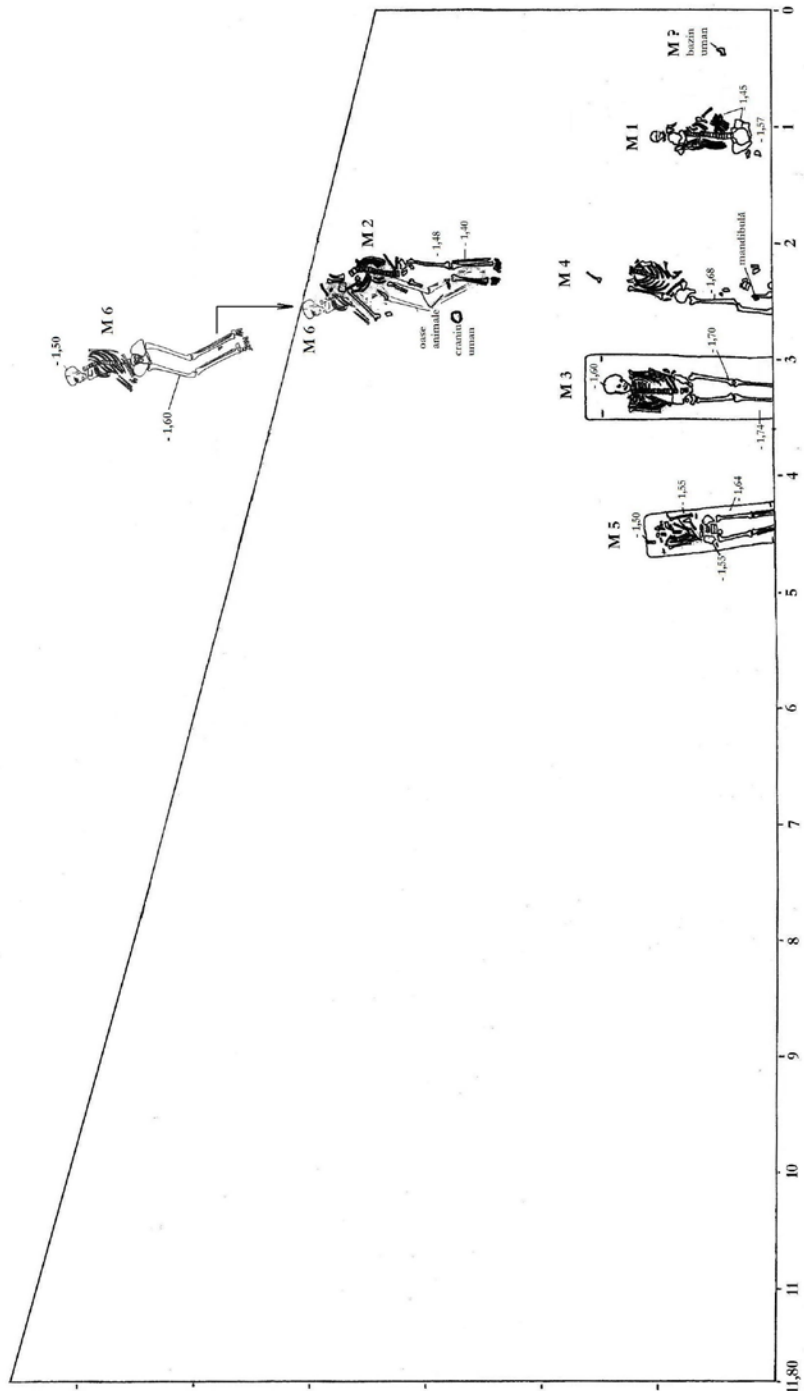
⁴⁸ Cf. *Sebeș. Atlas* 2004, p. V, fig. 4.

⁴⁹ *Ibidem*, p. II.

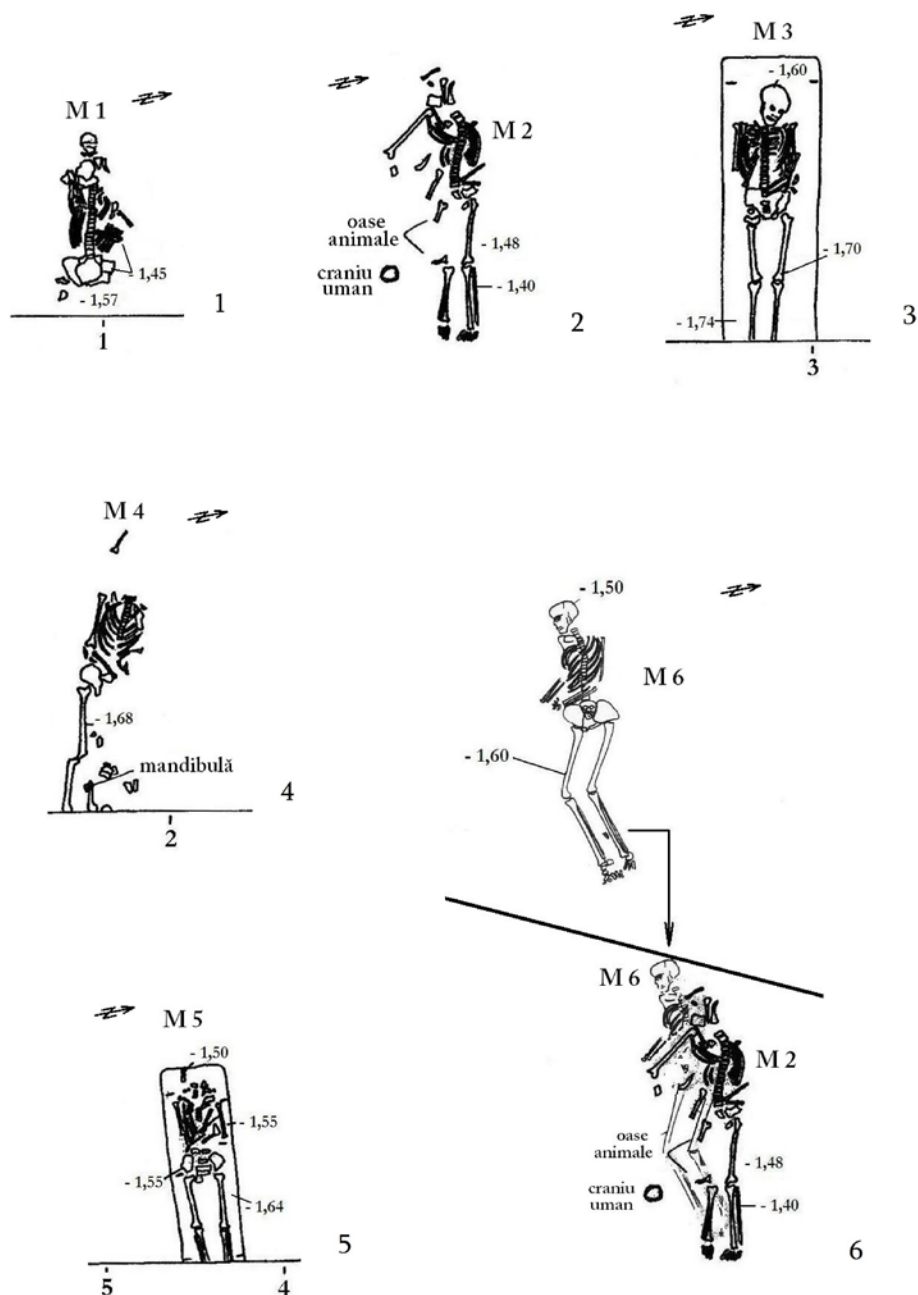
SEBEŞ-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*

S III/2008 - grundriss

Plan necropolă medievală

Fig. 9. Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*.
Secţiunea III/2008 - planul general al cimitirului

Fig. 10. Sebeș-Protopopiatul Ortodox Român Sebeș. Secțiunea III/2008 - planul detaliat al mormintelor

Fig. 11. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*.
Secțiunea III - imagine de ansamblu cu necropola medievală la momentul
conturării mormintelor (1); imagine după cercetarea mormintelor (2)

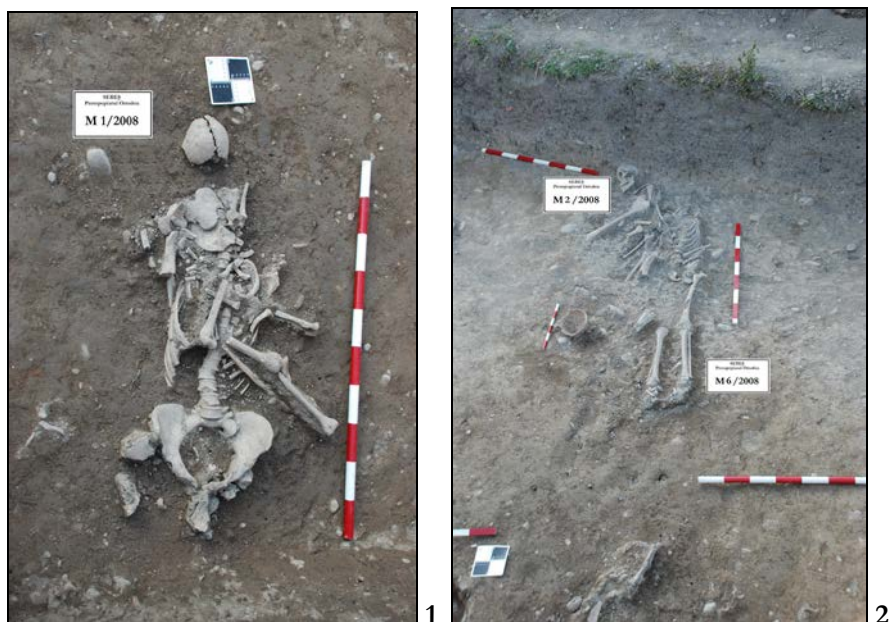

Fig. 12. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*.
Imagini generale cu necropola medievală

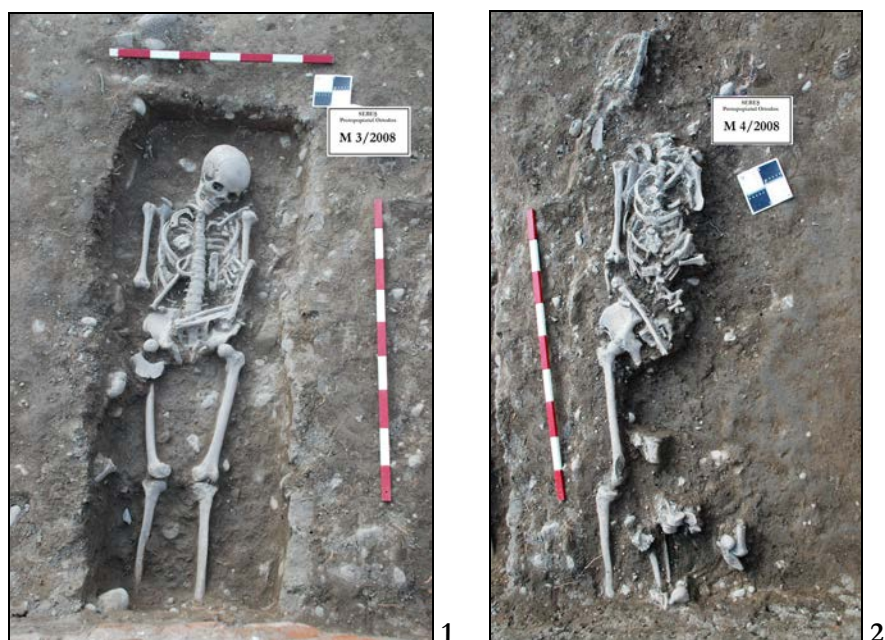

Fig. 13. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Imagini generale cu necropola medievală (1); fragment de calotă craniană descoperită izolat (2)

Fig. 14. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*.
Mormântul 1 (1); mormintele M 2 și M 6 suprapuse (2)

Fig. 15. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*.
Mormântul 3 (1) și mormântul 4 (2)

1

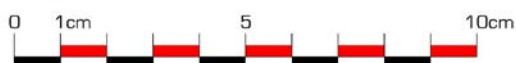
2

Fig. 16. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș.*
Mormântul 5

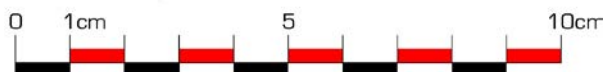

Fig. 17. Sebeș-*Prototopiatul Ortodox Român Sebeș*. Mormântul 5 - detaliu cu moneda din zona bazinului (1); detaliu cu inelul de bronz (2); detalii cu mărgelile din scoici kauri și de sticlă (3-4); detalii cu cuiele de fier ale sicriului (5-6)

1

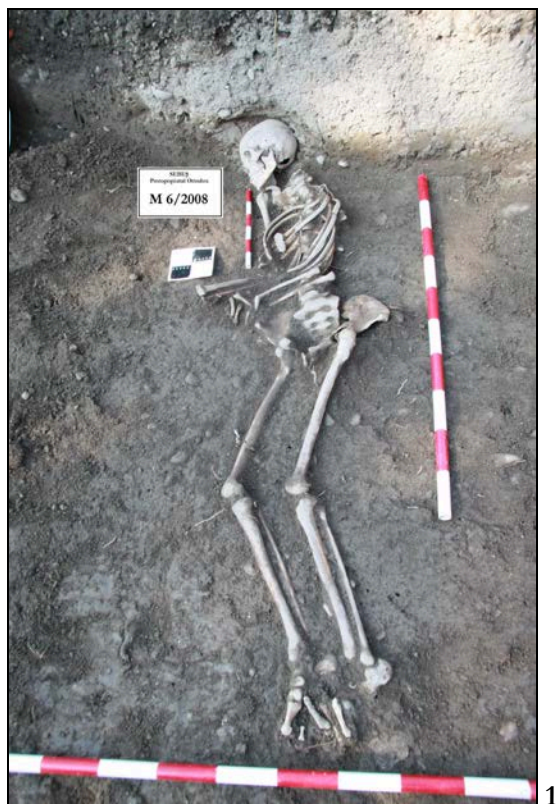

2

Fig. 18. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Mormântul 5.
Mărgelile din scoici kauri (1) și din sticlă colorată și metal (2) ce formau șiragul din
jurul gâtului

Fig. 19. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Mormântul 5.
Mărgel din plumb, unele lipite între ele

Fig. 20. Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Mormântul 6

Mormântul 3

S-a conturat la adâncimea de -1,60-1,74 m. Groapa mormântului, de formă dreptunghiulară, avea se pare colțurile rotunjite. S-au păstrat și cuiele de sicriu, cu urme de lemn (**pl. 20/12-15**). Scheletul, așezat pe spate, cu brațele întinse pe lângă corp și palmele pe bazin, era bine păstrat și aparținea unui adult de sex masculin. De la glezne în jos intra în profilul estic. Orientare: V-E. Este lipsit de inventar (**fig. 10/3; 15/1**).

Mormântul 4

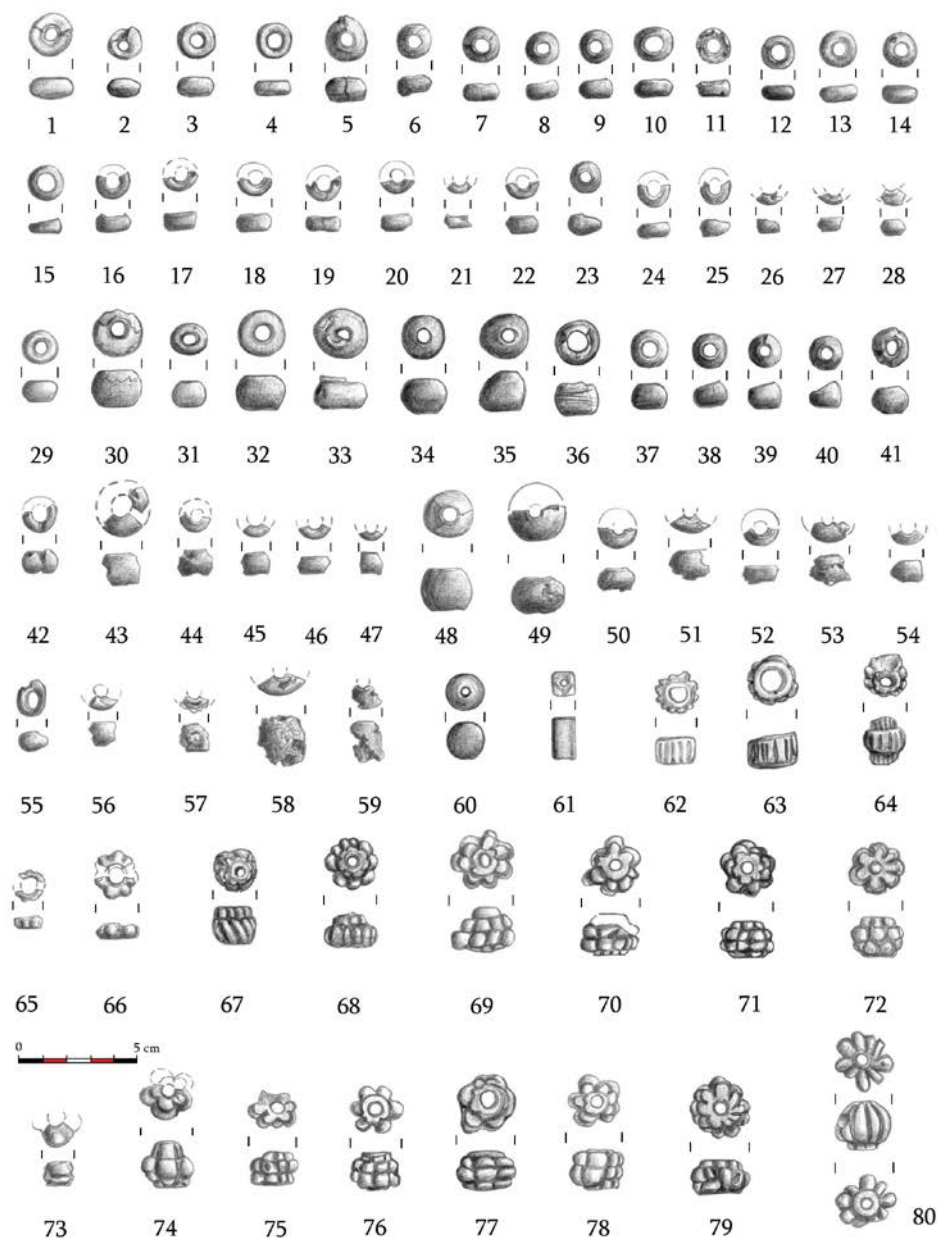
S-a conturat la adâncimea de -1,60-1,70 m. Nu a fost surprinsă groapa mormântului. Scheletul, întins pe spate, era puternic răvășit, lipsindu-i craniul și oase din picioare, brațe și bazin, și aparținea unei femei adulte. De la glezne în jos intra în profilul estic. Orientare: V-E (**fig. 10/4; 15/2**).

Din zona scheletului provin mai multe cuie din fier forjat, cu secțiunea pătrată sau dreptunghiulară (**pl. 10/5-9**), care fac dovada existenței unui sicriu din lemn în care defuncta a fost depusă. Tot de aici provin un fragment din lama unui cuțitaș, cu un singur tăiș ($L = 4,1$ cm; $l = 1,4$ cm; $g = 2$ mm) (**pl. 10/4**), precum și o piesă cu secțiunea dreptunghiulară, îndoită în unghi obtuz și subțiată ($L = 4$ cm; $l = 1,8$ cm; lungime parte îndoită = 4,1 cm) (**pl. 10/10**), a cărei destinație nu o cunoaștem, dar e posibil să fie o întăritură de sicriu.

Mormântul 5

S-a conturat la adâncimea de -1,55-1,64 m, labele picioarelor fiind intrate în profilul estic. Groapa nu s-a putut observa în totalitate, dar cel mai probabil avea formă dreptunghiulară, așa cum o sugerează conturarea sa parțială, dar și modul de dispunere a cuielor sicriului. Umplutura mormântului era formată din pământ de culoare maroniu închis, cu urme sporadice de cărbune și materiale arheologice medievale, moderne și contemporane, ajunse aici în urma deranjărilor cauzate de lucrările agricole. Spre marginea scheletului, în dreptul umerilor și ai tibiilor, s-au păstrat patru cuie de fier, cu urme de lemn, provenite de la sicriu (**fig. 17/5-6**); alte două cuie forjate, similare (**pl. 20/7, 9**) și probabil limba și o parte din lama unui cuțitaș (?) (**pl. 18/9**) au fost găsite în aria mormântului. Tot din zona scheletului provine și vertebra unui pește. Scheletul era afectat de lucrările amintite, fiindu-i deranjate craniul, coloana vertebrală, mâinile, coastele și oasele corpului de la bazin în sus. Înhumatul era depus pe spate, cu mâinile întinse pe lângă corp. Deși analiza antropologică nu a putut stabili sexul individului, deoarece era subadult, se poate deduce, pe baza inventarului bogat în podoabe, că este vorba de o adolescentă de sex feminin. Orientare: E-V (**fig. 10/5; 16-17**).

Fig. 21. Mărgele de sticlă (1-59, 61-80) și jasp? (60) din inventarul *M 5* al cimitirului de la Sebeș

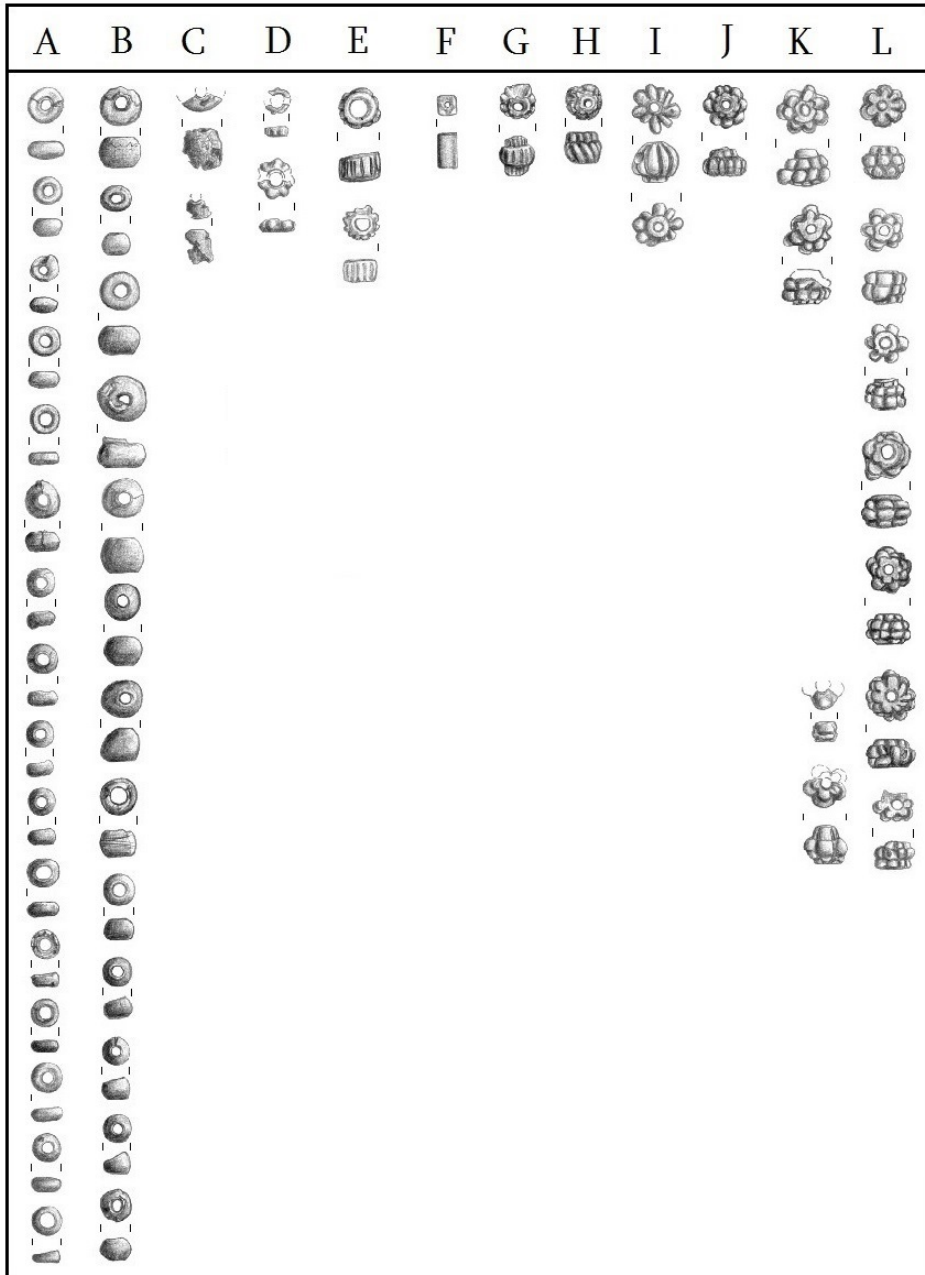

Fig. 22. Tipologia mărgelilor de sticlă din M 5

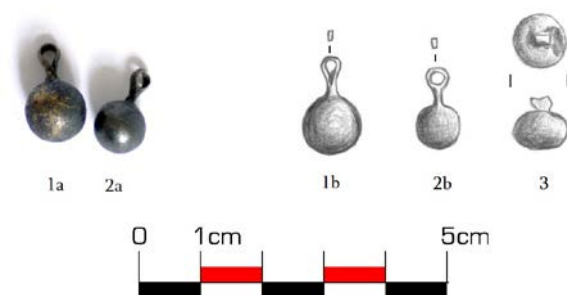
Inventarul

Spre deosebire de restul mormintelor cercetate în acest cimitir, *M5* a beneficiat de un inventar foarte bogat, în parte deranjat de intervențiile ce au afectat partea superioară a întregii necropole.

1. *Mărgele*. În jurul gâtului, pe piept și până în zona bazinului au fost descoperite numeroase mărgele care formau unul sau mai multe șiraguri (**fig. 17/3-4**). Acestea au fost confecționate din scoici kauri (*Cypraea moneta*), din care se păstrează 73 de piese perforate la unul din capete (**fig. 18/1**), peste 80 de mărgele din pastă de sticlă, de o mare diversitate tipologică (**fig. 21/1-59, 61-80; 22**), una probabil din jasp (**fig. 21/60**) și 30, întregi sau fragmentare, din plumb, cu corpul tubular și diametrul maxim mai bombat, unele lipite între ele, din cauza oxidării (**fig. 19**). După modul de dispunere *in situ*, se pare că mărgelele de scoică alternau cu cele confecționate din sticlă și metal, dar din cauza răvășirii mormântului, nu poate fi precizat concret un segment continuu al acestei alternanțe. Este motivul pentru care, ținând cont și de numeroasele scoici perforate, vedem posibilă chiar existența mai multor șiraguri.

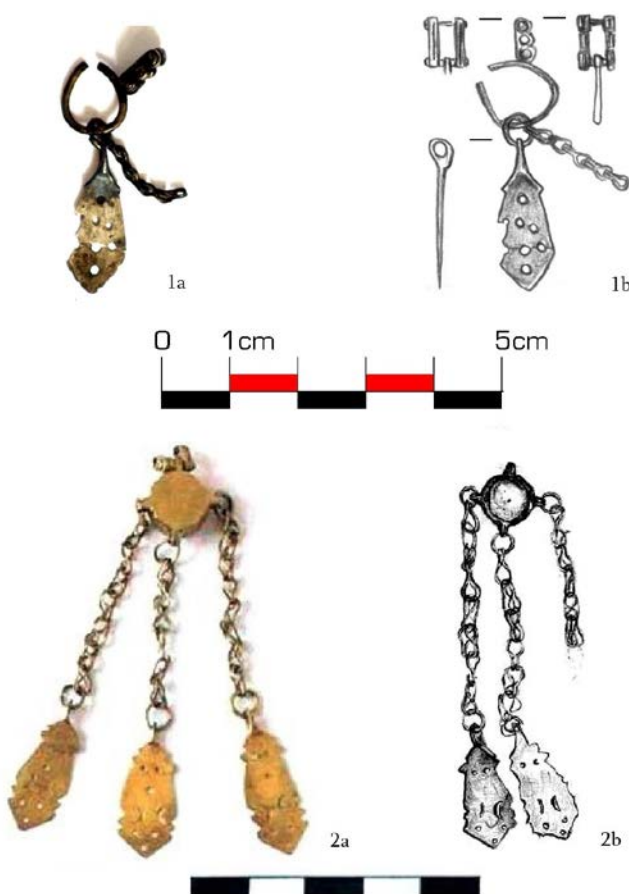
Între *M 3* și *M 5* a fost găsită o mărgea de dimensiuni mai mari, lucrată din chihlimbar, fără decor (**pl. 10/3**). Piesa credem că ar putea fi relaționată tot cu inventarul *M 5*, fiind probabil dislocată din context de deranjările ulterioare care au afectat mormântul în acea zonă.

2. *Nasturi de îmbrăcăminte*. Au fost descoperiți trei nasturi. Doi dintre aceștia, de formă globulară, cu urechiușă lungă de prindere, au fost lucrați din argint aurit, fiind realizați prin lipirea a două semisfere (**fig. 23/1-2**). Piesele provin din zona umărului drept și a coastelor. Printre mărgelele de sticlă a fost descoperită și o piesă, din același material, care are prinsă în sticlă restul unei urechiușe din fier (**fig. 23/3**). Această piesă, deși poate fi socotită și mărgică, credem totuși că avea utilitatea de nasture.

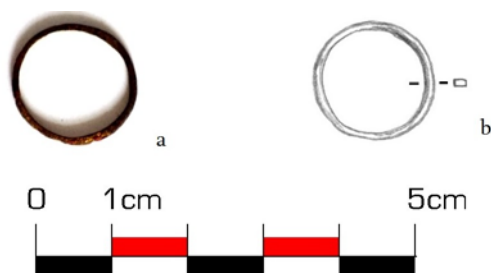
Fig. 23. Nasturi de îmbrăcăminte din argint aurit (1-2) și sticlă, cu urechiușă din fier (3). Inventar din *M 5* al cimitirului de la Sebeș

3. *Cercel* din argint, aflat pe partea stângă a craniului. Este format din trei piese, una fixă și două mobile. Partea fixă se compune dintr-o verigă cu capetele deschise (care se prindea în ureche) de care este sudată o piesă având două brațe cu câte trei perforații, în cele de la capete fiind fixate nituri care le distanțează. Piesele mobile se compun dintr-un mic lănișor, cu cinci zale, prins pe același mic inel, de care atârna și un pandantiv, realizat dintr-o plăcuță confecționată prin ciocănire și decupare, de formă romboidală. Pandantivul prezintă un decor ajurat, format din patru perforații rotunde dispuse pe verticală, la mijloc dublate, de o parte și de alta, de alte două perforații similare (fig. 24/1).

Fig. 24. Cercel ajurat din argint descoperit în inventarul M 5 din cimitirul de la Sebeș (1a - foto; 1b - desen) și analogii din tezaurul de la Balatonszabadi-Pusztatorony (Ungaria) (2a-2b) (c-d - după Kálmán 2008)

4. *Inel* din bronz, cu diametrul de 16 mm, aflat pe unul din oasele degetelor mâinii drepte (**fig. 17/2; 25**). Răvășirea oaselor mâinii nu ne poate ajuta să stabilim degetul pe care s-a purtat inelul.

Fig. 25. Inel de bronz din inventarul M 5 al cimitirului de la Sebeș

5. *Monede*. În cadrul acestui mormânt au fost descoperite două monede folosite ca *obol*, un obicei cu rădăcini în Antichitate. În gura scheletului a fost descoperit un denar de argint, din care lipsește o mică porțiune. Acesta a fost emis cândva între anii 1528 și 1559 de regele Ungariei, Ferdinand I de Habsburg (1526-1564)⁵⁰. Piesa prezintă o perforație realizată spre margine (**fig. 26/1**). Sub osul bazinului stâng a fost descoperit un alt denar de argint, întreg și mult mai vechi, emis de regele Ungariei, Ludovic I (1342-1382), între anii 1358 și 1371⁵¹. Ca și prima monedă, piesa este perforată spre margine (**fig. 17/1; 26/2**).

Fig. 26. Monede găsite în inventarul M 5: monedă de argint perforată (sec. XIV) depusă în gura defunctei (1); monedă de argint perforată (sec. XVI) descoperită în zona bazinului (2)

Mormântul 6

S-a conturat la adâncimea -1,40-1,50 m. Capul scheletului era intrat în profilul de vest. Groapa mormântului era de formă nedeterminată, cu

⁵⁰ Unger 2000, p. 42, nr. 745.

⁵¹ Unger 1997, p. 131, nr. 430.

umplutura formată din pământ maroniu și balast, conținând sporadic fragmente ceramice medievale; în zona femurului drept erau urme de cărbune. Scheletul se păstrează bine, fiind afectat doar de suprapunerea parțială, spre nord, a unei alte înmormântări (*M 2*). Înhumarea s-a realizat în decubit lateral dreapta, cu picioarele ușor flexate. Orientare: V-E. Este lipsit de inventar (**fig. 10/6; 20**).

Mormântul 7

Prezența acestui mormânt este atestată, indirect, prin fragmente dintr-o calotă craniană descoperite în pământul excavat din zona S III/2008, înaintea demarării cercetării arheologice. Oasele craniului, extrem de subțiri, ne determină să atribuim descoperirea unui mormânt de copil, cel mai probabil de nou-născut. Resturile de schelet probabil aparțin unui mormânt aflat la sud de mormintele cercetate de noi.

Mormântul (?) 8

La nord de *M 1* a fost descoperit, izolat, un fragment de bazin uman, posibil aparținând unui alt mormânt distrus complet.

De asemenea, mai trebuie menționate fragmente dintr-o calotă craniană umană descoperite în zona *M 2* și *M 6* (**fig. 13/2**). Acestea puteau aparține fie lui *M 2*, fie lui *M 4*, ambele morminte fiind lipsite de craniu. Resturile osoase puteau ajunge de la unul din cele două morminte învecinate, în urma răvășilor deja amintite provocate de lucrările agricole sau în cadrul unor posibile practici, asupra cărora ne vom opri în rândurile de mai jos.

În intervalul dintre diferitele morminte au mai fost descoperite o serie de piese care trebuie puse în relație cu cimitirul. Este vorba de 15 cuie din fier cu corpul și capul forjate (**pl. 9/12, 5; 20/1-6, 8, 11, 16-19**), o scoabă din fier (**pl. 9/7**) și o mică piesă de formă concavă, perforată în zona centrală, lucrată din tablă subțire de bronz (**pl. 9/3**). Datarea lor este greu de stabilit, însă amintim că asemenea piese, cu o morfologie comună unor vremuri îndelungate, se mai cunosc din săpăturile realizate în cetatea Sebeșului, fiind ilustrat atât un cui cu capul mare, având profilul semisferic⁵², precum cel din *M 2* (**pl. 10/2**), cât și cuie simple, forjate, cu corpul patrulater și capul îngroșat pe o parte sau pe ambele părți⁵³ (**pl. 10/5-8**).

De observat, din cele prezentate, că doar trei morminte (*M 3*, *M 4* și *M 5*) din rândul celor cercetate, prin cuiele cu urme de lemn găsite, unele *in situ* (**fig. 17/5-6**), fac dovada directă că morții au fost depuși într-un sicriu. Numărul mare de cuie similare găsite pe suprafața cimitirului sugerează

⁵² Simina 2007, p. 62, fig. 6/h (dreapta), piesă găsită într-un cuptor de ars vase ceramice din secolul XIV.

⁵³ *Ibidem*.

folosirea cel puțin a unei părți a lor tot pentru sicrie, afectate de diferite amenajări, înaintea cercetării noastre.

Starea de conservare și răvășirea unora dintre schelete nu permite, în toate cazurile, observații certe privitoare la modul de așezare a defuncțiilor, a mâinilor acestora sau legate de amenajările funerare specifice, care ne-ar fi putut ajuta, desigur, în stabilirea unor posibile corelații cu descoperirile contemporane.

Analiza antropologică a materialului osteologic uman

În cadrul studiului antropologic s-a insistat pe determinarea sexului și vârstei la deces, realizarea unor măsurători, precum și identificarea și evaluarea modificărilor patologice, a traumelor și fracturilor. Determinarea sexului s-a realizat doar în cazul indivizilor adulți, pe baza morfologiei elementelor de diagnostic de la nivelul craniului și pelvisului⁵⁴. Estimarea vârstei la deces a adulților s-a realizat pornind de la morfologia suprafeței auriculare și a gradului de sinostoza a suturilor craniene⁵⁵. Selectarea celor două metode s-a bazat pe gradul de conservare și reprezentare a elementelor de diagnostic. Pentru determinarea vârstei la deces în cazul indivizilor subadulți s-au utilizat gradul de dezvoltare a dentiției, lungimea oaselor și sinostoza epifizelor⁵⁶. Analiza patologică a materialului osteologic s-a axat pe identificarea unor boli, ce pot fi corelate cu dieta și nutriția indivizilor, activitatea fizică și prezența infecțiilor.

Mormântul 1

Scheletul este moderat reprezentat. Vârsta la momentul morții a fost estimată între 20 și 28 de ani, iar sexul individului este posibil masculin. Nu se păstrează dinți. Din 15 elemente de articulație, în șase cazuri acestea au fost afectate de osteoartroză moderată: articulațiile acromio-claviculară și sterno-claviculară de pe partea dreaptă, iar de pe partea stângă, articulația sterno-claviculară, humerusul distal, ulna proximal și fosa acetabulară. Din opt oase lungi prezente, pe niciunul nu se observă leziuni periostitice. Orbitalele nu se păstrează, dar hiperostoza porotică a fost observată pe suprafața exocraniană.

Individul nr. 1A

Pe lângă oasele individului principal din *M 1*, au fost identificate cinci fragmente osteologice de la un subadult (notat în continuare *1A*) și un fragment de calotă de adult. Individul subadult este reprezentat de jumătatea proximală a ulnei stângi, humerusul stâng fără metafiza proximală, metafiza distală a femurului stâng și ambele iliumuri. Pe aceste fragmente nu se

---

⁵⁴ Buikstra, Ubelaker 1994; Phenice 1969.

⁵⁵ Meindl *et alii* 1985; Buikstra, Ubelaker 1994.

⁵⁶ Buikstra, Ubelaker 1994; Schaefer *et alii* 2009.

observă schimbări patologice. Pe baza măsurării humerusului și iliumului, vârsta la momentul morții a fost estimată a fi între 11 și 13 ani. Fragmentul de femur este secționat în porțiunea medială. Morfologia traumei sugerează că aceasta a fost realizată *post mortem*, când țesutul era deja scheletizat, posibil ca urmare a deranjării mormântului în vechime. Cât privește calota identificată separat, aceasta aparține unui individ tânăr, posibil de sex feminin.

Mormântul 3

Scheletul este foarte bine reprezentat și conservat. Morfologia suprafeței auriculare și a sinostozei suturilor craniene indică o vârstă la deces estimată între 30,5 și 44 de ani. Pe baza caracterelor craniene și pelviene, sexul individului este masculin. Se păstrează 13 dinți permanenți. Pe corpurile maxilar și mandibular se observă pierderea *ante mortem* a nouă dinți și existența a opt abcese dentare (**fig. 27/1**). Uzura molarilor păstrați este medie. Caninii maxilari și mandibulari prezintă defecte hipoplazice moderate. Din 36 de elemente de articulație prezente, 18 sunt afectate de osteoartroză, din care opt elemente prezintă modificări avansate, cu osteofite și distrugere de os. Din 14 oase lungi păstrate, niciunul nu este afectat de inflamații subperiostale. Pe elementele craniene nu se notează modificări patologice. Statura a fost calculată ca fiind 163,4 cm, pe baza formulei lui Breitinger (1937)⁵⁷.

Mormântul 4

Scheletul este moderat conservat. Vârsta la momentul morții a fost estimată, pe baza morfologiei suprafeței auriculare, între 35 și 44 de ani. Caracterele pelviene sugerează că individul este de sex feminin. Se păstrează șase dinți permanenți. De asemenea, individul a pierdut în timpul vieții un dinte, iar alți doi dinți sunt afectați de o carie dentară și un abces. Dentiția superioară este puternic afectată de periodontită. Pe molarii păstrați, uzura este moderată. Niciun dinte nu prezintă defecte hipoplazice. Din 24 de elemente de articulație, niciunul nu este afectat de osteoartroză. Totodată, din 10 oase lungi prezente pentru analiză, pe niciunul nu s-a notat existența inflamației subperiostale. Craniul este foarte slab reprezentat, astfel încât nu s-a putut evalua prezența porozității patologice, specifice pentru *cribra orbitalia* și hiperostoza porotică.

Mormântul 5

Scheletul are o stare de reprezentare moderată. Pe baza erupției dentare și a lungimii oaselor, vârsta la deces a fost estimată între 9 și 12 ani. Sexul nu a fost determinat. Se păstrează doi dinți deciduali și alți 18 dinți permanenți, din care 12 erupți. Pe șapte dinți am identificat defecte hipoplazice:

⁵⁷ Vercellotti *et alii* 2009, p. 138.

Fig. 27. Elemente de patologie dentară (periodontită, uzură dentară, pierderea *ante mortem* a dinților, defecte hipoplazice) la indivizii din mormintele M 3 (sus) și M 5 (jos)

1

2

Fig. 28. Plăci de os nou depus, patologic, pe iliumul individului din *M 7*

LM², LI¹, LI², LPM¹, RPM₂, LC₁, LPM₁⁵⁸ (**fig. 27/2**). Din 14 oase lungi analizate, niciunul nu prezintă inflamații subperiostale. Oasele craniului sunt foarte slab reprezentate, astfel că nu s-a putut aprecia prezența porozității patologice. Pe lângă oasele individului principal, am identificat în plus patru fragmente provenind din calota unui individ adult.

Mormântul 6

Scheletul este bine reprezentat. Pe baza gradului de sinostoză a epifizelor, dar și a morfologiei suprafeței auriculare, vârsta la deces a fost estimată între 17 și 28 de ani. În funcție de caracterele craniene și pelviene, sexul a fost determinat ca fiind feminin. Nu se păstrează dinți. Din 32 de elemente de articulație, niciunul nu prezintă osteoartroză. De asemenea, din 12 oase lungi, pe niciunul nu au fost identificate inflamații subperiostale. Suprafața craniană și tavanul orbital nu sunt afectate de hiperostoză porotică. Folosind formula de calcul a lui Bach⁵⁹ pe baza femurului drept, statura a fost stabilită ca fiind 164,33 cm. Pe lângă oasele individului principal am identificat o mandibulă, complet edentată, a unui individ adult vârstnic, un molar maxilar, un fragment de calotă și epifiza proximală de la un humerus de pe partea dreaptă, care pot aparține mormântului 2, care este tăiat de *M* 6.

Mormântul 7

Scheletul este slab reprezentat. Pe baza lungimii oaselor, vârsta la momentul morții a fost estimată ca fiind între 14 și 15 ani. Sexul nu a fost determinat. Nu se păstrează dinți. Din 14 oase lungi prezente pentru analiză, cele două fibule sunt afectate de inflamații subperiostale, sub forma unor zone cu plăci de os nou depus, cu remodelare activă. Pe aripa iliacă de pe partea dreaptă apar, de asemenea, zone cu os nou depus sub formă de plăci (**fig. 28**). Nu se păstrează oasele craniului pentru observarea *cribrei orbitalia* și a hiperostozei porotice.

Prin urmare, lotul este compus din doi indivizi de sex masculin, doi indivizi de sex feminin și trei subadulți. Hiperostoza porotică a fost identificată la un singur individ (*M* 1). Această porozitate anormală poate fi cauzată de carențe nutriționale înregistrate în perioada copilăriei⁶⁰. Hipoplazia smalțului dentar este, de asemenea, un indicator pentru stresul fiziologic sau nutrițional din prima parte a vieții, mai exact din perioada de formare a dintelui, pe care defectele hipoplazice sunt înregistrate⁶¹. Patologia

⁵⁸ În sistemul de notare a dinților (White *et alii* 2012), L sau R semnifică partea de pe care este dintele (stânga sau dreapta), tipul dintelui este notat cu M (molar), I (incisiv), C (canin) sau PM (premolar), cifra alăturată semnifică numărul dintelui, iar poziționarea cifrei sus sau jos (ex. M²) indică poziționarea dintelui pe maxilar sau pe mandibulă.

⁵⁹ Vercellotti *et alii* 2009, p. 138.

⁶⁰ Walker *et alii* 2009, p. 115-116.

⁶¹ White *et alii* 2012, p. 455.

dentară este, în majoritatea cazurilor, slabă, mai puțin la individul din *M 3*, unde se remarcă numărul mare de dinți pierduți *ante mortem* (nouă) și de abcese dentare (opt). Același individ prezintă și osteoartroză avansată pe opt elemente de articulație, situate în zona claviculelor, șoldului și genunchiului de pe partea dreaptă și a segmentelor inferioare ale coloanei vertebrale. În cazul individului din *M 7*, zonele cu os nou depus, patologic, de pe fibule și illium, sugerează că individul suferea de o infecție activă la momentul decesului.

Tabel 1. Distribuția lotului studiat pe sex și vârstă la deces, alături de modificări patologice

Nr. mor-mânt	Sex	Vârsta la deces	Hipoplasia smalțului	<i>Cribra orbitalia</i>	Hiperostoză porotică	Carii dentare	DPPAM **
1	POS M	20-28	0	0	2	0	0
1A	IND	11-13	0	0	0	0	0
3	M	30,5-44	2	1	1	1	2
4	F	35-44	1	0	0	2	2
5	IND	9-12	2	0	0	0	0
6	F	17-28	0	1	1	0	0
7	IND	14-15	0	0	0	0	0

* semnificația cifrelor: 0 - elementul nu se păstrează; 1 - elementul nu prezintă modificări patologice; 2 - elementul prezintă modificări patologice.

** DPPAM - dinți permanenți pierduți *ante mortem*.

Considerații referitoare la datarea și semnificația istorică a cimitirului. Sași și alți alogeni în Sebeșul medieval și premodern

Mormintele descoperite în S III/2008 formează un cimitir, despre a cărui existență nu se știa nimic⁶². Apariția sa este una insolită pentru istoria și evoluția cetății Sebeșului. Așa după cum s-a văzut, necropola este afectată, uneori destul de puternic de lucrările agricole și, se pare, de unele nivelări recente. Prin modul de dispunere a lor, cele șase morminte sigure cercetate arheologic pledează în favoarea existenței unui cimitir organizat, cu defuncții înmormântați pe șiruri paralele, după ritul creștin, cu gropile apropiate unele de altele (**fig. 9, 12; 13/1**).

Se pare că acest cimitir necunoscut până în momentul de față a avut o oarecare evoluție în timp. Această supoziție se sprijină în primul rând pe situația stratigrafică surprinsă în cazul mormintelor *M 6* și *M 2*, care se

⁶² Nimic din memoria colectivă a sebeșenilor nu amintește de existența unui cimitir pe acest loc.

suprapun parțial (**fig. 9; 10/6; 14/2**), primul (*M 6*) fiind mai recent și, nu în ultimul rând, pe adâncimea diferită la care se conturează scheletele. Din păcate, lipsa unor piese de inventar, cu excepția celor din *M 5*, face dificilă datarea mai strânsă a posibilelor etape de înmormântări în cimitir. Ceramica descoperită în groapa mormintelor, în parte poate fi antrenată, în parte putea ajunge în urma intervențiilor cauzate de lucrările agricole.

Singurul mormânt cu inventar, ce poate contribui la stabilirea unor analogii și la datarea cimitirului, este *M 5*. Acesta beneficia de două monede de argint, folosite ca obol⁶³. Una dintre ele, descoperită sub osul bazinului stâng, a fost emisă de regele Ungariei, Ludovic cel Mare, la finele secolului al XIV-lea. Cea de-a doua monedă, găsită în gura scheletului, a fost bătută în monetăria de la Kremnica, în timpul regelui Ungariei, Ferdinand I, ce a domnit între anii 1521 și 1564. Așadar, ne vedem nevoiți să datăm necropola (sau cel puțin o fază a ei), cel mai timpuriu în prima jumătate sau la mijlocul secolului al XVI-lea, luând, desigur, ca punct de reper, moneda descoperită în gura defunctului din *M 5*. În același timp, fiind vorba de o monedă perforată, deci posibil purtată cândva pe un colier, ea oferă un element de datare relativ⁶⁴. Lucrul este valabil, cu atât mai evident, în privința monedei aflate în zona bazinului, databilă cu două secole mai devreme, folosită și ea, la un moment dat, tot ca pandantiv. Prin urmare, chiar dacă avem două monede în *M 5*, ele nu pot stabili decât un moment *post quem* al înmormântărilor, care pot fi mai târzii de jumătatea secolului al XVI-lea.

În cadrul inventarului funerar al *M 5* se remarcă, desigur, și bogăția pieselor care compun șiragul/șiragurile de mărgel, formate din 73 de scoici kauri, 81 de mărgel din sticlă, 28 din plumb, o mărgel din chihlimbar și una, probabil, din jasp.

Mărgelile din sticlă sunt de o mare diversitate ca tipologie, având culori diferite: alb-cenușiu, albastru ultramarin, negru și gălbui. În funcție de

---

⁶³ Pentru discuții pe marginea obiceiului depunerii de monede, în cimitirele medievale transilvănene, ca „plată” în lumea de dincolo, pornind de la vechiul „obol al lui Charon” (Blăjan 1990-1993).

⁶⁴ O monedă perforată găsită în vecinătatea Sebeșului, tot din secolul al XVI-lea, provine din Vințu de Jos, fiind găsită în săpăturile de la Castelul Martinuzzi (Rusu 2000, http://www.cimec.ro/Arheologie/vintu_de_jos/Vintu_rom/JPG/30.htm, accesat la 10.07.2016), unde este atribuită „unor cercuri sociale medii”. De asemenea, un obol similar, format dintr-o monedă emisă în anul 1553 și utilizată un timp ca pandantiv, a fost găsită tot în zona bazinului unui mormânt, în cimitirul bisericii de la Mesentea (Marcu Istrate, Pascu 2008, p. 184, 188, fig. 92). În perioada postmedievală exista credința că o monedă veche putea avea proprietăți speciale de vindecare, valoarea apotropaică crescând odată cu vechimea acelei monede (Gilchrist 2008, p. 141).

forma lor am distins 12 tipuri principale (notate de noi cu litere de la A la L)⁶⁵.

Tipul A. Mărgelile de formă circulară, cu profilul aplatizat. Toate exemplarele sunt de mici dimensiuni, unele fiind fragmentare (**fig. 21/1-28**).

Tipul B. Mărgelile de formă circulară, asemănătoare celor din tipul A, cu mențiunea că acestea au corpul mai înalt și diametrul maxim bine evidențiat, mai mare decât capetele. Exemplarele sunt de mici dimensiuni, dar și de dimensiuni mai mari; unele s-au păstrat doar fragmentar (**fig. 21/29-57**).

Tipul C. Mărgelile cilindrice, din care se păstrează două exemplare fragmentare (**fig. 21/58-59**).

Tipul D. Mărgelile puternic aplatizate, cu marginea ondulată, având aspect de mici lobi. Se păstrează fragmente din două exemplare (**fig. 21/65-66**).

Tipul E. Mărgelile cilindrice, decorate cu incizii dese, dispuse vertical. Se păstrează două exemplare întregi (**fig. 21/62-63**).

Tipul F. Mărgea cu secțiunea pătrată, de 0,5 cm și lungimea de 1 cm, cu perforația având un diametru foarte mic. Se păstrează doar exemplarul ilustrat (**fig. 21/61**).

Tipul G. Mărgea de formă cilindrică, îngroșată la mijloc, ornamentată pe ambele diametre cu incizii dese, verticale, mai fine pe diametrul mic. Ne aflăm în fața unui singur exemplar (**fig. 21/64**).

Tipul H. Mărgea de formă cilindrică, având dimensiunea diametrului apropiată de cea a înălțimii. O suprafață de circa 2/3 din piesă este decorată cu caneluri fine, dispuse în „turban”, iar restul este ornamentat cu caneluri verticale. Avem păstrat, de asemenea, un singur exemplar (**fig. 21/67**).

Tipul I. Mărgea având un cap rotunjit, iar cel opus de forma unui „capăt de buzdugan” cu partea de „înmănășare” scurtă, cilindrică, și partea activă semicalotiformă, cu lamelele uneori depărtate (**fig. 21/80**).

Tipul J. Mărgea de forma unui „turban”, cu un cap mai mare în diametru și un altul mai mic, decorată cu caneluri verticale care, văzute de sus, au aspectul unor mici lobi (**fig. 21/68**).

Tipul K. Mărgelile cu aspect de „mure” sau „zmeură”, cu un scurt „cap” decorat cu incizii fine, peste care se suprapun trei rânduri de mici lobi, în formă de trunchi de con. Se păstrează două exemplare (**fig. 21/69-70**).

Tipul L. Mărgelile cu aspect de „mure” sau „zmeură”, formate din trei sau patru rânduri suprapuse de mici bobite, cele din capete întotdeauna mai

---

⁶⁵ Fiind vorba de podoabe care aveau poziții diferite pe șirag, în funcție de cât de mare era acesta, descrierea formei și decorului devine o problemă. Cele mai multe erau înșiruite cu perforația în poziție orizontală sau ușor oblică, dar în cazul unui șirag mare perforația putea fi și verticală. Noi am ales să definim tipul și să descriem piesele în ultima ipostază, cea care asigura, de cele mai multe ori, și stabilitate fiecărei mărgeli în parte, pe o suprafață plană.

mici și de diametru egal. Se păstrează șapte exemplare (**fig. 21/71-72, 75-79**).

Alte două fragmente aparțin fie tipului K, fie tipului L (**fig. 21/73-74**).

În lipsa unui interes pentru publicarea unor mărgelile în mod detaliat, este dificil să stabilim, cel puțin pentru spațiul transilvănean, dar și extracarpatic, analogii mulțumitoare. Remarcăm șiragurile, numeroase în cimitirele din spațiul sud-ungar sau sârbesc (asupra cărora vom reveni mai jos)⁶⁶, însă ce putem observa este sărăcia formelor, în contrast cu varietatea pieselor din sticlă descoperite la Sebeș.

Două dintre mărgelile sunt confecționate din alte materiale. Una, de formă sferică, cu suprafața foarte fină, de culoare roșu-cardinal și cu perforația îngustă, a fost găsită între mărgelile de sticlă și metal, fiind realizată probabil din jasp (**fig. 21/60**). Cealaltă, de mari dimensiuni, lucrată din chihlimbar, cu suprafața exterioară alterată, provine dintre *M 5* și *M 3*, dar credem că aparține aceluiași inventar al *M 5* (**pl. 10/3**).

Cercelul de argint din *M 5* (**fig. 24/1**) nu reprezintă un tip comun zonei transilvane și, prin urmare, analogiile depășesc acest spațiu. Pentru sistemul de prindere și atârnare nu am găsit ceva similar, în schimb pentru pandantivul romboidal ajutat avem analogii în pandantivele unor podoabe de cap, aurite, descoperite în Ungaria, la Balatonszabadi-*Pusztatorony*, diferențele fiind minore (**fig. 24/2**). Piese de aici aparțin unui tezaur îngropat în contextul războiului de 15 ani (1591-1606), și care, după cum se apreciază, aparține unei familii nobiliare venite din Transilvania⁶⁷.

Cei doi nasturi de îmbrăcăminte din metal, provenind din același mormânt *M 5*, prin forma lor globulară, sunt comuni unei perioade lungi de timp, începând din Evul Mediu timpuriu, până în epoca modernă⁶⁸.

Probabil că cele mai interesante piese prezente în inventarul *M 5* sunt cele 73 mărgelile de scoici kauri. Despre șiraguri din această scoică nu avem cunoștință din Transilvania, în perioada indicată de analogiile pentru restul podoabelor, în schimb le regăsim în inventarul unor morminte de „iași” (așa-numiții iazigi târzii) din perioada medievală târzie și premodernă din

---

⁶⁶ Vezi, de pildă, Korek 1989-1990; Selmeczi 1992.

⁶⁷ Kálmán 2008, p. 237, 250, fig. 7/4-5 = 8-9. Ipoteza este susținută prin prezența în tezaur a unui inel cu blazonul unui membru al familiei Petki (*ibidem*, p. 235, 239, 250, fig. 7/10 = 12; 15-19).

⁶⁸ Pentru exemplare din secolele XVII-XVIII, vezi Bărcăcilă 1959, p. 781, fig. 4/2b (Drobeta); Chițescu *et alii* 1982, p. 156, fig. 10/14, 18, 23; Păunescu 1996, p. 233, fig. 3 (Orașul de Floci); Wicker 2006, pl. VII/11-12 (Bácsalmás). Contemporan cu cimitirul de la Sebeș sunt descoperirile de „bumbi din argint aurit” datate la mijlocul secolului al XVI-lea de la Gherghița-*Velcovici* (Olteanu *et alii* 2006, p. 167, pl. 30, stânga jos) sau cele din tezaurul de la Schinetea (jud. Vaslui) (Alaiba 2002, p. 138-139, fig. 10/7, cu bibliografia și alte descoperiri similare).

zona Bácska (Bacica), în sudul Ungariei, la Katymár⁶⁹, Négyszállás⁷⁰, Bácsalmás ș.a.⁷¹ sau în nordul Serbiei, la Sombor⁷². Descoperirile înaintează însă spre centrul Europei, podoabe cu kauri fiind întâlnite până la Nürnberg⁷³.

Modul de purtare a podoabele confecționate din scoici kauri, reconstituit cu ajutorul inventarelor funerare, nu este suficient lămurit, dar s-a putut observa că mărgelile aparținuseră, adeseori, unor fete sau femei. În cimitirul de la Bácsalmás, scoicile făceau parte dintr-o diademă ce împodobește zona capului. Aceeași situație a fost observată și în mormântul unei fete dezvelit la Dombóvár. În aceleași cimitire, scoicile erau asociate și cu alte piese de podoabă⁷⁴. Un mormânt de adult de la Bácsalmás avea ca inventar un șirag din scoici kauri, care putea fi purtat la gât, dar și atașat pe haină⁷⁵.

Deși considerate ca fiind podoabe feminine⁷⁶, există cazuri în care scoicile kauri au fost găsite și în morminte de bărbați. Prezența lor în necropolele din zona Bácska, în perioada secolelor XVI-XVIII, într-un teritoriu locuit în această perioadă de sârbi veniți din Balcani, dar aflat sub ocupație turcească, a fost relaționată cu o posibilă influență islamică, iar din punct de vedere etnic cu populațiile de sârbo-vlahi. Descoperirile de la Katymár, datate în secolele XVI-XVII, sunt asociate unei populații sud-slave, atestată în documentele vremii⁷⁷. Erika Wicker apreciază că mormintele de copii, cu podoabe de cap din scoici kauri ar putea aparține primului val de coloniști sârbo-vlahi din zonă⁷⁸.

Trebuie, totuși, să subliniem largă răspândire în timp și spațiu a acestor podoabe realizate din scoici, a căror proveniență este din mările calde. În același timp, remarcăm și puterea magică ce le-a fost atribuită

⁶⁹ Wicker 2006, pl. IV/3; VI/5; Wicker, Kőhegy 2002, p. 28, pl. XII/12-19 (M 64); XII/36-39 (M 68), ultimele piese asociate pe același șirag cu mărgelile din sticlă (*ibidem*, p. 28, pl. XII/24-35), din tipurile A și B de la Sebeș.

⁷⁰ Selmeczi 1992, pl. I/6 (M 1); II/37-39 (M 70); III/58 (M 86); V/6 (M 121); V/26 (M 118); V/36 (M 127); V/50 (M 135); VII/43, 48 (M 180); XI/9, 11 (M 256); XI/22-23 (M 267); XIII/2-3 (M 334); XIII/25 (M 337); XIII/39 (M 340); XIV/5 (M 352); XIV/16 (M 363); XIV/19 (M 373); XIV/25 (M 375); XIV/47 (M 393); XV/1 (M 395); XVI/16 (M 417); XVII/7 (M 447).

⁷¹ Wicker 2006, p. 97, pl. IV/1-2; 4-7; V.

⁷² Korek 1989-1990, p. 183-187, 189-190, 196-197, pl. I/72; II/27-37; III/18-26; IV/10, 15, 17; V/28-30, 34-39 (descoperiri datate în secolul al XVII-lea).

⁷³ Wicker 2006, p. 90.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 88-90, 97, 123; vezi și Wicker 2003, p. 27.

⁷⁵ Wicker 2006, p. 98.

⁷⁶ Korek 1989-1990, p. 183.

⁷⁷ Wicker 2006, p. 74.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 88, 125.

acestor scoici, numite în limbaj popular „ghioc” și folosite în ghicitul viitorului. Rolul lor de talisman este asumat pentru descoperirile din cimitirul de la Négyszállás⁷⁹ (Ungaria) ori Vajuga (Serbia)⁸⁰. Această valoare spirituală le conferă, o dată în plus, o notă „exotică”, chiar în contextul cimitirului de la Sebeș.

Constatăm, prin urmare, comasarea descoperirilor ce oferă analogii pentru podoabele de la Sebeș, în sud-vestul Bazinului Carpatic, în care folosirea scoicilor kauri este doar o componentă⁸¹.

Problema cea mai complexă pe care o ridică însă cimitirul cercetat cu acest prilej este prezența sa în colțul de sud-vest al cetății (**fig. 1**), în condițiile în care acesta era total necunoscut și exista deja un cimitir medieval și premodern, consacrat, în jurul edificiului bisericii evanghelice. Cum stadiul publicării și, prin urmare, al cunoașterii cimitirelor din incinta cetății Sebeșului⁸² este cu totul nemulțumitor, ne vom mărgini ca celui din jurul bisericii mănăstirii, să îi semnalăm doar existența⁸³.

Întrucât nu am putut lega *cimitirul 3* de niciun eveniment distructiv, am fost tentați, inițial, să considerăm că necropola trebuie pusă în relație cu epuizarea spațiului destinat înmormântărilor din cimitirul evanghelic, aflat în jurul bisericii parohiale. Au fost suficiente momente nefericite (raiduri de pradă, războaie, maladii) în istoria Sebeșului care au generat un număr ridicat de decese într-un timp foarte scurt. De pildă, la 1661, în urma atacului turco-tătar asupra Sebeșului ar fi fost duși în robie 1000 de locuitori, iar o parte au fost uciși⁸⁴. La distanță de peste două secole, Andreas Heitz, preot în Sebeș, ne relatează că ar fi murit atunci 95 de persoane, înhumate în preajma bisericii⁸⁵. Arheologic, evenimentul ar putea corespunde cu descoperirea unor înmormântări în săpăturile lui R. Heitel la biserica

---

⁷⁹ Selmeczi 1992, p. 87.

⁸⁰ Marjanović-Vujović 1986, p. 186-187, fig. 25/65-5.

⁸¹ Observație întâlnită și la Korek 1989-1990, p. 196.

⁸² Am notat convențional cimitirele din cetatea Sebeșului, astfel: *cimitirul 1* - cimitirul din jurul bisericii evanghelice; *cimitirul 2* - cimitirul mănăstirii dominicană și franciscane; *cimitirul 3* - cimitirul cercetat arheologic în colțul de sud-vest al incintei orașului.

⁸³ Nici despre acest cimitir nu se cunosc informații. Urme pe teren astăzi nu mai sunt vizibile. Se poate bănui o existență a sa cel puțin la sud de edificiul medieval, în săpăturile lui Marcel Simina de pe str. Mioriței, în apropierea grădinii mănăstirii, fiind găsită o calotă craniană umană (Simina 2007, p. 57). La două secole după întemeierea ordinului, în Sebeș numărul fraților scăzuse semnificativ, astfel încât la 1524 aceștia erau doar șapte (cinci canonici și doi laici), după care dizolvarea conventului dominican a stins această comunitate. Cedarea terenului și edificiului ordinului franciscan, în veacul al XVIII-lea, nu schimbă datele privitoare la cimitir (Salontai 2002, p. 202-203).

⁸⁴ *Călători străini* 1976, p. 619.

⁸⁵ *Sebeș. Atlas* 2004, p. IV.

evangelică, datate în secolul al XVII-lea⁸⁶ (**fig. 29**). Să notăm aici și osuarele de pe latura de nord a bisericii, unul recent descoperit în capela Sf. Iacob⁸⁷ (**fig. 3**), un altul posibil existent aproape de clădirea Gimnaziului Evanghelic⁸⁸.

Fig. 29. Sebeș. Schelete cu urme de violență, dovadă a unui masacu, datate în secolul al XVII-lea, descoperite în cimitirul bisericii evanghelice (după Radu Heitel)

Strămutarea cimitirului săsesc în afara cetății, trebuie să se fi întâmplat, și la Sebeș, îndeosebi din cauza deselor epidemii de ciumă ale Evului Mediu târziu și ale modernității timpurii. La Cluj, cimitirul exterior se deschide încă din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, pe când la Brașov, decizia strămutării *extra muros* a cimitirului, având aceleași cauze, datează abia din

---

⁸⁶ Relatarea apare doar însoțind o imagine cu două schelete purtând urme de violență, precum și textul explicativ: „Urmele unui masacu din veacul XVII” (Heitel 1964, fig. 4). Zeno K. Pinter este tentat să lege groapa comună de conflictele din 1600, dintre Mihai Viteazul, Moise Secuul și imperialii lui Gheorghe Basta (Pinter 2005, p. 200). Lipsesc, din păcate, alte date de la autorul cercetării.

⁸⁷ Osuarul a fost descoperit în anul 2013, cu prilejul refacerii pardoselii capelei, la adâncimea de cca. 0,30 m, fiind descoperit un număr foarte mare de oase umane (cercetări la fața locului efectuate de Cristian I. Popa și Călin Anghel).

⁸⁸ Prin anii '60, cu prilejul săpării unei latrine destinate gimnaziului a fost descoperit un număr mare de cranii umane (informații oferite de Radu Totoianu).

1

2

Fig. 30. Osuarul (?) din capela Sf. Iacob a bisericii evanghelice descoperit în anul 2013 (foto: Cristian I. Popa)

anul 1831⁸⁹. În Sebeș, deschiderea cimitirului în afara zidurilor, pe latura de nord-vest a cetății, bănuim că s-a produs, probabil, în prima parte a veacului al XVIII-lea. La această decizie trebuie să fi contribuit, din plin, și epidemia de ciumă din anul 1738 care a făcut în Sebeș, se spune, 935 de victime (!)⁹⁰.

Însă, o serie de date se opun ipotezei de la care pornisem inițial. Se conturau deja, de la bun început, câteva probleme greu de surmontat. Într-o ordine aleatorie, acestea ar fi: distanța mare de cimitirul bisericii, fără posibilitatea unor înmormântări peste strada principală și loturile de case; lipsa oricăror semne de mormânt și a unei tradiții orale la sași privitoare la existența unui cimitir pe acest loc; inventarul *M 5*, care face notă discordantă nu doar cu realitățile sebeșene, ci chiar cu cele transilvănene. Deci, suficiente motive pentru a căuta alte explicații plauzibile.

Să fie, atunci, un cimitir de alogeni în cetatea Sebeșului, necunoscut? În mod normal, o astfel de ipoteză îndrăzneță ar fi greu de acceptat. Însă, dacă privim cu mai mare atenție unele date, disparate și pe nedrept ignorate din istoria Sebeșului, vom vedea că, cel puțin teoretic, o atare posibilitate ar putea fi luată în calcul.

Călătorii prin Sebeșul secolului al XVIII-lea afirmă, fără excepție, că singurii locuitori ai cetății Sebeșului erau sașii⁹¹. Mai mult de atât, Conrad Iacob Hildebrandt, în dreptul relatării sale despre vizita în Sebeș, prezenta în anul 1656 următoarele lucruri, care exclud orice prezență străină de germani sau evanghelici în cetate:

„Acești sași care de altfel se bucură de multe privilegii, nu lasă totuși, pe niciun ungar fie el nobil sau nenobil să cumpere case în cuprinsul zidurilor lor sau să ajungă *bürger*”⁹².

Însă, dacă parcurgem datele statistice, care încep să fie detaliate începând cu secolul al XVIII-lea, vom observa că „ermetismul” invocat și în cazul Sebeșului nu este unul tocmai real. La 1703 în cetate exista o populație de 766 de *cives* (cetățeni), din care 711 germani, 35 unguri și, surprinzător sau nu, 20 români, la care se adăugau 15 jeleri români și 15 jeleri sârbi (excluzând aici pe românii din suburbii care erau în număr de 456)⁹³. Această conscripție ne arată explicit faptul că în acel moment în cetate își făcuse deja loc o populație românească, dar și de sârbi, care, dat fiind anul în

⁸⁹ Grancea 2008, p. 151, 154.

⁹⁰ *Sebeș. Atlas* 2004, p. III.

⁹¹ Anonim latin, la 1738 (*Călători străini* 1997, p. 220) și Johann Lehmann, la 1782 (*Călători străini* 2000, p. 576).

⁹² *Călători străini* 1973, p. 582.

⁹³ *Sebeș. Atlas* 2004, p. IV.

care a fost redactat recensământul (1703), lasă loc de o coborâre a acestei stări *de facto* cel puțin în a doua parte a veacului al XVII-lea⁹⁴.

Secolul al XVI-lea este pentru Sebeș și unul de declin, urbea fiind afectată, în două rânduri, de pierderea privilegiilor și a libertăților sale⁹⁵. Dacă ar fi să creionăm contextul vremii, acesta nu este deloc unul liniștit, cu atât mai mult în privința posesiunilor valahe în zonă. Sugestiv este exemplul pe care documentele ni-l oferă pentru anul 1574, în care episcopul românilor Paul Tordași, nemaisuportând dese dispute cu magistratul Sebeșului, pe tema proprietăților sale, îi vinde acestuia casa din Lancrâm (sat cu populație românească și sârbească⁹⁶, aflat în imediata vecinătate a orașului)⁹⁷, pe care o primise de la regele Ungariei, Ioan al II-lea, în anul 1570⁹⁸.

Dacă ar fi să dăm crezare celor relatate de Giovan Andrea Gromo, în perioada când acesta descria Sebeșul (1566-1567) „[...] altădată oraș de seamă al sașilor, acum nu mai e oraș, ci doar un târg mai mare”⁹⁹, pasajul indicând decăderea prin care burgul sășesc trecea la mijlocul veacului al XVI-lea, după decenii de lupte interne pentru putere în Ungaria și Transilvania. Faptul că în afara cetății, adică în așa-numita suburbie a Sebeșului, apăruseră cartiere cu populație negermană, este un caz deja știut. Ce nu s-a precizat însă, este momentul formării acestui nucleu, dovedit ulterior ca fiind eterogen din punct de vedere etnic, și nici relația cu istoria burgului sășesc.

Cu toate că se apreciază că informațiile privind suburbia românească a Sebeșului „lipsesc aproape cu desăvârșire până la sfârșitul secolului al XVII-lea”¹⁰⁰, există informații chiar ample pentru finele veacului al XVI-lea. Elocvent pentru problematica noastră este însă, îndeosebi, conținutul unui document datat 16 mai 1585, conținând mărturiile din procesul intentat de Johannes Keserű de Gibárt lui Ioan Logofăt de Sebeș (Ioan Noroce).

---

⁹⁴ În jurul anului 1700 este cunoscută o tranzacție comercială între Gheorghe Lamboviciu din Râmnic și „chira Pateriul ot Sas-Sebeșu”, care îi vinde acestuia 58 de boi (Meteș 1920, p. 194, nota 4).

⁹⁵ Anghel 2011, p. 28-30.

⁹⁶ Deja în anul 1495, populația săsească a Lancrâmului scăzuse atât de mult sau chiar se retrăsese în Sebeș, încât se aprecia că satul era format doar din „schismatici” (Baumann 1889, p. 60, doc. II).

⁹⁷ Veress 1930, p. 46, doc. nr. 36.

⁹⁸ Baumann 1889, p. 65, doc. XXXIII-XXXIV; Veress 1929, p. 292-293, doc. nr. 347. Imobil în care unii autori bănuiesc că ar fi funcționat, o scurtă perioadă de timp, sediul episcopiei ortodoxe (Ghenescu 2013, p. 336). Casa va cunoaște, după plecarea lui Tordași, un alt treilea proprietar succesiv, în persoana literatului Andreas Zekesfjervary (Baumann 1889, p. 65, nota 3).

⁹⁹ *Călători străini* 1970, p. 352.

¹⁰⁰ Anghel 2011, p. 223.

Protagoniștii principali ai procesului erau logofătul din urmă și doamna Zamfira¹⁰¹, doritoare de a se căsători cu el. Boierul, pribeag muntean, și-a cumpărat mai multe proprietăți în Ardeal, cea mai cunoscută fiind moșia Cetea, în Sebeș luându-și atât casă, cât și moșie. Personajele și faptele din Sebeș și împrejurimi, cuprinse în documentul din 1585, reflectă complexitatea unei lumi postmedievale aflată în schimbare și destul de pestriță.

În acest nou ev, împinși de ofensiva și victoriile turcilor în Balcani, își făceau loc în Transilvania tot mai mulți pribegi, mulți vlahi și sârbi, alții veniți de aiurea. Succesele turcilor au afectat stabilitatea Țării Românești, de unde adeseori pribegeau în Transilvania domni sau membri ai familiilor domnitoare. Fie datorită poziției sale, la întretăierea unor drumuri importante, fie îngăduinței sașilor găsită de a se stabili aici, suburbia Sebeșului se va consolida nu doar cu oameni simpli, ci și cu familii boierești, unii chiar de os domnesc. Sebeșul a devenit, astfel, și el, a doua casă pentru mulți dintre aceștia.

Un caz celebru, cunoscut din actul amintit, din anul 1585, a fost cel al logofătului Ioan Noroceă - om aflat în anturajul principilor, dar și apropiat, mai târziu, al lui Mihai Viteazul -, care, înainte de 1580, și-a cumpărat în Sebeș o casă și o moșie¹⁰², proprietăți cu care se mândrea, din moment ce își alăturase numelui său pe cel al burgului săsesc: „Joanem Logoffeth de Zaz Sebes”¹⁰³ ori „Lugoffot Iwan von Millembach”¹⁰⁴. Chiar dacă am fi tentați să bănuim o proprietate a lui Noroceă chiar în interiorul orașului, o mărturie a lui Paul Zékely de Roșia de Secaș, din procesul ce i-a fost intentat, ne spune că: „[...] ne-am dus cu doamna Zamfira în suburbia Sebeșului și am tras în casa opusă casei Logofătului”¹⁰⁵, pasaj din care reiese cu claritate că acesta locuia în afara incintei orașului.

Încă din primele decenii ale veacului al XVI-lea în suburbia Sebeșului exista o populație românească importantă, atestată în mod indirect la 1531, căreia, Ioan Zápolya îi aduce mulțumiri pentru sprijinul oferit împotriva

---

¹⁰¹ Doamna Zamfira era de os domnesc, fiica lui Moise-Vodă al Țării Românești, fiind căsătorită de trei ori, mariaje în urma cărora a moștenit averi importante. Moare în pribegia sa în Ardeal, în anul 1580. De numele său se leagă ctitorirea mănăstirii Prislop. În ultimii săi ani de viață a locuit la Șpring, acolo unde s-a căsătorit cu al doilea soț, Stanislaw Nisowski, apropiat al lui Ioan Sigismund (vezi Kovács 1985-1986, p. 349-356).

¹⁰² *Ibidem*, p. 352.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 357.

¹⁰⁴ Meteș 1925, p. 56; Meteș 1933a, p. 38-39; Totoiu 1963, p. 415; Totoi 1964, p. 330 și nota 34; Mârza 2000, p. 302. Faptul este întărit și de mărturia iobagului Vasile Oțiu, care răspundea într-o anchetă din anul 1627 că „noi am slujit Logofătului și în Sasbeș” (Meteș 1933b, p. 98).

¹⁰⁵ Kovács 1985-1986, p. 358.

partidei habsburgice¹⁰⁶. Este vorba de suburbia *Hochstadt* (Suseni), situată la stânga râului Sebeș (**fig. 34**).

Românii din Sebeș sunt însă amintiți, în mod edificator, în documentul din 1585. Koman Tarka, David Barasaba, Opris Tiben, Opra Dobranul, Teodor Mircie (*Theodor Mirczye*), Ioan Dorka, Nicolae Rădăcină, Ioan Marcu (*Joannes Marko*), Dobra Valacha, văduva lui Muntul erau din suburbiile Sebeșului¹⁰⁷. Unii erau chiar nobili: Ioan Pan (*nobilis Jona[n] Pan*), fost vameș la Șibot, nobila doamnă Neacșa (*nobilis domina Nyaksa*), văduva boierului Frățilă din Țara Românească (*Transalpinensis*), nobila Margareta, consoarta nobilului Andrei Nicola din Hațeg, precum și nobilul Arsenie (*ex Transalpina*)¹⁰⁸. În cazul celui din urmă (*nobilis Arsenia*), precizarea *in Zaș Sebes residens*, „casa mea în Sebeș” ori „casa lui Arsenie în Sebeș” lasă deschisă discuția dacă șederea sa era în suburbie, sau dacă nu chiar în oraș¹⁰⁹. Unul dintre martori (care la momentul anchetei nu mai locuia în Sebeș) purta numele de Costea Pribeagul (*Kozta Pribék*)¹¹⁰, nume elocvent pentru destinul său în Ardeal. Tot din Sebeș ne este semnalat numele preotului român Dan (Dan popa)¹¹¹ și, prin acesta implicit, existența unei biserici românești în veacul al XVI-lea în suburbia Sebeșului¹¹², fapt sprijinit și de numărul mare al românilor atestați cel puțin la 1585, dar și de potența financiară a unora dintre ei.

Așa cum rezultă cel puțin din actul procesului Zamfirei, pribegii munteni din veacul al XVI-lea, pe lângă bogățiile deosebite deținute de unii, erau și purtători de bunuri religioase, de mare valoare. Zamfira a făcut cadou fiicei logofătului Ivan Noroceă în Sebeș o mână a Sfântului Ioan Gură de Aur (*Chrysostomus*), dar și o icoană „cu tăblii [...] foarte frumoasă, aurie”, iar logofătul mai avea degete ale sfântului Constantin, ferecate în aur,

---

¹⁰⁶ Baumann 1889, p. 83, doc. XV; Anghel 2011, p. 30, 72. Pentru istoricul și problematica suburbiilor românești, vezi discuția la Anghel 2011, p. 169-177, fig. 32.

¹⁰⁷ Kovács 1985-1986, p. 351-352, 365, 367-368, 370; *Erdély képtalan* 2006, p. 157-158 (doc. nr. 417).

¹⁰⁸ Kovács 1985-1986, p. 351, 363, 370-371.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 364, 371-372.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 351, 370, 372. Costea a fost rudă cu logofătul Noroceă, și unul dintre apropiații acestuia, fiind însărcinat să îl reprezinte pe boier la sfințirea mănăstirii Prislop de către domnița Zamfira, aducând din partea sa unele moaște, între care și degetele, ferecate în aur, ale „voievodului Sfântului Constantin” (*ibidem*, p. 360, 373; *Erdély képtalan* 2006, p. 157-158, doc. nr. 417). Numele său (Pribek Cozta) apare, în același an 1585, într-un alt caz (*ibidem*, p. 159, doc. nr. 418).

¹¹¹ Kovács 1985-1986, p. 360, 362-363, 365, 372.

¹¹² Călin Anghel apreciază că prima atestare certă a unei biserici românești la Sebeș ar veni abia la 1733, în textul conscripției clerului greco-catolic a lui Inochentie Micu-Klein (Anghel 2011, p. 36).

pe care le-a donat, la sfințire, mănăstirii Prislop¹¹³. În aceeași perioadă, în Lancrămul învecinat, alți boieri înstăriți, veniți din Muntenia, vor ridica, cândva după anul 1562, o mănăstire, devenită reședință episcopală ortodoxă sub Sava de Geoagiu, iar ulterior reședință episcopală pentru românii reformați¹¹⁴. După plecarea lui Sava din Ardeal, curtea și casa de la Lancrăm revin din nou regelui, pentru ca apoi, acestea să treacă în posesia superintendentului bisericii reformate românești, Paul Tordași, în ziua de 4 noiembrie 1570¹¹⁵.

Între numele semnalate cu prilejul procesului avem atestată și prezența maghiarilor în suburbia Sebeșului, prin Anna, *ungara*¹¹⁶; de asemenea, a italienilor, tot în anul respectiv, într-un alt document, apărând un anume Olaz János, care după nume probabil era italian, și solicita bani pentru renovarea casei sale din Sebeș¹¹⁷.

Documentul din 1585 pomeneste, de asemenea, și pe un anume Ioan Georeog (*Ioannes Geörög, graecus nationes*), grec și el din suburbiile Sebeșului, o vreme sluga logofătului Noroceă¹¹⁸. Iată, deci, că prezența grecilor la Sebeș este mai veche cu două secole decât cea atestată din alte surse. La 1785, Georg Marienburger consemna în Sebeș existența deja a 17 familii de greci, dincoace de râu¹¹⁹, deci în zona numită *Greci*. Prezența celor numiți mai mult, probabil, generic, „greci”, încă din secolul al XVI-lea, dar și numărul relativ ridicat atestat peste două secole, necesită o aplecare mai atentă asupra momentului și a condițiilor în care s-a format cartierul și azi numit *La Greci*, cuprins între canalul morii, la vest de zidurile cetății, și râul Sebeș, văzut ca fiind înființat abia în secolul al XVIII-lea¹²⁰.

Documentul ne înfățișează și prezența mai multor sârbi, ca locuitori ai suburbiei Sebeșului (*in suburbio Sebesiensis*), consemnați ca făcând parte din *natione rasciana*¹²¹. Fosta slujnică a Zamfirei, Anna Rác, era de națiune sârbă¹²². O parte a acestor sârbi părăsiseră ortodoxia, îmbrățișând „religia sașilor”, acesta fiind cazul lui Laurentiu Haláz (*rascianus*), vânzător de pește,

¹¹³ Erdélyi káptalan 2006, p. 157-158 (doc. nr. 417).

¹¹⁴ Vezi problematica mănăstirii de la Lancrăm, la Ghenescu 2013.

¹¹⁵ Baumann 1889, p. 64-65, doc. XXXIII; vezi și Ghenescu 2013, p. 334, 336.

¹¹⁶ Kovács 1985-1986, p. 368.

¹¹⁷ Erdélyi káptalan 2006, p. 149 (doc. nr. 393).

¹¹⁸ Kovács 1985-1986, p. 351, 362-363.

¹¹⁹ Sebeș. Atlas 2004, p. X.

¹²⁰ Anghel 2011, p. 35, 177.

¹²¹ Numele de „rascian” derivă din Rascia, regiune din Serbia medievală, dat între secolele XVI și XVIII îndeosebi pentru a desemna pe sârbii din părțile sudice ale Ungariei, astăzi acoperind părți ale Croației, Voivodinei, Ungariei și României.

¹²² Kovács 1985-1986, p. 351, 361.

în dreptul căruia apare *religionis saxonicae*¹²³, dar și a unor sârbi din Lancrămul învecinat, cum este cazul judeului Paulus Gaspar, *rascianus, religionis saxonicae* sau Ștefan Giurcă (Stephanus Gyurka)¹²⁴.

La începutul secolului XVI sârbii sunt prezenți deja tot mai mult în Ardeal, fiind atestați alături de Zápolya în reprimarea răscoalei lui Gheorghe Doja. Încă din anul 1481, o decizie a Dietei de la Buda îi scutea pe sârbi de la plata dijmei¹²⁵. Forțați de înaintarea turcilor, o parte din sârbii emigrați în Transilvania s-au stabilit în unele orașe, cum ar fi Alba Iulia, Sibiu sau colonia sârbă de la Orăștie, dispărută după ceva timp¹²⁶.

Ferdinand Baumann considera că primii sârbi (greșit interpretat de el ca fiind ruteni¹²⁷) ar fi fost colonizați în scaunul Sebeș după declinul demografic provocat de invazia turcească din anul 1438¹²⁸. Argumentul este dat de textul unui document din anul 1464, în care se cere ca nobilii sârbi („rasciani”) stabiliți în apropierea Sebeșului să fie scutiți de la plata impozitului¹²⁹. Nu știm dacă referirea este la sârbii din suburbia orașului sau la cei din Lancrăm, localitate unde ulterior apar noi date despre coloniștii sârbi. Același autor atrage atenția asupra faptului că sârbilor li s-a încuviințat ridicarea unei capele proprii și chiar să aibă un preot sârb. Repopularea Lancrămului, Pianului de Jos și a Răhăului a permis ținerea a câte unui preot de către aceste sate, fapt petrecut cândva spre finele veacului al XV-lea. Cert este că la data de 7 septembrie 1494, regele Vladislav al II-lea, înștiințat fiind de nemulțumirile celor din Lancrăm, solicită capitolului din Alba Iulia ca zecima să rămână preotului local¹³⁰.

Tensiunile dintre capitol, pe de o parte, Sebeș și Lancrăm, pe de altă parte, cresc în momentul în care în anul 1508, în urma unei crime comise de unii locuitori, rasciani, ai Lancrămului, căreia i-a căzut victimă un „consilier creștin” (preot), capitolul îi osândește la moarte. Judele și jurații Sebeșului refuză să pună în aplicare sentința, fapt ce atrage anatimizarea lor. Aceștia se plâng regelui, care ordonă vicarului episcopal, pe 18 decembrie 1508, să ridice afurisenia pusă asupra Sebeșului. Mâhnit de decizia regelui, vicarul ridică anatema, dar se răzbună pe lăncrânjeni, gest furios prin care le dărmă

---

¹²³ Acesta era pescar, fiind deranjat adeseori în miez de noapte de oamenii logofătului Noroce, pentru a-și cumpăra pește (*ibidem*, p. 366).

¹²⁴ *Ibidem*, p. 351, 366-367.

¹²⁵ Picot 1873, p. 41-42.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 55-56 și nota 3.

¹²⁷ Autorul folosește în textul german al lucrării atât termenul de „ruteni”, cât și pe cel de „ruși”, în documentele anexate în originalul latin fiind de fapt vorba de „rasciani”. Confuzia între „rasciani” (= sârbi) și ruteni/ruși este evidentă.

¹²⁸ Baumann 1876, p. 11.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 34-35, doc. III (anexă).

¹³⁰ Baumann 1882, p. 52, doc. XXI.

„capela” (biserica) și îi împiedică să o reclădească¹³¹. Ca o consecință, sârbii (rascianii) din Lancrăm amenință cu emigrarea. Consiliul orașului Sibiu mediază pe lângă rege, care îi ordonă „în modul cel mai sever” vicarului episcopal, la 8 iunie 1512, să permită sârbilor să își reclădească lăcașul de cult¹³². Despre situația Lancrămului din punct de vedere etnic și al situației sale economice, sugestive sunt relatările istoricului F. Baumann, care concluzionează următoarele:

„Populația săsească a Lancrămului, care deja în anul 1495 era în minoritate mare, în mizeria și suferințele secolului al XVI-lea ajunsese la un număr foarte mic, pământul era temelial lor, acum era în mâinile valahilor și rușilor [corect *rascianilor*, n.a.]¹³³”.

Nu este exclusă o legătură directă între prezența acestor comunități puternice de sârbi și români la periferia Sebeșului și mutarea episcopiei ortodoxe la Lancrăm, sub Sava de Geoagiu. Unii chiar au văzut în episcopul Sava, atestat în mănăstirea de aici după anul 1562, un sârb, urmaș al celor sosiți în zonă la începutul veacului respectiv¹³⁴.

O altă prezență sârbă, de astă dată în cetatea Sebeșului, se poate identifica în momentul pătrunderii lui Mihai Viteazul în Sebeș la 1600, unde convoacă și una dintre dietele sale transilvane. Garda sa de corp știm că a fost compusă în special din mercenari sârbi, care pentru scurt timp după moartea voievodului valah, ajunși efemer la putere, vor pustii și bisericile din cetatea Alba Iuliei¹³⁵.

Relațiile comerciale ale Sebeșului cu zona învecinată *rascianilor* erau strânse. De pildă, chiar în perioada care ne interesează, dietele din anii 1577 și 1578 stabilesc zonele unde se putea face negoț cu vitele în Ardeal, la Sebeș având dreptul să se oprească cei din Caransebeș, Lugoj și Lipova¹³⁶.

Faptul că după jumătatea secolului al XVI-lea avem atestată o lume atât de diversă în suburbia Sebeșului, ne îndeamnă să plasăm formarea acestor cartiere, cu străzile aferente, cel puțin cu un secol mai devreme.

În fine, o ultimă chestiune în legătură cu acest cimitir necunoscut se leagă de poziția unor schelete la momentul descoperirii lor. De la bun început am remarcat poziția nefirească a unora dintre ele, cum ar fi *M 2* și *M 6*, precum și a calotei craniene găsită la picioarele lui *M 6*, ori a oaselor de animale amestecate cu cele umane. Aflându-ne în aria unui cimitir ce ar

¹³¹ *Ibidem*, p. 53, doc. XXII.

¹³² Baumann 1882, p. 53, doc. XXIII.

¹³³ Baumann 1889, p. 65.

¹³⁴ Bunea 1904, p. 235-237; vezi și Ghenescu 2013, p. 333 și nota 66.

¹³⁵ Distrugând, de pildă, monumentul funerar aparținând lui Cristofor Báthory, de o rară finețe artistică, opera sculptorului olandez Wilhelm Block, „spre marea pagubă a artei” (Veress 1930, p. 304-305).

¹³⁶ Meteș 1920, p. 140.

putea fi legat de o populație slavo-vlahă (sârbă și/sau românească) astfel de abateri au fost puse în legătură cu o perioadă mai timpurie (sec. XII-XIV), de posibile practici în relație cu superstițiile despre vampiri (moroi/strigoii), așa cum este cazul necropolei medievale II de la Vajuga-Pesak, în Serbia. Atât poziția nefirească a unor schelete, dislocarea unor cranii din cimitirul respectiv (M 30, 32, 39, 97 și 109), ca și descoperirea unui cui de fier în spinarea mormântului 32 au condus spre o astfel de interpretare¹³⁷. Să fie oare pironul cu capul rotund (diferit net de cuiele forjate ale sicriilor), prezent în zona scheletului lui M 2 un argument pentru o astfel de practică și la Sebeș? De asemenea, prezența unui număr ridicat de scoici kauri în M 5, formând un mare șirag, trebuie și ele percepute prin prisma rolului protector, de talisman pe care îl aveau¹³⁸. Aceste superstiții nu erau străine nici sașilor¹³⁹, chiar la Sebeș beneficiind de astfel de exemple consemnate în veacul al XVIII-lea¹⁴⁰.

Anumite indicii privind peisajul arheologic înconjurător cimitirului ne sunt oferite de hărțile existente pentru secolele XVIII-XIX. Nu putem să nu remarcăm lățimea foarte mare, dar și neregulată, a parcelei din care provin descoperirile noastre, practic cea mai mare parcelă a cetății alături de cea aflată în colțul opus, de nord-est, aparținând lotului mănăstirii dominicane (azi franciscane). Dat fiind faptul că cimitirul sigur nu continua și spre est, în zona cercetată arheologic, indică și o limită de proprietate, deci de lot și, poate, chiar o aliniere a mormintelor în funcție de un gard aflat spre răsărit, spre proprietatea învecinată.

Lotul învecinat spre răsărit era al hanului, cunoscut în vremurile moderne sub denumirea de „Leul de Aur”. Poate cimitirul nu este străin de acesta. Unii apreciază că actuala clădire a hanului ar fi fost ridicată în secolul al XVIII-lea, având nu doar rol de han, ci și de stație de poștalie¹⁴¹. Totuși,

---

¹³⁷ Marjanović-Vujović 1986, p. 184-185, fig. 2-4.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 186-187, fig. 25/65-5.

¹³⁹ A se vedea discuții în literatura germană, pornind de la studiile chirurgului Georg Tallar, din veacul al XVIII-lea privitoare la cercetările sale din Transilvania, Banat și Țara Românească, când fenomenul captează atenția medicilor (Magyar 2002, p. 161-164; Kroner 2003, p. 73).

¹⁴⁰ În anul 1738, un călugăr franciscan anonim, călător prin Sebeș, a consemnat cu spaimă obiceiurile și superstițiile locului, povestite de preotul vârstnic din oraș, fost preot militar ajuns prin Oltenia, subiectul fiind strigoii de acolo, dar și unele practici ale sașilor (cum ar fi cea a plimbării prin cimitir a unui cal negru (germ. *Rappen*), care refuză să treacă peste mormintele strigoilor). Preotul afirmase că împușcase chiar el un astfel de strigoi (!), lucru crezut de călătorul franciscan. Superstițiile erau ceva comun zonei, tot aici fiind relatată și credința șefului poștei din Vințu de Jos, „un catolic zelos”, că era victima vrăjilor, ce i-ar fi cauzat moartea a patru cai (*Călători străini* 1997, p. 26, 209, 220-221).

¹⁴¹ *Sebeș. Atlas* 2004, p. VII.

vechimea hanului este incertă¹⁴² și, în același timp, istoria sa nu are o continuitate asigurată¹⁴³, dar în interior se observă încă, bine conservate, bolțile de factură barocă. Însă, descoperirea cea mai spectaculoasă ce vizează această clădire este cea a identificării unei ferestre bifore (**fig. 31**) și a unei ferestre simple, ambele gotice, pe latura de vest a etajului¹⁴⁴, fiind una dintre clădirile medievale conservate, cu etaj gotic, din Sebeș¹⁴⁵. În cadrul aceluiași front stradal, nu departe, o altă clădire (b-dul Lucian Blaga, nr. 24) conservă și ea un ancadrament de fereastră gotică¹⁴⁶.

Lipită spre est de clădirea atribuită hanului, se află o altă clădire cu planimetrie similară, despre care aflăm că s-ar fi ridicat în același veac¹⁴⁷ (actualmente casa parohială evanghelică) (**fig. 33**). După spusele lui Georg Marienburger, din anul 1785, acesta localiza casa parohială pe același loc cu cea de azi, imediat alături fiind locuința unui tânăr predicator¹⁴⁸. Ne interesează destinația clădirii¹⁴⁹, întrucât ea este alipită spre est clădirii hanului, iar pe o hartă din anul 1769 se observă că ele formau un lot unit din două parcele. Prin urmare, cele două edificii trebuie să fi avut un singur proprietar, în care ar trebui să îl vedem pe preotul evanghelic, care a putut deține și clădirea hanului. Spre această concluzie ne conduce și relatarea călătorului Johann Lehmann, care consemna, pentru anul 1782, faptul că parohii sași erau „cei mai strașnici negustori”, în cazul Sebeșului preotul evanghelic fiind posesorul singurului vin învechit din urbe¹⁵⁰.

Ce ne interesează acum în mod direct este faptul că, cel mai probabil, la finele Evului Mediu, de când datează și clădirea bănuțului han, aceasta

¹⁴² Pierre Lescalopier, călător prin Sebeș în anul 1574 spunea că „la 2 iulie am prânzit la Mühlbach”, fără a preciza unde anume, într-un han sau în alt loc (*Călători străini* 1970, p. 433).

¹⁴³ În vremea în care ar trebui să avem deja știri certe despre hanul „Leul de Aur”, un alt călător străin, Johann Lehmann (Cristopher Seipp), amintește, la 1788, că aici se află „un birt remarcabil” (*Călători străini* 2000, p. 617), ca apoi să pomenească „Hanul orășenesc *La mielul alb*” (*ibidem*, p. 576). Nu este exclus să fie, în fapt, în toate cazurile, același han, cu denumirea schimbată.

¹⁴⁴ Anghel 2011, p. 128, fig. IX.

¹⁴⁵ Cu toate că în spatele clădirii a fost țesută o întreagă istorie, cu mare vechime, a unui han medieval, cât și a detaliilor arhitectonice unice în peisajul clădirilor civile din Sebeș, paradoxal sau nu, clădirea nu figurează pe lista monumentelor istorice (!). Sau, altfel spus, încă o dovadă a modului în care patrimoniul sebeșan (nu) se bucură de atenția cuvenită.

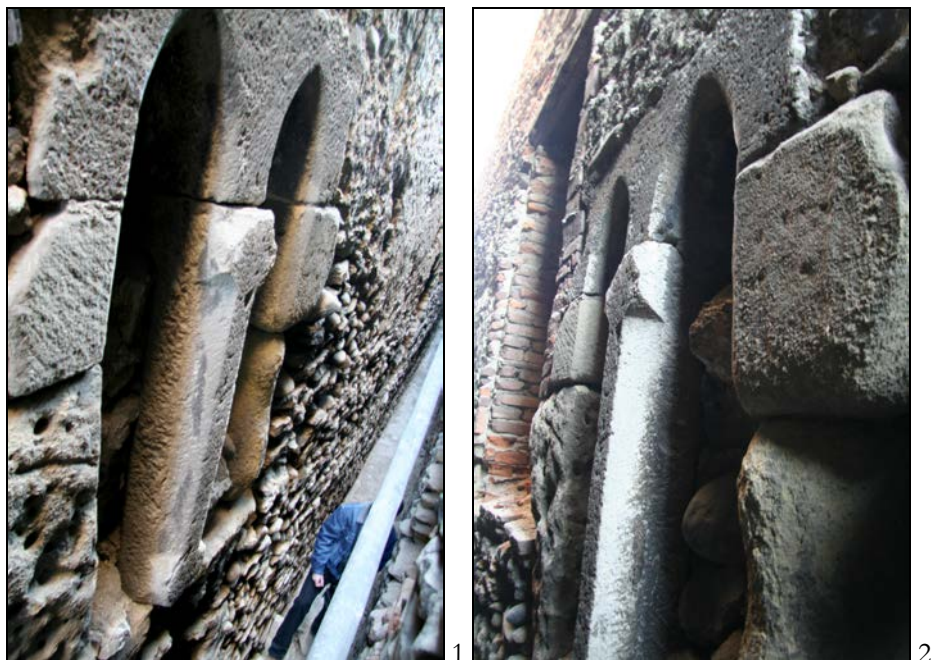
¹⁴⁶ Descoperire semnalată la Sabău-Tătar, Stanciu 1990, p. 2; vezi și Anghel 2011, p. 128.

¹⁴⁷ *Sebeș. Atlas* 2004, p. VII.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. X.

¹⁴⁹ Clădire ce conservă într-unul dintre contraforturile de nord o frumoasă spolie medievală a bisericii, mai precis o lunetă cu o scenă religioasă ce provine dintr-un portal al bisericii romanice, aflată vizavi. Piesa litică, inițial complet tencuită, a fost descoperită cu prilejul aceluiași cercetări din anul 2008, fiind prezentată în Anghel 2011, p. 127-128, fig. VIII.

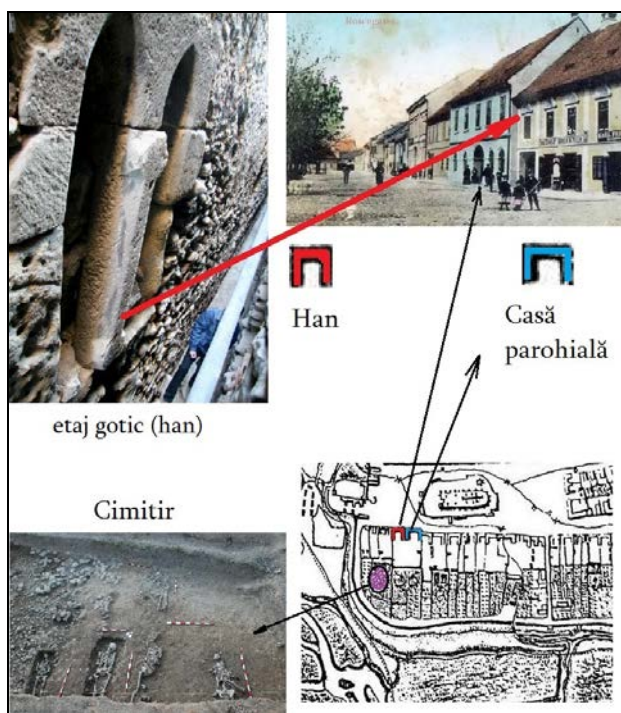
¹⁵⁰ *Călători străini* 2000, p. 576-577.

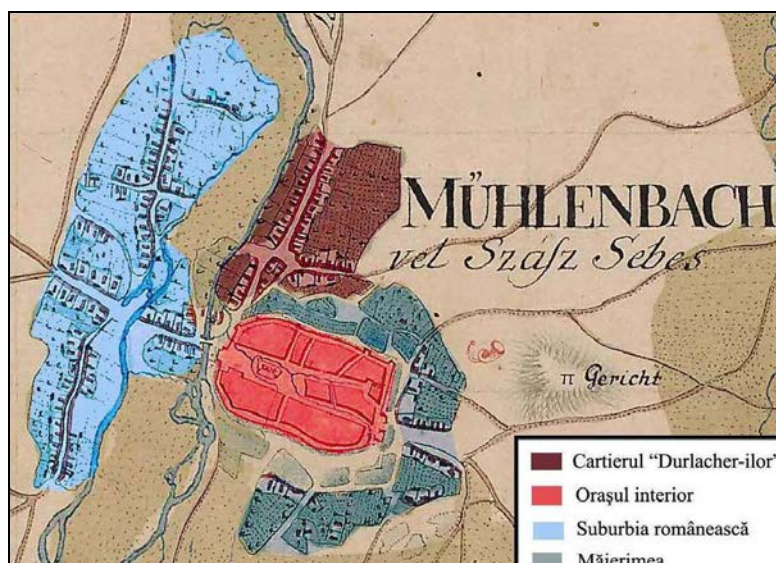
Fig. 31. Sebeș-b-dul Lucian Blaga, nr. 8. Fereastra biforă gotică târzie de pe latura vestică a etajului clădirii hanului „Leul de Aur” (foto: Radu Totoianu)

Fig. 32. Locul cimitirului, înainte de cercetarea din anul 2008 (vedere din zona hanului „Leul de Aur”; foto: Radu Totoianu)

Fig. 33. Colțul sud-vestic al cetății Sebeș, cu loturile pe care se află cimitirul cercetat arheologic, hanul și casa parohială evanghelică

Fig. 34. Orașul Sebeș și suburbiile în secolul al XVIII-lea (după Călin Anghel)

avea un etaj cu ferestre gotice orientate spre apus, ceea ce o recomandă ca o clădire de colț¹⁵¹. Prin urmare, terenul ce se deschidea spre vest, până la zidurile cetății, era neconstruit, cu toate că harta din anul 1769 ne dezvăluie încă trei loturi, cu clădiri mărunte la strada principală. Fiind vorba de un teren mult prea aproape de zidul cetății, probabil în cursul veacului al XVI-lea era un teren viran, astfel încât a putut fi destinat unui cimitir. Or, lotul aparținea, într-o ipoteză de lucru, hanului învecinat. Situație în care, cei înhumați în ineditul cimitir puteau fi chiar dintre clienții hanului, răpuși poate de boli sau acțiuni violente care au afectat de nenumărate ori cetatea Sebeșului.

Concluzii

Cercetarea arheologică de salvare de pe b-dul Lucian Blaga, nr. 6 (sediul Protopopiatului Ortodox Sebeș) vine să aducă un plus de informații puținelor date oferite de săpăturile arheologice întreprinse de-a lungul timpului în interiorul cetății Sebeșului. Deși cu o istorie bogată și monumente de certă valoare, Sebeșul medieval și premodern¹⁵² nu s-a bucurat de o atenție pe măsură în ceea ce privește potențialul patrimoniului său arheologic. Singurele cercetări arheologice au vizat, în mod special, zona bisericii evanghelice (monumentul și incinta sa) ori diferite zone din interiorul cetății. Alte cercetări, rămase inedite, au vizat arealul de pe latura de nord a incintei, unde au fost descoperite ateliere de olari datate în cursul secolelor XVI-XVII (cercetări Radu Totoianu și Dorin O. Dan).

Până în prezent, din acest sector de sud-vest al incintei orașului nu se cunoșteau date arheologice, singurele observații fiind cele legate de evoluția urbanistică. Cercetarea din anul 2008 a oferit câteva surprize privitoare la istoria burgului, și nu numai. În primul rând, descoperirea unui cimitir, necunoscut din documentele scrise, cartografice ori din tradiția locului, cimitir situat într-o zonă periferică, fără nicio legătură cu înmormântările din perimetrul unui monument religios (biserică, mănăstire). Subiectul nu ar fi unul atât de special dacă nu s-ar fi putut constata că respectivul cimitir aparține unor alogeni, pătrunși deci și înmormântați în cetatea Sebeș într-un interval ce poate fi datat larg, undeva în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Apartenența etnică a acestor alogeni, cel mai probabil ortodocși (români sau sârbi) se poate relaționa cu creșterea numerică semnificativă a acestora în suburbia Sebeșului, dar și în unele sate învecinate, cum ar fi Lancrămul¹⁵³. Pe de altă parte, nu putem exclude și ipoteza înmormântării unor călători ce puteau fi clienții hanului aflat în vecinătatea locului cimitirului, decedați aici

---

¹⁵¹ Spre aceeași opinie înclină și colegul C. Anghel (Anghel 2011, p. 128).

¹⁵² Vezi Anghel 2011.

¹⁵³ Ghenescu 2013.

și îngropați creștinește într-un posibil cimitir, mai mult sau mai puțin legal, al hanului. Această descoperire aduce în discuție o problemă care nu ar fi exclus să se repete și în cazul altor cetăți săsești transilvănene din perioada postmedievală.

În același timp, cercetarea noastră a adus pentru prima oară elemente certe ale unei locuiri a interiorului cetății în perioada arpadiană, excluzând cele legate în mod direct de bazilica romanică. Desigur, prezența unor fragmente de cazane din lut în rândul acestor descoperiri face mai puțin plauzibilă atribuirea lor coloniștilor sași, aducând în discuție, cu alte argumente, localizarea acelei „terra Siculorum terrae Sebus”.

**An Unknown Cemetery within the Fortress of Sebeș:
Archaeological Excavations in the South-Western
Corner of the Town's Curtain Wall**

(Abstract)

A rescue excavation was carried out in 2008 on the location of No. 6 Lucian Blaga Avenue (the offices of the Sebeș Orthodox Archpriesthood) providing researchers with much needed extra information to supplement the scarce archaeological data from within the Sebeș fortifications. Even though the medieval and pre-modern township of Sebeș has an important history and valuable monuments, it has not received the attention it deserves in terms of archaeological research. The only excavations carried out have concentrated on the area surrounding the Evangelical Church (the ensemble and its curtain wall), with a few other isolated areas within the town's walls being approached. Among these are the unpublished studies of an area neighbouring the northern wall, with the remains of potter's workshops dated to the sixteenth and seventeenth centuries.

To this date there is no known archaeological data from the southwestern side of the fortification, the only observations here being related to the architectural development of the town. This research, carried out in 2008, offered us a few surprises concerning the history of the township. Primary among these was the discovery of a cemetery, unmentioned in written documents, maps or the local tradition, in a remote area and with no relationship to the type of burials usually practiced around a religious monument such as a church or monastery. This cemetery consisted of seven inhumation burials, with various degrees of interference from later works. Some of the burial contexts were consistent with the presence of wooden coffins. The inventory was scarce, with the exception of Burial no. 5, belonging to a young female, 11 to 13 years of age, from which a generous inventory was recovered consisting of jewellery and garment accessories: strings of coloured glass beads (12 separate types), 73 perforated cowrie shells, 30 lead and two amber beads, a bronze ring, a silver pendant earring and two gold-plated silver cufflinks. There were also two perforated silver coins: one from the reign of Louis the Great (1342-1382), retrieved from the pelvic area, and the other, an issue from Ferdinand of Habsburg (1526-1564), placed in the mouth of the deceased. Analogies are found with the Jassy people (Jász, Iasi, later Iazyges), who inhabited the south of the former Kingdom of Hungary, as part of the Serbian or Wallachian environments.

The cemetery represents a special area of study, as it describes the inclusion of a small allochthonous community within the walls of Sebeș township dating from the second

half of the sixteenth century. The Romanian or Serbian ethnicity of these outsiders, who most likely held Orthodox beliefs, can be linked to a significant increase in their numbers observed outside the walls in local communities and neighbouring villages such as Lancrăm. A document dated 1585 illustrates the ethnic diversity of the Sebeş suburbs, mentioning numerous Romanians (Wallachs) - including some of noble rank such as Ioan Noroceă, Chancellor of Sebeş (“logofăt de Sebeş”) - along with Serbians, Hungarians, Greeks and Italians. On the other hand we cannot exclude the possibility that this small cemetery was created when clients of a nearby inn died, probably as a result of a brutal assault on the city, and were buried according to Christian ritual in this unconsecrated and less legal location. This hypothesis brings to mind the problematic nature of similar finds within the walls of other Saxon fortresses from post-medieval Transylvania.

At the same time, this study brought to light for the first time certain elements of habitation typical of the Arpadian period, in addition, of course, to those directly linked to Romanesque basilica. The presence of fragments of clay cauldrons among these discoveries makes the attribution of this habitation to Saxon colonists less plausible, bringing to the discussion new arguments for the localization of a “terra Siculorum terrae Sebus.”

Explanation of Figures

- Fig. 1.** The southwestern corner of the Sebeş fortress in a 2012 orthophotoplan (the dotted line corresponds to the town's curtain wall and the continuous line shows the archaeological excavation of 2008).
- Fig. 2.** Archaeological excavations within the Sebeş fortress overlaid on a map from 1769.
- Fig. 3.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Trench I/2008 - southern profile (1 - recent, grey-coloured vegetation layer; 2 - cultural layer, grayish-brown; 3 - compact infill layer; 4 - layer of construction debris, most likely from a demolition; 4.1 - lime deposition; 4.2 - burning layer; 5 - pipeline trench; 6 - yellow clay lentils; 7 - recent infill; 8 - gravel as bare soil).
- Fig. 4.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Trench II/2008 - southern and western profiles (1 - recent, grey-coloured vegetation layer; 2 - sand and stone lentils; 3 - dark soil deposition; 4 - riverbed stones pavement; 5 - infill layer; 6 - dark-grayish deposition, with pigmentation; 7 - grayish-brown layer; 8 - gravel as bare soil; 9 - a consistent layer of ballast; 10 - fine sand lentil; 11 - dark coloured lentils, with masonry mortar pigmentation).
- Fig. 5.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Trench III/2008 - eastern profile (1 - recent infill; 2 - grayish layer, at the base of which start the burial pits; 3 - gravel as bare soil).
- Fig. 6.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. An overview image of the research area following the insertion of new foundations and the location of Trenches I and II; an image of Trench I (2).
- Fig. 7.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Trench I - overview (1) and detail with the northern profile (2).
- Fig. 8.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Trench II - overview (1) and the western profile (2).
- Fig. 9.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Trench III/2008 - the general overlay of the cemetery.
- Fig. 10.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Trench III/2008 - detailed plan of the burials.

- Fig. 11.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Trench III - overview of the medieval cemetery with the burial pits marked out (1); and at the end of the research (2).
- Fig. 12.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. General views of the medieval cemetery.
- Fig. 13.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. General views of the medieval cemetery (1); fragment of an isolated human skull cap (2).
- Fig. 14.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Burial 1 (1); overlaid burials *M 2* and *M 6* (2).
- Fig. 15.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Burial 3 (1) and Burial 4 (2).
- Fig. 16.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Burial 5.
- Fig. 17.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Burial 5 - detail of the coin found in the pelvic area (1); detail of the bronze ring (2); details of the cowrie shell and glass beads (3-4); details of the coffin iron nails (5-6).
- Fig. 18.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Burial 5. Cowrie shell beads (1) and coloured glass and metal beads (2) forming a string around the neck of the deceased.
- Fig. 19.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Burial 5. Lead beads, some interlinked through oxidation.
- Fig. 20.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Burial 6.
- Fig. 21.** Glass (1-59, 61-80) and amber beads (60) from the inventory of burial *M 5*.
- Fig. 22.** Typology of beads from the *M 5* burial.
- Fig. 23.** Metal (1-2) and glass cufflinks with an iron hook (3) from the inventory of burial *M 5*.
- Fig. 24.** Silver earring from the inventory of burial *M 5* of the Sebeş cemetery (1a - photo; 1b - drawing) and analogies within the Balatonszabadi-Pusztatorony treasure hoard (Hungary) (2a-2b) (c-d - after Kálmán 2008).
- Fig. 25.** Bronze ring from the inventory of burial *M 5*.
- Fig. 26.** Coins from the inventory of burial *M 5*: perforated silver coin (fourteenth century) deposited in the mouth of the deceased (1); perforated silver coin (sixteenth century) found in the pelvic area (2).
- Fig. 27.** Sebeş. Skeletons with signs of violence, proof of an assault or massacre, dated to the seventeenth century and found in the Evangelical Church cemetery (after Radu Heitel).
- Fig. 28.** Elements of dental pathology (periodontitis, dental attrition, *ante mortem* dental loss, hypoplastic defects) with the individuals of Burials *M 3* (left) and *M 5* (right).
- Fig. 29.** Newly deposited bone layers (pathology), on the illium of the individual found in burial *M 7*.
- Fig. 30.** The ossuary (?) of St Jacob's chapel of the Evangelical Church, found in the year 2013 (photo by Cristian I. Popa).
- Fig. 31.** Sebeş-No. 6 Lucian Blaga Avenue. A late Gothic style twin-arched first floor window found on the western side of the Golden Lion Inn building (photo by Radu Totoianu).
- Fig. 32.** The cemetery's location, before the 2008 excavations (view from the area of the Golden Lion Inn, photo by Radu Totoianu).
- Fig. 33.** The southwest corner of the Sebeş fortress, with the allotments corresponding to the excavated cemetery, the inn and the evangelical parish house.
- Fig. 33.** The town of Sebeş and its suburbs in the eighteenth century (after Călin Anghel).
- Pl. 1.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Fragments of medieval pottery from the Arpadian period: S III ↓ 1.55 m (1, 3); S II ↓ 1.30-1.38 m (2, 6-10); *passim* (4-5).
- Pl. 1.** Sebeş-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeş*. Fragments of medieval pottery from the Arpadian period: S III ↓ 1.55 m (1, 3); S II ↓ 1.30-1.38 m (2, 6-10); *passim* (4-5).

- Pl. 2.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of medieval pottery: S II ↓ 1.30-1.38 m (3, 5, 7); S III ↓ 1.50-1.55 m (8-12, 14-15); S III *passim* (1-2, 4, 6, 13).
- Pl. 3.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of medieval pottery: S II ↓ 1.30-1.38 m (5); S III ↓ 1.50-1.55 m (1, 7); S III *passim* (2-4, 6).
- Pl. 4.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of medieval pottery: S II ↓ 1.30-1.38 m (6, 12); S III ↓ 1.50-1.55 (3, 7-8, 13); S III *passim* (1-2, 5, 9-10, 15); S III - *M 4* (4, 11, 14).
- Pl. 5.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of medieval pottery lids: S III *passim*.
- Pl. 6.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of pottery: S I ↓ 0-0.55 m (9); S I ↓ 0.50-0.90 m (7-8, 10-11); S I ↓ 0.90-1.15 m (6); S III - *M 4* (2-3); S III *passim* (1, 4-5).
- Pl. 7.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of pottery: S I ↓ 0-0.55 m (1, 3, 6-7); S I ↓ 0.50-0.90 m (4-5).
- Pl. 8.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Glass recipients (1-3), clay pipe (4), clay construction materials (5-7): S I ↓ 0-0.55 m (1); S I ↓ 0.50-0.90 m (3); S III ↓ 1.50-1.55 m (2, 4-5, 7); S III *passim* (6).
- Pl. 9.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Iron artefacts (1-2, 4-7), bronze artefacts (3) and stove tiles (8-13): S I ↓ 0-0.55 m (12); S I ↓ 0.50-0.90 m (8); S III ↓ 1.50-1.55 m (1-2, 5, 9-11); S III - in between the burials (3, 7); S III *passim* (4, 6, 13).
- Pl. 10.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Iron artefacts (1-2, 4-10) and amber bead (3): *M 2* (1-2); *M 4* (4-10); in between *M 3* and *M 5* (3).
- Pl. 11.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of pottery: S III ↓ above the gravel layer (1-3, 5-6); S III ↓ 1.40-1.50 (4-5).
- Pl. 12.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of pottery: S III ↓ above the gravel layer (3, 7-13); S III ↓ 1.40-1.50 (1-2, 4, 6); area of *M 5* (14).
- Pl. 13.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of pottery: S III ↓ above the gravel layer (3-4, 8-11, 13, 15); S III ↓ 1.40-1.50 (1-2, 6-7, 11, 14); area of *M 3* (5).
- Pl. 14.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of pottery: S III ↓ above the gravel layer (2, 5-6); S III ↓ 1.40-1.50 (1, 3-4, 7); area of *M 3* (8).
- Pl. 15.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of pottery: S III ↓ above the gravel layer (5); S III ↓ 1.40-1.50 (1-2, 4, 6); area 3 (3).
- Pl. 16.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of pottery: S I ↓ 1.20-1.30 (1-3, 4, 6); S III ↓ 1.40-1.50 (4-5); area of *M 3* (8) and *M 5* (2).
- Pl. 17.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of stove tiles (2-4) and stove crown ornaments (1): S III ↓ 1.40-1.50 (1-4).
- Pl. 18.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. Fragments of stove tiles (1-6), glass (7-8, 10-11) and porcelain ware (12-13), iron object (9): S I ↓ 1.20-1.30 (12-13); S III ↓ above the gravel layer (4); S III ↓ 1.40-1.50 (1-3, 5-8, 11); in the area of *M 5* (9).
- Pl. 19.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. S I ↓ 1.10: clay pipes (1-2), glass ware (3-4).
- Pl. 20.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. S III ↓ 1.40-1.50: iron nails from *M 5* (7, 9); *M 3* (12-15) also from the disturbed area (1-6, 8, 11, 16-19).
- Pl. 21.** Sebeș-*Protopopiatul Ortodox Român Sebeș*. S III ↓ 1.30-1.50: roofing tiles.
- Table 1.** Distribution of the studied sample of individuals based on sex and age at the time of death, along with any pathological traces identified.

Abrevieri bibliografice

- Alaiba 2002 - Ruxandra Alaiba, *Tezaurul de la Schinetea, jud. Vaslui*, în *ArhMed*, IV, 2002, p. 117-179.
- Alicu et alii 1989-1993 - Dorin Alicu, Sorin Cocîș, Adela Paki, *Raport privind cercetările arheologice efectuate în satul Micești, județul Cluj*, în *ActaMN*, 26-30, 1/2, 1989-1993, p. 495-512.
- Anghel 2011 - Călin Anghel, *Evoluția urbanistică a orașului Sebeș*, BMS, II, Sebeș, 2011.
- Baltag, Amlacher 1987-1988 - Gheorghe Baltag, Eberhard Amlacher, *Contribuții la problema continuității în zona Târnavelor*, în *AILAC*, XXVIII, 1987-1988, p. 97-138.
- Baumann 1876 - Ferdinand Baumann, *Schenkung der Stadt und Stables Mühlbach an die Bruder Johann und Andreas Pongratz*, în *PUM*, 1875/1876 (1876), p. 3-50.
- Baumann 1882 - Ferdinand Baumann, *Zur Geschichte von Mühlbach*, în *PUM*, 1881/1882 (1882), p. 1-31.
- Baumann 1889 - Ferdinand Baumann, *Zur Geschichte von Mühlbach 1526-1571*, în *PUM*, 1889, p. 3-108.
- Băjenaru, Bâltac 2000-2001 - Constantin Băjenaru, Adela Bâltac, *Depozitul de candelă din sticlă descoperit la Histria*, în *Pontica*, XXXIII-XXXIV, 2000-2001, p. 469-513.
- Bărcăcilă 1959 - Alexandru Bărcăcilă, *Monede, podoabe de metal și fragmente ceramice de la termele Drubetei și din cimitirul medieval suprapus*, în *Materiale*, V, 1959, p. 769-794.
- Benkő 1992 - Elek Benkő, *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*, Budapest, 1992.
- Benkő et alii 1997 - Elek Benkő, István Demeter, Attila Székely, *Középkori mezőváros a Székegyföldön*, Erdélyi Tudományos Füzetek, 223, Cluj-Napoca, 1997.
- Bielich, Čurný 2009 - Mário Bielich, Marián Čurný, *Pipe Finds from Nitra and Nitra Pipe Production*, în Jaromír Žegklitz (ed.), *Studies in Post-Medieval Archaeology. 3. Post-Medieval Ceramics. Production, Assortment, Usage*, Prague, 2009, p. 337-362.
- Blăjan 1990-1993 - Mihai Blăjan, *Monedele descoperite în cimitirul feudal timpuriu (sec. XI) de la Alba Iulia-str. Vinătorilor (1979-1980)*, în *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993, p. 273-292.
- Buikstra, Ubelaker 1994 - Jane E. Buikstra, Douglas H. Ubelaker (eds), *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Arkansas Archaeological Survey Research Series, 44, 1994.
- Bunea 1904 - Augustin Bunea, *Ierarhia Românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, 1904.
- Bunta 1971 - Magdalena Bunta, *Faianța habană din Transilvania*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 220-238.
- Călători străini 1970 - Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, București, 1970.

- Călători străini* 1973 - Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, București, 1973.
- Călători străini* 1976 - M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru (coord.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, 1976.
- Călători străini* 1997 - Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, *Călători străini despre Țările Române*, vol. X/I, București, 1997.
- Călători străini* 2000 - Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, *Călători străini despre Țările Române*, vol. X/I, București, 2000.
- Chițescu et alii 1982 - Lucian Chițescu, Tudor Papasima, Petre Vlădilă, Venera Rădulescu, Anca Păunescu, *Cercetările arheologice de la Pina Pietrii (Orașul de Floci), jud. Ialomița*, în *CArB*, V, 1982, p. 129-158.
- Dan 1998 - Dorin O. Dan, *Contribuții la cunoașterea rolului politic al Sebeșului (sec. XIV-XIX)*, în *Apulum*, XXXV, 1998, p. 301-325.
- Erdély káptalan* 2006 - Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke (ed.), *Az Erdély káptalan Jegyzőkönyvei 1222-1599*, Kolozsvár, 2006.
- Ghenescu 2009 - Ovidiu Ghenescu, *Materiale arheologice medievale din colecția „Dorin Vlad” provenite de la Loman (com. Săsciori, jud. Alba)*, în *Terra Sebus*, 1, 2009, p. 119-140.
- Ghenescu 2013 - Ovidiu Ghenescu, *Ctitorii mănăstirii din Lancrăm (sec. XVI)*, în *Terra Sebus*, 5, 2013, p. 327-339.
- Gilchrist 2008 - Roberta Gilchrist, *Magic for the Dead? The Archaeology of Magic in Later Medieval Burials*, în *MedievArchaeol*, 52, 2008, p. 119-159.
- Grancea 2008 - Mihaela Grancea, *Apariția cimitirului municipal transilvănean în contextul urbanizării moderne*, în *SUCH*, 5, 2008, p. 147-156.
- Gruia 2012 - Ana-Maria Gruia, *Pipele de la Reghin*, în *Apulum*, XLIX, series Historia & Patrimonium, 2012, p. 259-280.
- Gruia 2013 - Ana-Maria Gruia, *The Gift of Vice: Pipes and the Habit of Smoking in Early Modern Transylvania*, Cluj-Napoca, 2013.
- Gyürky 1984 - Katalin H. Gyürky, *A 14. század üvegépüisai a budai régészeti leletanyagban*, în *BpRég*, XXVI, 1984, p. 49-62.
- Gyürky 1986a - Katalin H. Gyürky, *Az üveg. Katalógus*, Monumenta Historica Budapestiensia, Budapest, [1986].
- Gyürky 1986b - Katalin H. Gyürky, *The Use of Glass in Medieval Hungary*, în *JGlassStud*, 28, 1986, p. 70-81.
- Heitel 1964 - Radu Heitel, *Monumente medievale din Sebeș-Alba*, București, 1964.
- Horedt 1943 - Kurt Horedt, *Funde der Völkerwanderungszeit aus Siebenbürgen*, în *AISC*, IV (1941-1943), 1943, p. 163-179.
- Horedt 1986 - Kurt Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.
- Horedt 1952 - Kurt Horedt, *Șantierul „Așezări slave în județele Mureș și Cluj”*, în *SCIV*, III, 1952, p. 311-348.
- Horedt et alii 1967 - Kurt Horedt, Ion Berciu, Alexandru Popa, Iuliu Paul, Ioan Raica, *Săpăturile arheologice de la Răbău și Sebeș*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 11-27.
- Iambor, Matei 1979 - Petre Iambor, Ștefan Matei, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur (sec. IX-XIV)*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 599-620.

- Kálmán 2008 - Magyar Kálmán, *Balatonszabadi-Pusztatorony (Somogy megye) régészeti kutatása II. A 16. századi kincslelet*, în *SMK*, 18, 2008, p. 235-250.
- Kalmar-Maxim 1987-1988 - Zoia Kalmar-Maxim, *Săpăturile arheologice de salvare de la Plăiești și Stejeriș*, în *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, p. 1047-1063.
- Korek 1989-1990 - József Korek, *A zombor-bükkszállási 17. századi temető sírleletei*, în *MFME*, 1, 1989-1990, p. 181-202.
- Kovács 1985-1986 - Andrei Kovács, *Date privind viața Zamfirei, fiica lui Moise-Vodă*, în *AILAC*, XXVII, 1985-1986, p. 349-374.
- Kroner 2003 - Michael Kroner, *Gab es Vampir-Glauben bei den Sachsen?*, în *ZfSL*, 26, 2003, 1, p. 73.
- Magyar 2002 - László András Magyar, *Über die siebenbürgische Vampir-Krankheit. Ein Bericht des deutschen Chirurgen Georg Tallar aus dem Jahr 1755*, în *ZfLS*, 25, 2002, 2, p. 161-164.
- Marcu Istrate 2002 - Daniela Marcu Istrate, *Cable medievale din colecția Muzeului din Sebeș (sec. XV-XVI)*, în Marius Porumb, Aurel Chiriac (coord.), *Sub zodia Vătășianu. Studii de istoria artei*, Cluj-Napoca, 2002, p. 87-94.
- Marcu Istrate 2004 - Daniela Marcu Istrate, *Cable din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj-Napoca, 2004.
- Marcu Istrate 2008 - Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică „Sfântul Mihail” și Palatul Episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000-2002)*, Alba Iulia, 2008.
- Marcu Istrate, Istrate 2005 - Daniela Marcu Istrate, Angel Istrate, *Morminte cu nișă cefalică descoperite la Alba Iulia (sec. XII-XIII). Contribuții privind istoria oaspeților occidentali în Transilvania*, în Zeno K. Pinter, Ioan M. Țiplic, Maria E. Țiplic (coord.), *Relații interetnice în Transilvania (sec. VI-XIII)*, BS, XII, Sibiu, 2005, p. 229-244.
- Marcu Istrate, Pascu 2008 - Daniela Marcu Istrate, Ioan F. Pascu, *Biserica Cuvioasa Paraschiva din Mesentea*, în *Terra Sebus*, 2, 2010, p. 177-218.
- Marjanović-Vujović 1986 - Gordana Marjanović-Vujović, *Vajuga-Pesak. La necropole medievale II*, în *CPF*, III, 1986, p. 184-222.
- Mârza 2000 - Radu Mârza, *Public și privat la sfârșitul secolului al XVI-lea. Logofătul Ivan Noroce și fiica sa Velica - contemporanii lui Mihai Viteazul*, în *RB*, XIV, 2000, p. 300-310.
- Meindl et alii 1985 - Richard S. Meindl, Owen C. Lovejoy, Robert P. Mensforth, Robert A. Walker, *A Revised Method of Age Determination Using the Os Pubis, with a Review and Tests of Accuracy of Other Current Methods of Pubic Symphyseal Aging*, în *AJPA*, 68, 1985, 1, p. 29-45.
- Mester 2010 - Edit Mester, *Üvegműveseg a középkorban és a kora újkorban*, în Elek Benkő, Gyöngyi, Kovács (ed.), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*, vol. I, Budapest, 2010, p. 643-675.
- Meteș 1920 - Ștefan Meteș, *Relațiile comerciale ale Țerii-Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea*, Sighișoara, 1920.
- Meteș 1925 - Ștefan Meteș, *Moșiile Domnilor și boierilor din Țerile române în Ardeal și Ungaria*, Arad, 1925.

- Metes 1933a - Ștefan Metes, *Moșia ardeleană: Cetea a logofătului Ioan din Pitești și iobagii săi. După o anchetă din 1627*, în *Societatea de mâine*, 2 (februarie), 1933, p. 38-39.
- Metes 1933b - Ștefan Metes, *Moșia ardeleană: Cetea a logofătului Ioan din Pitești și iobagii săi. După o anchetă din 1627*, în *Societatea de mâine*, 5 (mai), 1933, p. 97-98.
- Munteanu Beșliu 1989 - Petre Munteanu Beșliu, *Vechi monumente medievale românești din vatra satului Săliște (județul Sibiu)*, în *RMM-MLA*, 2, 1989, p. 14-21.
- Nagy 2001 - Zoltán Nagy, *Dunántúli cseréppipa készítő műhelyek és termékeik a XIX. Században*, *Fontes Castriferriensis*, 1, Szombathely, 2001.
- Olteanu et alii 2006 - Ștefan Olteanu, Nina Grigore, Ionuț Adamescu, Călin Hoinărescu, *Gherghița, com. Gherghița, jud. Prabova. Punct: Velcovici*, în *CCA. Campania 2005*, Constanța, 2006, p. 167-168.
- Păunescu 1996 - Anca Păunescu, *Inele sigilare descoperite la Pina Petri (Orașul de Floci) județul Ialomița*, în *CN*, VII, 1996, p. 233-236.
- Phenice 1969 - Terrell W. Phenice, *A Newly Developed Visual Method of Sexing the os Pubis*, în *AJPA*, 30, 1969, p. 297-301.
- Picot 1873 - Emile Picot, *Les Serbes de Hongrie: leur histoire, leurs privilèges, leur église, leur état politique et social*, Prague, 1873.
- Pinter 2005 - Zeno K. Pinter, *Transilvania*, în *Elenchus Fontium Historiae Urbanae. Quem edendum curaverunt Paul Niedermaier, Volumen Tertius Pars Tertia, quam ediderunt Gheorghe I. Cantacuzino, Stela Cheptea, Oana Damian, Mircea D. Matei, Zeno-Karl Pinter*, București, 2005, p. 103-105, 200-202.
- Popa 1999 - Cristian Ioan Popa, *Cercetări de teren în centrul și sud-vestul Transilvaniei (I)*, în *BCȘS*, 5, 1999, p. 107-146.
- Popa, Ghenescu 2011 - Cristian I. Popa, Ovidiu Ghenescu, *Cercetări arheologice pe latura de nord a fortificației bisericii evanghelice din Sebeș (2006)*, în *Terra Sebus*, 3, 2011, p. 229-269.
- Popa, Simina 2004 - Cristian I. Popa, *Cercetări arheologice la Lancrăm-„Glod”*, Alba Iulia, 2004.
- Popa, Ștefănescu 1980 - Radu Popa, Radu Ștefănescu, *Șantierul arheologic Ungra, jud. Brașov*, în *Materiale*, XIV, Tulcea, 1980, p. 496-503.
- Popa, Totoianu 2001 - Cristian I. Popa, Radu Totoianu, *Date noi asupra locurilor umane de la Sebeș-Podul Pripocului (jud. Alba)*, în *PA*, I, 2001, p. 33-54.
- Rusu 1995 - Adrian A. Rusu, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale și documente arheologice*, în *EphNap*, V, 1995, p. 301-330.
- Rusu 2008 - Adrian A. Rusu, *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj-Napoca, 2008.
- Sabău-Tătar, Stanciu 1990 - Mircea Sabău-Tătar, Lucian Stanciu, *Unele considerații privind evoluția arhitectural-urbanistică și de punere în valoare a rezervației de arhitectură din orașul Sebeș*, în *Porțile Cetății*, 3, 1990, p. 2.
- Salontai 2002 - Mihaela Sanda Salontai, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Cluj-Napoca, 2002.
- Schaefer et alii 2009 - Maureen Schaefer, Sue Black, Louis Scheuer, *Juvenile Osteology: A Laboratory and Field Manual*, London, 2009.

- Sebeș, Atlas* 2004 - Paul Niedermaier, Judit Pál, Zeno-Karl Pinter, Mihaela-Sanda Salontai, *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România*, vol. III, fascicula 2, București, 2004.
- Selmeczi 1992 - László Selmeczi, *A négyszállási I. számú Jász temető*, Budapest, 1992.
- Simina 1996 - Nicolae M. Simina, *Descoperiri aparținând feudalismului timpuriu la Tărtăria (jud. Alba)*, în *BCȘS*, 2, 1996, p. 155-161.
- Simina 2000a - Nicolae M. Simina, *Sebeș, jud. Alba. Punct: str. Mihai Viteazul nr. 37 („Casa Holeanca”)*, în *CCA. Campania 1999*, Deva, 2000, p. 92.
- Simina 2000b - Nicolae M. Simina, *Sebeș, jud. Alba. Punct: str. Mioriței nr. 2*, în *CCA. Campania 1999*, Deva, 2000, p. 92-93.
- Simina 2000c - Nicolae M. Simina, *Cetatea din Călnic (jud. Alba) (Considerații pe marginea cercetării arheologice)*, în *ArhMed*, III, 2000, p. 95-115.
- Simina 2001 - Nicolae M. Simina, *Sebeș, jud. Alba. Punct: str. I. L. Caragiale, nr. 12*, în *CCA. Campania 2000*, Suceava, 2001, p. 224.
- Simina 2002 - Nicolae M. Simina, *Considerații asupra mormintelor medievale timpurii descoperite în anul 1865 la Sebeș (jud. Alba)*, în *ArhMed*, 4, 2002, p. 47-58.
- Simina 2007 - Nicolae M. Simina, *Sondaje arheologice în perimetrul orașului Sebeș*, în *ArhMed*, VI, 2006 (2007), p. 57-80.
- Totoi 1964 - Georgeta Totoi, *Date noi în legătură cu Logofătul Ivan Noroceă din Pitești*, în *Apulum*, V, 1964, p. 323-345.
- Totoiu 1963 - Georgeta Totoiu, *Rolul logofătului Ivan Noroceă în viața politică a țărilor române în a doua jumătate a sec. al XVI-lea*, în *StRI*, 2, 1963, p. 409-428.
- Țânțăreanu, Mirea 2005 - Ecaterina Țânțăreanu, Pavel Mirea, *Cercetările arheologice din incinta fostei mănăstiri Aluniș-Plăvicieni, jud. Teleorman*, în *Argesis*, XIV, 2005, p. 243-257.
- Urduzia 2015 - Claudia Urduzia, *Căldări de lut descoperite în așezarea medievală de la Miercurea Băi-Cunța (jud. Sibiu)*, în Ioan M. Țiplic (ed.), *Oameni și comunități în jurul Carpaților*, Cluj-Napoca, 2015, p. 63-71.
- Vercellotti et alii 2009 - Giuseppe Vercellotti, Amanda M. Agnew, Hedy M. Justus, Paul W. Sciulli, *Stature Estimation in an Early Medieval (XI-XII c.) Polish Population: Testing the Accuracy of Regression Equations in a Bioarchaeological Sample*, în *AJPA*, 140, 2009, p. 135-142.
- Veress 1929 - Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I, *Acte și scrisori (1527-1572)*, București, 1929.
- Veress 1930 - Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. II, *Acte și scrisori (1573-1584)*, București, 1930.
- Vlassa et alii 1966 - Nicolae Vlassa, Mircea Rusu, Dumitru Protase, Kurt Horedt, *Săpăturile arheologice de la Iernut*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 399-410.
- Unger 1997 - Emil Unger, *Magyar éremhatározó I*, Budapest, 1997.
- Unger 2000 - Emil Unger, *Magyar éremhatározó II*, Budapest, 2000.
- Wicker 2003 - Erika Wicker, *Adatok a bódoltság kori délszlávok temetkezési szokásaihoz*, în *Cumania*, 19, 2003, p. 19-84.

- Wicker 2006 - Erika Wicker, *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában*, teză de doctorat, Universitatea Eötvös Loránd, Budapesta, 2006.
- Wicker, Kőhegy 2002 - Erika Wicker, Mihály Kőhegy, *A katymári XVI-XVII. Századi rác temető*, în *Cumania*, 18, 2002, p. 5-94.
- Walker *et alii* 2009 - Phillip L. Walker, Rhonda R. Bathurst, Rebecca Richman, Thor Gjerdrum, Valerie A. Andrushko, *The Causes of Porotic Hyperostosis and Cribra Orbitalia: A Reappraisal of the Iron-Deficiency-Anemia Hypothesis*, în *AJPA*, 139, 2009, p. 109-125.
- White *et alii* 2012 - Tim D. White, Michael T. Black, Pieter A. Folkens, *Human Osteology*, Oxford, 2012.

Cuvinte-cheie: cetate Sebeș, cimitir, sârbi, perioada arpadiană, Ev Mediu, epocă modernă, Sebus, scoici kauri.

Keywords: Sebeș fortress, cemetery, Serbs, Arpadian period, Middle Ages, Sebus, cowrie shell.

IDENTITATEA REGIONALĂ ȘI UNIRILE STĂRILOR PRIVILEGIATE ARDELENE ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XV-LEA

Cosmin POPA-GORJANU*

În lucrările anterioare în care am analizat manifestările identității regionale ale nobilimii ardeleni am atins și problema raporturilor dintre cele trei stări privilegiate ale Transilvaniei la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea¹. Manifestările identității regionale în cazul nobililor ardeleni au constat din acțiuni care au urmărit obținerea unor reglementări scrise ale unor privilegii sau avantaje pentru membrii stării lor. În deceniile finale ale secolului al XIV-lea însă, am putut observa numărul redus de privilegii acordate comunității nobililor și creșterea numărului de hotărâri regale emise la solicitarea comunității sașilor și a reprezentanților episcopiei sau capitlului din Alba Iulia. Deceniul al patrulea al secolului al XV-lea a adus actele cunoscute de multă vreme în istoriografie, și anume cele de unire frățască a celor trei stări privilegiate ardeleni. În acest studiu vom continua analiza manifestărilor identității regionale pe parcursul primei jumătăți a secolului al XV-lea și momentele în care membrii stărilor ardeleni au articulat propriile lor soluții sau aspirații. Acestea nu se limitează numai la contactele dintre cele trei stări privilegiate, care, așa cum vom vedea, au fost rarissime. Momente semnificative ale manifestării identității regionale au fost reprezentate chiar de cele două înțelegeri încheiate între țărani răsculați și nobili în iulie și octombrie 1437 și de elaborarea actelor de unire de la Căpâlna și Turda. Analiza actelor a scos la iveală ezitățile membrilor stărilor în a face pasul în direcția reglementării de jos în sus a colaborării dintre ele și explică într-un fel progresul foarte lent al consolidării identității regionale a celor trei stări ardeleni, cu alte cuvinte, recunoașterea intereselor comune și construirea instrumentelor de colaborare intraregională.

Momentele identificate prin examinarea materialului documentar publicat în colecțiile de documente referitoare la sași au sugerat câteva observații generale. Deși de la sfârșitul deceniului al doilea al secolului al XV-lea otomanii amenințau în mod real părțile sudice ale Transilvaniei, precum Hațegul și zona Brașovului, măsurile de organizare militară au rămas în

---

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: cosminpg@uab.ro.

¹ Popa-Gorjanu 2011; Popa-Gorjanu 2015, p. 301-302.

continuare în competența monarhului și a marilor demnitari laici și eclesiastici, în colaborare cu reprezentanții autorităților brașovene sau sibiene. Unele dintre reglementările emise de regele Sigismund de Luxemburg au fost solicitate de sași sau de reprezentanți ai clerului, dar prevederile acelor decrete angajau obligații juridice și pentru nobili. Mecanismul de luare a deciziilor care afecta nu numai una din stările privilegiate ardeleni, consta din prezentarea unor plângeri monarhului în numele unei comunități privilegiate, urmate de emiterea diplomei regale care reglementa situațiile, obligațiile sau procedurile pe care regele și consilierii săi le găseau potrivite.

Nu există niciun indiciu că inițierea procesului de reglementare a raporturilor dintre cele trei stări în problemele ridicate de plângeri a fost rezultatul unor contacte sau a unei coordonări a reprezentanților stărilor. Mai mult, comparând și această perioadă cu cea cuprinsă între 1324 și 1366, se poate observa rolul aproape pasiv al comunității nobililor ardeleni, care, nu pare să fi inițiat nicio acțiune colectivă. În schimb, abundă ordinele regale care au dispus măsuri de reparație sau de protejare a intereselor comunității sașilor ardeleni, fie în ansamblu, fie ca răspuns al unor cereri solicitate din diferitele orașe libere regale, ca Sibiu, Brașov, Cluj, Bistrița ori chiar târguri precum Rupea. În acest articol doresc să extind analiza comportamentului purtătorilor conștiinței regionale la perioada încheierii primelor înțelegeri de unire între reprezentanții nobililor, sașilor și secuilor. O observație importantă care se desprinde din examinarea izvoarelor este că raporturile dintre cele trei stări ardeleni au fost în mod constant mediate de rege și de marii dregători din provincie, voievozii, vicevoievozii, comiții secuilor sau de episcopul Transilvaniei. Solicitățile sau plângerile uneia din cele trei stări nu au fost îndreptate direct către reprezentanții celorlalte stări, ci autorității centrale, de la care de obicei pornesc inițiativele de reglementare sau poruncile către autoritățile provinciale, cuprinzând măsurile de urmat.

Încheierea actelor de unire a stărilor a fost precipitată de evenimentele din vara anului 1437 și au indicat drept obiectiv ajutorul militar reciproc pe care trebuiau să și-l acorde nobilii, sașii și secuii pentru înfrângerea rebeliunii iobagilor sau pentru respingerea atacurilor otomane. Acordarea sprijinului armat uneia dintre cele trei stări sau colaborarea celor trei stări în acțiuni militare combinate a făcut obiectul a cel puțin cinci dispoziții oficiale înainte de 1437 și, anume, în 1417, 1426, 1430, 1433 și 1436. Anumite situații, cum ar fi problemaarendării dijmelor sau libertatea iobagilor de a părăsi domeniile stăpânilor după achitarea obligațiilor lor, care deși primiseră rezolvări prin intermediul unor reglementări din anii 1391 și 1394, au revenit. De asemenea, problemele legate de actele de violență comise de locuitorii comitatelor în dauna sașilor din cele șapte scaune au necesitat cel puțin două tentative de rezolvare din partea regelui Sigismund, în anii 1419 și 1429.

Așa cum am prezentat în studiul precedent, în 21 martie 1391, aflat la Sibiu, regele Sigismund a răspuns unei plângeri făcute în numele sașilor cu privire la dificultățile urmăririi locuitorilor din comitate, obligând pe nobili să acorde concursul lor la prinderea celor vinovați de acte reprobabile². În 22 mai 1419, la cererea sașilor ardeleni, regele Sigismund porunca tuturor nobililor și slujbașilor din Transilvania să-i asiste pe sași, atunci când li se va solicita, la prinderea, judecarea și pedepsirea răufăcătorilor. Scrisoarea regală menționa nu numai pe nobili, ci și pe oamenii de oricare stare, orașeni, locuitori ai satelor libere și magistrații acestora, juzi și primari. Plângerea fusese făcută de reprezentanții celor șapte scaune săsești cu privire la înmulțirea cazurilor de locuitori ai comitatelor, nobili și nenobili, care săvârșeau furturi și jafuri, precum și arestări, vătămări și crime în dauna sașilor³. Scrisoarea regelui informa chiar despre nobili care îi îndemnaseră pe dependenții lor la astfel de fapte. Pentru a eradica această situație, regele decretase că atunci când sașii, oamenii ori familiarii lor sau oricine dintre ei, îi vor afla pe hoți sau tâlhari în ținuturile, domeniile sau teritoriile aflate sub jurisdicția nobililor, atunci nobilii să le dea ajutor și sprijin la prinderea acelor numaidecât⁴. Mai mult, regele îi autoriza pe nobili să judece și să pedepsească pe fiecare dintre cei prinși potrivit legii, fără ca voievodul, vicevoievodul sau comiții de comitate aflați în funcție să poată ridica vreo opreliște⁵. Împuternicirea regală acordată nobililor pentru eficientizarea prinderii, judecării și condamnării celor vinovați echivala cu acordarea unor atribuții care aparținuseră în mod tradițional comiților de comitat și vicevoievodului⁶. Porunca regală a fost însă emisă cu consultarea voievodului Nicolae Csáki, așa cum atestă notația *Relatio Nicolai Chaak vaivodae*, aflată lângă sigiliu⁷. Modul

² Popa-Gorjanu 2015, p. 304-305.

³ Gündisch 1937, p. 87. „[...] *quomodo quamplures forent homines in vestris tenutis, possessionibus, officiolatibus ac vestri in medio residentes, nobiles et ignobiles, qui sinistro ducti consilio ipsis et ad ipsos pertinentibus spolia, furticia et alia maleficorum genera latronum more et furum praedetentiones, mutilationes et interreptiones hominum crebris vicibus commisissent et committerent incessanter, nostri regii culminis in displicentiam scandalumque e periclitationem eorundem Saxonum non modicam*”.

⁴ *Ibidem*. „[...] *igitur fidelitati vestrae universitatis et vestrum cuiuslibet firmissimo nostro regio damus sub edicto, omnino aliter habere nolentes, quatenus habita praesentium notitia a modo et in posterum, dum et quando per eosdem nostros fideles Saxones, homines et familiares eorum aut alterum ipsorum huiusmodi malefactores, fures et latrones in praescriptis vestris tenutis, possessionibus et officiolatibus ac vestri in medio reperiri potuerint vosque superinde requisiti fueritis ex tunc mox et in continenti ampliori nostro mandato superinde nullatenus expectato eisdem auxilio et subsidio vestris assistendo captivari [...]*”.

⁵ *Ibidem*. „[...] *captosque secundum eorum legitimas comprobationes, quemlibet exigentibus suis demeritis licita poena puniri et condemnari facere debeatis, contradictione vaivodae vel vicevaivodae necnon comitum vestrorum parochialium constitutorum et pro tempore constituendorum penitus non obstante, sub auctoritate et potestate nostrae maiestatis, praesentibus vobis in hac parte attributa mediante*”.

⁶ Engel 2006, p. 244-245.

⁷ Gündisch 1937, p. 87.

de punere în aplicare a acestui edict regal nu poate fi verificat în această etapă a cercetării, însă persistența unor probleme din această sferă a relațiilor dintre nobili și sași, precum și nevoia intervenției regale printr-o nouă reglementare, sugerează o eficiență redusă a edictului.

Zece ani mai târziu, sașii din cele șapte scaune făceau o nouă plângere legată de săvârșirea unor fapte de violență împotriva lor, de locuitorii comitatelor. În 29 decembrie 1429, regele Sigismund scria lui Ladislau Csáki, voievodul Transilvaniei, să judece pe iobagii și oamenii nobililor și ai altor stăpâni de domenii care comiseseră acte de violență împotriva sașilor din cele șapte scaune. Scrisoarea regală enumeră jafuri, incendieri de locuințe, vătămări, crime, amenințări, cotropiri, sustrageri de bunuri, tulburări ale morilor și bisericilor⁸. Voievodul trebuia să stabilească locul și sorocul la care sașii din cele șapte scaune și nobilii din părțile ardeleni, precum și oamenii și iobagii lor, trebuiau să vină la tribunalul voievodului pentru judecarea faptelor. Referirea pentru această hotărâre a fost făcută de vicevoievodul Lorand Lépes. Însărcinarea voievodului cu organizarea tribunalului pentru rezolvarea pe cale juridică a conflictelor dintre sași, pe de-o parte, și nobili și alte categorii de stăpâni de pământ, pe de altă parte, sugerează că edictul din 1419 a avut o eficiență limitată, iar o serie de tensiuni între membrii celor două stări nu puteau fi rezolvate prin colaborarea nobililor la prinderea, judecarea și condamnarea răufăcătorilor reclamați de sași. Observația care se poate desprinde din această persistență a ineficienței soluțiilor oferite în anii 1391, 1419 și 1429 este că funcționarea ariilor jurisdicționale autonome, respectiv a comitatelor și a scaunelor, a continuat să reprezinte o sursă de tensiune între purtătorii conștiinței regionale. Ceea ce trebuie de asemenea remarcat, este lipsa unor inițiative locale de soluționare și reflexul apelării la autoritatea centrală pentru sprijinirea părții care se considera lezată, respectiv a sașilor.

Documentele din acei ani indică nu numai acte de violență între locuitorii comitatelor și cei din scaunele săsești. În anii 1430 și 1436, secuii erau acuzați de acțiuni vătămătoare comise împotriva nobililor și a sașilor. În 19 iulie 1430, regele Sigismund îl informa pe voievodul Ladislau Csáki că secuii se răzvrătiseră (*elatis cornibus superbiae et cervicibus proterviae extensis*) și distruseseră prin incendiere mai multe sate ale nobililor, pe care, ulterior, după

---

⁸ *Ibidem*, p. 395. „[...] quomodo nonnulli forent populi et iobagiones nobilium et alterius status possessionatorum hominum predictarum partium nostrarum Transsiluanarum, qui ipsos nostros Saxones dictarum septem sedium Saxonicarum his novissime transactis temporibus per nonnulla incendia seu domorum combustiones hominumque verberationes seu interemptiones, spoliaciones, invasiones, minarum impositiones, rerum et bonorum ipsorum subtractiones, ecclesiarumque et molendinorum disruptiones et abolitiones, necnon aliarum diversarum iniuriarum ac damnorum et nocumentorum illationes impedivissent, molestassent, aggravassent, perturbare et damnificare non cessarent etiam de praesenti, in ipsorum Saxonum nostrorum grande praeiudicium detrimentumque et periculum iacturam manifestam”.

ștergerea semnelor de hotar, le ocupaseră. Regele înstruise pe comiții secuilor Ioan și Mihail Jakcs de Cășeu să ancheteze știrile despre faptele respective și să-i prindă și judece pe cei responsabili. Întrucât se aștepta ca secuii să opună rezistență, regele porunca voievodului ca împreună cu toți oamenii săi și cu sașii care primiseră un mandat din partea regelui, să fie pregătiți să acorde de îndată și fără întârziere sprijin comiților secuilor pentru reprimarea *dictorum Siculorum protervia et rebellione*⁹. Distrugerea unor proprietăți nobiliare nu a generat nici în cazul nobililor inițierea unor contacte cu comunitatea secuilor, ci soluționarea a fost căutată tot prin intermediul autorității regale care a însărcinat pe comiții secuilor cu anchetarea și tragerea la răspundere a vinovaților pe cale juridică. Având în vedere punctul principal al actelor de unire ale stărilor din 1437 și 1438, trebuie să observăm și implicarea sașilor și a voievodului Transilvaniei în acordarea sprijinului militar pentru reprimarea eventualei opoziții a secuilor față de ancheta comiților secuilor.

Următorul caz este menționat în 22 ianuarie 1436, când regele Sigismund porunca comitelui secuilor Mihail Jakcs de Cășeu să ancheteze și să pedepsească pe secuii care comiseseră acte de violență, vătămări și prădăciuni împotriva sașilor din Rupea. Monarhul atrăgea atenția comitelui că avea datoria de a-i proteja și apăra pe sași, iar dacă-i va favoriza pe secuii și nu ar pune în aplicare dispoziția regală, comitele însuși urma să fie pedepsit¹⁰.

O altă problemă care a revenit în prim-planul preocupărilor regelui Sigismund a fost cea a uzurpării strănerii dijmelor episcopului Transilvaniei de către nobilii ardeleni. Această chestiune făcuse obiectul unei reglementări adoptate de nobili împreună cu voievodul, vicevoievodul și episcopul Transilvaniei, la 4 mai 1394, la Sântimbru, ca urmare a unui mandat regal care solicitase părților să rezolve problema reclamată de reprezentanții episcopiei¹¹. Se pare că în cele aproape patru decenii care s-au scurs până în 1432, interesele financiare ale nobililor i-au determinat să se folosească de mijloace de presiune aflate la îndemână, pentru a forța pe reprezentanții bisericii să lase pe seama lor colectarea dijmelor de pe domeniile nobiliare. În 11 aprilie 1432, regele Sigismund porunca nobililor și proprietarilor de pământ ardeleni să nu mai pună piedici capitlului ardelean în strângerea

⁹ *Ibidem*, p. 405-406. „[...] si et dum necesse fuerit vosque per dictos comites Siculorum nostrorum fueritis requisiti, statim et sine mora vos cum universis vestris gentibus necnon omnibus Saxonibus partium nostrarum Transiluanarum praedictarum, quibus etiam serie aliarum literarum nostrarum scripsimus et mandavimus in subsidium ipsorum comitum Siculorum nostrorum illac quo necesse fuerit pro reprimenda dictorum Siculorum protervia et rebellione pariter cum ipsis comitibus Siculorum procedere et proficisci debeatis”.

¹⁰ *Ibidem*, p. 594. „Quoniam forsitan praefatorum Siculorum favore allectus praedictis nostris mandatis contrafeceris ex tunc teneas pro constanti, quod praedictis nostris Saxonibus providebimus, quod eisdem super praetactis iniuriis satisfactio impendatur teque poenitebit, premissa nostra in hac parte contempsisse praecepta atque mandata”.

¹¹ Popa-Gorjanu 2015, p. 308.

dijmelor din grâne și vin. Potrivit plângerii adresate regelui de capitlul din Alba Iulia, sub amenințarea pierderii capului și a averii, nobilii interzisesea iobagilor lor să permită accesul la fântânile cu apă și să vândă merinde ori să-i găzduiască pe reprezentanții capitlului trimiși pentru strângerea dijmelor. Aceste greutăți avantajaseră pe nobili, care astfel obținuseră ilegal și cu silnicie strângerea dijmelor, plătind capitlului sumele stabilite de ei înșiși¹². Textul poruncii regale cuprinde dojeni la adresa nobililor pentru ignorarea mandatelor regelui și a sancțiunilor bisericești¹³. Invocând calitatea lui de protector al Bisericii, regele porunca nobililor să pună capăt practicilor care împiedicau pe strângătorii dijmei în desfășurarea activităților și să restituie capitlului dreptul de a arenda această afacere oricui dorește. Nobilii erau obligați să le îngăduie iobagilor lor să vândă merinde și să ofere găzduire însărcinaților capitlului la un preț corect¹⁴. Voievodul Ladislau Csáki și vicevoievodul erau însărcinați să supravegheze respectarea poruncii regale de către nobili și să-i constrângă la punerea în aplicare a acestei hotărâri. Reglementarea regelui a impus nobililor ardeleni renunțarea la practicile ilegale prin care își însușiseră veniturile din dijme bisericești. Așa cum menționează documentul regal, monarhul intenționa să prevină repetarea unui obicei rău (*consuetudinem malignam*) și să restabilească regulile favorabile Bisericii, ale cărei venituri se diminuaseră.

Nu a fost singura reglementare regală care căuta să pună capăt unor practici care micșoraseră veniturile clerului din dijme. O dispoziție regală specială privind strângerea dijmei din vin în pertinențele Cetății de Baltă a fost trimisă de rege voievodului Ladislau Csáki, înainte de 26 iulie 1434. Ladislau Ziluasi reclamase pe seama capitlului din Alba Iulia pierderile înregistrate de

¹² Gündisch 1937, p. 458-459. „[...] *universis et singulis nobilibus et alterius cuiusvis status possessionis hominibus in partibus nostris Transilvanis [...] dum iidem domini exponentes huiusmodi eorum decimas pro se exigere et congregare vellent, eosdem et ipsorum decimatores ab usu aquae puteorum in dictis vestris possessionibus existentium iobbagionesque vestros a victualium et hospitiorum ipsis exponentibus et suis decimatoribus necessariorum datione et administratione sub poenis capitum ac ammissionis universorum bonorum suorum ipsis iniectis prohiberetis [...]*”.

¹³ *Ibidem*, p. 459. „[...] *strictissima nostra regalia vobis iam saepe saepius superinde iniuncta mandata censurasque ecclesiasticas contra vos ratione praevia latas non curantes in hac parte, sed huiusmodi decimas invitis ipsis dominis capitulo vosmet minus iuste et potentialiter reciperetis in arendam et pro eisdem decimis ipsis dominis quid[quid] velletis solveretis*”.

¹⁴ *Ibidem*. „[...] *nolentes huiusmodi vestras sinistras praeconceptas cupiditates in detrimentum ecclesiarum dei et in dispendium animarumstrarum ut praedicitur cedentes, ne in consuetudinem malignam redundarent, peramplius tollerare sed eisdem regio remedio volentes obviare, fidelitati vestrae firmo nostro regio sub edicto praecipimus et aliud omnino habere nolentes mandamus, quatenus abiectis praemissis vestris sinistris praeconceptis cupiditatibus praedictas decimas de vestris possessionibus annotatis dominis provenire debentes eosdem quibuscumque hominibus locare et arendare aut si voluerint pro se ipsis libere, pacifice et absque omni impedimento exigere comportare et congregare ac per iobbagiones vestros victualia pro condigno pretio ac hospitia ipsis ac eorum decimatoribus necessaria dare et administrare permittatis [...]*”.

capitlu la încasarea dijmei din vinuri, ca urmare a unei înlesniri acordate producătorilor de vin sași din satele ținând de Cetatea de Baltă, cărora, voievodul Nicolae Csáki (probabil între 1415 și 1426, când a fost voievod a doua oară)¹⁵ le-a permis ca la culesul viilor să nu mai dea sau să plătească dijma din vin la locul încasării dijmelor, ci să păstreze mustul de dijmă în vasele lor și numai să notifice pe strângătorii de dijmă¹⁶. Potrivit reclamației, practica aceasta a provocat pierderi capitlului, astfel că regele a poruncit voievodului și vicevoievodului în funcție să abroge respectiva înlesnire și să notifice pe greavii și primarii sași din pertinențele Cetății de Baltă că trebuie să pună capăt obiceiurilor lor cu privire la plata dijmei din vin și să transporte vinul aferent dijmei la locul de încasare¹⁷.

Un aspect care a revenit în mod repetat în atenția autorităților provinciale a fost colaborarea celor trei stări în acțiuni militare combinate în cursul primelor decenii ale secolului al XV-lea. Așa cum am scris mai sus, cel puțin cinci dispoziții din anii 1417, 1426, 1430, 1433 și 1436 au conturat pași de urmat.

Cel mai timpuriu exemplu se referă la o nemulțumire a sașilor față de pretențiile nobililor ardeleni ca locuitorii a patru sate să vină la oaste în banderiu nobiliar, în pofida tradițiilor și obiceiului lor de a sluji alături de oastea sașilor. În 16 mai 1416, din Londra, regele Sigismund porunca voievodului Nicolae Csáki să verifice dacă se adevărește plângerea sașilor din cele șapte scaune că oaspeții și locuitorii din patru sate aparținând mănăstirii Igrîș, așezare din Cenade, Mănărade, Apoșu (villa Abbatis) și Soroștin fuseseră obligați de nobili să trimită ostașii lor în steagul nobililor, deși obiceiul lor era să slujească militar în banderiu sașilor. Regele afirma intenția lui de a respecta drepturile și cutumele sașilor și solicita voievodului să permită în continuare locuitorilor celor patru sate să slujească în oastea sașilor¹⁸. Intervenția

¹⁵ Pall 1956, p. 504; Engel 1996, p. 14.

¹⁶ Gündisch 1937, p. 529. „[...] exhibuit nobis quasdam literas serenissimi domini nostri imperatoris praeceptorie nobis loquentes, in quibus sua serenitas nobis et egregio Lorando vicevaivoda nostro mandat sub edicto firmissimo et praecipit tali modo, quod quamvis quondam Nicolaus de dicta Cbaak olim similiter vaivoda, dominus et genitor noster, quodam tempore vindemiationis ex instigatione quorundam vobis commiserit et indulserit, ut decimas vinorum ex vineis vestris dictis dominis de capitulo provenientes non in locis foliatorum solveretis et extradaretis, sed relinqueretis easdem in vineis vestris et notificaretis solummodo decimatori, mustum decimae in vestris vineis reliquisse”.

¹⁷ Ibidem. „[...] ipsa imperatoria maiestas, nolens ipsos dominos in hac parte damnum pati, mandat, ut praefertur, nobis et committit, ut consuetudinibus vestris in administratione praefatarum decimarum vinorum vestrorum hactenus observatis prorsus et per omnia mutatis et abiectis universas decimas eorundem vinorum vestrorum dictis dominis provenientes ad loca foliatorum per eosdem dominos aut decimatores eorum in medio vestri errigendorum per vos apportari et extradari facere deberemus, arctius vos ad id compellendo”.

¹⁸ Ibidem, p. 17. „[...] pro parte [...] universorum et singulorum Saxonum septem sedium Saxonicarum earundem partium nostrarum Transilvanarum maiestati nostrae exponitur gravi sub querela, quod quamquam universi hospites et populi in possessionibus abbatiae ecclesiae de Egres, Munera, Chanaad, villa

monarhului pentru a aplană o neînțelegere privind organizarea militară între comunitățile sașilor și nobililor semnaleză incapacitatea celor două comunități de a rezolva prin negocieri sau înțelegeri directe astfel de cazuri. Inițiativa nobililor de a încălca obiceiurile celor patru sate, pentru a înrola pe locuitorii lor în corpul militar al comitatelor, a stârnit opoziția comunității săsești care a obținut câștig de cauză din partea regelui.

Comunitatea sașilor a fost însă constrânsă de prădăciunile unei bande de răufăcători, pe care nu reușea să o respingă, să solicite și asistență militară din partea vicevoievodului Transilvaniei, la mai puțin de un an de la cazul pomenit mai sus. În 26 aprilie 1417, Lorand Lépes, vicevoievodul Transilvaniei, răspundea în scris unei solicitări a juzilor și jurașilor orașului Sibiu și a fruntașilor celor șapte scaune cu privire la acordarea ajutorului militar în combaterea unor răufăcători al căror căpitan era un anume Kardosyanos, care făcea prădăciuni în teritoriul sașilor¹⁹. În scrisoarea trimisă sibienilor, vicevoievodul declara în numele său și al voievodului că sunt pregătiți să vină în apărarea sașilor și îi anunța că își convocase familiarii la Sântimbru, în data de 30 aprilie. El solicita sașilor să-și trimită împuterniciții tot în aceeași localitate, pentru a pregăti acțiunile de sprijin în teritoriul sașilor. Faptul că a chemat la acea întâlnire numai pe familiarii săi, sugerează că nu putea fi vorba de o mobilizare a nobilimii din comitate, ci de o acțiune limitată care avea în vedere neutralizarea unui grup nu prea numeros²⁰. Merită remarcată promptitudinea răspunsului dat de vicevoievod, cu atât mai mult cu cât, în anul 1437, el a fost inițiatorul unirii frățești în momentul în care nobilii aveau nevoie de sprijin militar din partea sașilor.

Îngrijorat de riscurile pierderii Țării Românești și căderea ei în sfera de influență otomană, regele Sigismund s-a grăbit să vină în sprijinul domnului

---

Abbatis et Soristen [...] tempore exercituali ab olim sub eorundem Saxonum nostrorum banderio exercituari procedere et ad nostrum exercitum una cum ipsis, dum opportunum fieret, contribuere sint assueti [et debu]erint tam de iure quam de laudabili consuetudine, tamen nunc nobiles earundem partium Transsiluanarum praedictos hospites et populos praedictarum quattuor villarum ad exercituandum sub banderio ipsorum astringere et compellere niterentur in praeiudicium ipsorum et gravamen”.

¹⁹ Ibidem, p. 34. „*Viri circumspecti fratres et amici nostri honorandi, bodie habuimus literas vestras, in quibus enodatis gravi cum querela, quomodo pro nunc validi malefactores et spoliatores insurrexissent multa mala et spolia maxima machinando et semper potius vestra nationem quam alias nationes soliti essent devastare, quorum capitaneus principalis esset Kardosyanos. Unde implorantes nos, ut in persona domini nostri vaivodae cum nostro auditorio [sic], în original este „adiutorio”] (MOL, colecția de fotografii, DF 244669) a praedictorum aemulorum vestrorum invastatione vos tueri et defensare vellemus, scientes quod dominus noster vaivoda et in eius persona nos ad servitia regalia fuimus prompti et parati et sumus de praesenti, et etiam ad protegendum vos ab huiusmodi aemulorum vestrorum devastatione iuxta totum posse nostrum offerimus promptum et paratum”.*

²⁰ În istoriografia din secolul XIX se credea că acest episod s-a petrecut în anul 1437, ținând de răscola de la Bobâlna, dar editarea atentă a documentului arată că a fost vorba de fapt de evenimente petrecute cu două decenii mai devreme. Documentul a fost datat în 1417.

muntean. De altfel, din noiembrie 1426 și până în iulie 1427, el s-a aflat în sudul Transilvaniei și la un moment dat chiar la Câmpulung, organizând operațiuni militare²¹. În 5 noiembrie 1426, regele Sigismund de Luxemburg emitea decizii de organizare militară adresate tuturor stărilor ardelenice cu privire la măsurile de sprijinire a domnului Țării Românești, Dan al II-lea. Regele hotăra să acorde un sprijin financiar constând din plata lunară a 100 de călăreți și a 900 de pedestrași, cu sume de câte un perper pe zi pentru călăreț și un perper pe zi pentru trei pedestrași. Scrisoarea regală era adresată căpitanilor detașamentelor trimise pe lângă domnitorul Dan al II-lea, sași din Sibiu, dar printre dispozițiile date era anunțată și intenția regelui de a se încheia o înțelegere între căpitanii sașilor, ai nobililor și ai locuitorilor din zona Brașovului cu privire la binele comun²². Regele mai anunța că prin alte scrisori ale sale solicitase nobililor, secuilor, sașilor, orașelor și districtelor din Transilvania să-și trimită fără întârziere forțele (*gentes ipsorum exercitiales*) în ajutorul lui Dan al II-lea²³. Acțiunile militare au afectat în primul rând comunitățile aflate în imediata vecinătate a Țării Românești care au fost expuse direct amenințării invaziilor. Curând a devenit necesar ca regele să intervină pentru a organiza participarea la cheltuielile de apărare și distribuirea acestora în interiorul Transilvaniei.

Astfel, în 24 februarie 1433, regele Sigismund porunca orașelor regale Cluj și Bistrița să contribuie la susținerea cheltuielilor de apărare efectuate de cele șapte scaune, care, în cursul anului 1432, plățiseră 2000 de oameni care să păzească și să închidă drumurile din munți între Făgăraș și Hațeg pentru a preveni atacurile otomane. Nefiind expuse direct amenințării invaziilor otomane, cele două orașe refuzaseră să contribuie la susținerea eforturilor respective, ceea ce a necesitat intervenția regelui și reglementarea obligației lor de a participa și susține acele cheltuieli alături de sașii din cele șapte scaune²⁴.

²¹ Engel 2005, p. 121-122; Engel 2006, p. 261.

²² Gündisch, 1937, p. 260. „*Item quia nos vobiscum et universitate partium nostrarum Transilvanarum certos tractatus commune bonum concernentes habere volumus, pro eo fidelitati vestrae committimus seriose, quatenus vos Jacobe magister civium personaliter cum aliquibus potioribus capitaneis Saxonum et nobilium ac gentium Brassoviensium consiliis, qui vobis experti et ad huiusmodi tractatus ingenii maturiores esse videbuntur, demptis tamen Johanne Gereb et Andrea indice civitatis nostrae Cibiniensis, quos in capitaneos et ductores speciales gentium nostrarum exercituum nobilium videlicet et Saxonum duximus praeficiendos, ad nostram maiestatem in dictas partes Transilvanas ubi nos audieritis fore constitutos, venire debeatis sine mora*”.

²³ *Ibidem*, p. 260-261.

²⁴ *Ibidem*, p. 494. „[...] *pro quibus quidem exploraturis necnon vigiliis et reclusionibus dictarum viarum et stratarum faciendis vos in medium dictorum Saxonum nostrorum septem sedium nullam opem et operam nullumque contributionis subsidium facere et exhibere voluissetis nec etiam velletis in futurum eisdem excinde auxiliari et cooperari, quod in ipsorum querulantium praeiudicium et gravamen cedit manifestum* [...]”.

Coordonarea eforturilor de apărare la nivelul Transilvaniei a revenit împăratului Sigismund, în strânsă legătură cu voievodul, vicevoievodul, comitele secuilor și episcopul Transilvaniei, care, la rândul lor, cooperau cu comunitățile din Sibiu și Brașov. Astfel, în 31 august 1436, episcopul George Lépes, comitele secuilor Mihail Jakcs și vicevoievodul Lorand Lépes anunțau autoritățile și pe locuitorii Brașovului și ai districtului Bârsei în legătură cu discuțiile purtate cu trimișii brașovenilor cu privire la ordinele primite de la împăratul Sigismund pentru mobilizarea militară în sprijinul domnului Vlad Dracul al Țării Românești. Cei trei demnitari puneau în vedere comunității brașovene să transmită până în 2 septembrie planurile lor în legătură cu mobilizarea oștii²⁵.

În preajma izbucnirii răscoalei de la Bobâlna, care a precipitat încheierea unirii celor trei stări privilegiate ale Transilvaniei, observăm rolul esențial în gestionarea problemelor administrative, militare sau juridice ce revenea dregătorilor regali principali, voievozii, vicevoievozii, comiții secuilor și episcopul Transilvaniei. Regele însuși s-a interesat și a încercat să soluționeze reclamații ale clerului sau sașilor împotriva nobililor ori ale sașilor și nobililor împotriva secuilor. Ceea ce trebuie să remarcăm este absența unor inițiative sau funcționarea unor mecanisme de cooperare între cele trei stări privilegiate și coordonarea activităților comune fără implicarea monarhului sau a dregătorilor regali. Din acest motiv, este cu atât mai semnificativă încheierea înțelegerilor dintre răsculați și nobili în anul 1437.

Cauzele și desfășurarea răscoalei de la Bobâlna au fost examinate de multă vreme în istoriografie. Lucrările mai vechi ale lui Ștefan Pascu, David Prodan sau Ludovic Demény au adus lămuriri importante cu privire la acele evenimente²⁶. Eșuarea tentativei de zdrobire a răsculaților de către forțele voievodului Transilvaniei a obligat pe nobili să accepte negocierea și încheierea primei înțelegeri consemnate în 6 iulie 1437 de către conventul Cluj-Mănăstur. Ceea ce este de remarcat din perspectiva identității regionale, este faptul că a fost o înțelegere, este adevărat temporară, încheiată între locuitorii Transilvaniei, fără participarea directă a regelui sau a dregătorilor regali. Cele două tabere au ajuns, prin medierea unor nobili și oameni cinstiți, la încetarea ostilităților și la unirea păcii și înțelegerii (*talis pacis et concordie*

---

²⁵ *Ibidem*, p. 612. „*Quia feria quarta proxime preterita e vestri medio in totius vestre universitatis legationibus quibusdam, certis personis coram nobis constitutis, sicuti oretenus explicaverimus literas domini nostri imperatoris gratiosissimi, vigore quarum et auctoritate in eisdem intereserta exercituantium morem de nostris vel nostrum alterius commissionibus assurgere debetis nobis in specie repraesentare [...] notabilibus adeo vestris intentionibus expertos, buc ad nos transmittere debeatis ut finali conclusionem super levationem praesentis exercitus e vestri medio pro succursu domini Wlaad vaivode partium Transalpinarum fiendam [...]*”.

²⁶ Pascu 1957, *passim*; Demény 1960, *passim*; Prodan 1967, p. 3-11.

devenisent unionem)²⁷. Clauza prin care răsculații afirmă că acțiunea lor nu a fost o rebeliune împotriva stăpânilor de pământ sau a clerului și nici nu au vrut să le provoace vătămări, nici nu vor încerca așa ceva pe viitor, precum și promisiunea de credință față de Dumnezeu și dreptatea lui, față de Biserică, de sfânta coroană și față de Sigismund și a drepturilor regale, avea probabil rostul de a contrazice acuzațiile ce ar fi putut fi aduse acțiunilor lor²⁸. A doua înțelegere, adeverită în 10 octombrie 1436, de conventul Cluj-Mănăstur, fusese încheiată la Apatiu, în 6 octombrie, cu concursul comiților secuilor Mihail Jacks și Henric Tamási și al vicevoievodului Lorand Lépes²⁹.

Aceasta fusese precedată de încercările nobililor de a primi întăriri din afara Transilvaniei, care însă au eșuat. În 6 august 1437, comitele de Timiș, Ștefan Rozgony, scria nobililor ardeleni că nu poate să-l trimită pe alesul Pancrațiu de Liptovia la ei, conform înțelegerilor încheiate, deoarece comitele se pregătea să dea ajutor militar despotului Ștefan Lazarevici, împotriva forțelor sultanului care atacaseră Serbia. Comitele promitea să-l trimită pe Pancrațiu în Transilvania după respingerea otomanilor din Serbia³⁰. Îi mai anunța că împăratul Sigismund urma să se întoarcă în Ungaria și va veni în apărarea părților de sud ale regatului și a nobililor ardeleni³¹.

²⁷ Demény 1960, p. 99. „*Tandem omnipotentis dei annuente Clementia ex eorundem Nobilium ac Regnicolarum seu populorum universitatibus certorum certorum [sic!] deum timentium Nobilium et proborum virorum, per gratiam spiritus sancti illustris cordibus ad faciendam pacem inter partes se apponentium mitigatis, et sedatis ispius Belli certiminibus, ad talis pacis et concordie devenisissent unionem, quod se mutuo et eorum alterum, super universis et quibuslibet interfectionibus sanguinum effusionibus ac mutilationibus, dimembrationibus, ceterorumque malorum generibus per eos sibi ipsis alternatim factis, et irrogatis expeditis, quitos et per omnia absolutos [...]*”.

²⁸ *Ibidem*, p. 99. „*Deo et eius Justitie, ac sancte matri ecclesie, sacroque sancte Corone, nec non Serenissimo Domino ipsorum naturali, Domino Sigismund obei gratia romanorum Imperatori semper Augusto, ac Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie etc. Regi, Iuribusque regalibus in nullo preiudicare intendentes, sed omni fidelitate servata solum libertates ipsorum dudum a sanctis regibus concessas, nunc vero diversis superinductis abusivis novitatibus oppressas et omnino abolitas, reassumere satagentes laborassent, ipsi Incole regni ipsorumque dominis ipsis scilicet Nobilibus seu ecclesiasticis personis et in quacunque dignitate constitutis et preeminentibus rebellare, et in aliquo contraire eiusque nocere noluisse, immo nec attemptarent in futurum [...]*”.

²⁹ *Ibidem*, p. 106-107. „*[...] venientes exhibuerunt, et presentarunt nobis quoddam registrum clausum super dispositione ac unione pacis inter universitatem dictorum Nobilium, nec non Capitaneos, et universitatem populorum, totamque communitatem rusticorum celebrate factis certis Sigillis magnificorum Mychaelis Jaks de Kwsal, et Henrici de Thamasy Comitum Sicularum, ac Egregy Lorandi Lépes de Varoskezi vicevayvode Transsilvanensis consignatum [...]*”.

³⁰ Pancrațiu de Liptovia a fost un familiar al reginei Barbara. Între 1434 și 1436 era castelan al cetății Blatnica, în comitatul Turóc, azi Turiec, în Slovacia (Engel 1996, p. 282).

³¹ *Ibidem*, p. 636. „*Sed postquam inimicos crucis Christi de regno Rascie epellimus illico dictum Pangracium in medium vestri iuxta vestra voluntatem mittere curabimus. Has etiam novitates vobis significare possumus, quomodo serenissimus dominus noster imperator Romanorum in brevi ad regnum suum Hungariae revertetur et consequenter huc ad istas partes necnon ad defendendum vos descendet*”.

Unirea de la Căpâlna a fost încheiată la 16 septembrie 1437 în cursul unei adunări a nobililor, a celor șapte și două scaune săsești și a sașilor din Bistrița, precum și a reprezentanților scaunelor secuiești, prezidată de vicevoievodul Lorand Lépes și de comiții secuilor Mihail Jakcs și Henric Tamási. Vicevoievodul a consemnat condițiile asumate de părți în documentul întărit cu sigiliul său. S-a rânduit ca nobilii, sașii și secuii să încheie o unire frățască pe care părțile s-au angajat să o respecte, jurând pe cruce³². Au făcut jurământ de credință veșnică împăratului Sigismund, precum și că vor lupta uniți împotriva oricăror dușmani ai regatului. A fost inserată totuși condiția ca în cazul în care regele Sigismund ar porni o acțiune împotriva vreuneia din cele trei părți, celelalte două să o sprijine numai prin cererea smerită de milostivire³³. Această limitare a funcționării unirii frățești a celor trei comunități privilegiate urmărea să garanteze că acestea nu se vor coaliza pentru a opune rezistență autorității regale sau dregătorilor. Celelalte clauze se refereau la condițiile mobilizării oștilor, ale procurării alimentelor din localitățile din preajma taberei militare, precum și la pedepsirea celor care ar fi ridicat prețurile la alimente. Erau prevăzute apoi pedeapsa capitală pentru oștenii care, găzduiți pe timp de iarnă în locuințele orașenilor, ar fi săvârșit abuzuri împotriva gazdelor lor. S-au prevăzut apoi termenele pe care trebuiau să le respecte părțile atunci când era solicitată acordarea ajutorului militar. De asemenea, s-au angajat prin jurământ să șteargă orice motive de gâlceavă și dușmănie între nobili, sași și secui, pe de-o parte, și episcopul George Lépes, de cealaltă parte. Părțile au decis, de asemenea, ca neînțelegerile dintre ele să fie rezolvate pe cale juridică³⁴.

Confirmată de dregătorii regali, unirea frățască viza rezolvarea unor probleme stringente de ordin militar, evidențiate de dificultățile întâmpinate în timpul ciocnirilor dintre forțele voievodului și comiților secuilor cu țăranii răsculați. Insuficiența forțelor aflate la dispoziția lor a determinat solicitarea unor trupe suplimentare de la comitele de Timiș. Răspunsul negativ al acestuia la cererea nobililor ardeleni a precedat adunarea de la Căpâlna, în care s-a adoptat decizia de unire a celor trei stări privilegiate și condițiile de respectat în acordarea sprijinului militar. Includerea unei limite a funcționării unirii celor trei grupuri exprimă și o ezitare a dregătorilor regali față de efectuarea acestui pas politic. În raport cu autoritatea regală, părțile unirii frățești puteau

³² Gündisch 1937, p. 638. „[...] in oppido Capolna congregati et constituti eramus, arduas causas harum partium tractaturi, inter praedictos nobiles ac Saxones et Siculos talem fraternam disposuimus unionem tactoque ab his dominicae crucis signo iuramento proclamato aevo tempore iuraverunt observare”.

³³ *Ibidem*, p. 639. „[...] tali tamen conditionem, ut dum et quando invictissimus princeps et dominus noster Sigismundus [...] rex alicuius voluntatis vel actionis versus harum trium partium ut puta nobilium, Saxonum vel Siculorum habere intenderet, tunc aliae duae partes non aliter nisi flexis gemibus gratiam tertiae parti impetrare succurrerent nec aliud iuvamen ullomodo praestare tenerantur nec ausis in modo aliquant”.

³⁴ *Ibidem*, p. 639-640.

să-și dea ajutor numai solicitând milostivire din partea regelui, dar nu cumva să sprijine vreo acțiune de rezistență. Deși identitățile regionale ale nobilimii și sașilor au fost viguros afirmate prin acțiunile reprezentanților lor în cursul secolului al XIV-lea, trebuie să subliniem că interesele acestora nu au depășit cadrele tradiționale ale autonomiilor lor. Mai mult, nici contacte oficiale directe între sași și nobili nu observăm în cursul primei jumătăți a secolului al XV-lea. Atunci când sașii au solicitat ajutor militar împotriva bandei lui Kardosyanos, s-au adresat vicevoievodului și voievodului Transilvaniei. De asemenea, pentru curmarea actelor violente săvârșite de locuitorii din comitate în teritoriul celor șapte scaune au fost necesare mandate regale. Atunci când comitele secuilor se aștepta să întâmpine rezistență din partea secuilor care distruseseră și ocupaseră posesiuni nobiliare, regele poruncise voievodului și sașilor să fie pregătiți să trimită ajutor comitelui. Coordinarea acțiunilor militare în sprijinul domnilor Țării Românești, Dan al II-lea și Vlad Dracul, au implicat organizarea unor activități combinate, de care s-au ocupat în anul 1426 chiar Sigismund de Luxemburg, iar mai târziu dregătorii regali și episcopul Transilvaniei.

Ca o concluzie provizorie la capătul acestei analize a materialului documentar publicat în corpusul de documente al istoriei sașilor ardeleni în secolul al XV-lea, se poate afirma că identitățile subregionale ale sașilor, nobililor sau ale districtelor și orașelor au rămas în continuare principalele forme de articulare a unor interese colective. Întrucât selecția materialului documentar din colecția *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* a pus accentul asupra izvoarelor referitoare la sași, activitățile lor colective sunt mai bine evidențiate în raport cu cele ale nobililor sau secuilor.

Între 1404 și 1437, nobilii ardeleni nu au făcut nicio solicitare în nume colectiv. Reglementările regale din 1419 și 1429 privind prinderea și judecarea răufăcătorilor, precum și edictul regal referitor la arendarea dijmelor bisericești din 1432 conțineau prevederi care prescriau obligații pentru această categorie și impuneau nobilimii acceptarea acțiunilor de căutare, prindere și judecare a răufăcătorilor la solicitarea sașilor sau renunțarea la strângerea dijmelor din propriile sate în beneficiul Bisericii. În cazul secuilor avem prea puține date în acest moment pentru a putea face afirmații în legătură cu activitățile colective ale comunității lor. Completarea tabloului necesită consultarea materialului documentar publicat și inedit referitor la comitate și la scaunele secuiești, un obiectiv pe care îl vom aborda într-o etapă viitoare a cercetării.

The Regional Identity and the Unions of the Transylvanian Estates during the First Half of the Fifteenth Century

(Abstract)

This study examines the collective activities of the Transylvanian estates, namely the nobles, the Saxons and Szeklers, during the first four decades of the fifteenth century. The research continues previous analyses focusing on the development of the regional identity of Transylvanian nobility in the fourteenth century. In 1437 and 1438, during the uprising of the tenant peasants in northwestern Transylvania, two agreements between the community of tenant peasants and the community of nobles of Transylvania were negotiated and signed. Although many historians regarded the agreements as a pretext for winning time by the nobility and tended to minimize their importance due to their short lives, they nevertheless represented significant instances of instrumental regional identity in which two Transylvanian communities tried to fix their differences. Other significant developments occurring during the peasant uprising was the first signing of the political unions between the nobles, Saxons and Szeklers. In the sixteenth century, the *unio trium nationum* became a principle of the political collaboration of the three estates. However, during the first half of the fifteenth century, the cooperation of the privileged estates depended on the mediation of royal dignitaries. Although royal dignitaries such as the voivode, deputy voivode and counts of Szeklers acted as intermediaries between the king and the political estates, an official statute regarding the collaboration of the privileged estates was not created before 1437. Various royal decrees or orders attempted to solve issues occurring in the interactions between the nobility, Saxons, and Szeklers. In these interactions the king was approached with petitions or claims by representatives of one estate or the clergy, demanding redress of grievances arising from abuses made against their interests by other parties. The king ordered various measures in order to satisfy the grievances brought to his attention. There is no indication in the document record of direct contacts or attempts to solve such issues directly, without appealing to the monarch or his dignitaries in Transylvania.

Abrevieri bibliografice

Demény 1960	- Ludovic Demény, <i>Textele celor două înțelegeri încheiate în 1437 între răsculați și nobili, după documentele originale</i> , în <i>StRI</i> , XIII/1, 1960, p. 91-112.
Engel 1996	- Pál Engel, <i>Magyarország világi archontológiája 1301-1457</i> , Budapest, 1996.
Engel 2005	- Pál Engel, <i>Királyok és királynék itineráriumai (1382-1437)</i> , editor Norbert C. Tóth, Budapest, 2005.
Engel 2006	- Pál Engel, <i>Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale. 895-1526</i> , ediție îngrijită de Adrian Andrei Rusu și Ioan Drăgan, Cluj-Napoca, 2006.
Gündisch 1937	- Gustav Gündisch (ed.), <i>Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen</i> , Vierter Band, 1416-1437, Hermannstadt, 1937.
MOL	- Magyar Országos Levéltár. Budapest.

- Pall 1956 - Francisc Pall, *Cronologia documentelor privind Transilvania (sec. XI-XV), Anexa II*, în *Documente privind istoria României*, vol. I, *Introducere*, București, 1956, p. 498-507.
- Pascu 1957 - Ștefan Pascu, *Bobîlna*, București, 1957.
- Popa-Gorjanu 2011 - Cosmin Popa-Gorjanu, *Identitatea regională și nobilimea ardeleană în secolul al XIV-lea*, în *AUASH*, 15/I, 2011, p. 75-96.
- Popa-Gorjanu 2015 - Cosmin Popa-Gorjanu, *Identitatea regională și nobilimea ardeleană la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea*, în *Terra Sebus*, 7, 2015, p. 301-313.
- Prodan 1967 - David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, București, 1967.

Cuvinte-cheie: identitate regională, Transilvania, nobilime, sași, secui.

Keywords: regional identity, Transylvania, nobility, Saxons, Szeklers.

„AR FI FOST MAI BINE DACĂ STĂTEAM DEOPARTE”. RAPORTUL LUI HANS DERNSCHWAM DIN 1528 CĂTRE CASA FUGGER SAU DESPRE EȘECUL UNUI PROIECT VIZÂND TRANSILVANIA

Octavian TĂTAR*

„Ar fi fost mult mai bine dacă, în aceste vremuri, am fi rămas ca spectatori”. Aceasta este, în opinia noastră, una din ideile cheie ale raportului lui Hans Dernschwam, pe care l-a expediat din Turda, în august 1528, către agenția din Buda a Casei Fugger¹. Afirmția lui Hans Dernschwam, raportată la întregul conținut al documentului, pare a fi mai degrabă o scăpare, o opinie personală exprimată la un moment dat aproape fără nicio logică a textului anterior, decât o concluzie fermă, argumentată, spre care să fi condus ideile afirmate în prealabil în raportul său. Dacă avem în vedere că Hans Dernschwam fusese trimis în Transilvania să preia, împreună cu alți reprezentanți ai Casei Fugger, exploatarea sării, nu să inspecteze, prospecteze și să evalueze din punct de vedere tehnic modul cum se realiza această operațiune și, în consecință, să propună dacă afacerea era posibilă sau nu (această decizie fusese luată cu mai multă vreme înainte de către mai marii Casei Fugger), atunci cum se explică afirmația sa?

În primul rând, scrisoarea lui Hans Dernschwam, deși constituia un document oficial, era adresată unui coleg și prieten, Iacob Hünlein², nicidecum oficialilor înalți ai Casei Fugger. Se pare că cei doi, Dernschwam și Hünlein, avuseseră în prealabil o discuție pe această temă, ambii împărțășind ideea inoportunității angajării societății din care făceau parte în exploatarea sării în Transilvania, sau cel puțin așa rezultă din textul documentului în discuție³.

---

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: octavian_tatar@yahoo.com.

¹ Raportul lui Hans Dernschwam, împreună cu multe alte rapoarte și scrisori ale sale, s-au păstrat în arhiva Casei Fugger din Viena, fiind publicat abia în anul 1933 de către Johann Strieder (vezi Strieder 1933). În limba română, sub titlul „Raportul privind exploatarea salinelor din Transilvania”, documentul în discuție a fost publicat în 1968 (vezi *Călători străini* 1968). La textul acesta ne vom raporta pe parcursul studiului de față.

² „Respectabilului și înțeleptului Iacob Hünli, foarte bunului meu prieten de la Buda”, așa preciza Hans Dernschwam în încheierea scrisorii sale (*ibidem*, p. 295).

³ „Ar fi fost mai bine dacă, în aceste vremuri, am fi rămas ca spectatori, așa cum scrieți și dumneavoastră” [subl.a.] (*ibidem*, p. 294).

În al doilea rând, Hans Dernschwam - un om cu o minte foarte analitică, cu o bogată experiență profesională în domeniul mineritului și o capacitate deosebită de a înțelege realitățile politice ale vremii din Europa Centrală - are posibilitatea, după numai câteva săptămâni petrecute în Transilvania, îndeosebi la câmara sării din Turda, să înțeleagă că, cel puțin pentru moment, preluarea și exploatarea cu profit a sării din Transilvania nu poate fi o afacere bună pentru Casa Fugger. Practic, atunci („în aceste vremuri”, cum sublinia Hans Dernschwam în scrisoare⁴) și aici, în Transilvania, nu se puteau pune bazele unei afaceri serioase și de durată. Oarecum, Hans Dernschwam anticipa dezastrul. Nu se cunosc celelalte rapoarte ale sale expediate către Casa Fugger în cele zece luni cât a stat în Transilvania, care ar fi putut conține opinii similare, dar evenimentele din vara anului 1529, când Ferdinand I de Habsburg pierdea controlul total asupra Ungariei Centrale și Răsăritene, au confirmat ceea ce el intuise încă de la început. Hans Dernschwam, ca un angajat conștiincios, conștient pe deplin de misiunea sa în Transilvania, nu a afirmat această inoportunitate de afaceri într-un mod hotărât, acest lucru nefiind obiectivul său în Ardeal. Ceea ce a afirmat - „ar fi fost mai bine dacă stăteam deoparte” - era doar un gând pentru un prieten - agent și el al aceleiași companii.

Totuși, chiar dacă Hans Dernschwam nu ar fi făcut afirmația respectivă, o lectură atentă a raportului său din 1528 conducea inevitabil spre o astfel de concluzie. Scrisoarea-raport vrea să atenționeze, chiar dacă autorul nu o exprimă în mod apăsător, asupra faptului că afacerea nu va merge, și asta din considerente de ordin politic, nu din motive tehnice, financiare sau manageriale. Expresia „în aceste vremuri” tocmai asta vrea să spună⁵.

Dar cine era acest Hans Dernschwam? Se născuse la Most, în Boemia, în 1494, într-o familie de patricieni originară din Moravia. După nume, este de neam germanic, nu degeaba fiind inclus în dicționarele biografice germane⁶. A început studiile la Viena, în cadrul Facultății de Arte și le-a finalizat la Leipzig în 1510.

De numele a două persoane se leagă ascensiunea socială a lui Hans Dernschwam. Prima dintre acestea a fost Toma Bakócz⁷, primat al Ungariei

---

⁴ *Ibidem*.

⁵ Istoriografia de până acum din spațiul românesc, cu mici excepții (Gündisch 1943), a fost preocupată, din păcate, mai degrabă de latura descriptivistă a raportului lui Hans Dernschwam, de relatările acestuia cu privire la diferite aspecte tehnice, organizatorice, financiare și comerciale ale exploatării sării în Transilvania, și foarte puțin de considerentele politice care au stat în spatele acestei afaceri de nivel înalt și care ar fi făcut-o posibilă sau nu (vezi *Călători străini* 1968; Doboși 1951).

⁶ Oberndorffer 1957, p. 609.

⁷ S-a născut pe la 1442, în Erdőd. A avut o origine socială modestă. A învățat la Cracovia, apoi la Bologna, unde a studiat dreptul roman și canonic, obținând doctoratul. Continuă

și cardinal, una dintre cele mai influente persoane din Regatul Ungariei la începutul secolului al XVI-lea. La conciliul ecumenic convocat de papă în 1511, la Roma, unde, printre altele, urma să fie discutată organizarea campaniei antiotomane, Ungaria a fost reprezentată de Bakócz, aflat la vremea respectivă în fruntea ierarhiei bisericești din regat. Discursul festiv de deschidere al conciliului a fost rostit chiar de el. În suita acestuia s-a aflat și tânărul Hans Dernschwam. Nu știm prin ce împrejurări a ajuns Dernschwam în anturajul primatului, cum, de asemenea, nu se cunoaște ce rol efectiv a îndeplinit în timpul prezenței delegației maghiare la Roma. Cu certitudine însă, în perioada aceasta, Hans Dernschwam a luat contact cu foarte multă lume bună și a înțeles, încă o dată, faptul că ascensiunea socială presupune nu numai o foarte bună pregătire universitară și o stare materială acceptabilă, ci, și asta în primul rând, relații cu oameni influenți la curtea regală, din sfera ecleziastică înaltă, umanști de seamă sau afaceriști de succes. E posibil ca în timpul în care s-a aflat în serviciul înaltului demnitar maghiar, poate chiar cu prilejul deplasării la Roma a superiorului său, Hans Dernschwam să fi fost observat de umanistul italian Girolamo Balbi (Hieronymus Balbus)⁸. În serviciul acestuia, Dernschwam s-a aflat în perioada 1514-1517, prilej cu care, în cercurile ecleziastice și umaniste ale Ungariei Superioare și Boemiei, să fi fost remarcat de doi dintre membrii de seamă ai familiei Thurzó: Gheorghe Thurzó - episcop de Olomouc, înrudit, prin căsătorie, cu familia Fugger, și Ioan Thurzó - episcop de Wrocław. E posibil ca la recomandarea acestora, Hans Dernschwam să devină, în 1518, angajatul întreprinderii miniere

---

studiile la Ferrara. În 1470 se întoarce în Ungaria, ocupând pe rând mai multe funcții semnificative. A fost prepozit de Tétel, secretar al regelui Matia Corvin, episcop de Győr (cel mai bogat domeniu episcopal din Regatul Ungariei) și consilier regal, în 1487, iar în 1490, cancelar al lui Vladislav II. În 1497 devine primat al Ungariei. În 1500 ajunge, susținut de Venetia, cardinal, iar în 1507, Patriarh Latin al Constantinopolului. A fost o persoană care s-a adaptat extrem de ușor la schimbările politice. A avut o influență mare în toate domeniile, în multe situații ocolind chiar autoritatea regală. A fost singurul maghiar care a avut șanse să ocupe scaunul papal. După pierderea acestei șanse, în 1513, se întoarce în țară ca legat papal. S-a ocupat de organizarea cruciadei antiotomane, dar aceasta s-a transformat într-o răscălmă țărănească, fapt care i-a atras reproșuri până la moarte. Pe toată durata vieții a dovedit o tendință spre lux și acumularea de bogății (domenii). După moartea lui Vladislav II (1516), influența sa începe să scadă. Moare în 1519, probabil și din cauza unui accident vascular (*Magyar Nagylexikon* 2003; Pálffy 2011).

⁸ Hieronymus Balbus (1450-1530), umanist italian, profesor universitar la Viena și Praga. Ascensiunea lui s-a datorat, în bună parte, sprijinului acordat de către împăratul Maximilian I. A călătorit mult în Austria, Boemia și Ungaria, fiind în relații strânse cu lumea bună de aici. În anul 1515, umanistul s-a retras în Regatul Ungariei, la episcopia de la Pécs. Începând cu 1516, pentru câțiva ani, Hieronymus Balbus a fost secretarul și tutorele regelui Ludovic II al Ungariei. După 1521, a intrat în serviciul arhiducelui Austriei, Ferdinand de Habsburg, care, pentru serviciu credincios, l-a făcut episcop de Gurk.

Fugger-Thurzó de la Bánska Bystrica (Neusohl, pe atunci)⁹.

Activitatea la exploatarea minieră din Slovacia îl va introduce pe Dernschwam în lumea marilor afaceri ale Europei Centrale. Personajul care i-a marcat activitatea profesională pentru trei decenii de acum înainte a fost Alexius Thurzó¹⁰. Evenimentul care l-a așezat în relații foarte bune cu asociații Thurzó-Fugger¹¹ s-a consumat în anul 1525. Atunci, Dernschwam avea deja o funcție superioară, un fel de director financiar sau contabil, la factoria din Buda a societății Thurzó-Fugger, coleg cu Iacob Hünlein, ambii în subordinea directorului Johannes Alber¹². Pe fondul unei agitații generale produse de devalorizarea monedei, devalorizare de care cei doi asociați nu au fost străini, regele Ludovic II, presat foarte puternic de adversarii politici ai familiei Thurzó și de „partida națională” (condusă de voievodul Transilvaniei, Ioan Szapolyai), a hotărât confiscarea societății Thurzó-Fugger. Din Buda, Hans Dernschwam a informat foarte repede conducerea generală a societății, așa încât trimișii regali nu au mai găsit nimic important de preluat la sosirea lor la sediul firmei¹³.

Un astfel de exemplu de devotament din partea unui înalt angajat nu putea trece neobservat de către proprietari. Mai bine de două decenii de acum

---

⁹ *Călători străini* 1968, p. 256.

¹⁰ Alexius Thurzó (1490-1543). Tatăl său, Ioan Thurzó, a fost cel care a pus bazele impresionantei averi a acestei familii: de la Ioan Corvin a obținut posesiunile miniere din zona Kremnica, regele Ungariei Vladislav II i-a acordat, în 1496, permisiunea de a deține topitorii de aramă în nume personal, iar în 1498 i-a închiriat camera monetară din Kremnica pentru 14000 de florini. Ajutorul bănesc acordat regelui Vladislav II și soției acestuia, Ana, a facilitat accesul spre funcții înalte în administrarea regatului unor membri ai familiei sale. Cazul cel mai reprezentativ l-a constituit fiul său din a doua căsătorie, Alexius - *magister tarvenicorum regalium* și *index curiae regiae*, în timpul regelui Ludovic II. După bătălia de la Mohács, Alexius trece în tabăra lui Ferdinand de Habsburg, ceea ce-i aduce demnitatea de *index curiae regiae*, în anul 1527, și pe cea de *locumtenes regius*, în 1532. Din partea familiei sale, Alexius a fost cel care a continuat asocierea în plan economic cu familia Fugger (*Magyar Nagylexikon* 2003; Pálffy 2011; Engel 2006, p. 372).

¹¹ Asocierea Thurzó-Fugger s-a realizat în anul 1495. Scopul „întreprinderii comune maghiare” îl constituia valorificarea minelor de cupru din Ungaria Superioară (Slovacia). Volumul afacerii era impresionant atât din punct de vedere al producției, cât și al efortului financiar. Numai în primii patru ani de la înființare, s-au investit aproape 300000 de florini. În intervalul 1495-1526, firma a produs 42000 de tone de cupru și 84000 de tone de argint, cu un profit de 869000 de florini (Engel 2006, p. 342; Mannová 2011, p. 209).

¹² *Călători străini* 1968, p. 257.

¹³ Conflictul dintre monarh și proprietarii firmei confiscate a durat doar câteva luni. La presiunea amplelor mișcări sociale ale minerilor din nordul regatului - în marea lor majoritate angajați ai societății Thurzó-Fugger -, dar mai ales ale Habsburgilor, pe care familia Fugger i-a sprijinit financiar atât de mult, regele cedează: restituie proprietarilor societatea confiscată, iar drept reparație financiară, Ludovic II atribuie Casei Fugger exploatarea minelor de sare din Transilvania (Mannová 2011, p. 134-135; *Călători străini* 1968, p. 257; Gündisch 1943, p. 318).

încolo, activitatea profesională a lui Hans Dernschwam este strâns legată de afacerile economice ale societății, ale familiei Fugger îndeosebi.

Preluarea exploatărilor de sare din Transilvania de către Casa Fugger nu s-a putut realiza decât în momentul în care Ferdinand I de Habsburg, rege al Boemiei (ales la 23 octombrie 1526 și încoronat în februarie 1527) și rege al Ungariei (proclamat la 17 decembrie 1526, la Bratislava, încoronat la 3 noiembrie 1527, la Székesfehérvár)¹⁴, a reușit să-și impună controlul asupra Ungariei, în 1528, în urma unor intervenții militare contra celui alt „rege ales” al Ungariei, Ioan I¹⁵. Înălții reprezentanți ai regelui Ferdinand I în Transilvania erau contele Nogarola și Ștefan Pemfflinger¹⁶, împuterniciți să negocieze cu autoritățile locale aspectele generale privind cesiunea exploatării sării către Casa Fugger. Din comisia tehnică, trimisă la cămările de sare din Ardeal pentru a prelua efectiv exploatările de sare, făcea parte și Hans Dernschwam. Era o recunoaștere din partea Casei Fugger a loialității și experienței manifestate de către acesta în cei zece ani de când slujea societatea Thurzó-Fugger.

Hans Dernschwam a sosit în Transilvania la sfârșitul lunii iulie 1528, la 2 august fiind deja la cămara sării de la Turda, împreună cu Marc Pemfflinger, venind împreună de la Alba Iulia¹⁷. La 16 august, din Turda, Dernschwam expedia către factoria din Buda a societății Fugger, lui Iacob Hünlein personal, un prim raport amplu cu privire la starea lucrurilor la minele de sare din Turda. Raportul se concentrează asupra a trei aspecte fundamentale, chiar dacă, din punct de vedere constructiv, textul acestuia nu este astfel construit, fiind destul de amalgamat, înainte de a formula concluzia amintită de noi la începutul studiului de față.

Un prim grup de aspecte semnalate de Hans Dernschwam se referă la faptul că afacerea din Transilvania a Casei Fugger, cu referire specială la cea de la Turda, are potențial economic, putând deveni profitabilă din punct de vedere financiar.

În primul rând, pentru că aici se găsește o sare de calitate, ocnele sunt bune, cât de cât funcționale, minele sunt aproape una de alta, fiecare cu mai multe puțuri:

„La Turda se află una dintre cele mai bune ocne de la care se poate exploata sare din Transilvania; are sare bună, tare, albă. Tot acolo sunt acum două mine, care sunt în lucru, sunt așezate foarte aproape una de alta, la vreo 30 de pași și fiecare ocnă are trei puțuri de mină dispuse în triunghi și la o depărtare

¹⁴ Bérenger 2000, p. 135-136; Zöllner 1997, p. 230-232.

¹⁵ Gooss 1911, p. 1-7; Ciocan 1945, p. 5-50; Tătar 1997-1998, p. 485-493.

¹⁶ *Călători străini* 1968, p. 257.

¹⁷ *Ibidem*, p. 262.

unul de altul de un stâncen, aflându-se pe o colină mică”¹⁸.

De asemenea, cămara de la Turda are o oarecare evidență contabilă a tot ce se întâmplă aici, ceea ce ar permite o rapidă estimare a costurilor anuale cu exploatarea sării¹⁹ și un punct de pornire în construcția unui viitor proiect de buget.

În al doilea rând, sarea va fi scumpă după terminarea războiului civil ce a cuprins regatul Ungariei, în condițiile în care acum nu se poate pătrunde în Transilvania pentru a prelua și transporta sare în siguranță în afară: „Sarea va fi scumpă în străinătate după război; nimeni nu intră [acum - n.a.] aici”²⁰. Raportul nu arată ce venituri efective s-ar putea obține de pe urma exploatării sării din Transilvania; era prea devreme pentru așa ceva, Dernschwam neevaluând la acea dată decât cămara de la Turda. Ne putem face totuși o imagine asupra acestui aspect dintr-un document similar, din 1552, întocmit de Georg Werner, pentru autoritățile austriece de această dată, cu privire la potențialul financiar al exploatării sării din Transilvania. Cămarile de sare din Ardeal, consemna Werner, „ar putea aduce ușor pe an patruzeci de mii de florini”²¹, cu condiția, ca și la 1528, să fie reorganizate din temelii.

În al treilea rând, dacă vremurile se liniștesc din punct de vedere politic și militar, afacerea cu sarea din Transilvania va putea deveni una internațională. Două condiții trebuie îndeplinite aici: să se reorganizeze cămarile anexe de pe căile de transport, așa încât sarea ce se transportă pe Mureș să ajungă până la Zagreb, iar cea transportată pe Someș să aibă ca punct final Eisenstadt, în Austria²², iar Ferdinand I de Habsburg să poată asigura liniștea țării. Fără pacificarea regatului, „nu se poate găsi nicăieri vreo ieșire”²³. În legătură cu acest aspect, Dernschwam știa foarte bine, fără ca acest lucru să fie formulat explicit în raport, că întreaga afacere cu sarea din Transilvania viza nu numai un profit pentru Casa Fugger, ci, și poate asta în primul rând, sprijinirea bănească a lui Ferdinand I de Habsburg pentru a reuși guvernarea integrală a Regatului Ungariei²⁴.

Un al doilea aspect major semnalat de către Hans Dernschwam în raportul său se referă la multitudinea neregulilor existente la cămara sării de la Turda. Tabloul realității miniere de aici este dezolant, ceva nemaîntâlnit în întreaga sa experiență minieră de până atunci.

Cămara de la Turda pare pustie și nu are aproape nimic din ceea ce ar fi nevoie:

---

¹⁸ *Ibidem*, p. 268.

¹⁹ *Ibidem*, p. 287-291.

²⁰ *Ibidem*, p. 281.

²¹ Tătar 2014, p. 336.

²² *Călători străini* 1968, p. 286.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Vezi Gündisch 1943, p. 319-320.

„Cămarile sunt toate pustii și nu se află nimic din cele necesare aici și nu se poate căpăta nimic aici. Toate lucrurile de care e nevoie trebuie poruncite din alte locuri. [...] La Turda, noi ducem lipsă de vâртеje, cai, căpestre, frânghii, fier, oțel, seu, funii mari pentru vâртеje, fân, lemne, cărbune, piei de bou și altele de acestea. Lucruri de acestea nu se găsesc deloc”²⁵.

Caii folosiți în exploatare sunt nenorociți, toți împreună nu valorează nici măcar șase florini²⁶. Minele sunt toate fără schelărie și acoperiș, casa cămării pare goală, cu ușile și încuietorile în stare proastă²⁷. „Lângă ocne, unde ar fi mare nevoie de ele, nu se află nicăieri vreo baracă pentru sarea, care zace deci sub cerul liber”²⁸, expusă ploilor și deprecierei, situație similară și la Decea, la punctul de imbarcare a sării pentru transportul pe Mureș.

Apoi, extragerea sării pare a fi o treabă la voia întâmplării; nu sunt reguli, ordine, fiecare face cam ce vrea și cum crede de cuviință. Cu funcționarii în serviciu este foarte greu de lucrat; toți sunt unguri, niciun german nu se află printre ei²⁹. Costurile săptămânale cu exploatarea sării de la Turda sunt imposibil de estimat, căci „nu este în ființă nici cea mai mică rezervă sau inventar”³⁰. Tăietorii de sare sunt mai degrabă niște zilieri decât muncitori în toată regula. „Cel ce poate avea de lucru în altă parte nu lucrează bucurios în ocne”³¹, preferând, de exemplu, să meargă la seceriș, la cositul fânului sau strânsul recoltelor. Nu erau organizați, pentru a se putea discuta cu ei, preferau plata zilnic, banii câștigați îi dădeau pe băutură, cereau postav la angajare, apoi unii nici nu mai veneau la lucru³². „Ei nu cunosc nicio meserie și nu au nicio hrană”³³, lenea, trândăvia și ticăloșia făcându-i neproductivi. Au fost învățați cu multe năravuri până acum, inclusiv acela ca, la sfârșitul fiecărei zile de lucru, chiar dacă au lucrat doar un timp foarte scurt, să plece acasă cu un bolovan de sare în valoare de trei dinari³⁴. Munca lor în ocna nu este susținută de un aparat de întreținere la fața locului, cum ar fi tâmplari și fierari.

De exploatarea sării toți vor să profite, după mai vechi obiceiuri ale locului. Lui Marc Pemfflinger, șeful suprem al cămării sării din Transilvania, omul lui Ferdinand I de Habsburg³⁵ și cel de la care trebuia preluată fiecare

²⁵ *Călători străini* 1968, p. 265.

²⁶ *Ibidem*, p. 280.

²⁷ *Ibidem*, p. 268.

²⁸ *Ibidem*, p. 269.

²⁹ *Ibidem*, p. 280.

³⁰ *Ibidem*, p. 266.

³¹ *Ibidem*, p. 263.

³² *Ibidem*, p. 273.

³³ *Ibidem*, p. 275.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Cu privire la activitatea lui Marc Pemfflinger în slujba regelui Ferdinand I, vezi Wittstock 1887, p. 345-347.

exploatare în parte, îi plăcea să fie însoțit peste tot de 30-40 de oameni călare, iar toate cheltuielile să fie trecute pe seamă cămării³⁶. „Oamenii regelui” din vechiul aparat al cămării trec la socoteala cheltuielilor zilnice dublu decât s-ar cuveni: „Ei au leafa și banii lor de întreținere și pe deasupra vedeți în conturile lor că ei vor să pună totuși toată întreținerea pe seama regelui, ca și când ar trebui să dea socoteală doar în glumă”³⁷. Comiții cămărilor, judecătorul vadului, preoți și călugări din mănăstiri, cu toții primesc, într-o formă sau alta, pe seama ocnei, sare pe gratis, ceea ce înseamnă o mare deturnare de venit³⁸. Din acest punct de vedere, fiecare cămară are propriile obiceiuri. Cel mai prost stau lucrurile la Turda, scrie Dernschwam: „Aici se află cămara cea mai neorânduită”³⁹.

Nici transportul sării nu era în ordine. De-a lungul drumului sării sunt prea multe vămi, în fiecare loc oprindu-se prea mulți tumeni de sare, inclusiv din cea a regelui. Transportatorii pe apă (celeristii, cum sunt numiți în raport) au obiceiul să ducă, în aceeași încărcătură, și propria sare, deși sunt plăți integral pentru cea a cămării⁴⁰. Tot așa, există din partea acestora tendința de a trece prețul/costul luntrilor lăsate la Lipova - punctul terminus al serviciului lor de transport - pe seama cămării de sare⁴¹.

Într-o astfel de situație, sunt foarte multe aspecte de remediat. Acesta constituie al treilea grup de probleme pe care le evidențiază raportul în discuție. Din acest punct de vedere, Hans Dernschwam se dovedește un adevărat maestru, cunoștințele și experiența practică din vremurile activității la exploatarea Thurzó-Fugger spunându-și cuvântul.

În primul rând, trebuia schimbat în mod radical modul de organizare și realizare a conducerii întregii exploatare. Dernschwam afirma „Cămarile, trebuie conduse cu aceeași autoritate și ordine ca orice altă exploatare minieră”⁴², după modelul celor din Europa Centrală ale Casei Fugger. Specula și abuzurile vechilor funcționari trebuie eradicate imediat, fie că este vorba de cele săvârșite de comiții cămărilor, de „oamenii regelui” de la ocne sau de către celeristi, cum am văzut mai înainte.

Aparatul administrativ al minelor trebuie gândit de așa natură încât să asigure o mai bună organizare și supraveghere a muncii. Magulatorul trebuie să fie omul responsabil de activitatea tăietorilor de sare: numai el permite accesul în ocnă a muncitorilor, el înregistrează bulgării de sare și înscrie producția fiecăruia în registrul de evidență pentru plata corectă, după realizări,

³⁶ *Călători străini* 1968, p. 264.

³⁷ *Ibidem*, p. 293.

³⁸ *Ibidem*, p. 274, 276, 279.

³⁹ *Ibidem*, p. 287.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 272.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

a fiecărui lucrător⁴³. La fiecare ocnă, pe lângă fiecare magulator, spune Dernschwam, trebuie instalat „un om de-al nostru”. Acești oameni de încredere

„[...] ar nota concomitent cu magulatorul sarea primită și expediată. Și pentru că ocnele se află cam departe de curtea cămării, ei ar trebui să pună să li se gătească acolo și ar trebui să i se dea fiecăruia bani pentru hrană pe toată săptămâna”,

50 de dinari, și o leafă de 20 de florini⁴⁴. Ei trebuie, în mod obligatoriu, să cunoască limbile țării: ungurește, nemțește și românește. Contabilul are obligația să se subordoneze strict reprezentantului Casei Fugger, nu altcuiva. Pe lângă faptul că trebuie să fie de mare încredere⁴⁵, contabilul are responsabilitatea unei evidențe foarte exacte a veniturilor și cheltuielilor și să exprime acest lucru printr-un sistem de conturi foarte simple⁴⁶, care să-i permită conducătorului cămării măsuri oportune și eficiente. La alți funcționari se poate renunța, cum ar fi, de exemplu, „judecătorul malului” de la Decea, care nu face altceva decât să perceapă, în nume personal, o sumă de bani de la cei care vin și depozitează sarea acolo; „împiedică doar pe oameni”, consemna Dernschwam⁴⁷.

În al treilea rând, se impun norme foarte exacte cu privire la dimensiunea bolovanilor de sare, plata tăiatului de sare și a transportului cu luntrea, tocmai pentru ca activitatea să poată fi gestionată unitar și cu exactitate din punct de vedere financiar⁴⁸. De asemenea, sunt necesare măsuri organizatorice și investiționale vizând: repunerea în funcțiune a unor vechi mine inundate, costurile cu scoaterea apei și zvântarea minei fiind mult mai mici decât deschiderea unor ocne noi; construirea unor clădiri anexe, îndeosebi a unor depozite pentru bolovanii de sare extrași, prevenindu-se astfel deprecierea unor mari cantități de sare⁴⁹; refacerea cămărilor anexe de pe traseul de transport, așa încât sarea să ajungă cât mai departe, în Europa Centrală⁵⁰; valorificarea, într-un mod sau altul, a sării mărunțite, de care ocnele erau pline și pe care toată lumea a neglijat-o pur și simplu până atunci.

O astfel de situație putea fi schimbată? Se putea porni aici ceva serios, profitabil, în tradiția exploatărilor miniere din Europa Centrală? Tehnic, da, cel puțin așa reiese din textul raportului. Casa Fugger apelase la mai mulți specialiști de-ai săi, inclusiv la Hans Dernschwam, tocmai în această idee. Cale

---

⁴³ *Ibidem*, p. 278.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 284.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 279.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 281.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 285.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 270.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 269.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 286.

de întors nu mai era; decizia fusese luată de mai multă vreme, iar el știa foarte bine acest lucru. Ceea ce-l îngrijora la momentul redactării raportului nu erau aceste disfuncționalități tehnice, de organizare a muncii sau de natură financiară. Adresându-se unui apropiat, Dernschwam și-a permis să exprime unele îndoieli cu privire la perspectiva afacerii din Transilvania, iar viitorul îi va da dreptate. Temerile sale erau legate de realitățile politico-militare ale momentului. În primul rând, drumurile ce legau Transilvania cu Ungaria de câmpie erau închise, peste tot erau trupe despre care era greu să spui din ce tabără făceau parte: „[...] nu e de jur împrejurul întregii Transilvanii niciun drum liber și în toate locurile se află trupe”⁵¹. La Turda nu se putea ajunge ușor, căile nu erau sigure. „Cum veți aduce banii aici? Eu nu știu nicio cale sigură”⁵², semnala Dernschwam.

Toate întrebările sale par a fi mai degrabă retorice; lucrurile nu mai puteau fi oprite, trebuia mers mai departe: „Dar lucrul s-a început și noi nu putem să dăm înapoi, orice am face”⁵³, scria Dernschwam în finalul raportului. „Era bine dacă stăteam deoparte, dar acum e prea târziu. Nu ne rămâne decât să facem ceea ce știm, să ne urmăm calea noastră, așa cum am fost învățați”⁵⁴.

“We Should Have Stayed Out:” Hans Dernschwam’s Report of 1528 to the House of Fugger on the Failure of a Project in Transylvania

(Abstract)

Hans Dernschwam, a representative of the House of Fugger, arrived in Turda, Transylvania, in the summer of 1528 to take over salt exploitation there on behalf of the company. On 16 August of the same year, he sent his first status report on the Turda salt chamber. The picture was bleak. It would take investment, organising, order and a lot of work to accomplish anything serious here. As this report was addressed to the House of Fugger’s Buda agent, his friend and colleague Iacob Hünlein, Dernschwam took the liberty of expressing his personal views on the future of the business in Transylvania. This aspect of the report has been less analysed by historians. Hans Dernschwam warns that the main danger to the Fuggers’ business in Transylvania is political, not technical or financial: all access routes in and out of Transylvania were closed, which meant the salt extracted could not be sent to Central Europe; troops with unclear allegiance were present everywhere; Transylvania lacked the necessary mining equipment and at that time it was virtually impossible to bring any from the outside; and there was no financial capital and no safe passage to bring any in.

In light of all this, he was prompted to observe that “considering the times, we should have stayed out”. And history proved him right: following the political and military events in Hungary in the following year, the business in Transylvania was practically abandoned.

---

⁵¹ *Ibidem*, p. 265.

⁵² *Ibidem*, p. 267.

⁵³ *Ibidem*, p. 294.

⁵⁴ *Ibidem*.

Abrevieri bibliografice

- Bérenger 2000 - Jean Bérenger, *Istoria Imperiului Habsburgilor 1273-1918*, București, 2000.
- Călători străini* 1968 - *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968.
- Ciocan 1945 - Rodica Ciocan, *Politica Habsburgilor față de Transilvania în timpul lui Carol Quintul*, București, 1945.
- Doboși 1951 - Alexandru Doboși, *Exploatarea ocelor de sare din Transilvania în Evul Mediu (sec. XIV-XVI)*, în *SCIM*, 2, 1951, p. 125-166.
- Engel 2006 - Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895-1526*, Cluj-Napoca, 2006.
- Gooss 1911 - Roderich Gooss, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526-1690)*, Viena, 1911.
- Gündisch 1943 - Gustav Gündisch, *Die Siebenbürgische Unternehmung der Fugger 1528-1531*, în *Omagiu lui Ioan Lupăș la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1943, p. 317-334.
- Magyar Nagylexikon* 2003 - *Magyar Nagylexikon*, vol. XVII, Budapesta, 2003.
- Mannová 2011 - Elena Mannová (coord.), *Scurtă istorie a Slovaciei*, București, 2011.
- Oberndorffer 1957 - Kurt Oberndorffer, *Hans Dernschwam of Hradaczin*, în *NGB*, vol. III, Berlin, 1957, p. 609.
- Pálffy 2011 - Géza Pálffy, *A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata familia Magyarországon*, în *Történelmi Szemle*, 53, 2011, p. 63-84.
- Strieder 1933 - Johann Strieder, *Ein Bericht des Fuggerschen Faktors Hans Dernschwam über den Siebenbürgener Salzbergbau um 1528*, în *Ungarische Jahrbücher*, XIII, 1933, p. 260-290.
- Tătar 1997-1998 - Octavian Tătar, *Disputa pentru coroana Ungariei dintre Ferdinand de Habsburg și Ioan Zápolya (1526-1540)*, în *Sargetia*, XXVII/1, 1997-1998, p. 485-511.
- Tătar 2014 - Octavian Tătar, *Un proiect fiscal pentru Transilvania. Raportul lui Georg Werner din 1522 către autoritățile austriece*, în *Terra Sebus*, 6, 2014, p. 327-340.
- Wittstock 1887 - Heinrich Wittstock, *Pemfflinger, Marcus*, în *ADB*, vol. 35, Leipzig, 1887, p. 343-350.
- Zöllner 1997 - Erich Zöllner, *Istoria Austriei. De la începuturi până în prezent*, ediția a VIII-a, vol. I, București, 1997.

Cuvinte-cheie: Transilvania, Hans Dernschwam, 1528, exploatarea sării, Turda, Casa Fugger.

Keywords: Transylvania, Hans Dernschwam, 1528, salt exploitation, Turda, House of Fugger.

UN CADRAN SOLAR PORTABIL DIN SECOLUL AL XVI-LEA DESCOPERIT ÎN CETATEA DEVEI

Ionuț-Cosmin CODREA*

Cercetările arheologice realizate în cetatea Devei¹ au scos la iveală noi informații referitoare la evoluția fortificației și, în egală măsură, o serie de materiale arheologice foarte diversificate ce permit o reconsiderare a caracterului strict militar care îi era atribuit acestui monument. Varietatea pieselor descoperite conturează aspecte inedite privind viața cotidiană și interesele celor care au rezidat permanent sau temporar în cetate.

Cea mai mare concentrație de astfel de piese a fost identificată pe latura de sud a incintei II, în timpul campaniei arheologice din anul 2013, odată cu lucrările de coborâre a cotei de călcare în această zonă, la nivelul primei faze de construcție a acestei incinte. Nivelul, investigat prin realizarea unor sondaje stratigrafice, a fost datat la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor.

Zona supusă atenției noastre este situată în partea de sud-vest a incintei II, în preajma bastionului Bethlen. Aici a fost executată secțiunea 98, aproximativ perpendicular pe incintele I și II. Depunerile istorice succesive observate indică o folosire a zonei încă de la sfârșitul secolului al XV-lea și până în veacul al XVII-lea. Odată finalizată sondarea sectorului, s-a trecut la decaparea zonei, la un nivel cât mai aproape de cota de călcare istorică aparținând începutului secolului al XVI-lea. Perimetrul sud-vestic al incintei II a fost notat Sp. 9, între secțiunea 98 și zona de adosare dintre zidurile incintelor I și II. Suprafața, de formă trapezoidală avea dimensiunile generale de 13,50 x 4,80 m. Pentru o mai bună recoltare a materialelor arheologice suprafața a fost împărțită în patru zone, notate de la A la D, dinspre est spre vest.

În urma decapării s-a constatat aceeași situație arheologică cu cea din secțiunea 98. Materialul arheologic predominant este cel ce aparține secolului al XVI-lea și constă în special în ceramică arsă oxidant, nesmălțuită, fragmente ceramice cu pastă albă, pictate cu roșu și fragmente de cahle cu smalt verde

---

* Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva; e-mail: ionut.codrea@yahoo.com.

¹ Campaniile arheologice din anii 2008 și 2013 au fost coordonate de dr. Daniela Marcu Istrate. Rezultatele preliminare ale campaniilor au apărut în rapoarte de săpătură, sub formă de manuscris.

și de tip oală cu gură pătrată. Pe lângă materialul ceramic a apărut și un număr semnificativ de piese speciale, cea mai mare parte a lor din bronz². Și mai important, în această zonă, cronologia straturilor arheologice poate fi urmărită prin intermediul numeroaselor monede descoperite (în număr de 16, emise în perioada secolelor XV-XVII³).

În suprafața 9/A, la adâncimea de -6,10 m⁴, într-un strat brun, afânat, destul de sărac din punct de vedere al materialelor arheologice, a fost descoperit un fragment dintr-un obiect confecționat din fildeș, de mici dimensiuni (5,8 x 4,4 x 0,4 cm) (**fig. 1 a-b**). Din punct de vedere stratigrafic, această depunere suprapune un nivel de călcare ulterior primei faze de construcție a incintei II.

Artefactul prezintă linii și gradații incizate pe ambele părți. Pe una dintre ele apar gradații, numerotate cu cifre romane (I, II, III, IIII, V, VI), iar pe cealaltă parte sunt gravate trei semicercuri concentrice, cel interior fiind numerotat de la 1 la 12 (în cifre arabe), iar cel mijlociu de la 16 la 29 (de asemenea în cifre arabe). Semicercul exterior ce încadrează toată compoziția și celelalte linii incizate par a avea un rol pur decorativ. Datele disponibile la momentul descoperirii indicau ipoteza că ar fi vorba de o jumătate dintr-un obiect. Pe lângă elementele de măsurare a timpului piesa prezintă o serie de perforații dintre care doar două pot fi puse în legătură cu gradațiile incizate pe cele două părți ale plăcuței, restul, aflate pe una dintre laturile scurte, trebuie asociate cu elemente de legătură cu o altă piesă. Pe latura opusă acesteia din urmă mai apare un inel metalic de mici dimensiuni.

În urma cercetării s-a constatat faptul că fragmentul de fildeș aparține unui cadran solar portabil, un instrument compozit constituit astfel: o placă conținând un compas, legată de o altă placă pe care sunt incizate un ceas solar pe partea interioară, respectiv un calendar lunar, pe cea exterioară. Aceste trei componente formau un instrument foarte folositor pentru călătorii, permițând deținătorului atât orientarea în spațiu, cât și măsurarea corectă a timpului, iar cele două perforații ce apar pe fragmentul descoperit sunt elemente esențiale pentru folosirea acestuia. Perforația din zona mediană a piesei reprezintă locul unde era fixat un indicator metalic, iar în cea realizată spre margine era prins un șnur pe post de gnomon⁵. Acesta era legat și de

² Marcu Istrate *et alii* 2013, p. 47-50.

³ Din cele 16 monede, trei datează din secolul al XV-lea, una din secolul al XVII-lea, iar restul de 12 piese aparțin secolului al XVI-lea.

⁴ Adâncimile folosite în documentația arheologică au fost raportate la cota Wagris 0,00 m (cota STEREO 70: 373,37 m), stabilită împreună cu proiectantul.

⁵ Gnomon este denumirea generică dată muchiei unui obiect sau unui șnur ce indică ora pe o suprafață gradată prin aruncarea umbrei asupra unui cadran sau ceas solar (Uza 2014, p. 17).

placa ce conținea busola, permițând celor două elemente să se deschidă la un unghi de 90°.

La ora actuală, din cunoștințele noastre, pe teritoriul României a mai fost descoperită în context arheologic doar o singură astfel de piesă, în 1994, la Iași, într-un atelier de bijutier. Aceasta are avantajul de a se păstra în întregime și, mai mult, de a fi inscripționată cu numele meșterului și anul în care a fost realizată: Hans Tröschel, în anul 1591⁶ (elemente ce lipsesc artefactului descoperit la Deva). În afara granițelor noastre, în Europa Centrală și de Est (Germania, Austria, Cehia, Slovacia, Ungaria, Polonia și Lituania), au mai fost descoperite 43 de cadrane solare portabile, cea mai mare parte a lor fragmentare, în fortificații, mănăstiri sau zone urbane. Deși forma acestora nu variază foarte mult, majoritatea fiind rectangulare, se confecționau și cadrane ovoidale, octogonale sau circulare. Ceea ce se remarcă la prima analiză este faptul că nicio piesă nu seamănă cu cealaltă, din punct de vedere al conceptului general și al decorului⁷. Această observație este susținută și de cercetarea cadrelor similare datând din perioada secolelor XVI-XVIII, epoca de glorie a gnomonicii, păstrate în muzeele din Europa sau din lume (fig. 2 a-c).

Similaritatea acestor piese constă doar în tehnica de realizare. Într-o primă fază suprafața piesei era înmuiată într-o soluție special preparată ce împiedica fildeșul să crape. Materialul era gravat prin metode asemănătoare celor folosite la decorarea lemnului sau alamei. Un model, prestabilit, era copiat pe suprafața plăcii prin desenarea unor urme ușoare, apoi se realizau inciziile folosindu-se un stilet de gravat. Literele, numerele sau micile motive decorative erau realizate prin ștanțare. Găurile de mici dimensiuni (cum sunt cele pentru balamale sau inelușele de închidere) erau perforate cu ajutorul unui burghiu de mici dimensiuni, iar pentru cele mari (forma circulară destinată fixării compasului) piesa era fixată într-un strung și decupată cu un obiect metalic⁸.

Aceste tehnici de lucru sunt greu perceptibile cu ochiul liber, dar pot fi evidențiate prin folosirea metodei RTI (*Reflection Transformation Imaging*). Aceasta este o tehnică fotografică computațională, utilizată în tot mai multe domenii, printre care și cel al examinării obiectelor de artă cu caracter patrimonial. Metoda permite o vizualizare virtuală și îmbunătățită a suprafeței obiectelor de interes prin intermediul unei lumini virtuale incidente, controlate interactiv, cu scopul de a reliefa detalii aproape invizibile de pe

---

⁶ Geba, Vlad 2002, p. 309-312. Hans Tröschel cel Bătrân este unul dintre cei mai importanți meșteri care confecționau cadrane solare portabile în Nürnberg la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor (Chandler, Vincent 1969, p. 211-216).

⁷ Wilk-Woś 2013, p. 438-451.

⁸ Gouk 1988, p. 69-70.

suprafața acestora. Prin realizarea mai multor fotografii ale obiectului, cu diferite variante de iluminare, rezultă un set de imagini ce este apoi procesat de computer pentru crearea unui model virtual al suprafeței artefactului. În acest model incidența, direcția și intensitatea luminii pot fi apoi controlate interactiv de către operator, cu scopul de a reliefa, ajutat de îmbunătățiri matematice, cele mai mici detalii de suprafață, de multe ori ascunse unei analize macroscopice normale. În cazul piesei aflate în discuție s-a realizat o documentare detaliată a ambelor fețe ale artefactului de fildeș, fiind relevate detalii extrem de fine ale suprafeței, reprezentative pentru starea sa de conservare actuală⁹ (fig. 4 a-c).

Fildeșul, spre deosebire de os sau corn, include colți sau dinți neobișnuit de mari, proveniți de la animale cum ar fi elefantul, morsa sau mai multe specii de balene. Identificarea tipului de fildeș se bazează pe compoziția dentinei și structura sa specifică de creștere. Acest material reacționează în contact cu mediul, albindu-se când este expus la lumină, dar cele mai severe schimbări au loc în relație cu umiditatea și temperatura. Umiditatea scăzută provoacă micșorare și crăpare, în timp ce umiditatea crescută duce la colmatarea porilor și umflarea piesei. Fluctuațiile de temperatură provoacă dilatare și contracții. Aceste fenomene afectează în special piesele din fildeș de mici dimensiuni. Înnegrirea suprafeței, sau „patina”, este un rezultat al îmbătrânirii naturale a compușilor organici ai acestui material. Din cauza porozității, fildeșul se poate păta în contact cu pielea, uleiuri sau metale corozive¹⁰.

În condițiile în care o analogie exactă este exclusă, singurul element ce ajută la datarea acestei piese este o monedă, descoperită în același strat în imediata apropiere. Este vorba de un groș de argint, păstrat în condiții de conservare foarte bune, emis de regele Poloniei, Sigismund I (1506-1548), la Thorn, în 1532¹¹. Având în vedere circulația monedei, putem concluziona faptul că acest cadran solar portabil a fost folosit cândva la mijlocul secolului al XVI-lea.

Folosirea cadranelor solare poate fi urmărită până în Antichitate. Redescoperite în Evul Mediu, ele apar pe pereții sudici ai bisericilor, primăriilor sau ale altor clădiri publice. În secolul al XV-lea, prin alăturarea

⁹ Pentru mai multe informații asupra metodei vezi <http://www.hpl.hp.com/research/ptm/index.html>, precum și <http://culturalheritageimaging.org/Technologies/RTI/>, accesat la 9.08.2016.

¹⁰ http://www.si.edu/mci/english/learn_more/taking_care/ivory.html, accesat la 8.08.2016.

¹¹ Moneda prezintă pe avers, în câmp, bustul lui Sigismund I și legenda SIGIS•I•REX•PO•DO•TOCI•PRUS, iar pe revers, vulturul Prusiei și legenda GROSS•COMV•TERR•PRUSS•1532. Groșii emiși la monetăria din Thorn (azi Torun, Polonia) sunt emisiuni prusiene. Monetăria a fost fondată de Sigismund I și a funcționat între anii 1528 și 1535 (Keve 2012, p. 165).

ceasului solar și a compasului a rezultat o variantă portabilă a cadranelui solar - de mare ajutor celor ce călătoreau (comercianți, pelerini, militari). Datorită acestei alăturări și a modului în care era folosit, în istoriografia de limbă germană (zona care a dat naștere acestui instrument), piesele sunt denumite: *Taschensonnenuhren* (cadran solar de buzunar), *Reisen Sonnenuhren* (cadran solar pentru călătorie) sau *Klappsonnenuhren* (cadran solar pliabil)¹². Acest din urmă termen este echivalentul celui folosit în limba engleză *diptych sundial* (cadran solar diptic).

Cel mai important centru în care se confecționau astfel de instrumente a fost Nürnberg. Un alt oraș celebru pentru astfel de piese a fost și Augsburg, dar aici se confecționau doar cadrane solare portabile din metal. Nürnberg-ul a fost primul centru în ale cărui ateliere s-au confecționat cadrane solare din fildeș încă din 1500. Acest meșteșug s-a dezvoltat aici până la mijlocul secolului al XVIII-lea. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, Războiul de 30 de ani a afectat profund teritoriile germane cauzând zonei un declin economic și politic. Chiar dacă orașul Nürnberg nu a fost afectat la fel de puternic ca celelalte orașe germane, meșterii de cadrane solare produceau din ce în ce mai puține exemplare. În aceste condiții s-au dezvoltat în Anglia și Olanda ateliere ce confecționau astfel de instrumente din fildeș¹³.

Din atelierele Nürnberg-ului au ieșit cadrane solare portabile, compacte, frumos decorate, realizate dintr-un material destul de rezistent, ceea ce a dus foarte repede la dezvoltarea unei piețe internaționale. De asemenea, trebuie avut în vedere faptul că aceste instrumente erau considerate a fi printre cele mai noi tipuri de tehnologie de care putea dispune cineva la acel moment, fapt ce a restrâns clientela la anumite categorii sociale, în special acelea care ajungeau să înțeleagă importanța măsurării timpului: preoți, pelerini, comercianți sau diverși călători. Principala condiție a funcționării cadranelui solar portabil este respectarea latitudinii pentru care a fost calculat instrumentul. În momentul în care era folosit la o altă latitudine, ora nu era indicată corect și cu cât te îndepărtați de latitudinea stabilită, eroarea devenea tot mai mare. În aceste condiții, în timp, meșterii au realizat cadrane care puteau funcționa pe mai multe latitudini, prin posibilitatea reglării gnomonului¹⁴.

Pentru folosirea corectă a unui cadran solar portabil trebuiau îndeplinite trei condiții obligatorii: prima era aceea de a alinia placa inferioară paralel cu linia orizontului, iar cea superioară să formeze un unghi drept la aceasta; condițiile a doua și a treia sunt reprezentate de poziția gnomonului, care trebuia să fie în concordanță cu longitudinea și latitudinea la care este

---

¹² Wilk-Woś 2013, p. 435-436.

¹³ Gouk 1988, p. 47-48.

¹⁴ Schechner 2001, p. 201-202.

folosit instrumentul. Odată îndeplinite aceste cerințe, instrumentul trebuia îndreptat spre meridian (punctul cardinal sud), iar umbra lăsată de șnur/gnomon pe plăcile verticală și orizontală indica corect ora¹⁵ (fig. 3 a-b).

În același mod se poate folosi instrumentul și noaptea, cu condiția ca Luna să strălucească puternic. Problema consta în faptul că nu exista o corespondență exactă între *timpul lunar* și cel *solar* - cu excepția momentului în care era Lună Plină (diferență ce apare din calcularea timpului de rotație a Lunii în jurul Pământului și a timpului de rotație a Pământului în jurul Soarelui). Cele opt faze ale Lunii au loc într-un interval aproximativ de 29,5 zile. În cadrul acestui ciclu Luna se întoarce pe poziție, zilnic, cu o întârziere de 49 de minute față de *timpul solar*. Pentru a remedia acest inconvenient a fost creat un sistem prin care se putea identifica ora exactă și noaptea.

Acest sistem - numit *volvelle lunar* - apare incizat și pe partea exterioară a fragmentului descoperit la Deva, singurul element lipsă fiind un disc metalic folosit la conversia orei. Sistemul constă în marcarea a două cercuri concentrice pe placă. Pe cel interior sunt marcate, de două ori, numerele de la 1 la 12, iar pe cercul exterior numărul zilelor, de la 1 la 29. Discul metalic, rotativ, are, de asemenea, o gradare similară celei de pe cercul interior al plăcii fixe, pe marginea exterioară.

Pentru ca acest sistem să funcționeze erau necesare două condiții: în primul rând, era nevoie de strălucirea puternică a Lunii (ceea ce limitează folosirea sistemului la perioada dintre prima și cea de-a treia fază a Lunii) și de cunoașterea fazelor Lunii.

Volvelle-ul *lunar* funcționa astfel: cadranul solar se folosea la lumina Lunii, doar că instrumentul nu este îndreptat spre sud, ci spre Steaua Polară (steaua din capătul constelației *Ursa minor* - Carul Mic). Următorul pas era rotirea discului metalic în așa fel încât indicatorul acestuia să arate fazele lunii în funcție de numărul zilelor trecute de la prima Lună Plină (pe scara de la 1 la 29,5, 1 corespundea lunii noi, iar 15, aproximativ, Lunii Pline). După fixarea discului, *ora* determinată cu ajutorul cadranului solar era identificată pe gradația discului metalic. Ora de pe gradația incizată pe placa fixă din cercul interior, ce corespundea cu cea identificată pe disc, era *ora solară exactă*. Totuși, această metodă de conversie folosită în perioada secolelor XVI-XVIII este considerată, la ora actuală, de către specialiști ca fiind incorectă¹⁶.

¹⁵ Gouk 1988, p. 13-15. Longitudinea se referă la unghiul dintre proiecțiile pe planul Ecuatorului ale direcțiilor de la centrul Pământului către punctul dat și, respectiv, de la un punct dat spre centrul Pământului, ales convențional ca origine a longitudinii (longitudinea 0°), iar latitudinea unui punct este unghiul dintre direcția de la centrul Pământului spre acel punct și planul Ecuatorului.

¹⁶ Gouk 1988, p. 21-22; Lloyd 1989, p. 123-124.

Chiar dacă piesa descoperită la Deva este fragmentară, modul în care a fost realizată și contextul arheologic al descoperirii transmit o serie de informații ce pot fi folosite la emiterea unor ipoteze. Datarea fragmentului din fildeș până la mijlocul secolului al XVI-lea duce la concluzia că acesta face parte dintr-un cadran solar portabil confecționat, cel mai probabil, de unul dintre meșterii din Nürnberg. Un detaliu ce împinge datarea cadranelor solare spre deceniul cinci al secolului al XVI-lea este prezența *volvelle*-ului lunar. Inovația în discuție este introdusă în compoziția cadranelor începând cu această perioadă¹⁷.

O altă informație importantă rezultă din cercetarea gradațiilor ceasului solar, cu ajutorul riglei de calcul a latitudinii a lui George Serle (realizată în anul 1657). Folosind instrumentul de calcul s-a putut constata faptul că acest cadran solar a fost confecționat pentru a fi folosit pentru latitudinea de aproximativ 51-52°, ce străbate jumătatea de nord a continentului european. Deși distanța față de latitudinea pe care se află Deva este considerabilă (localitatea se află pe latitudinea 45,52°, latitudine nordică), cetatea, care a avut un rol semnificativ în istoria Transilvaniei, a putut atrage personaje care să fi avut un interes în această zonă, în special militari.

Prima jumătate a secolului al XVI-lea a reprezentat pentru regatul maghiar o perioadă de o criză economică, politică și militară accentuată, cauzată de puternica ofensivă a turcilor în Europa Centrală. Victoriile obținute de aceștia la Belgrad (1521), Petrovaradin (1526) și Mohács (1526) au adus societatea maghiară și implicit Transilvania în pragul anarhiei. Tronul vacant, după moartea lui Ludovic II Jagello, în bătălia de la Mohács, a fost disputat între Ioan Zápolya, voievod al Transilvaniei din 1510, și regele Ferdinand de Habsburg.

Cetatea Devei, datorită rolului important jucat în strategia de apărare a Transilvaniei, a resimțit puternic schimbările generate de conflictele interne. În perioada anilor 1526 și 1529 ea a fost ocupată de partizanii lui Ferdinand de Habsburg¹⁸. Din 1530 cetatea intră din nou în posesia regelui Ioan Zápolya. În 1539 Zápolya s-a căsătorit cu Isabella, fiica regelui Poloniei Sigismund I. Cu această ocazie viitoarea regină primește de la soțul ei mai multe domenii printre care și cetatea Devei¹⁹. Ea a locuit aici până la moarte, în 1559, exceptând perioada 1551-1556, când, din cauza ocupației austriece, pleacă în exil în Polonia.

După anul 1551, cetatea Devei a fost cucerită de trupele generalului Giovanni Battista Castaldo, comandantul armatei imperiale și totodată guvernatorul Transilvaniei între anii 1551 și 1556. Isabella Zápolya se

---

¹⁷ Gouk 1988, p. 93.

¹⁸ Gheorghiu 1985, p. 157.

¹⁹ Schuster 1905, p. 101.

reîntoarce în Transilvania în 1556, iar în anul 1557 asediază și ocupă cetatea Devei, cu ajutorul turcilor, rămânând în cetate până la sfârșitul vieții, în 1559²⁰.

Apartenența Isabellei Zápolya la casa regală poloneză, zonă căreia îi aparține și moneda descoperită în același strat cu fragmentul de fildeș, indică faptul că posesorul cadranelui solar portabil ar putea fi un personaj din anturajul reginei, militar sau civil, care a rezidat în cetatea Devei într-una dintre cele două perioade de timp în care aceasta a ocupat fortificația: 1539-1551 sau 1557-1559.

Apariția acestor instrumente dovedește interesul crescut al oamenilor Renașterii față de timp și spațiu, într-o perioadă în care măsurarea timpului devine o necesitate. Odată cu creșterea pretențiilor consumatorilor, meșterii cresc gradul de precizie și introduc diverse componente sau informații pentru a veni în întâmpinarea nevoilor cumpărătorilor. Piesa descoperită la Deva nu face parte din categoria cadranelor sofisticate, păstrând o aparență modestă atât din punct de vedere al componentelor, cât și al decorului. Simplitatea decorului se datorează, în primul rând, faptului că piesa a fost realizată în perioada de început a cadranelor solare portabile dar și pentru că, cel mai probabil, posesorul făcea parte din categoria militarilor. Astfel, din punctul de vedere al soldatului, cadranul trebuia să-și îndeplinească rolul pentru care fusese confecționat, acela de a măsura timpul.

A Sixteenth Century Ivory Diptych Sundial Discovered in Deva Fortress

(Abstract)

Research in 2013 at the medieval fortress of Deva, Transylvania, revealed a fragment of an ivory diptych sundial, the only one of its type found in the course of the archaeological excavation. Iconographic analogies prove that the find was without doubt part of a composite instrument: a closable box containing a compass, a retractable equatorial sundial and a calendar representing a portable 3-in-1 instrument that was ideal for journeys, allowing its user to measure the correct time.

Ivory is made from the tusks and large or projecting teeth of animals such as elephant, walrus and several species of whale. The type of ivory was identified is based on analysis of the composition of the dentine and its specific growth structure. This particular material was used for manufacturing portable sundials in the town of Nuremberg. One feature of this fragment, and analogous pieces represented in images, is that none resembles the others, each piece is an original design. However, one common denominator is the method of working the material. The surfaces had been softened with a special preparation in order to prevent the ivory from cracking when hit with punches used to stamp decorative motifs. RTI (Reflection Transformation Imaging) imaging was used to assess which tools had been used to create holes: at that time, small holes were typically made using an ordinary bow drill, while

---

²⁰ Szabó 1910, p. 10-12.

larger holes might have required the use of a lathe.

Another common denominator was the method of functioning of the sundials, using latitude and longitude. They were designed to operate within specific geographical coordinates, shown (through application of George Serle's latitude scale for reverse engineering) to be approximately 51-52°, an axis that runs through the northern half of the European continent.

Iconographic analogies, corroborated with archaeological data and the historical background of Deva fortress, lead to the conclusion that this artefact can be dated to the middle of the sixteenth century - 1539-1551 or 1557-1559 – representing the two periods Isabela Zápolya (daughter of the Polish King Sigismund I) and her entourage resided in the fortress. Historical findings indicate that this artefact belonged to a person from the Queen's entourage, most likely a soldier.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Fragment of the ivory diptych sundial discovered in Deva fortress.
Fig. 2. The method of using of a portable sundial (Gouk 1988).
Fig. 3. Examples of sixteenth century ivory diptych sundials from Nuremberg (Gouk 1988).
Fig. 4. RTI documentation of the artefact: (a) normal photography, with light at a normal incidence angle (45 degrees, from upper left corner); (b) interactive virtual lighting without and with mathematical augmentation (the Specular Enhancement filter); and (c) a 3D model of the surface, displayed as a Normals Visualization map (photographic and RTI documentation by Călin Şuteu - "1 Decembrie 1918" University of Alba Iulia).

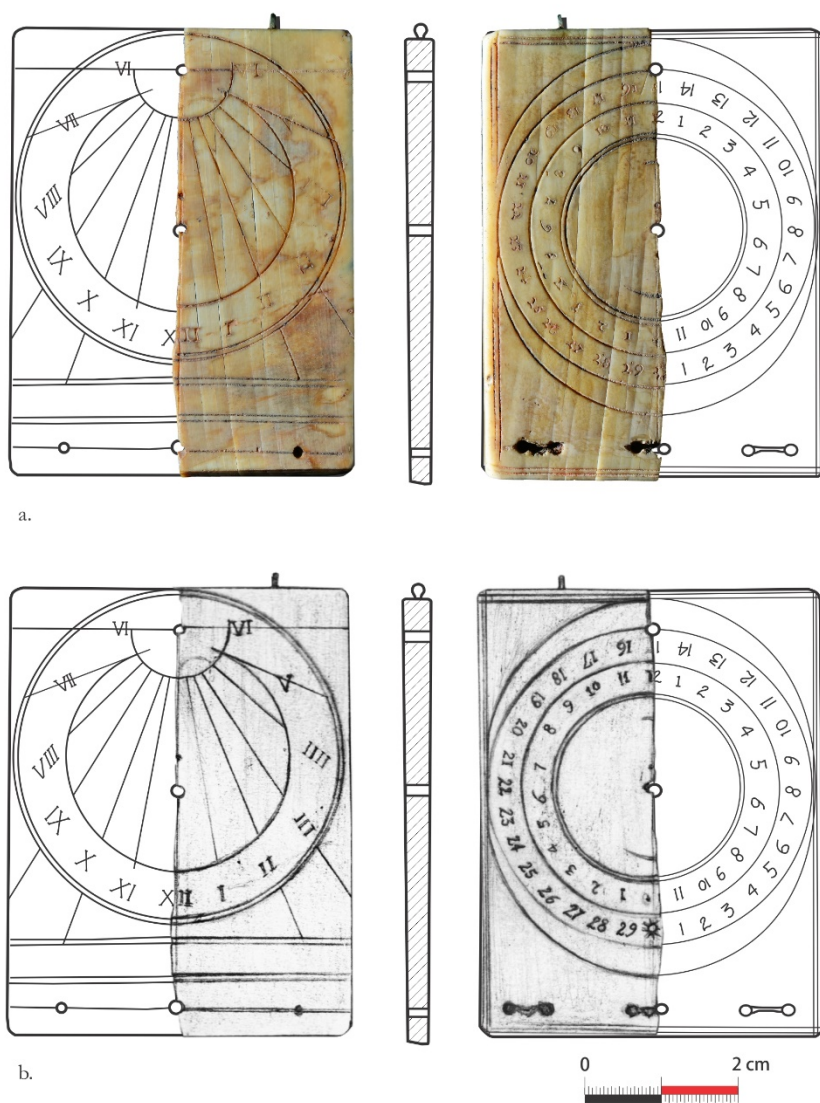
Abrevieri bibliografice

- Chandler, Vincent 1969 - Bruce Chandler, Clare Vincent, *Three Nürnberg Compassmaker: Hans Troschel the Elder, Hans Troschel the Younger, and David Beringer*, în *MMJ*, 2, 1969, p. 211-216.
- Geba, Vlad 2002 - Maria Geba, Ana-Maria Vlad, *Restaurarea unui cadran solar medieval descoperit la Iaşi - Centrul de Afaceri*, în *AM*, XXV, 2002, p. 309-312.
- Gouk 1988 - Penelope Gouk, *The Ivory Sundials of Nuremberg*, Cambridge, 1988.
- Keve 2012 - László Keve, *Piese inedite din tezaurul de la Băgaciu, județul Mureș, în Monedă și comerț în sud-estul Europei*, IV, 2012, p. 163-170.
- Gheorghiu 1985 - Teodor O. Gheorghiu, *Arhitectura medievală de apărare din România*, București, 1985.
- Lloyd 1989 - Steven A. Lloyd, *Lunar Volvelles and Moondials in Baroque Germany*, în *JHA*, 20, 1989, p. 121-127.
- Marcu Istrate et alii 2013 - Daniela Marcu Istrate, Ionuț-Cosmin Codrea, Gabriel Izdrăilă, *Cetatea Deva - Incintele 2-3. Raport tehnic de cercetare arheologică*, manuscris, 2013.
- Schechner 2001 - Sara Schechner, *The Material Culture of Astronomy in Daily Life: Sundials, Science, and Social Change*, în *JHA*, 32, 2001, p. 189-222.

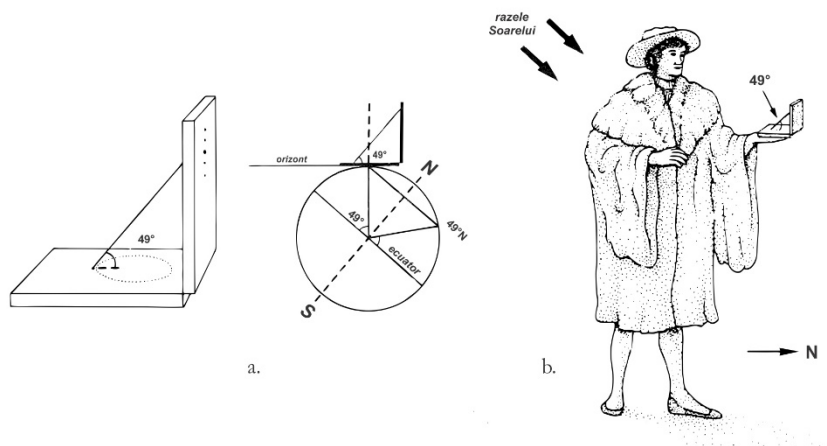
- Schuster 1905 - Martin Schuster, *Schloss Déva in Siebenbürgen. Topografisch-historisch-touristische Skizze*, Hermannstadt, 1905.
- Szabó 1910 - Imre Szabó, *Déva vára*, Deva, 1910.
- Uza 2014 - Dan Uza, *Cadrane solare din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, 2014.
- Wilk-Woś 2013 - Zofia Wilk-Woś, *Literatura archeologiczna o znaleziskach słonecznych zegarków kieszonkowych z obszaru Europy Środkowo-Wschodniej*, in *KHKM*, 61, 2013, 3, p. 438-451.

Cuvinte-cheie: cadran solar portabil, volvelle lunar, fildeș, cetatea Deva, secolul al XVI-lea.

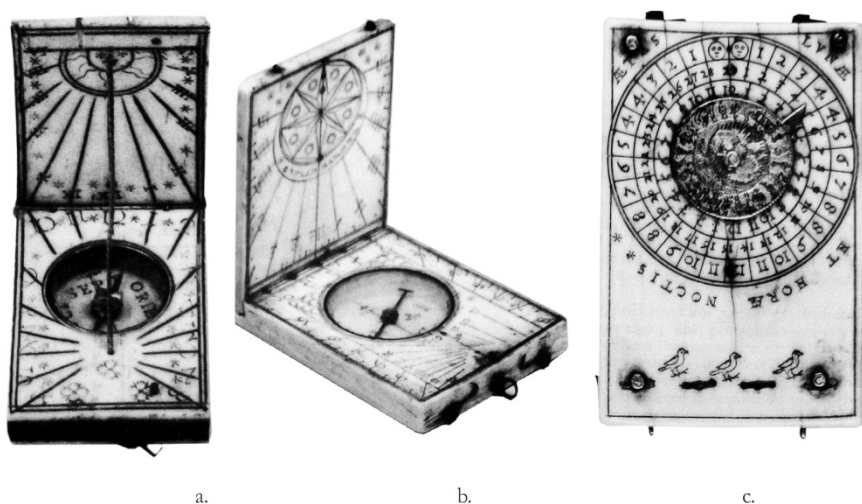
Keywords: Diptych sundial, lunar volvelle, ivory, Deva fortress, sixteenth century.

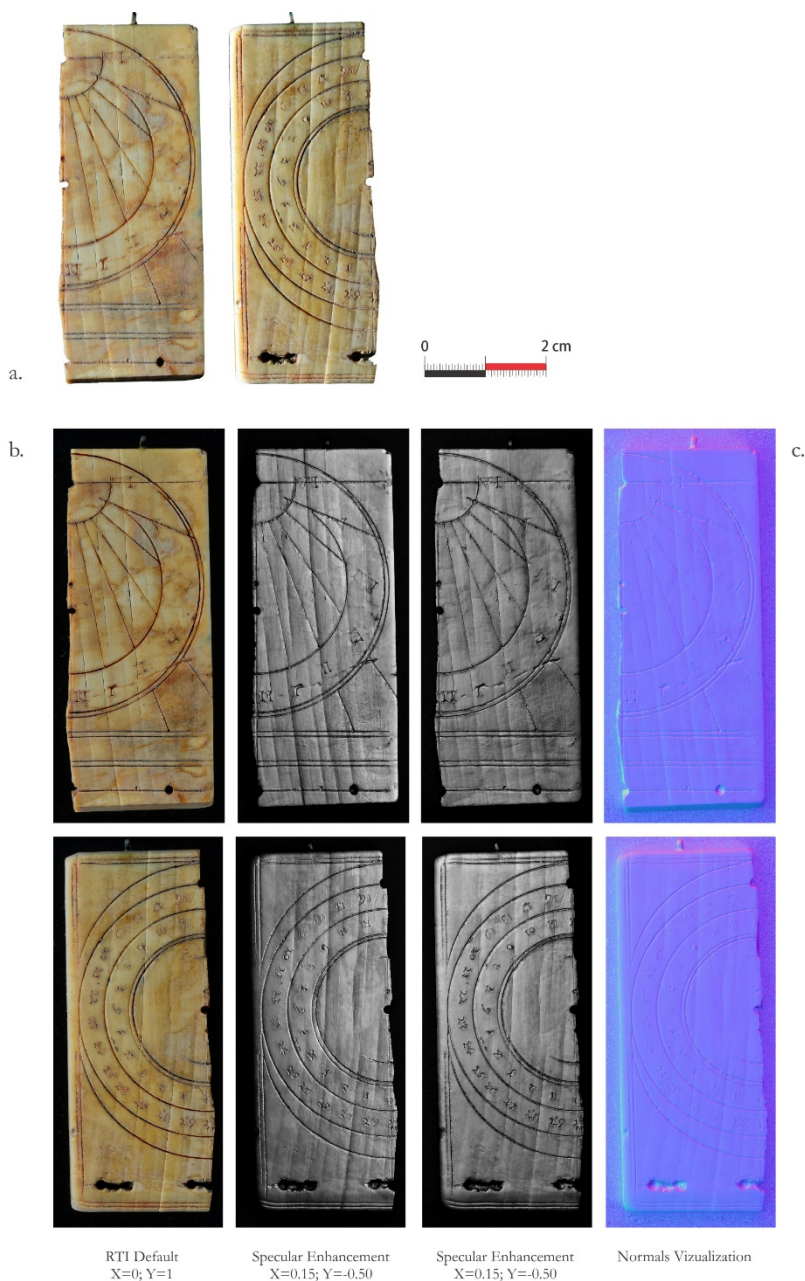
Fig. 1. Fragmentul de cadran solar portabil din fildes descoperit în cetatea Devei

Fig. 2. Metoda de folosire a unui cadran solar portabil (după Gouk 1988)

Fig. 3. Exemple de cadrane solare portabile realizate la Nürnberg, în secolul al XVI-lea (după Gouk 1988)

Fig. 4. Documentarea RTI a artefactului: (a) fotografiere în unghi normal de incidență a luminii (45 de grade, iluminare din stânga sus), (b) iluminarea virtuală interactivă, fără și cu augmentare matematică (filtrul Specular Enhancement), și (c) un model 3D al suprafeței, redat prin metoda Normals Visualization (documentare fotografică și RTI - Călin Șuteu, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia)

STUDENȚI DIN SEBEȘ LA MARILE UNIVERSITĂȚI ȘI ȘCOLI SUPERIOARE EUROPENE ÎNTRE ANII 1520 ȘI 1700

Răzvan Mihai NEAGU*

Preliminarii

Prezentul material își propune să-l continue pe cel apărut în precedentul număr al revistei științifice *Terra Sebus*, care a vizat investigarea problematicii studenților din Sebeș în Evul Mediu¹. Am încadrat prezentul studiu în două limite cronologice jalonate de sfârșitul regatului medieval al Ungariei, prăbușit în urma loviturilor Imperiului Otoman, finalizate cu bătălia de la Mohács (1526) și intrarea oficială a Transilvaniei în cadrul Imperiului Habsburgic, în urma păcii de la Karlowitz (1699). Așadar, după cum se poate observa, prezentul nostru demers este concentrat mai ales pe perioada Principatului autonom al Transilvaniei, o etapă istorică deosebit de importantă în evoluția politică a acestui spațiu.

Dacă facem referire la orașul Sebeș, epoca principatului a însemnat o perioadă dificilă pentru orașul săsesc, altădată un centru economic înfloritor. Sebeșul a fost loial lui Ioan Zápolya, care s-a luptat pentru supremație în Transilvania și Ungaria cu Ferdinand de Habsburg. În anul 1531, Ioan Zápolya le mulțumea sașilor din oraș și românilor din suburbii pentru ajutorul acordat². Menționăm faptul că în iulie 1540 Ioan Zápolya a murit la Sebeș.

În secolele XVI și XVII s-a înregistrat o decădere accentuată a acestei așezări, iar faptul poate fi surprins și într-un act din 1577 care reglementa numărul de ucenici pe care îl putea avea un meșteșugar din orașele Transilvaniei. Dacă la Sibiu numărul de ucenici putea fi 10, la Sebeș era de numai 2, fapt care atestă diminuarea activității productive în această așezare săsească³. Fenomenul declinului este surprins și confirmat și în relatările călătorilor străini, care au trecut prin Sebeș în perioada amintită. Astfel, italianul Giovanni Andrea Gromo trecând prin Transilvania în anii 1566-1567, referindu-se la orașul Sebeș spunea:

„Sebeșul săsesc - altădată oraș de seamă al sașilor, acum însă nu mai e oraș, ci doar un târg mai mare [...]. Drepturile sale orașenești au fost trecute asupra

---

* Colegiul Tehnic Turda; e-mail: neagurazvan10@yahoo.com.

¹ Neagu 2015a, p. 315-329.

² Anghel 2011, p. 30.

³ Pascu 1954, p. 116-117.

Orăștiei, amintită mai sus, măcar că acesta (Sebeșul săsesc) are înfățișarea de oraș [...]. Are case bune, putând sta alături cu oricare oraș al acestei țări, are o catedrală (sic!) prea frumoasă, și este foarte bine populat de negustori și orașeni civilizați și a fost întărit mai înainte de Castaldo”⁴.

Din relatarea călătorului italian reiese clar că Sebeșul nu mai avea la acea dată statutul și privilegiile orășenești, deși nu și-a pierdut înfățișarea citadină. Această din urmă afirmație este confirmată și de francezul Pierre Lescalopier, care a trecut în 1574 prin Țara Românească și Transilvania. Referitor la Sebeș a afirmat că: „[...] la 2 iulie am prânzit la Mühlbach, un oraș asemănător cu Sibiul și cu aceeași cârmuire”⁵. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea s-a produs și un fenomen de scădere al populației, fapt atestat de misionarul italian, iezuitul Antonio Possevino, care observa că:

„Sebeșul sau Sebeșul săsesc, numit de germani Mühlbach, se află la o distanță de o leghe de Alba Iulia într-o câmpie și o vale <e> înconjurat cu ziduri; nu are o populație prea numeroasă”⁶.

Cu toată această stare de decădere, în secolul al XVI-lea la Sebeș s-au ținut două diete, în 1556 și 1600.

În ciuda crizei evidente, împreună cu orașul Orăștie, Scaunul Miercurea și Scaunul Cincu Mare, Sebeșul a dat 500 de archebuzieri pentru oastea principelui Sigismund Báthory în toamna anului 1595, conform relatării subcămărașului și diacului Petru Pellérđi⁷. În anul 1618, diplomatul și juristul transilvănean Toma Borsos remarcă cu aciditate: „[...] am sosit în orașul nespus de urât Sebeșul săsesc”⁸. Această descriere ne duce cu gândul la starea de decădere a localității. Principii calvini ai Transilvaniei au încercat să revigoreze așezarea, iar la începutul anului 1651 Gheorghe Rákóczy al II-lea a reînnoit privilegiile orașului, însă măsura a fost insuficientă, așa cum reiese din relatarea pastorului suedez, Conrad Iacob Hiltebrandt, care a trecut prin Sebeș în 1656, așezarea lăsându-i, totuși, o bună impresie:

„[...] este primul oraș curat săsesc de care am dat, și cel mai vechi după Mediaș, își trage numele de la râul Mühl, ce curge pe alături. Sebeșul a fost întemeiat în Transilvania în anul 1150. Astăzi este un orașel mic, așezat pe o câmpie, într-o adâncitură. Apărat spre apus de bălți, mlaștini și ape bogate în pești, el are un aer bun și sănătos și case bine clădite”⁹.

Sebeșul a fost afectat de incursiunile de pradă ale turcilor otomani; dacă în anul 1658 scapă de jaf, răscumpărându-se cu 4000 de taleri, în 1661 a fost

---

⁴ *Călători străini* 1970, p. 352-353.

⁵ *Ibidem*, p. 433.

⁶ *Ibidem*, p. 547.

⁷ *Călători străini* 1971, p. 621.

⁸ *Călători străini* 1972, p. 375.

⁹ *Călători străini* 1973, p. 576.

grav afectat de atacul lui Ali Pașa, venit de la Timișoara pentru a-l îndepărta de la putere pe principele Ioan Kemény¹⁰. La scurt timp de la acest eveniment, Evlia Celebi (1611-1682) spunea despre cetatea Sebeșului: „Puțini oameni se află în ea și locuitorii ei sunt mofluzi¹¹ și foarte săraci. Se puteau vedea șase mii de case acoperite cu stuf și cinci mănăstiri cu clopotnițe”¹².

Cu toate aceste neajunsuri, activitatea comercială nu a dispărut complet din Sebeș. În 1631 este menționat un statut al breslei tâmplarilor, iar în 1665 este pomenită breasla cuțitarilor¹³.

Un fenomen definitoriu pentru evoluția comunității săsești din Transilvania a fost adoptarea Reformei religioase în varianta sa luterană, în secolul al XVI-lea. Primul centru al Reformei din Transilvania a fost Brașovul, unde a activat Johannes Honterus (1498-1549), sub influența căruia în anul 1542 orașul a introdus oficial *missa* evanghelică. În anul 1544 Universitatea Săsească, din care făcea parte și Sebeșul, a decis introducerea Reformei la orașe, iar în 1545 și în mediul rural¹⁴.

Cine au fost studenții din Sebeș?

Toate aceste fenomene prezentate mai sus au avut un puternic impact asupra populației studențești a Transilvaniei, în general, dar și a Sebeșului în mod special. Dacă ne referim la nivelul întregii Transilvanii, în perioada analizată s-au consemnat 2854 de studenți. Între anii 1520 și 1700 abia 16 sebeșeni au studiat în cadrul universităților și colegiilor europene. Raportat la nivelul întregii Transilvanii, această cifră este una minoră. Înaintea Sebeșului, ca număr de studenți, s-au aflat: Brașovul (359), Sibiu (256), Bistrița (127), Clujul (107), Sighișoara (86), Mediașul (84), Oradea (49), Biertan (34), Baia Mare (33), Moșna (28), Satu Mare (26), Rupea (25), Aiud, Carei și Cislădie (toate cu câte 19) și Cincu Mare (17)¹⁵. Astfel, Sebeșul se afla din punct de vedere al numărului de studenți, pe un loc 17, fiind la egalitate cu localitatea Șeica Mică. Comparativ cu perioada medievală, pe care am analizat-o în studiul precedent, diminuarea numărului de studenți sebeșeni este una drastică; între 1383 și 1516 s-au înregistrat 46 de studenți¹⁶. Acest fenomen nu este unul singular, consemnându-se și în cazul altor orașe din Transilvania. Din acest punct de vedere, deosebit de ilustrativ este cazul orașului Turda

---

¹⁰ Anghel 2011, p. 31.

¹¹ Faliți [n.a.].

¹² *Călători străini* 1976, p. 618.

¹³ Anghel 2011, p. 33.

¹⁴ Pop *et alii* 2005, p. 238-239.

¹⁵ Szabó, Tonk 1992, p. 375-388.

¹⁶ A se vedea Neagu 2015a, p. 315-329.

care, între 1377 și 1520, a avut de 42 de studenți, iar, între 1520 și 1700, numărul lor a scăzut dramatic la 13¹⁷.

Se remarcă faptul că în această perioadă studenții din Sebeș au frecventat în exclusivitate universități germane, lucru firesc având în vedere că populația era de origine săsească și vorbea germana ca limbă maternă. Observăm, de asemenea, că în această perioadă a scăzut aproape total interesul pentru universitățile clasice cum erau cele de la Viena și Cracovia. Cea mai frecventată universitate de sebeșeni în această perioadă a fost cea din Wittenberg. Astfel, din cei 16 tineri din Sebeș, 7 au trecut prin acest important centru universitar german, fondat în 1502 de ducele Frederic al III-lea cel Înțelept, principe-electoral de Saxonia. Acest fenomen se poate explica prin faptul că Wittenbergul a devenit centrul protestantismului european, confesiune la care au aderat și majoritatea orașelor săsești din Transilvania. Din acest punct de vedere, se poate vorbi despre o adaptare a Sebeșului la un curent general european, foarte popular în epoca respectivă. Tinerii sebeșeni care au învățat la Wittenberg au fost: Christianus Kostius Sabesiensis Tr. (1536-1537), Antonius Plattner Zebusiensis (1554), Paulus Kröner Zabusiensis (1554), Andreas Kosthius Sabiensis (1577-1580), Michael Pancratius (1653), Matthias Braschius Sabeso Tr. (1672) și Martinus Falck Sabeshino Tr. (1689)¹⁸.

Pe locul secund în preferințele sebeșenilor din această epocă s-a plasat Universitatea din Heidelberg (creată în 1386, calvină din 1563), prin care au trecut 4 tineri. Sebeșenii care au studiat la Heidelberg au fost: Johannes (Joachim) Metzlerus Sebusiensis (1562), Valentinus Elephas Sebusiensis (1569), Johannes Christophorus Hellman Sebusiensis (1593) și Johannes Petrus Schreckenberger Sebusiensis (1660)¹⁹.

Locul al treilea în preferințele studenților din Sebeș este ocupat la egalitate de universitățile din Altdorf (creată în 1575) și Viena (creată în 1365), care au primit câte doi sebeșeni fiecare. La Altdorf au studiat Johannes Pancratius Sabeso Tr. (1656) și Matthias Braschius Sabeso Tr. (1671)²⁰, în timp ce la Viena s-au pregătit Petrus Krech ex Milbach (1521) și Michael Pancratius (1652)²¹.

Prin Universitatea din Leipzig (creată în 1409, reformată din 1539) și școlile superioare din Danzig (Gdańsk), Thorn (Toruń; creată în 1558), Königsberg (Kaliningrad; fondată în 1544), Nürnberg și Rostock (fondată în

---

¹⁷ Neagu 2015b, *passim*.

¹⁸ Asztalos 1930, p. 126, 135, 143; Asztalos 1931, p. 245; Szabó, Tonk 1992, p. 9, nr. 80; p. 24, nr. 229; p. 34, nr. 333; p. 172, nr. 1757; p. 182, nr. 1860; p. 193, nr. 1992; p. 211, nr. 2155.

¹⁹ Toepke 1886, p. 29, 53, 166, 338; Szabó, Tonk 1992, p. 101, nr. 1038; p. 106, nr. 1102; p. 129, nr. 1333.

²⁰ Steinmeyer 1912, p. 303, 366; Szabó, Tonk 1992, p. 127, nr. 1310; p. 182, nr. 1860.

²¹ Szabó, Tonk 1992, p. 193, nr. 1992; p. 223, nr. 2261.

1419) au trecut câte un locuitor al Sebeșului²². Astfel, la Leipzig a studiat Johannes Hertelius Sebusinus (1607)²³, la colegiul (*studium generale*) din Danzig s-a pregătit Johannes Hertelius Seepasio Hung, Millenbachensis (1669)²⁴, la Thorn și Königsberg a învățat Leonhardus Gebelius Sabusio Tr. Prin universitățile din Nürnberg și Rostock a trecut ilustrul Michael Pancratius²⁵.

Datele de care dispunem arată faptul că, în ciuda numărului mic de studioși sebeșeni, s-a înregistrat la unii fenomenul *peregrinatio academica*. Trei dintre acești tineri au studiat la două sau mai multe universități. Astfel, Leonhardus Gebelius Sabusio Tr. a studiat la Thorn (1641), iar apoi la Königsberg (1642)²⁶, Matthias Braschius Sabeso Tr. s-a pregătit atât la Altdorf (1671), cât și la Wittenberg (1672)²⁷, în timp ce Michael Pancratius a efectuat un adevărat periplu universitar european trecând prin universitățile din Viena, Nürnberg, Wittenberg și Rostock (1652-1653)²⁸.

Identificarea studenților din Sebeș în matricolele universităților și colegiilor pe care le-au frecventat este un demers destul de facil, prin menționarea explicită a numelui orașului. În această perioadă, cea mai frecventă mențiune a numelui orașului este cea în limba latină (*Sabesium*), cu variantele: *Sabiensis*, *Zebusiensis*, *Sabesiensis*, *Sebusiensis*, *Sebusinus*, *Sabeso*, *Sabusio*, *Sabeshino*, *Zabusiensis*. Două înregistrări fac referire și la numele german al orașului, Mühlbach: Johannes Hertelius Seepasio Hung. Millenbachensis²⁹, respectiv Petrus Krech ex Milbach³⁰.

Din punct de vedere social, informațiile despre studioșii sebeșeni din această perioadă sunt deosebit de sărace; aproape niciun fel de date nu s-au păstrat privitor la acest aspect. În ciuda acestui neajuns se pot face unele considerații, mai ales de ordin general. Având în vedere faptul că acești tineri și-au permis o educație superioară, considerăm că ei provin din familii care aveau posibilități financiare, studiul într-o școală superioară fiind costisitor. Precizăm că pentru niciun student originar din Sebeș, în perioada analizată de noi, nu mai apare mențiunea de *pauper*, care a fost consemnată în secolele al XIV-lea și al XV-lea. Uneori, într-o familie putea exista o adevărată tradiție pentru studiu, atât în ceea ce privește domeniul studiat, cât și universitatea frecventată. Un astfel de exemplu este familia Kostius (Kosthius) din Sebeș. Preotul Christianus Kostius a studiat la Wittenberg (1536-1537), la fel ca și

²² A se consulta Țigău 2010, p. 50-56.

²³ Szabó, Tonk 1992, p. 110, nr. 1144.

²⁴ Sokol 1959, p. 112.

²⁵ Szabó, Tonk 1992, p. 193, nr. 1992.

²⁶ *Ibidem*, p. 153, nr. 1562.

²⁷ *Ibidem*, p. 182, nr. 1860.

²⁸ *Ibidem*, p. 193, nr. 1992.

²⁹ *Ibidem*, p. 133, nr. 1367.

³⁰ *Ibidem*, p. 233, nr. 2261.

fiul său Andreas (1577-1580)³¹. În secolul al XVII-lea, un exemplu identic este cel al familiei Pancratius. Michael Pancratius a urmat cariera tatălui său, Martin Pancratius, care a fost preot în Sebeș³².

O călătorie de studii era și în epoca premodernă un demers aventuros, care presupunea nenumărate riscuri și întâlnirea cu necunoscutul și imprevizibilul. Pentru a depăși aceste inconveniente, unii tineri au ales să studieze împreună, la fel ca în perioada medievală. În cazul celor din Sebeș, se constată un astfel de caz pentru perioada analizată de noi. Antonius Plattner Zebusiensis și Paulus Kröner Zabusiensis au fost înmatriculați la 23 august 1554 la Universitatea din Wittenberg³³.

Despre pregătirea anterioară a studenților sebeșeni, datele sunt lacunare. Abia pentru trei dintre aceștia se poate face o reconstituire a traseului școlar. Menționăm faptul că o dată cu introducerea Reformei în Transilvania s-a acordat o deosebită importanță înființării de școli. Astfel de instituții s-au creat la Brașov, Sibiu, Bistrița și chiar la Sebeș³⁴. Leonhardus Gebelius Sabusio Tr., înainte de a studia la Thorn și Königsberg s-a pregătit la gimnaziul din Brașov (1635)³⁵. Concitadinul său Matthias Braschius Sabeso Tr. a învățat la gimnaziul din Sibiu (1662)³⁶, iar Michael Pancratius s-a pregătit la Csnădie, Cluj, Bratislava și Trnava³⁷. Considerăm că acești tineri au primit în gimnaziile unde s-au pregătit o educație de o bună calitate, care ulterior le-a deschis calea spre a învăța într-o instituție superioară.

Din păcate, studenții sebeșeni nu s-au remarcat în obținerea unor grade universitare, cu o singură excepție, acesta fiind un demers greu de întreprins și foarte costisitor, din punct de vedere financiar. Cu toate acestea, avem un exemplu deosebit de desăvârșire a educației academice prin obținerea doctoratului. Michael Pancratius, cel mai meritoriu student al Sebeșului din epoca analizată, a obținut titlul de *doctor in utroque* (atât în drept civil, cât și canonic) la Universitatea din Rostock în anul 1661³⁸.

Cariera ulterioară a studenților sebeșeni este foarte puțin documentată. Despre majoritatea acestor tineri studiosi nu se știe nimic. Totuși, se pot face unele aprecieri generale, dar și particulare în măsura în care sursele o permit. Astfel, se poate afirma fără tăgadă, că studiile universitare reprezentau un catalizator social și al carierei. Cea mai întâlnită carieră a fost cea ecleziastică, încă la modă în această epocă, fapt care arată un anumit conservatorism al

---

³¹ Szabó, Tonk 1992, p. 9, nr. 80; p. 34, nr. 333; Asztalos 1931, p. 245.

³² Szabó, Tonk 1992, p. 193, nr. 1992.

³³ Foerstemann 1841, p. 295.

³⁴ Pop 2012, p. 78.

³⁵ Szabó, Tonk 1992, p. 153, nr. 1562.

³⁶ *Ibidem*, p. 182, nr. 1860.

³⁷ *Ibidem*, p. 193, nr. 1992.

³⁸ *Ibidem*.

societății săsești din Transilvania. Cu toate acestea sunt vizibile și unele semne ale modernității; Johannes Petrus Schreckenberger Sebusiensis a studiat medicina la Heidelberg. Petrus Krech ex Milbach, care studia la Viena în anul 1521³⁹ a revenit în Transilvania, iar în 1525 este atestat ca rector la Vințu de Jos. Christianus Kostius Sabesiensis Tr. care a studiat la Wittenberg în anii 1536 și 1537 a revenit în Transilvania, unde a devenit preot. A păstorit în orașul natal, unde este atestat în 1558, iar ulterior între 1560 și 1578 a fost preot la Moșna, pentru ca în 1573 să fie menționat ca *decanus generalis*⁴⁰. Christianus Kostius a fost un personaj cunoscut la nivelul Transilvaniei, numele său fiind pomenit într-un act emis de principele Ștefan Báthory la Alba Iulia (10 noiembrie 1573) prin care acesta se adresa superintendentului comunității evanghelice, Lucas Unglerus, fiind amintit ca *Christiani Costii pastoris similiter ecclesiae Muschnensis et Decani generalis Ecclesiarum Saxonicarum*⁴¹. El și-a influențat fiul, Andreas, să studieze la aceeași universitate germană, focar de spiritualitate și cultură luterană. Despre Andreas nu s-au păstrat date. Nu știm ce carieră a urmat, cunoaștem doar faptul că a fost înmatriculat la Wittenberg pe 26 septembrie 1577, iar la 22 septembrie 1580 era încă acolo⁴².

Despre Leonhardus Gebelius Sabusio știm că, după finalizarea studiilor la Thorn și Königsberg, a revenit în Transilvania și a fost lector la Brașov, unde a și murit în anul 1648.

Cel mai important student al Sebeșului în perioada analizată a fost, fără îndoială, Michael Pancratius (1631-1690). Personalitate ecleziastică de prim rang în istoria Transilvaniei, el s-a născut la 28 septembrie 1631 la Sebeș, în familia preotului Martin. Studiile primare și medii le-a urmat la Cislădie, Cluj, Bratislava și Trnava, iar studiile universitare le-a urmat la Viena (1652), Nürnberg, Wittenberg și Rostock (1652-1653). În anul 1661 și-a susținut teza, devenind doctor în drept civil și canonic (*doctor in utroque*) al Universității din Rostock. A mai zăbovit o perioadă în acest oraș, fiind pentru scurt timp profesor de istorie și oratorie. Michael Pancratius a avut și o activitate publicistică, opera sa incluzând teza sa de doctorat, dar și alte lucrări. Demne de precizat și reținut sunt:

1) „*Disputatio Inauguralis De Juramento Perborrescentiae Quam Divino Tavente Numine Decreto & autoritate ... Praeside ... Dn. Henrico Rudolpho Bedekern ... Pro Summis In jure Utroque Gradu, honore & privilegiis Doctoralibus Consequendis Placidae Eruditorum ventilationi submittit Michael Pancratius Sabesiensis Transylvanus. Ad diem 28. In Auditorio Majori ... Rostochii, 1661;*

2) *Heinricus Rudolphus Redeker, Jur. D. Prof. & p. t. Amplissimae Facultatis juridicae Decanus Suo & Amplissimi Collegii Juridici nomine Ad Actum solennem Disputationis*

³⁹ Tüskés 2008, p. 333, nr. 6998.

⁴⁰ Révész 1859, p. 218; Sölyom 1933, p. 173.

⁴¹ Veress 1944, p. 270, nr. 280.

⁴² Szabó, Tonk 1992, p. 9, nr. 80.

inauguralis De Juramento Perborrescentiae Bono cum deo à Florentissimo U. J. Candidato Dn. Mich. Pancratio ... In Auditorio majori XXIIIX. Nov. ante & post meridiem instituendum Magn. Dn. Rectorem, Dom. Professores, Consoles ... summa cum humanitate ac officiose invitat. U. ott, 1661;

3) *Votivus Applausus, quem favente Coelo et gestiente terra in Transsylvania renascente, et tam quod libertatem quam Religionem ad aurea saecula succrescente, incomparabili Heroi, Principum decori, Saeculi jubus splendori et Posterorum Exemplari, Illustr. Cels. Principi ac D. D. Michaeli Apafi, Divina Gratia Principi Transylvaniae etc. A M.DC.LXV. etc. erexit erectumque dedicavit Suae Celsitudinis aeternitatisque tanti Herois devotissimus et subjectissimus Cultor ... in Academia Rostochiensi Eloquentiae Prof. Publ. et Historiarum designatus. Rostochii;*

4) *Tractatus Politico-Juridicus In paragraphum Jus itq. duplex est, Prol. de jure & divisione juris. Juris Publici, Regni Hungariae, Magistratum, et Statuum, tam Ecclesiasticorum, quam secularium, originem in genere & specie exhibens. Cassoviae, 1668*⁴³.

Dintre aceste opere merită să o amintim pe ultima, fiind vorba despre prima lucrare de istoria dreptului din Transilvania, apărută la Košice (azi în Slovacia) în anul 1668. De asemenea, fostul student a fost și un colecționar de documente și acte referitoare la istoria bisericii și mai ales a sașilor din Transilvania⁴⁴. În anul 1666 revine în Ungaria, unde inițial a optat pentru o carieră didactică, predând la Eperjes (azi Prešov, Slovacia) în anii 1667 și 1668. Pentru scurt timp, ilustrul sebeșan a fost rector la Prešov. În anul 1669 se reîntoarce în Transilvania, fiind atras definitiv de cariera sacerdotală, dar nu a uitat nici de activitatea didactică. A fost rectorul Gimnaziului din Sibiu (1669-1670), preot la Nou (azi în com. Roșia, jud. Sibiu) în anii 1670 și 1671 și Mediaș între 1671 și 1686. Momentul de vârf al carierei sale s-a consumat la 4 noiembrie 1686, când fostul student din Sebeș a fost ales superintendent (episcop), conducătorul Bisericii Evanghelice de Confesiune Augustană din Transilvania, având reședința la Biertan. I-a păstorit pe credincioșii evanghelici sași până la moartea sa (11 iulie 1690)⁴⁵. Datorită meritelor sale incontestabile în domeniul ecleziastic și educațional, principele Mihai Apafi I l-a înnobilit în anul 1677⁴⁶.

Considerații finale

În epoca premodernă orașul Sebeș a traversat o perioadă dificilă, de criză, care s-a repercutat și asupra fenomenului frecventării universităților europene. Astfel, între 1521 și 1700 s-a consemnat un număr de 16 studenți din Sebeș la marile universități și colegii europene. Aceștia au ales să studieze la instituții aflate în mediul cultural de expresie germană, fapt firesc dacă avem

---

⁴³ Szinnyei 1904, p. 251-252.

⁴⁴ Armbruster 1980, p. 62-63.

⁴⁵ Szabó, Tonk 1992, p. 193, nr. 1992; Keul 2009, p. 273.

⁴⁶ Jakubinyi 2010, p. 145.

în vedere că tinerii sebeșeni erau de origine săsească. În secolul al XVI-lea, Sebeșul, la fel ca toate orașele săsești din Transilvania, a adoptat Reforma în varianta propusă la nivel european de Martin Luther, iar la nivel local de pastorul brașovean Johannes Honterus, fapt care a influențat și studiul la universitate. Din acest punct de vedere, cea mai frecventată universitate de către tinerii sebeșeni a fost cea din Wittenberg, focarul de răspândire al protestantismului luteran la nivel european, unde au studiat șapte persoane. Din păcate, foarte puține date s-au păstrat despre viața, activitatea și cariera ulterioară a studenților sebeșeni din această perioadă. Dintre cei 16 reține atenția numele lui Michael Pancratius, *doctor in utroque* la Rostock, care, revenit pe meleagurile natale, a fost mai întâi preot, iar apoi a condus Biserica Evanghelică C.A. din Transilvania, în calitate de superintendent între anii 1686 și 1690.

Students from Sebeș at the Great European Universities and Superior Schools between 1520 and 1700

(Abstract)

This study represents a sequel to one published in the previous issue *Terra Sebus*, analysing information about students from Sebeș in medieval times. This article takes as its subject matter students from Sebeș who studied at European universities and superior schools between 1520 and 1700. This period was a time of great transformation for Transylvania, as it became an autonomous principality under the Ottoman suzerainty. On the other hand, the Transylvanian Saxon population adopted the Lutheran version of religious Reform, with important consequences on both the cultural and educational levels. Compared with the medieval period, the number of students from Sebeș decreased from 46 to 16 people over the whole period, a fact which attests to the town's decay. The university most often attended by students from Sebeș was that of Wittenberg, the core of Lutheran Protestantism's spread in Europe, where 7 people studied. Unfortunately, very little information has been preserved about the life, work and subsequent career of the students from Sebeș in that period. Of the 16 students, one noteworthy name was Michael Pancratius (1631-1690). He became a doctor in *utroque* (canonic law) at the University of Rostock, and after returning to his homeland was first a priest and then led the Evangelical Church of Transylvania, as superintendent between 1686 and 1690. Other notable examples were the members of the Kostius family members: Christianus Kostius who studied at Wittenberg between 1536 and 1537 and later became a priest in Sebeș (1558) and Moșna (1560-1578), as well as *decanus generalis* (1573), and his son Andreas Kosthius, student at the same university between 1577 and 1580.

Abrevieri bibliografice

Anghel 2011

- Călin Anghel, *Evoluția urbanistică a orașului Sebeș*, BMS, II, Alba Iulia, 2011.

- Armbruster 1980 - Adolf Armbruster, *Dacoromano-saxonica. Croniciari români despre sași. Români în cronică sașească*, București, 1980.
- Asztalos 1930 - Miklós Asztalos, *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora (1601-1812)*, în *MPEA*, szerkeszti Mályusz Elemér, XIV. Évfolyam, Budapest, 1930, p. 111-174.
- Asztalos 1931 - Miklós Asztalos, *Személyi vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem erdélyi hallgatóiról (1554-1750)*, în *Erdély Múzeum*, 7-9, 1931, p. 240-250.
- Călători străini 1970 - *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, București, 1970.
- Călători străini 1971 - *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, București, 1971.
- Călători străini 1972 - *Călători străini despre Țările Române*, vol. IV, București, 1972.
- Călători străini 1973 - *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, București, 1973.
- Călători străini 1976 - *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, 1976.
- Foerstemann 1841 - Carolus Eduardus Foerstemann, *Album Academiae Vitebergensis ab a. Ch. MDII usque ad. a. MDLX*, Lipsiae, 1841.
- Jakubinyi 2010 - György Jakubinyi, *Romániai Katolikus, Erdélyi Protestáns és Izraelita Vallási Archontológia*, Kolozsvár, 2010.
- Keul 2009 - István Keul, *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe: Ethnic Diversity, Denominational Plurality and Corporative Politics in the Principality Of Transylvania (1526-1691)*, Brill, Leiden, Boston, 2009.
- Neagu 2015a - Răzvan Mihai Neagu, *Noi considerații despre studenți din Sebeș la marile universități europene în epoca medievală (1383-1516)*, în *Terra Sebus*, 7, 2015, p. 315-329.
- Neagu 2015b - Răzvan Mihai Neagu, *Formarea intelectualității din Turda. Studenți din Turda la marile universități europene 1377-1918*, Cluj-Napoca, 2015.
- Pascu 1954 - Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, 1954.
- Pop 2012 - Ioan Aurel Pop, *Biserică, societate și cultură în Transilvania secolului al XVI-lea. Între acceptare și excludere*, București, 2012.
- Pop et alii 2005 - Ioan Aurel Pop, Thomas Nágler, András Magyar (coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. II, de la 1541 până la 1711, Cluj-Napoca, 2005.
- Révész 1859 - Imré Révész, *Magyar tanulók Wittenbergben Melanchton haláláig*, în *MTT*, Hatodik Kötet, 1859, p. 207-230.
- Sokol 1959 - Stanislaw Sokol, *Ungarn und Danzig in medizinischer Beziehung im XVI.-XVIII. Jahrhundert*, în *OK*, 15-16, 1959, p. 108-120.
- Sőlyom 1933 - Jenő Sőlyom, *Luther és Magyarország. A Reformátor Kapcsolata Hazánkkal Haláláig*, Budapest, 1933.
- Steinmeyer 1912 - Elias von Steinmeyer, *Die Matrikel der Universität Altdorf, Erster Teil: Text*, Würzburg, 1912.
- Szabó, Tonk 1992 - Miklós Szabó, Sándor Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a korai időkorban 1520-1700*, Szeged, 1992.
- Szinnyi 1904 - József Szinnyi, *Magyar írók élete és munkái*, X/1, Budapest, 1904.
- Toepke 1886 - Gustav Toepke, *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662. Zweiter Theil von 1554 bis 1662*, Heidelberg, 1886.

Studenți din Sebeș la marile universități și școli superioare europene

- Tüskés 2008 - Anna Tüskés, *Magyarországi Diákok a Bécsi Egyetemen 1365 és 1526 Között / Students from Hungary at the University of Vienna between 1365 and 1526*, Budapest, 2008.
- Țigău 2010 - Dragoș Lucian Țigău, *Studenți din Mediaș la universități europene (1550-1700)*, în *ComȘtMediaș*, IX, 2010, p. 50-56.
- Veress 1944 - Endre Veress, *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése, I. kötet 1556-1575*, Kolozsvár, 1944.

Cuvinte-cheie: student, Sebeș, universitate, Wittenberg, Michael Pancratius.

Keywords: student, Sebeș, university, Wittenberg, Michael Pancratius.

ANEXĂ

LISTA CRONOLOGICĂ A STUDENȚILOR DIN SEBEȘ ÎNTRE 1521 și 1700

Nr. crt.	Numele studentului	Universitatea frecventată	Cariera ulterioară	Grad academic	Alte mențiuni
1.	Petrus Krech ex Milbach	Viena (1521)	În 1525 este menționat ca rector la Vințu de Jos.		
2.	Christianus Kostius Sabesiensis Tr.	Wittenberg (1536-1537)	Preot la Sebeș (1558) și Moșna (1560-1578), <i>decanus generalis</i> (1573).		
3.	Antonius Plattner Zebusiensis	Wittenberg (1554)			
4.	Paulus Kröner Zabusiensis	Wittenberg (1554)			
5.	Johannes Metzlerus Sebusiensis	Heidelberg (1562)			
6.	Valentinus Elephas Sebusiensis	Heidelberg (1569)			
7.	Andreas Kosthius Sabiensis	Wittenberg (1577-1580)			Era fiul preotului Christianus Kostius.
8.	Johannes Christophorus Hellman Sebusiensis	Heidelberg (1593)			
9.	Johannes Hertelius Sebusinus	Leipzig (1607)			

10.	Leonhardus Gebelius Sabusio Tr.	Thorn (1641), Königsberg (1642)	A fost lector la Brașov, unde a murit în 1648.		A învățat la Gimnaziul din Brașov (1635).
11.	Michael Pancratius (1631-1690)	Viena (1652), Nürnberg, Wittenberg, Rostock (1652-1653)	Profesor la Universitatea din Rostock, profesor la Eperjes, preot la Sibiu, Nou și Mediaș. Superintendent al Bisericii Evanghelice din Transilvania între 1686-1690. Moare la Biertan la 11 iulie 1690.	Doctor al Universității din Rostock (1661)	Era fiul lui Martin, preot la Sebeș. Și-a făcut studiile medii la Cisnădie, Cluj, Bratislava și Trnava.
12.	Johannes Pancratius Sabeso Tr.	Altdorf (1656)			
13.	Johannes Petrus Schreckenberger Sebusiensis	Heidelberg (1660)			Studiază medicina.
14.	Johannes Hertelius Seepasio Hung, Millenbachensis	Danzig (1669)			
15.	Matthias Braschius Sabeso Tr.	Altdorf (1671), Wittenberg (1672)			A studiat la Gimnaziul din Sibiu (1662).
16.	Martinus Falck Sabeshino Tr.	Wittenberg (1689)			

TRANSILVANIA ÎN PRESA SPANIOLĂ (SEC. XVII-XIX). *GACETA DE MADRID*

Ștefan STANCIU*

Dacă într-un studiu precedent am urmărit ponderea informațiilor despre spanioli în presa ardeleană¹, în prezenta investigație ne-am propus să exemplificăm interesul spaniolilor față de ardeleni, manifestat în periodicul lor de Curte, *Gaceta de Madrid*. Ambele studii prezintă argumente care susțin existența așa-numitelor „coridoare culturale” între cele două regiuni aflate la extremitățile Europei, rezultate din cercetarea, în paralel, a istoricului presei tipărite transilvănene și spaniole.

În vederea identificării informațiilor despre Transilvania, din panoramica presei spaniole pentru perioada avută în atenția studiului nostru, ne-am oprit asupra unui ziar cunoscut sub numele *Gaceta de Madrid*². În paginile sale se pot regăsi informații care fac referiri la unele aspecte din sferile de interes ale politicii, economiei sau diplomației, atât interne, cât și externe. Domeniile predilecte de interes, din cadrul cărora am selectat informațiile referitoare la Transilvania, le-am grupat pe următoarele teme: *interesul strategic al spaniolilor pentru spațiul românesc* (fiind incluse știrile referitoare la revoluții, războaie și politică, comerț și economie), *fapte diverse și calamități, biserică și școală, monarhie și răscoala lui Horea*.

Articolele cu privire la *interesul strategic al spaniolilor pentru spațiul românesc* debutează cu intenția unei informări corecte și contextuale a publicului spaniol asupra unor războaie din zona balcanică, ce făceau referiri și la Transilvania, în contextul conflictelor austro-turce și ruso-turce. Primele

---

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: e_trif@hotmail.com.

¹ Stanciu 2015, p. 493-506.

² Acest ziar apare menționat din anul 1661, cu denumirea *Relación o gaceta de algunos casos particulares, así políticos como militares, sucedidos en la mayor parte del mundo, hasta fin de diciembre 1660* (Núñez de Prado 2002, p. 149) având patru pagini. În anul de debut au fost publicate douăsprezece numere, iar după 1667 ziarul apărea săptămânal cu titlul *Gaceta ordinaria de Madrid*, ulterior, fiind intitulat *Gaceta de Madrid* (*ibidem*, p. 150). După anul 1737 se specifică faptul că periodicul avea propria tipografie, iar din anul 1767 regele Carol al III-lea (1716-1788) a hotărât ca *Gaceta* să fie trecută în proprietatea Coroanei (*ibidem*, p. 151). Sub aspectul frecvenței, după 1778, ziarul era bisăptămânal, cu apariții marțea și vineri. În anul 1808, pentru o scurtă perioadă de timp a devenit cotidian, după care va reveni la formula sa bisăptămânală (*ibidem*, p. 153).

informații de interes strategic, pe care le-am identificat în *Gaceta de Madrid*, surprind creșterea interesului turcilor față de Transilvania³. Informația trebuie pusă în legătură cu un moment de conjunctură, în care turcii organizau o campanie de recuceriri teritoriale în Ungaria. Sub comanda sultanului Mustafa al II-lea (1695-1703), otomanii au dus lupte pe ambele maluri ale Tisei împotriva trupelor austriece, în anul 1697, suferind o gravă înfrângere⁴.

Interesul pentru războaiele ruso-turce se simte în articolele cu caracter informativ ale gazetei spaniole, în care se oferă informații destul de detaliate despre confruntările dintre ruși și turci, desfășurate între 1787 și 1792⁵. Motivul și miza conflictelor au fost pretențiile pe care le aveau atât rușii, cât și turcii asupra teritoriului Crimeii. Conflictul se încheie cu pierderea războiului de către turci și anexarea Crimeii și a Georgiei de către Rusia țaristă, în urma păcii de la Iași (9 ianuarie 1792), prin care se reconfirmă creșterea influenței ruse în zona Mării Negre⁶. Vor continua să apară articole în *Gaceta de Madrid* cu subiecte despre războiul dintre ruși și turci, între anii 1806 și 1812, în care sunt relatate luptele de la Vidin⁷, aspecte legate de conducătorii trupelor militare, mișcări strategice din teatrul operațiunilor de luptă, dar și pierderile suferite de ambele părți⁸. Liniștea din Balcani s-a întrerupt, odată cu victoriile lui Napoleon contra prusacilor din toamna anului 1806. În atare conjunctură politică, în care francezii au încheiat o alianță cu turcii, aceștia din urmă renunță la acordul care permitea libera circulație a rușilor prin Strâmțori. Rușii au reacționat și au pătruns în Moldova, Țara Românească și Bulgaria, obținând importante victorii în confruntările cu turcii, după cum prezintă articolul publicat în *Gaceta*⁹ din data de 14 decembrie 1810¹⁰.

Următoarea etapă de care a fost interesată *Gaceta* madrilenă, prin publicarea periodică a unor articole care proveneau din spațiul transilvănean, respectiv din orașul Hermannstadt (Sibiu), era cea legată de evenimentele anului 1828, când a avut loc declanșarea unei noi faze din seria războaielor ruso-turce, din anii 1828-1829¹¹. Acest conflict a avut câteva cauze, printre care se numără nerespectarea Tratatului de la Akkerman (7 octombrie 1826)¹²,

³ *Gaceta de Madrid*, nr. 5/1697, p. 17; *ibidem*, nr. 25/1697, p. 97; *ibidem*, nr. 45/1724, p. 177.

⁴ Stiles 1995, p. 110.

⁵ *Gaceta de Madrid*, nr. 55/1791, p. 478; *ibidem*, nr. 59/1791, p. 511; *ibidem*, nr. 63/1791, p. 560; *ibidem*, nr. 80/1791, p. 731-732; *ibidem*, nr. 88/1791, p. 806-807; *ibidem*, nr. 12/1792, p. 90-91.

⁶ Mantran 2001, p. 361.

⁷ *Gaceta de Madrid*, nr. 363/1810, p. 1609.

⁸ *Ibidem*, nr. 57/1810, p. 238; *ibidem*, nr. 252/1810, p. 1119; *ibidem*, nr. 268/1810, p. 1185; *ibidem*, nr. 284/1810, p. 1261; *ibidem*, nr. 239/1810, p. 1067; *ibidem*, nr. 261/1810, p. 1157; *ibidem*, nr. 279/1810, p. 1241; *ibidem*, nr. 287/1810, p. 1273.

⁹ *Ibidem*, nr. 348/1810, p. 1549; Mantran 2001, p. 367.

¹⁰ Cernovodeanu 2002, p. 29.

¹¹ *Gaceta de Madrid*, nr. 97/1828, p. 385; *ibidem*, nr. 100/1828, p. 397.

¹² Tratatul prevedea abolirea protectoratului otoman asupra Moldovei, Țării Românești și

dar și pierderea unei părți din flota maritimă de către otomani în portul Navarino, în urma unei confruntări cu cea franco-engleză¹³. Surprinzător rămânea faptul că, la rubrica știrilor provenite din Transilvania, nu era nimic relatat din spațiul transilvan, informațiile rezumând în totalitate noutățile de pe frontul ruso-turc purtat în alte teritorii, mișcări și comasări de trupe sau victoriile uneia dintre părți. Genul acesta de articole, care nu spuneau nimic despre Transilvania, erau numeroase, ca urmare am considerat că merită să le exemplificăm pentru că importanța lor nu trebuie trecută cu vederea, cel puțin din două puncte de vedere. Mai întâi era foarte important faptul că rubrica la care apare menționată Transilvania se situa, în numeroase cazuri, pe prima pagină a ziarului, iar uneori era menționat și orașul de unde erau preluate știrile¹⁴. În al doilea rând, frecvența repetare a cuvântului Transilvania favoriza implementarea în conștiința cititorilor spanioli existența acestei zone, undeva în estul Europei, aflată în zona de contact a celor trei mari imperii.

Gaceta de Madrid a redat și unele informațiile despre economia Transilvaniei și a prezentat, uneori, măsurile comerciale menite să o revigoreze, așa cum apărea în numărul 96 din anul 1783, în care se vorbea despre închiderea văzii Rodna cu Bucovina, cu scopul eliminării plăților vamale de ambele părți¹⁵. Tot din domeniul economiei, un articol al ziarului spaniol aducea la cunoștința cititorilor săi date despre testarea în Transilvania a creșterii viermilor de mătase¹⁶. După un an, discuția va fi reluată, informându-se cititorii despre rezultatele promițătoare ale acestui experiment, care ar putea impulsiona productivitatea fabricilor de stofe¹⁷. Un nou aport în cunoașterea vieții economice a transilvănenilor se referea la reformele economice pe care Iosif al II-lea le-a întreprins în Transilvania. Într-un articol publicat în Madrid, în 1785, se aducea la cunoștința spaniolilor faptul că în Transilvania a fost implementat sistemul economic din Ungaria, prin introducerea treptată a unor administratori regali, mai întâi în trei regiuni și anume în Sibiu, Făgăraș și Cluj¹⁸. Desigur, prin politica sa de reforme administrative, împăratul Iosif al II-lea urmărea între altele și consolidarea apărării Principatului, care nu putea fi realizată în condițiile crizei economice existente, iar soluția părea să se ivească odată cu înființarea regimentelor de graniță¹⁹. În sprijinul celor afirmate se confirmă ipoteza de consolidare

---

Serbiei, cedarea Caucazului de către turci în favoarea rușilor și libera circulație a navelor rusești în apele controlate de turci.

¹³ Mantran 2001, p. 378-379.

¹⁴ *Gaceta de Madrid*, nr. 135/1828, p. 537.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 96/1783, p. 1010.

¹⁶ *Ibidem*, nr. 62/1784, p. 875.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 102/1785, p. 833-834.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 27/1786, p. 221-222.

¹⁹ Andea 2002, p. 547.

defensivă a Principatului²⁰ și sublinierea acestui aspect într-un articol publicat de *Gaceta*, prin care se aducea la cunoștința cititorilor spanioli că împăratul austriac planifica construirea unei fabrici de arme de foc în Transilvania²¹.

Interesul *Gacetei de Madrid* pentru evenimentele politice din afara Spaniei, în cazul nostru pentru teritoriul transilvan, se remarcă printr-o atenție considerabilă acordată Dietelor ardelen. Se poate observa chiar o atenție constantă asupra datei de întrunire a acestora. Potrivit surselor de informare, din Klausenburg (Cluj), în anul 1836, *Gaceta* publica știrea că mulți cetățeni din generațiile tinere așteaptă cu nerăbdare întrunirea Dietei, în vederea adoptării unor măsuri reformatoare, pe care însă cei cu state vechi în politică le privesc cu reticență, ca pe o ruinare a privilegiilor de care se bucurau²². Peste un an, un nou articol reamintea despre necesitatea deschiderii Dietei, dar sublinia și poziția conservatoare manifestată de categoriile privilegiate²³. Însuși împăratul Franz Josef I (1848-1916), sublinia *Gaceta*, s-ar fi adresat oficialităților ardelen pe tema organizării viitoarei Diete²⁴. Un alt articol al ziarului de la Madrid aducea informația că arhiducele d'Este ar fi primit un ordin de la împărat, în anul 1838, de dizolvare a Dietei transilvănene, pe când alte zvonuri pretindeau că se urmărea doar suspendarea acesteia²⁵. În anul 1842 gazeta scria că, în timp ce Dieta din Ungaria nu se întrunea, în Transilvania ea își continua lucrările în sesiuni, în ciuda unor proteste ale sașilor în contextul împotrivirii acestora la introducerea limbii maghiare, ca limbă oficială²⁶. Ca o necesitate stringentă, erau prezentate câteva măsuri fundamentale, care trebuiau luate în vederea organizării politice a Principatului, cum ar fi cele referitoare la redarea vechilor drepturi ale sașilor sau propunerea ca orașul Cluj să devină reședința guvernului²⁷. În anul 1863 ședințele Dietei sunt prezentate ca fiind deschise²⁸, cu un discurs ținut în trei limbi de către comisarul regal; dar este menționat faptul că deputații maghiari nu au luat parte la sesiune. Informările despre Dieta Transilvaniei s-au concentrat și pe prezentarea președintelui Dietei, în persoana baronului Kemény²⁹.

²⁰ *Gaceta de Madrid*, nr. 38/1785, p. 298-299; *ibidem*, nr. 586/1836, p. 2.

²¹ *Ibidem*, nr. 27/1786, p. 222.

²² *Ibidem*, nr. 586/1836, p. 2.

²³ *Ibidem*, nr. 815/1837, p. 2; *ibidem*, nr. 904/1837, p. 3; *ibidem*, nr. 231/1861, p. 3; *ibidem*, nr. 261/1861, p. 4; *ibidem*, nr. 288/1862, p. 4; *ibidem*, nr. 339/1862, p. 4.

²⁴ *Ibidem*, nr. 3/1861, p. 4.

²⁵ *Ibidem*, nr. 1199/1838, p. 2.

²⁶ *Ibidem*, nr. 2791/1842, p. 2.

²⁷ *Ibidem*, nr. 94/1861, p. 4.

²⁸ *Ibidem*, nr. 205/1865, p. 4.

²⁹ *Ibidem*, nr. 260/1865, p. 4; *ibidem*, nr. 7/1866, p. 4.

Din categoria *fapte diverse și calamități* am identificat știrile de senzație publicate în *Gaceta de Madrid* în cadrul unor articole care prezentau boli și calamități care au bântuit Transilvania. În anul 1715, gazeta spaniolă relatează că, în orașul Kronstadt (Brașov) ar fi fost prins de către autorități un spion deghizat, în timp ce culegea informații despre fortificațiile orașului³⁰. Avem și o știre din domeniul statisticii, prin care cititorii spanioli erau informați că populația maghiară din Transilvania, în anul 1850, număra 800000 de locuitori³¹. Bolile care au decimat locuitorii Transilvaniei, în secolul al XVIII-lea au fost, de asemenea, prezentate madrilenilor, împreună cu efectele lor. În unele situații se specifica faptul că au trebuit să se închidă liniile de comunicații între orașele Brașov și Sibiu, ca măsură împotriva extinderii ciumei în teritoriile de la granița de vest a Transilvaniei, dar și la granița cu Țara Românească³².

Subiectele despre *Biserica și școala* din Transilvania nu sunt numeroase. Din zona confesiunii catolice, ziarul se concentrează asupra unor informații referitoare la numirea unor cardinali, așa cum s-a întâmplat în cazul arhiepiscopului de Cambrai sau a lui Alexandru de Albani. Există mențiuni referitoare la înființarea canonică a noului episcopat de Făgăraș, sub conducerea episcopului Patachi, înnobilit cu titlul de baron, cu această ocazie³³. Despre confesiunea ortodoxă din Transilvania, într-un alt număr al ziarului spaniol³⁴, s-a publicat știrea referitoare la arestarea a treizeci de preoți ortodocși, acuzați de incitarea populației la revoltă anticatolică, ei fiind, ulterior, închiși într-o fortăreață din Boemia.

O știre din 1784 despre școlile din Principatul Transilvaniei, menționează că împăratul Iosif al II-lea a dispus construirea unor școli normale în care să fie primiți atât elevii, cât și profesorii, fără deosebire de etnie. Mai era specificat că salariul profesorilor era stabilit în funcție de pregătirea profesională a fiecăruia în parte³⁵.

Temele despre *monarhie* par să aibă o frecvență mai ridicată în gazeta madrilenă. Această instituție din vârful piramidei societății este ilustrată la un loc de cinste în cadrul edițiilor sale, poate și ca urmare a unei tradiții monarhice neîntrerupte a acesteia în guvernarea Spaniei. În cazul

³⁰ *Ibidem*, nr. 49/1715, p. 193.

³¹ *Ibidem*, nr. 5939/1850, p. 2.

³² *Ibidem*, nr. 5/1738, p. 17; *ibidem*, nr. 7/1738, p. 26; *ibidem*, nr. 33/1738, p. 139; *ibidem*, nr. 39/1770, p. 328; *ibidem*, nr. 50, p. 433. Un studiu, care prezintă pe larg epidemiile din Transilvania, din perioada secolelor XVII-XIX, este cel semnat de Florin Ioan Chiș, care surprinde efectele ciumei prezentate în *Gaceta* și oferă o serie de date statistice, precum și măsurile de intervenție sanitară ale statului austriac (Chiș 2012, *passim*).

³³ *Gaceta de Madrid*, nr. 35/1721, p. 137.

³⁴ *Ibidem*, nr. 44/1771, p. 375.

³⁵ *Ibidem*, nr. 85/1784, p. 875.

Transilvaniei, ziarul spaniol publică știri detaliate despre călătoria împăratului Iosif al II-lea (1741-1790) în Transilvania, în anul 1773³⁶. Erau redată episodic, pe zone și localități, informații referitoare la comportamentul monarhului, simplitatea și lipsa de fast a acestuia în timpul călătoriei. Existau relatări despre dorința lui de a surprinde și înțelege viața cotidiană din mediul rural, condiția țăranului transilvănean și se menționa faptul că împăratul era preocupat sincer de stoparea abuzurilor la care țăranul era supus³⁷. Informări în care mai apar cuvintele *împărat* sau *curte* sunt legate uneori de anumite măsuri administrative, care erau puse pe seama integrării administrației Transilvaniei în sistemul de percepere a impozitelor și taxelor habsburgice³⁸. Ele erau coroborate cu măsurile pe care autoritățile transilvănene le luau pentru aducerea la îndeplinire a ordinelor împărătești, cum a fost cazul în timpul răscoalei lui Horea, de la 1784, potrivit publicației *Ost-Deutsche-Post*, de unde preia informația *Gaceta de Madrid*³⁹.

Răscoala lui Horea. Descrierea de către ziarul spaniol a etapelor răscoalei țărănești condusă de Horea, denotă sensibilitatea spaniolilor (sau predispoziția lor la revoltă împotriva guvernanților) față de mișcările de reacție ale cetățenilor la încălcarea drepturilor fundamentale. Încă din primele rânduri, articolul din *Gaceta* surprindea și explica cititorilor spanioli cauzele principale pentru care țăranii ardeleni s-au răsculat. Este prezentat, ca un argument al nemulțumirii răsculaților, împiedicarea acestora de a se înrola în serviciul militar, în urma căruia urmau să beneficieze de scutiri de dări și de garantarea proprietății asupra caselor. Potrivit gazetei din Madrid, cauza răscoalei rezida în nepunerea în practică a dispozițiilor imperiale, din anul 1784, referitoare la înrolare, de către guvernatorul Transilvaniei, Samuel von Brukenthal⁴⁰, împreună cu celelalte autorități guverniale⁴¹. Sursele de informare ale *Gacetei* asupra răscoalei par să fie corespondențele primite din Sibiu, în care se preciza amploarea mișcărilor țărănești, precum și recompensa pe care o oferea împăratul (30 de florini) pentru prinderea capilor răsculaților⁴². În numerele de la începutul anului 1785, ziarul spaniol remarcă ciudata implicare a contelui Salis în Răscoala lui Horea. Era reproducă vestea,

³⁶ Despre importanța și semnificația vizitei împăratului Iosif al II-lea, vezi Bozac, Pavel 2006, *passim*.

³⁷ *Gaceta de Madrid*, nr. 28/1773, p. 246-247; *ibidem*, nr. 30/1773, p. 264; *ibidem*, nr. 35/1773, p. 307.

³⁸ *Ibidem*, nr. 95/1861, p. 4.

³⁹ *Ibidem*, nr. 105/1784, p. 1062.

⁴⁰ *Ibidem*, nr. 104/1784, p. 1053-1054.

⁴¹ Costea 2008, p. 236.

⁴² *Gaceta de Madrid*, nr. 105/1784, p. 1062; *ibidem*, nr. 1/1785, p. 1-2; *ibidem*, nr. 2/1785, p. 10-11.

conform căreia una dintre căpeteniile răsculaților, pe nume Salis, ar fi scăpat⁴³, iar, două săptămâni mai târziu, ziarul publica o nouă știre în care se vorbea despre prinderea lui Horea și a lui Crișan, continuând cu prezentarea unui bilanț al victimelor⁴⁴. Un alt articol, la o distanță de un an de la evenimente, atribuie cauza revoltelor țăranilor din Transilvania penuriei de alimente, precum și a prețului lor excesiv de ridicat⁴⁵.

Informațiile pe care le-a publicat *Gaceta de Madrid* asupra tulburărilor țăărănești din anul 1784, au fost prezentate de către unii istorici români în studiile lor. Printre ele se remarcă și contribuția lui Nicolae Edroiu, din anul 1975⁴⁶, *Răsunetul european al răscoalei lui Horea (1784-1785)*, unde au fost consemnate ecourile acesteia din presa europeană contemporană, fiind menționate și câteva numere ale *Gacetei*. Eugen Denize, în lucrarea sa *Relațiile româno-spaniole până la începutul secolului al XIX-lea*⁴⁷, face și o analiză a câtorva articole din ziarul spaniol, prin preluarea informației din studiul lui Constantin Șerban⁴⁸, în care sunt expuse date statistice ale răscoalei de la 1784 și informații despre evenimentele desfășurate. Dacă ziarul *Diario de Barcelona* a fost în epocă cel mai documentat periodic în probleme românești de la sud și est de Carpați⁴⁹, noi ne-am concentrat, în demersul întreprins, asupra imaginii Transilvaniei pe care a promovat-o *Gaceta de Madrid*, cel mai vechi ziar spaniol, a cărei redacție a fost interesată constant de această zonă.

Acest ziar spaniol, important pentru epoca sa, a contribuit la popularizarea imaginii Transilvaniei și a locuitorilor ei în Peninsula Iberică. În principal, spaniolii au fost atrași de temele cu caracter belicos, precum și de cele politico-administrative. De asemenea, putem observa și un anumit subiectivism, în articolele care subliniau rolul regalității. Mă refer la predilecția pentru subiectele care prezentau la loc de cinste, cu o anumită simpatie, starea țăranului ardelean răsculat, sătul să-i fie încălcate drepturile fundamentale de către clasa nobiliară, dar nu și de către monarh. Ba dimpotrivă, imaginea monarhului este redată ca a unui om care înțelege situația grea a acestuia (cazul călătoriei lui Iosif al II-lea în Transilvania), de care vinovat se făcea exclusiv nobilul.

Ne-am propus să prezentăm gradul de interes manifestat de periodicul spaniol *Gaceta de Madrid* pentru Transilvania. Ca atare, se cuvin menționate câteva date statistice ale ponderii prezenței cuvântului Transilvania în paginile

⁴³ *Ibidem*, nr. 10/1785, p. 74. Este vorba despre contele Salis, fost comandant al unui batalion de secuși, trecut în rezervă datorită unor acuzații de fraudă (vezi Auner 1937, p. 23).

⁴⁴ *Gaceta de Madrid*, nr. 15/1785, p. 114; *ibidem*, nr. 24/1785, p. 186.

⁴⁵ *Ibidem*, nr. 74/1785, p. 605-606.

⁴⁶ Edroiu 1976, p. 104-106; Edroiu 1975, p. 126.

⁴⁷ Denize 2006, p. 104-105.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 105. *Apud* Șerban 1974, *passim*.

⁴⁹ Andronache 2013, *passim*.

gazetei, întrucât aceasta reflectă, între altele, interesul spaniolilor pentru acest teritoriu. Dacă prima mențiune despre Transilvania am identificat-o în anul 1697, ultima referire din secolul al XIX-lea apărea în anul 1866. În acest interval, de 169 de ani, am identificat un număr de 458 de articole în care este amintită Transilvania. Selecția informațiilor prezentate mai sus s-a realizat ținând seama de conținutul rezumatelor articolelor citite de pe site-ul *El Boletín Oficial del Estado*⁵⁰. Putem afirma că pentru acest lung interval de timp, numărul de articole referitoare la Transilvania și populația ei, publicate de *Gaceta*, este destul de scăzut, comparativ cu numărul celor care fac referiri la alte provincii sau regiuni. Considerăm că principalul argument pentru care transilvănenii nu se aflau în centrul atenției spaniolilor ar putea fi distanța, considerabilă pentru acele vremuri, dintre cele două regiuni, dar știrile totuși apăreau din cauza faptului că Transilvania se afla în zona de influență a trei mari imperii, pentru care, Spania manifesta o atenție constantă, în special în ceea ce privește politica expansionistă a acestora.

**Transylvania in the Spanish Press (Seventeenth to Nineteenth Century):
*Gaceta de Madrid***

(Abstract)

The present study is based on research into publications about Transylvania in the Spanish press, specifically articles published in *Gaceta de Madrid*. It aims to identify the degree of interest within Spanish society for matters relating to Transylvania between the seventeenth and the nineteenth centuries. The author presents, ordered by the number of appearances, the Spanish fields of interest and curiosity related to the political system and administrative organisation of Transylvania. Special attention is given to articles dedicated to the successive wars of the three big neighbouring powers (the Ottoman Empire, the Russian Empire and the Habsburg Empire). The articles present an opportunity to analyse Transylvanian social conflicts, as well as offering valuable information about the religious and cultural environment, as well as statistical data about the period and information about epidemics.

Abrevieri bibliografice

Andea 2002	- Avram Andea, <i>Absolutismul luminat în Transilvania. Politica iosefină de reforme</i> , în <i>Istoria Românilor</i> , vol. VI, București, 2002 p. 540-551.
Andronache 2013	- Denisa Victoria Andronache, <i>Relații româno-spaniole în perioada 1865-1900</i> , teză de doctorat, Universitatea din Craiova, 2013.
Auner 1937	- M. Auner, <i>Participarea lui Salis la răscola țeranilor din Ardeal</i> , în <i>Revista istorică</i> , 1-3, 1937, p. 13-25.

---

⁵⁰ <http://www.boe.es>.

- Bozac, Pavel 2006 - Ileana Bozac, Teodor Pavel, *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania, la 1773*, Cluj-Napoca, 2006.
- Cernovodeanu 2002 - Paul Cernovodeanu, *Afirmarea Imperiului rus*, în *Istoria Românilor*, vol. VI, București, 2002, p. 22-30.
- Chiș 2012 - Florin Ioan Chiș, *Epidemiile și eradicarea lor în nord-vestul României (secolele XVIII-XIX)*, Cluj-Napoca, 2012.
- Costea 2008 - Ionuț Costea, *Răscoala lui Horea (1784)*, în Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András (coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. III, Cluj-Napoca, 2008, p. 229-242.
- Denize 2006 - Eugen Denize, *Relațiile româno-spaniole până la începutul secolului al XIX-lea*, Târgoviște, 2006.
- Edroiu 1975 - Nicolae Edroiu, *Răsunetul european al răscoalei lui Horea (1784-1785)*, în *AILAC*, XVIII, 1975, p. 119-136.
- Edroiu 1976 - Nicolae Edroiu, *Răsunetul european al răscoalei lui Horea (1784-1785)*, Cluj-Napoca, 1976.
- Mantran 2001 - Robert Mantran (coord.), *Istoria imperiului otoman*, București, 2001.
- Núñez de Prado 2002 - Sara Núñez de Prado, *De la Gaceta de Madrid al Boletín Oficial del Estado*, în *HCS*, 7, 2002, p. 147-160.
- Stanciu 2015 - Ștefan Stanciu, *Imagina Spaniei și a spaniolilor în presa românească din Transilvania (secolul al XIX-lea)*, în *Terra Sebus*, 7, 2015, p. 493-506.
- Stiles 1995 - Andrina Stiles, *Imperiul Otoman 1450-1700*, București, 1995.
- Șerban 1974 - Constantin Șerban, *Știri despre răscoala lui Horea într-un ziar spaniol*, în *RI*, 27, 1974, 10, p. 1523-1535.

Cuvinte-cheie: Transilvania, spanioli, presă, împărat, război, răscoală, Dietă.

Keywords: Transylvania, Spanish, press, emperor, war, rebellion, Diet.

INSTRUCȚIA ȘI EDUCAȚIA ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE PREPAȘOPTISTE. OBSERVATORI ȘI APORTURI FRANCEZE DE LA 1821 PÂNĂ ÎN AJUNUL REVOLUȚIEI DE LA 1848 (II)

Violeta-Anca EPURE*

După anul 1821, difuzarea limbii franceze în Principatele Române a înregistrat noi progrese datorate atât tinerilor intelectuali care reveneau de la studii din Franța, cât și preceptorilor care-i educau pe copiii boierilor români sau care predau în școlile private și publice, originari tot din patria lui Voltaire. O contribuție importantă a avut-o și circulația intensă a cărților autorilor francezi¹, citite fie în original, fie în traducere, care au contribuit la răspândirea ideilor occidentale, în general, și ale culturii franceze, în special².

Încă din deceniul al treilea al secolului al XIX-lea, în Principate au sosit mulți străini; unii dintre ei posedau o cultură aleasă și s-au angajat ca profesori în casele bogaților, unde predau diverse materii în limbile franceză, germană, greacă și italiană. Mai târziu, cei mai întreprinzători dintre ei, au deschis pensioane particulare de băieți sau de fete, cu aprobarea Eforiei Școalelor. Pensioanele au primit la scurt timp nu numai elevi externi, ci și interni, de pe urma cărora proprietarii lor obțineau beneficii substanțiale. Părinții erau mulțumiți pentru că nu mai aveau nicio grijă cu privire la educația copiilor lor internați la pensioane, fiindu-le astfel asigurate procesul de învățământ, însușirea unei limbi străine cel puțin, educația și bunele maniere³.

În 1822, J. M. Lejeune, profesor de literatură și fost secretar al domnului Moldovei Scarlat Callimachi și preceptor al copiilor săi, a publicat la Editura Masson din Paris, traducerea lucrării consulului austriac din Moldova, Raicevich, *Voyage en Valachie et en Moldavie*. În acea lucrare se preciza că educația băieților din familiile bune era încredințată profesorilor francezi; dascălul grec nu mai predă decât religia și greaca, limba franceză câștigase teren și toți boierii înțelegeau și vorbeau franțuzește. Conform acelei mărturii, orice persoană care beneficiase cât de cât de educație era în stare să converseze în franceză⁴.

---

* Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava; e-mail: violetaanca@atlas.usv.ro.

¹ Papacostea-Danielopolu 1974, p. 155-156.

² Păuș 2010, p. 139; Oncescu 2007, p. 25.

³ Potra 1990, p. 52.

⁴ „Toți boierii vorbesc azi franțuzește și nu e nimeni care, dacă a primit ceva educație, să nu fie în stare a ținea o conversație în această limbă” (Calistru 2003, p. 43; Dumas, Dumas 2003,

În mai 1823, consulul francez de la București, Hugot, acuza guvernul muntean că ar fi împărțit veniturile școlii, care, mai înainte, „sub greci”, avea „15-18 profesori” între boieri; observatorul francez mai consemna revoltat că a fost necesar ca „un agent străin” să intervină pentru ca din suma de 110000 lei să se păstreze vreo 300-400 lei pentru un singur profesor român⁵. La 25 mai, Hugot îi scria lui Damas despre soluția pe care el o găsisese pentru creșterea influenței franceze în Valahia: cum domnitorul confiscase suma de 104000 de piaștri necesară plății profesorilor străini care activau la Colegiul de la București, iar tinerii boieri creșteau într-o stare de ignoranță crasă, parcă mai mare chiar decât a părinților lor, soluția propusă era trimiterea unor asemenea fii de boieri la studii în Franța. După mai multe demersuri și după ce a înfruntat în repetate rânduri atât opoziția domnului, cât și pe cea a consulului austriac, Hugot a obținut și prima victorie în această direcție: fiul cel mai mare al marelui postelnic Filip Lenș, care avea vreo 15 ani, plecase cu 12 zile mai înainte la Paris, la școala domnului Lemoine. Consulul francez mai specifica și că ceilalți doi frați vor lua drumul Parisului în curând; el își exprima, totodată, speranța că și alții îi vor urma exemplul lui Filip Lenș, mai cu seamă că și un boier pe nume Goleșcu îi ceruse domnitorului permisiunea de a-și trimite fiii la studii în Franța⁶.

Într-un raport consular adresat de Hugot lui Damas, la 29 ianuarie 1825, se menționa, printre altele, și prezența unui dascăl francez la Curtea domnească care se ocupa de educația beizadelelor, plătit cu modesta sumă, după părerea conaționalului său, de 150 de piaștri pe lună⁷.

Între 1822 și 1828, în timpul domnitorului Ioniță Sandu Sturdza, la Iași au existat patru pensioane franceze: trei de băieți și unul de fete⁸. În prima categorie se înscriau cel al lui Victor Cuénim-Four, pensionul lui Mouton și pensionul de la Miroszlava, condus de profesorii Lincourt, Chefneu și Bagard⁹. Mai târziu, ultimul pension menționat a fost condus numai de Lincourt¹⁰. Domnul Mihail Sturdza îl prețuia foarte mult pe profesorul Lincourt și chiar i-a încredințat educația fiilor săi, Dimitrie și Grigore. În 1834, l-a însărcinat

---

p. 118).

⁵ Hurmuzaki 1912, p. 1099; Iorga 1971, p. 90.

⁶ Hurmuzaki 1913, p. 17-18.

⁷ *Ibidem*, p. 7.

⁸ Eliade 1914, p. 250; Berindei 1979, p. 406; Mărieș 1985, p. 154-155; Berindei 1991, p. 382.

⁹ Eliade 1914, p. 300; Iorga 1971, p. 120; Berindei 1979, p. 406; Mărieș 1985, p. 154-155; Drăgan, Stescu 1999, vol. II, p. 571; Vitcu 2002, p. 29; Dumas, Dumas 2003, p. 118; Ioniță 2007, p. 209; Liu 2008, p. 145-146.

¹⁰ Revoluționar, institutor originar din Lunéville, Lincourt a sosit la Iași în 1813; el îmbina talentul profesoral și pedagogic cu acela de industriaș; avea la Iași „o moară de oloi” făcută de el însuși. Lincourt era atât de atașat de Moldova, încât o numea patria sa adoptivă. La 1835, s-a retras în capitala moldavă, unde a și murit la scurtă vreme (Dumas, Dumas 2003, p. 118).

cu misiunea de a-i conduce la studii în Franța, la Lunéville, la institutul condus de abatele L'Hommé, fost profesor al domnului. Din cea de-a doua categorie, menționăm pensionul de fete „Garet et son épouse”. În 1830, cuplul Garet a plecat la Strasbourg pentru a deschide o librărie. S-au întors la Iași după trei ani, unde au redeschis pensionul; la 29 iulie 1834, elevele pensionului au dat în onoarea noii domnii a lui Mihail Sturdza, în salonul boierului Balș, prima reprezentație teatrală în limba franceză jucată de tinere moldovene. Ziarul *Albina Românească* remarca progresele realizate de eleve în învățarea acestei limbi. În 1836, pensionul mai avea 12 fete, domnul Garet era singurul profesor, iar soția sa se ocupa de chestiunile administrative și de supraveghere. Surorile lui Mihail Kogălniceanu au frecventat acest pension. Pensiunea „Garet” va funcționa până în 1848, anul morții fondatorului său¹¹. Pe la 1845, pensionul francez al lui Louis Jourdan, protejat al consulatului, originar din Lausanne, se bucura de o notorietate recunoscută de către autoritățile politice și de către presă¹².

Ziarul *Albina Românească* era plin cu anunțuri despre deschiderea de pensioane la Iași, conduse de profesori francezi: în numerele publicației apărute în 1831-1832, erau menționați Victor Cuénim, Louis Jourdan, Malgouverné, Tribout, Lincourt, Bagard (Bagarre)¹³. În toamna anului 1832, Vaillant a deschis cu soția sa un pension de fete, care se va bucura de o bună reputație. Până în 1838, a funcționat și pensionul de fete al doamnelor Comble și Bonet (Bonnay), care fusese inaugurat la începutul perioadei regulamentare¹⁴. A mai existat și un institut particular de învățământ pentru băieți, condus, timp de cinci ani, de suditul francez J. Sachetti, fondatorul „fabricii” de mașini și unelte agricole din Iași¹⁵.

Consulul Duclos a întocmit la 15/27 februarie 1832 o listă a supușilor francezi din Iași, printre care figurau și profesori de franceză, precum Carron, originar din Franța, Ballif, din Elveția, preceptori precum Laurent, francez la origine sau L. Jourdan, institutoarele Madame Raimond și Madame Pranapré, ambele franțuzoaice.

Un moment important în evoluția studiului în limba franceză a fost reprezentat de prevederile privind învățământul public în spiritul Regulamentelor Organice, emise în Valahia în 1831 și în Moldova în 1832. Erau de fapt primele legi ale educației în sensul modern al cuvântului, care au

¹¹ Husar 1968, p. 69; Berindei 1979, p. 406; Mărieș 1985, p. 154-155; Dumas, Dumas 2003, p. 119.

¹² În aceeași perioadă, profesorii Charles Malgouverné și Tribout făceau publicitate institutului lor în *Albina Românească* (Vitcu 2002, p. 29; Dumas, Dumas 2003, p. 123).

¹³ Iorga 1971, p. 93, 120; Bădărău 1982, p. 389; Mărieș 1985, p. 155; Liu 2008, p. 146.

¹⁴ Hurmuzaki 1912, p. 445; Berindei 1963, p. 194; Isar 1972, p. 38; *Istoria românilor* 2003, p. 335.

¹⁵ Mărieș 1985, p. 155.

pus definitiv capăt învățământului grecesc și au deschis calea celui național în limba română. În aceeași perioadă s-a înregistrat însă și o exagerare a rolului limbii franceze, prin tendința de a înlocui limba română în învățământul privat și la academii princiare. Franceza se regăsea printre „materile extraordinare”. Printre școlile care au susținut instruirea în limba franceză și au încurajat sosirea profesorilor de origine franceză, o putem aminti pe cea de la „Sf. Sava” din București¹⁶, deschisă în 1818 de Gheorghe Lazăr, sau gimnaziul de la Iași, înființat în 1828 și condus de Gheorghe Asachi. La instituția de învățământ din capitala Valahiei, problema limbii fusese tranșată cu fermitate: „cel ce nu știe franțuzește să nu intre!” Ambele instituții au acordat un loc privilegiat limbii franceze în programele lor de studii. Sunt documente care atestă aceste programe, numele profesorilor de franceză, existența manualelor, dicționarilor și cărților de limba franceză din bibliotecile lor. Începând din anul 1830, numărul școlilor în care franceza era studiată a crescut semnificativ¹⁷.

De altfel, în spațiul românesc s-a înregistrat după 1829 și o mare „foame” de carte franceză, alimentată și satisfăcută în parte de existența librăriilor și cabinetelor de lectură¹⁸. În Principate, s-au stabilit și franțuzoaice de origine nobilă sau burgheze, cel mai adesea văduve, care deveniseră directoare de școală sau institutoare în familiile boierești. Fetele trebuiau să învețe limba franceză, pe atunci la modă, eventual și pianul, dar și să bea ceai sau să comande servitorilor. Au fost aduse cu mari cheltuieli și guvernante franceze de la Paris. La începutul anilor '30 ai secolului al XIX-lea, în pensionul soților Germont, tinerele învățau franceza, dar și să cânte la pian, la harpă, să danseze, să deseneze sau să coase. Tot în 1830 era fondată și școala condusă de contesa Grandpré, care sosise în acel an de la Sankt Petersburg. Dacă în 1832, la pensionul său învățau 4 fete, în 1836 numărul lor a crescut la 30, una dintre ele fiind chiar sora soției domnitorului. Doamna de Maymond și fiica sa aveau un pension de domnișoare la doamna Casandra Cantacuzino. În 1834, sosea la Iași, din Basarabia, unde soțul său se ocupa de agricultură, doamna Chamboneaux (sau Chambonot). Ea a fondat un pension mai modest pentru fetele mai sărace. Taxa la pensionul ei era de 500 de franci pe an, în timp ce la concurențele sale era de 700-800 de franci. În 1844, Philippe-Auguste Joye, născut la Charleville, în 1802, și soția sa, Justine-Mélanie, au fondat un pension pentru fete care va funcționa la Iași până în 1862¹⁹. Călătorul francez M. Cochelet menționa existența în orașul Iași a trei pensioane franceze pentru fete și a una pentru băieți. Deși erau foarte bine

¹⁶ Dumas, Dumas 2003, p. 119-120; Ioniță 2007, p. 51.

¹⁷ Potra 1990, p. 43; Păuș 2010, p. 139-140.

¹⁸ Ioniță 2007, p. 73.

¹⁹ Calistru 2003, p. 45; Dumas, Dumas 2003, p. 121, 123.

conduse, ele abia puteau rezista din cauză că boierii bogați preferau să-și educe copiii la universitățile din străinătate. Un lucru similar se întâmpla și la București, unde existau două pensioane „ținute de franțuzoaice”²⁰. Prezența pensionanelor franceze în Principate reprezenta în viziunea lui Cochelet un omagiu adus limbii franceze, care era influentă mai ales la București, la Colegiul „Sf. Sava”, care era frecventat de peste 500 de elevi. Programul de studii era compus din șase clase. Se țineau câte cinci ore de limbă franceză, care erau urmate aproape de toți tinerii. Excepție făceau fiii de boieri, care erau crescuți la Paris sau care beneficiau de educație în familie, unde erau instruiți de institutorii francezi. În plus, în Europa, nu exista niciun oraș (nici măcar Varșovia sau Sankt Petersburg), unde limba franceză să beneficieze de o circulație „atât de largă ca la București”²¹, în ciuda faptului că era vorbită peste tot de înalta societate.

J. A. Vaillant, venit în Valahia pe la 1829, a fost mai întâi „preceptor sau măcar profesor de franțuzește” în casa lui George Filipescu²². A deschis în anul 1830, cu aprobarea lui Kiseleff „o școală de limba franțuzească”, împărțită în două clase, pentru gramatică și literatură²³. În 1832, a fost chemat de Eforia Școalelor pentru a conduce acea instituție de învățământ, pe care ar fi dorit s-o transforme într-o școală independentă de limbă franceză²⁴.

După întemeierea Academiei Mihăilene, în 1835, de către domnitorul Mihail Sturdza, el însuși iubitor al limbii franceze și format în spiritul acelei culturi, franceza a fost predată de profesori nativi, aduși acolo special pentru acest lucru; acolo au funcționat numeroși profesori, precum Etienne Monton (1830-1831)²⁵, Ch. Tissot (1837-1845), Charles Malgouverné (1835-1849), Louis Répey²⁶, Saint André, L. Jourdan, Jules Sachetti, Gallice, Campanu-Molère, Saint-André, Armand Loisel (în 1844), Paul Ménestrier (din 1845), Augustin Gallice (1846)²⁷. Au rămas celebre cuvintele pe care profesorul de

²⁰ Cochelet conchidea că „toate aceste eforturi puse în slujba educației, adesea nerentabile pentru cei care le întreprind, sunt un strălucitor omagiu adus limbii noastre” (Rally 1931, p. 291; *Prin Țările Române* 1984, p. 57-58).

²¹ Rally 1931, p. 291; *Prin Țările Române* 1984, p. 58.

²² Adamescu 1924, p. 70; Dușu 1972a, p. 155; Isar 1972, p. 37.

²³ În 1831, când eforia a decis să introducă la școala de la „Sf. Sava” un curs de limba franceză, cu a cărui predare erau însărcinați Simion Marcovici și Ioniță Pop, Vaillant era încă profesor particular (Adamescu 1924, p. 70; Isar 1972, p. 37).

²⁴ Platon 1965, p. 948; Dușu 1972a, p. 155; Isar 1972, p. 37.

²⁵ Bădăraș 1987, p. 11, 87-88; Ungureanu 2004, p. 208.

²⁶ Louis Répey l-a ajutat pe Gheorghe Grasse în redactarea primului proiect de reformă a academiei prin introducerea limbii române în învățământul superior. Era retribuit cu 2400 de franci pe an la Academia Mihăileană; în plus mai dădea și lecții particulare pentru nu mai puțin de 120 de franci pe lună. A plecat de la Iași la București în 1837 (Drăgan, Stescu 1999, vol. I, p. 278; Dumas, Dumas 2003, p. 121; *Istoria românilor* 2003, p. 331-332).

²⁷ Drăgan, Stescu 1999, vol. I, p. 302; Vitcu 2002, p. 33; Dumas, Dumas 2003, p. 122-123;

literatură franceză Louis Répey le-a rostit în fața elevilor Academiei Mihăilene la 1836:

„[...] studiați pentru a nu rămâne mai prejos de rostul vieții ca oameni, studiați pentru că patria cere de la voi fii luminați, magistrați chibzuți, apărători pricepuți, studiați pentru că, în calitate de membri ai marii familii europene, nu puteți rămâne zăbavnici în mersul cel răpede al civilizației”²⁸.

La 1837, a fost adus Charles Maisorable la Academia Mihăileană pentru a preda limba și literatura franceză printr-o metodă mai modernă; cum însă principiile de democratizare ale profesorului francez, care fusese numit între timp și rector, l-au deranjat pe consulul rus, domnitorul a fost nevoit să-l demită²⁹. La Iași, pe la 1834, Sachetti a deschis un institut particular de învățământ pentru băieți, pe care l-a condus vreme de cinci ani. A predat franceza, germana, greaca, româna, aritmetica, istoria și geografia. A folosit metoda lui Jacotot și Lancaster. În 1844, soția sa, Charlotte Sachetti, fonda un pension pentru domnișoare, apreciat de *Albina Românească*, din 27 august, același an³⁰.

Alături de actori, ingineri, medici, librari, profesorii și preceptorii de limbă franceză au întreținut curentul francez în civilizația și cultura Moldovei³¹. În domeniul culturii, în Moldova primei jumătăți a veacului al XIX-lea, influența franceză a fost preponderentă. Consulul Duclos releva într-o depeșă din 1834 rolul civilizator al Franței: toată generația acelei epoci, cu vârste cuprinse între 18 și 35 de ani, era formată în spirit francez și educată la școli franceze. Toate pensiunile de fete erau conduse de franțuzoaice. El mai semnală și existența a patru pensiuni de fete la Iași, două la Botoșani și unul la Galați. Duclos mai sublinia și că importul de obiecte de lux din Franța crescuse considerabil pe parcursul ultimului deceniu, iar limba franceză se bucura de o largă răspândire în toate clasele societății. Faptul era remarcat și de diplomatul Bois le Comte în 1834, atât la Iași, cât și la București³².

Într-o scrisoare din 12 mai 1837 adresată contelui Molé, consulul Franței de la Iași, Duclos, remarcă că datorită domnitorului, care era un simpatizant al culturii și civilizației franceze, trei profesori francezi predau la Academia Mihăileană pe salarii considerabile. Duclos spera ca în curând numărul lor să crească. Tot el sublinia faptul că pentru studiul limbii ruse, care era obligatorie la acea școală, nu exista decât un profesor fără învățăcei, pe când cursul de franceză, care nu era obligatoriu, era frecventat de toți elevii.

Ioniță 2007, p. 51-52.

²⁸ Ioniță 2007, p. 209-210.

²⁹ Taftă 1992, p. 565; Dumas, Dumas 2003, p. 121-122; Ioniță 2007, p. 209-210.

³⁰ Acest francez era originar din Jura. A sosit la Galați la 1833 și a fondat o școală, care nu s-a bucurat de succes (Dumas, Dumas 2003, p. 123-124).

³¹ Mărieș 1985, p. 155-156.

³² Hurmuzaki 1913, p. 351, 856-857, 969-972.

Duclos aprecia că în câțiva ani, folosirea limbii franceze se va generaliza în Principate, ca și în Franța³³.

Traducerile din Racine, Molière, Voltaire, Regnard, Bernardin de Saint Pierre s-au intensificat³⁴. Teatrul francez înființat la 1832 de trupa lui Baptiste Foureaux a făcut cunoscută literatura franceză; prezența lui în capitala moldavă a condus indirect la creșterea numărului de cumpărători de carte franceză. Au fost înființate la Iași librării; o amintim pe cea a supusului francez, de origine elvețiană, Fr. Bell, fost profesor de franceză în casa lui Dimitrie Ghica, naturalist pasionat și ornitolog, care-și procura cărțile din Franța și din Belgia³⁵. Pe lângă librării, au fost înființate și cabinete de lectură, cu rolul de biblioteci de împrumut; cartea franceză în original sau în traducere era la mare căutare. Stocurile de cărți erau completate și împrăștiate periodic. Problemele care puteau apărea erau legate de transportul publicațiilor, de satisfacerea gustului public, dar mai cu seamă de a nu contraria cenzura oficială³⁶.

De pe la începutul deceniului al patrulea al celui de-al XIX-lea veac, au început să se editeze cărți destinate studierii limbii franceze. Dacă în 1830, Grigore Pleșoianu tipărea la Sibiu *Limba franțuzească și ortografia ei*, o traducere a gramaticii lui Fournier, la 1835, Costache Aristia edita la București o *Prescurtare de gramatică franțuzească*.

În deceniile 4 și 5 ale secolului al XIX-lea, numărul tinerilor care luau drumul Parisului pentru a studia a fost în continuă creștere. Ei nu mai aveau nevoie de prezența ofițerilor ruși, ca la 1830, pentru a conversa și a învăța franțuzește, tinerii români mergeau direct în Franța³⁷. Capitala acestei țări a fost în prima parte a veacului al XIX-lea un centru de formare culturală, politică și ideologică pentru tineretul român. După 1830, din grupul de tineri sânguincioși care studiau domenii diverse, stăpâniți de elan patriotic, îi menționăm pe frații Vasile și Iancu Alecsandri, N. Kretzulescu, Al. I. Cuza, Panaite Radu, N. Cantacuzino-Pășcanu, M. Anagnosti, Iancu Filipescu-Vulpe, C. N. Brăiloiu, Dimitrie și Ion C. Brătianu, Ioan și Gr. Suțu, P. Donici

³³ *Ibidem*, p. 908; Bădărău 1996-1997, p. 209.

³⁴ Eliade 1914, p. 297, 300-301, 307, 323; Berindei 1979, p. 406.

³⁵ Consulul prusac J. F. Neigebaur consemna că „în librăriile lui Fr. Bell și A. Hennig puteau fi comandate toate cărțile literaturii europene” (Duțu 1972b, p. 173; Filimon 1973, p. 75-76; Mărieș 1985, p. 156; Vitcu 2002, p. 293; Ioniță 2007, p. 44, 216).

³⁶ Era un lucru obișnuit să se întocmească liste cu publicațiile intrate în Principate, dar și adevărate cataloage pentru cărțile care se aflau în librărie sau la cabinetul de lectură. Un exemplu în acest sens ar fi cel întocmit de proprietarii unei „dughene” din Focșani, la 25 februarie 1848 (Liu 1985, p. 292).

³⁷ „În cetatea luminilor și a ideilor înnoitoare, ei culegeau învățătură, dar mai ales ideile progresului” (Lapedatu 1942, p. 391; Stan 1988, p. 396; Ioncioaia 1994, p. 525, 539).

și C. Bălcescu. Un alt grup, din care făceau parte beizadelele Dimitrie și Grigore Sturdza, dar și Mihail Kogălniceanu, va fi trimis la Lunéville³⁸.

Pentru perioada 1829-1834, Pompiliu Eliade menționa prezența la Paris a 18 tineri munteni, printre care și Petrache Poenaru³⁹, precum și a unui moldovean, Vasile Alecsandri⁴⁰. Călătoria și studiile la Paris nu erau accesibile decât câtorva privilegiați, care însă vor forma „echipele conducătoare în știință și în viața politică ale României până pe la începutul anului 1880”⁴¹.

La 14 august 1834, Mimaut îi scria lui Rigny că a doua zi urmau să plece în Franța, la Lunéville, la școala abatelui L’Hommé, care-i fusese și lui profesor, cei doi fii ai domnitorului, unul de 16, iar celălalt de 14. Beizadelele erau însoțite de patru boieri și de dascălul lor francez, Lincourt, care se născuse chiar la Lunéville⁴².

La 1835, M. Cochelet a întâlnit aproape o sută de francezi stabiliți în București, pe care urma să-i protejeze. Printre ei se numărau și mulți tineri educați care îndeplineau funcția de preceptori ai copiilor marilor boieri din oraș, dar și tinere domnișoare, care se ocupau „în aceleași familii, de educația fetelor”⁴³.

Larga folosire a limbii franceze în Principate era consemnată și de Saint-Marc Girardin, călător prin Principatele Române pe la 1836. Mai cu seamă în cele două capitale, alături de turcă, rusă și germană, se vorbea și franceza, chiar mai bine decât la Bruxelles. Saint-Marc Girardin nota că, pe la 1780, un autor german remarcă că limba franceză era puțin răspândită în Principate. De pe atunci, ideile „europene, mai exact din Franța” au început să pătrundă în Principate, „stârnind interesul și curiozitatea”. El amintea și călătoria fiilor lui Alexandru Ipsilanti în Europa, la 1781⁴⁴. Din acea perioadă, prin intermediul literaturii și datorită marilor figuri de talie europeană, precum Voltaire, Rousseau, Buffon și Montesquieu, limba franceză s-a impus în cele

---

³⁸ Liu 1984, p. 129-143; Vitcu 2002, p. 28; Leancă 2005, p. 162-163.

³⁹ Se spune că pe durata studiilor în străinătate, cum nu beneficia de mijloace financiare ca să-și cumpere cursurile și tratatele de care avea nevoie, a fost nevoit să și le copieze, cu pana de gâscă. Se pare că tocmai copiatul materialelor respective i-ar fi dat ideea inventării tocului-rezervor; invenția i-a fost recunoscută de guvernul francez prin brevetul din 25 mai 1827. Întors în țară la 1832, a fost numit director al Eforiei Școalelor Naționale, calitate în care va încerca să pună în aplicare lucrurile bune pe care le văzuse atâta vreme cât a studiat în străinătate (Potra 1990, p. 66; Berindei 1994, p. 516).

⁴⁰ Bodea 1966, p. 8-9; Dușu 1972a, p. 161; Iordache 1974, p. 16; Isar 1979, p. 42; Eliade 1982, p. 260-261; Berindei 1997, p. 156; Durandin 1998, p. 87; Petrescu 2009, p. 130-131.

⁴¹ Durandin 1998, p. 89.

⁴² Hurmuzaki 1913, p. 409.

⁴³ Rally 1931, p. 279-280; *Prin Țările Române* 1984, p. 55.

⁴⁴ Iorga 1981, p. 516; *Prin Țările Române* 1984, p. 62.

două Principate, unde se învăța așa cum în Franța se studia greaca sau latina, beneficiind de prestigiul unei limbi clasice⁴⁵.

La 23 martie 1838, consulul francez de la Iași, B. Huber, îi scria contelui de Molé că mulți francezi și elvețieni se stabiliseră la Iași și fondaseră un număr mare de pensioane franceze pentru băieți și pentru fete care, din păcate, nu se bucurau de o prea mare prosperitate. El sublinia faptul că nicăieri în Europa de Est, limba franceză „nu se cultiva [...] cu atâta succes ca în Moldova”⁴⁶. Consulul trimitea și o listă cu francezii notabili din circumscripția sa⁴⁷, dintre care îi menționa pe profesorii Victor Cuénim, Louis Vandamme de la Huși, François Garet și Charles Maisonnable⁴⁸.

La 7 septembrie 1838, Huber îl informa pe Molé despre rezultatele modeste obținute de elevii de la Academia Mihăileană, instituție care funcționa de 10 ani și care stăteau mărturie a proastei pregătiri atât a elevilor, cât și a profesorilor. Consulul francez aprecia că va mai trece ceva vreme până ce instrucția publică din Moldova se va ridica la nivelul celei din Europa Apuseană⁴⁹.

Auguste Labattut scria în *Revue de Paris*, la 1838, că familiile bogate din Principate își trimiteau copiii la pensioanele franceze⁵⁰. La 15 aprilie 1839, cotidianul francez *Le National* scria că francezii din Iași difuzau principiile franceze de la 1789 și 1830 și încercau să introducă în Principat limba, artele și comerțul francez⁵¹. La „Sf. Sava”, conform listei profesorilor întocmită la 1 iunie 1840, se regăseau și numele unor francezi precum Buvellot, Joben și Théot. Înaintea acestora predase la colegiu, începând de la 8 decembrie 1833 și până în martie 1839, Eugène Languillon⁵².

La 1839, Felix Colson aprecia că măsura recentă a domnului Al. Ghica de înființare a școlilor sătești nu va da rezultatele scontate, deoarece, avea în vedere noi cheltuieli pe seama comunelor. Cât despre Academia Mihăileană, el constata la aceeași dată lipsa unei catedre de istorie națională care ar fi trebuit să le inspire elevilor dragostea de patrie. Cât despre tinerii aflați la studii în Apus și cu precădere în Franța, călătorul francez aprecia că, spre deosebire de predecesorii lor din deceniul al treilea al aceluși secol, a căror

---

⁴⁵ *Prin Țările Române* 1984, p. 62.

⁴⁶ Hurmuzaki 1913, p. 693.

⁴⁷ Adică având o reputație bună și care rezidau de multă vreme în Valahia (Dumas, Dumas 2003, p. 122).

⁴⁸ *Ibidem*, Hurmuzaki 1913, p. 693; Ungureanu 2004, p. 222.

⁴⁹ Hurmuzaki 1913, p. 714-715.

⁵⁰ Haneș 1929, p. 109. *Apud* Dumas, Dumas 2003, p. 122.

⁵¹ Dumas, Dumas 2003, p. 122.

⁵² Isar 1972, p. 38.

misiune „se mărginise să creeze moda în Valahia”, cei din urmă trebuiau să dea „oameni de o utilitate specială pentru țara lor”⁵³.

La 15 septembrie 1843, consulul francez de la Iași, Duclos, îi scria lui Guizot, ministrul de Externe al Franței, că întreaga generație actuală, de la 18 la 35 de ani era formată *à la française* și că toți frecventau școlile franceze. În plus, toate pensiunile de fete erau conduse de franțuzoaice; existau patru asemenea instituții la Iași, două la Botoșani și unul la Galați. Consulul francez consemna că puțini părinți își trimiteau, totuși, odraselele în Franța să-și desăvârșească educația. Nu era numai o modă, ci și un ascendent moral asupra celorlalte națiuni, pe care rușii, de exemplu, păreau să-l înțeleagă mai bine⁵⁴. În același an, trei preceptori francezi se instalaseră la Iași: era vorba de Joseph Leyman, Nicolas Laforge și Antoine-Charles Coquard.

În 1847, prințul Sturdza a decis suprimarea limbii române în învățământul secundar și superior. Academia Mihăileană a fost transformată într-un colegiu francez și încredințată lui Charles Malgouverné. Limba franceză a devenit, astfel, singurul instrument de comunicare a cunoștințelor către elevi. Prima încercare de înlocuire a limbii române cu franceza data în Moldova de pe la 1836, dar Comitetul Academic, în frunte cu Gheorghe Asachi, s-a opus. Din 1843 datează o nouă tentativă a lui Mihail Sturdza de impunere a limbii franceze ca limbă de predare în învățământ⁵⁵. La 16 august 1847, Duclos îi relatează epistolar lui Guizot că, după cum mergeau lucrurile în Moldova, în curând se vor forma facultăți pentru care se vor aduce profesori din Franța. În 1848, noul consul francez, Guérault, consemna într-un raport că domnul voia să-l înlocuiască pe Malgouverné, să aducă un nou profesor de la o universitate franceză, care să fie plătit cu 10000 de franci pe an. El sublinia că nu exista în Moldova acelor vremuri un rol mai onorabil de îndeplinit decât acela de profesor la acea instituție, care să fie pe măsura celor mai distinși dascăli francezi⁵⁶.

Cearta dintre partizanii învățământului în limba română și cei pentru cel în limba franceză a continuat și s-a amplificat, atingând punctul culminant în 1848, odată cu deschiderea colegiului francez al lui Monty, cu manuale exclusiv în limba franceză și cu profesori veniți din Franța, pentru a preda acolo⁵⁷.

În 1847 era promulgată legea inițiată de domnitorul Gheorghe Bibescu, care interzicea utilizarea limbii române în învățământ, la clasele superioare ale

---

⁵³ Isar 1991, p. 71.

⁵⁴ Hurmuzaki 1913, p. 971; Dumas, Dumas 2003, p. 122.

⁵⁵ Iorga 1971, p. 132; *Istoria românilor* 2003, p. 337.

⁵⁶ Hurmuzaki 1913, p. 25-26; Oghina-Pavie 1993, p. 173; Dumas, Dumas 2003, p. 124. Și călătorul francez Desprez amintea despre aceste demersuri în scrierile sale (Bodea 1982, p. 337, 339).

⁵⁷ Păuș 2010, p. 141.

școlii de la „Sf. Sava” din București. Asistăm, așadar, sub masca modernizării învățământului, la o mișcare de deznaționalizare a acestuia. S-a afirmat că domnitorul Gheorghe Bibescu, ca și Mihail Sturdza în Moldova, încerca să lovească în mișcarea progresistă internă, stimulată de învățământul în limba națională, dar și să reducă plecările tinerilor la studii în Franța, unde se organizau într-o mișcare revoluționară⁵⁸. Domnitorul Gheorghe Bibescu a transformat școala de la „Sf. Sava” într-un institut de limbă franceză. Din dorința de a aduce acolo cât mai mulți profesori francezi, domnul se adresa la 30 septembrie 1847 autorităților franceze. La 2 noiembrie 1847, ministrul de Externe francez expedia cererea lui ministrului Învățământului, subliniind faptul că domnul Țării Românești „a înființat la București un liceu după modelul colegiilor noastre regale”. El mai arăta că „noi exercităm deja, în aceste locuri, prin educație, prin literatura noastră și prin puterea ideilor noastre, a civilizației noastre, o influență morală care este în interesul nostru a se menține și crește”. Ministrul Învățământului a răspuns la acea solicitare printr-un răspuns favorabil, pe care deja i-l transmisese lui Bibescu; el îi cerea solicitantului să-i comunice „măsurile pe care ar fi dispus să le ia cu privire la călătoria și șederea intelectualilor francezi în Valahia”. În plus, ministrul Învățământului din Franța, Salvandy, îi răspundea la 26 noiembrie 1847 lui Bibescu la scrisoarea din 30 septembrie că „Franța va fi totdeauna pregătită să dea concursul său pentru a grăbi progresele învățământului public și a contribui astfel la dezvoltarea civilizației moderne”. Salvandy promitea să depună eforturi „pentru a determina pe membrii Universității din Franța să accepte propunerile făcute de guvernul din Valahia”. Ministrul de Externe francez îl însărcina pe consulul francez de la București, Nion, printr-o depeșă din 30 noiembrie, să-i transmită lui Bibescu „scrisoarea și documentele care îi sunt adresate de contele Salvandy”. Din dorința de a oferi o garanție profesorilor francezi care vor fi doriți să plece în Valahia, Salvandy a dat chiar și o hotărâre în care menționa obligația pe care Bibescu și-o asumase cu privire la condițiile de angajare a profesorilor francezi; în plus, mai adăuga el, universitarii francezi care vor fi venit la București își „vor conserva drepturile și rangul lor în Universitatea din Franța”. Dintre profesorii care vor veni din Franța în urma acelor demersuri, îl menționăm pe Monty⁵⁹. La Colegiul „Sf. Sava” funcționa la 1847 și profesorul de franceză Théodore Théot⁶⁰.

J. A. Vaillant a remarcat că renașterea națională a românilor începuse înainte de sosirea sa în Principate⁶¹. El a fost cel mai important militant în

⁵⁸ Isar 1972, p. 43; Bodea 1982, p. 337, 339.

⁵⁹ Hurmuzaki 1916, p. 28-30; Isar 1972, p. 42, 47-50.

⁶⁰ Gheorghe Asachi considera măsura drept „o fatală lovitură în desvălirea și propășirea învățăturii naționale” (Delureanu 1998, p. 23; *Istoria românilor* 2003, p. 337).

⁶¹ Taftă 1992, p. 569.

această luptă ideologică care-i opunea pe naționaliști reformiștilor. În replică, cum a fost obligat să părăsească școala de la „Sf. Sava”, Vaillant și-a deschis o școală privată, chiar peste drum de colegiu, pentru a-i face concurență⁶². Ziarul *Albina Românească* de la Iași îl elogia la 1838 pe cărturarul și profesorul francez Vaillant, socotindu-l drept „unul din cei mai înrâvnați streini cu bune cugetări ce au avut țara românească”⁶³. Implicat în evenimentele de la 1840, Vaillant a fost obligat să părăsească Valahia; a revenit pe neașteptate la București în decembrie 1842, fără a avea aprobarea autorităților românești. Faptul a fost în măsură să-l surprindă pe consulul francez de acolo, Billecocq⁶⁴. Sosit în capitala valahă chiar în săptămâna când Gheorghe Bibescu se instala domn, într-o perioadă în care amintirea mișcării din 1840 a lui Dumitru Filipescu era foarte vie, cărturarul francez a fost trecut cu forța peste graniță; Billecocq, din motive de circumstanță politică, nu l-a putut ajuta. La 18/30 octombrie, Billecocq îi trimitea domnului cererea lui Vaillant, pe care-l numea „fostul director al Colegiului intern de la « Sf. Sava », devenit astăzi unul din istoricii Valahiei”. Consulul francez făcea apel la clemența domnitorului pentru a-i acorda lui Vaillant permisiunea de a reveni în Țara Românească, pentru a pune astfel capăt „tristei existențe pe care el se pare că o duce din ziua în care a părăsit țara, ale cărui studii speciale îi dădeau poate dreptul de a o considera ca o a doua patrie”. Din păcate, răspunsul lui Gheorghe Bibescu de la 24 octombrie/4 noiembrie a fost negativ⁶⁵. La 5 noiembrie, Billecocq îi comunica detaliat ministrului său de Externe, Guizot, răspunsul domnitorului în cazul lui Vaillant. La 8/20 noiembrie, Vaillant îi scria din Brăila lui Billecocq că decizia lui Gheorghe Bibescu îl mâhnise profund⁶⁶. La 19 noiembrie 1848, Billecocq îl informa pe baronul Bourqueney, la Constantinopol, despre eșecul încercării lui Vaillant, despre poziția intransigentă a lui Bibescu în această chestiune; totodată, el îl ruga pe ambasadorul francez din capitala otomană să-l ajute pe Vaillant, care urma să ajungă acolo, să-i faciliteze drumul spre Franța deoarece trecerea prin Austria îi era interzisă din cauza unor „antecedente”⁶⁷.

La 17 septembrie 1846, consulul general al Franței în Principate, Doré de Nion, îi scria lui Guizot că domnitorul Bibescu, care beneficiase în tinerețe

⁶² Iorga 1971, p. 105; Isar 1972, p. 42; Liu 1972, p. 588; Potra 1981, p. 372; Potra 1990, p. 43, 56; Păuș 2010, p. 141, 145.

⁶³ Isar 1972, p. 40.

⁶⁴ Zane 1963, p. 195-200, 206, 208, 210, 216-218; Platon 1965, p. 948-949; Isar 1972, p. 40.

⁶⁵ Amintind de „circumstanțele” care au impus alungarea lui Vaillant, domnitorul Gheorghe Bibescu scria: „conduita sa în acest interval de timp și scrierile pe care a crezut de datoria sa să le publice, nu au făcut din nenorocire decât să justifice o dată în plus alungarea sa” (Isar 1972, p. 41, 43-44).

⁶⁶ *Ibidem*, p. 41, 44-46.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 41, 46.

de o educație franceză, și-a trimis cei trei fii să studieze în Franța, la pensionul „Galeron”, unde erau printre cei mai buni elevi⁶⁸. La 21 februarie 1847, nobilul francez Raoul de Pontbriant⁶⁹ adresa o cerere către Eforia Școalelor prin care solicita autorizație⁷⁰ pentru a deschide un institut particular de băieți⁷¹. În Principate, s-au stabilit și juriști, precum avocatul J. Gall, supus francez, născut la Paris, Gallice, sudit francez, profesor la Academia Mihăileană și publicist, secretarul domnitorului Mihail Sturdza. Ultimul a fost amestecat în conjurația confederativă din 1839 a comisului Leonte Radu, deși rolul său politic în mișcare a fost nesemnificativ.

Toți acei sudiți francezi, profesori, medici, ingineri, arhitecți, artiști, librari, meșteșugari, negustori, deosebindu-se prin formație, obiceiuri, moravuri și credințe religioase de pământeni, au constituit incontestabil un factor de progres, contribuind din plin la dezvoltarea cultural-artistică, științifică, edilitară și sanitară a Moldovei și Valahiei, la europenizarea legislației civile și comerciale, la modernizarea societății moldovenești din prima jumătate a secolului al XIX-lea⁷².

Rapoartele consulare, relatările voiajorilor francezi și presa vremii au surprins atât aspecte legate de viața politică, economică, socială, culturală, cotidiană a locuitorilor, cât și detalii în legătură cu prezența dascălilor francezi, înființarea pensioanelor, salariile profesorilor, cererea de carte franceză, alimentată de librăriile și de cabinetele de lectură fondate tot de sudiți francezi, precum și creșterea progresivă a influenței franceze în Principatele Române.

Prezența dascălilor francezi care contribuiau la instruirea fiilor de boieri sau de domni au stat mărturie noilor realități din existența Principatelor Române, cu implicații nu numai în sfera culturii, ci și a mentalului vremii. În schimb, instrucția fiicelor domnitorilor sau de boieri era mai puțin evidențiată. Menționăm și apariția pensioanelor de băieți și fete ținute de francezi, precum și plecarea tinerilor români la studii în străinătate, dovadă a deschiderii Principatelor Române spre nou, spre lumea occidentală. Dezvoltarea învățământului pe căi particulare constituie dovada formării unora dintre

⁶⁸ Hurmuzaki 1913, p. 1104.

⁶⁹ Raoul de Pontbriant (1811-1896) era de viță nobilă, fiind urmașul vicecontelui Toussain-Marie Pontbriand (1776-1844), care, în tinerețe, făcuse parte din grupările chouanilor ce luptaseră împotriva Republicii. După restaurație, a fost colonel în armata franceză, iar în 1823 a participat la expediția din Spania. A primit titlul de profesor definitiv în 1843, în luna octombrie, și a predat franceza la Colegiul Național, iar apoi la Liceul „Gh. Lazăr” până la pensie (Potra 1990, p. 51).

⁷⁰ În autorizație, Eforia Școalelor specifica că la acea instituție de învățământ se vor preda limbile română, franceză și germană, „învățăturile care să fie în toată vremea conform cu sistemul școalelor publice, astfel încât școlarii acestui pensionat să poată da examene [...] dimpreună cu școlarii colegiului Sf. Sava” (*ibidem*).

⁷¹ *Ibidem*, p. 43.

⁷² *Ibidem*, p. 159-160, 163.

tineri, provenind în special, din rândurile boierimii, a instruirii în limbi străine de circulație europeană, o veritabilă deschidere a societății românești spre modernitate.

Instruction and Education in Pre-1848 Romanian Principalities: French Observers and Contributions from 1821 until the Eve of the 1848 Revolution (II)

(Abstract)

After 1821, the dissemination of the French language in the Romanian Principalities progressed due to both young intellectuals who had studied in France, and French preceptors who taught the children of Romanian boyars or worked in private and public schools. An important contribution was the wide circulation of French books read either in the original or in translation, which spread Western ideas in general and those of French culture in particular.

From the third decade of the nineteenth century, many foreigners came to the Romanian Principalities; some of them possessed solid cultural training and were employed as teachers in wealthy homes, where they taught subjects in French, German, Greek and Italian. Later, with the approval of the authorities, many such teachers opened *Eforia Școalelor*, private boarding schools for boys or girls. These boarding schools were soon enrolling not only external but also internal students, bringing substantial benefits to their owners. Parents of pupils were grateful because they no longer had to worry about the education of their children, as admission to these boarding schools ensured a high quality the education and the opportunity to learn, at the very least, a foreign language and good etiquette.

The influx of foreign professionals - teachers, doctors, engineers, architects, artists, booksellers, craftsmen and merchants, distinguished by their education, customs, morals and religious beliefs - was undeniably a driver of progress, contributing greatly to the cultural, artistic, scientific, health and urban development of Moldavia and Wallachia. It also contributed to the Europeanization of civil and commercial law and the modernization of Romanian society in the first half of the nineteenth century.

The presence of French teachers who helped train the sons of boyars or princes stood witness to the new realities of the existence of Romanian Principalities, with implications not only in the cultural sphere, but also in the mental one. However, education was less emphasized for the daughters of these aristocrats, and in this context, the appearance of French-run boarding schools for both boys and girls was an important development. The particular ways in which education developed during this period - the opportunity (particularly among the children of the nobility) to learn foreign languages, and the trend for young Romanians to study abroad - is a sign of the opening up of the Romanian Principalities to the Western world and to modernity during this period.

Abrevieri bibliografice

Adamescu 1924	- Gh. Adamescu, <i>Primii profesori francezi de la „Sf. Sava”</i> , în RGI, XII, 1924, 2, p. 70-90.
Bădărău 1982	- Gabriel Bădărău, <i>Organizarea și conținutul învățământului public în Moldova între anii 1832 și 1848 (III)</i> , în AILAI, XIX, 1982, p. 375-393.

- Bădărău 1987 - Gabriel Bădărău, *Academia Mihăileană (1835-1848). Menirea patriotică a unei instituții de învățământ*, Iași, 1987.
- Bădărău 1996-1997 - Gabriel Bădărău, *Europa apuseană ca model politic (sfârșitul sec. al XVIII-lea - începutul sec. al XIX-lea)*, în Ion Aग्रigoroaiei, Gheorghe Cliveti (coord.), *Național și social în istoria românilor. Profesorului Gheorghe Platon la a 70-a aniversare/ASUAIC-I, XLII-XLIII*, supliment, 1996-1997, p. 201-221.
- Berindei 1963 - Dan Berindei, *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești (1459-1862)*, București, 1963.
- Berindei 1979 - Dan Berindei, *Legături și convergențe istorice româno-franceze*, în RI, 32, 1979, 3, p. 405-428.
- Berindei 1991 - Dan Berindei, *La France et le processus de constitution de la Roumanie moderne*, în RREI, XXV, 1991, 5-6 (115-116), p. 381-385.
- Berindei 1994 - Dan Berindei, *Formarea elitei românești peste hotare în cel de-al doilea sfert al secolului al XIX-lea. Parisul*, în RI, V, 1994, 5-6, p. 515-521.
- Berindei 1997 - Dan Berindei, *Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997.
- Bodea 1966 - Cornelia C. Bodea, *Moments de la lutte révolutionnaire pour l'unité nationale roumaine entre 1835-1848*, în RRH, V, 1966, 1, p. 5-12.
- Bodea 1982 - Cornelia C. Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, vol. I, București, 1982.
- Calistru 2003 - Doina Calistru, *Influența franceză în spațiul românesc. Modalități de receptare, forme de expresie*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu (coord.), *Franța. Model cultural și politic*, Iași, 2003, p. 29-50.
- Drăgan, Stescu 1999 - Lenuța Drăgan, Mariana Stescu, *Albina Românească. 1829-1849. Indice bibliografic*, vol. I-II, Iași, 1999.
- Delureanu 1998 - Ștefan Delureanu, *Mișcările liberal-democratice europene din secolul al XIX-lea și protagoniștii lor în percepția adversarului*, în SMIM, 1998, XII, p. 21-50.
- Dumas, Dumas 2003 - Olivier Dumas, Felicia Dumas, *Enseignement du français et pensions françaises à Iași au XIX-ème siècle*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu (coord.), *Franța. Model cultural și politic*, Iași, 2003, p. 117-127.
- Durandin 1998 - Catherine Durandin, *Istoria românilor*, prefață de Al. Zub, Iași, 1998.
- Duțu 1972a - Alexandru Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972.
- Duțu 1972b - Alexandru Duțu, *Sinteză și originalitate în cultura română (1650-1848)*, București, 1972.
- Eliade 1914 - Pompiliu Eliade, *La Roumanie au XIX-e siècle*, vol. I, Paris, 1914.
- Eliade 1982 - Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, București, 1982.
- Filimon 1973 - A. Filimon, *Schimbările comerciale între Belgia și Principatele Române în perioada 1830-1859*, în ASUAIC-I, XIX, 1973, 1, p. 75-83.
- Haneș 1929 - Vasile Haneș, *Formarea opiniei franceze asupra României în secolul al XIX-lea*, Craiova, 1929.

- Hurmuzaki 1912 - Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVI, 1603-1824. *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș*, București, 1912.
- Hurmuzaki 1913 - Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVII, *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1825-1846) culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș*, București, 1913.
- Hurmuzaki 1916 - Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVIII, *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1847-1851) cu un apendice cuprinzând două documente din 1595 și 1599 precum și documente diplomatice rusești din 1817-1821, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș*, București, 1916.
- Husar 1968 - Al. Husar, *Patriotul Kogălniceanu și Europa*, în *SAI*, XII, 1968, p. 67-77.
- Ioncioaia 1994 - Florea Ioncioaia, *Tineri români și greci la studii în Franța (în deceniul III al secolului trecut)*, în Gabriel Bădăraș, Leonid Boicu, Lucian Nastasă (coord.), *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Iași, 1994, p. 525-542.
- Ioniță 2007 - Alexandrina Ioniță, *Carte franceză în Moldova până la 1859*, Iași, 2007.
- Iordache 1974 - Anastasie Iordache, *Alexandru C. Golescu (1819-1881)*, București, 1974.
- Iorga 1971 - N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ilie Popescu Teiușan, București, 1971.
- Iorga 1981 - N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ediție îngrijită de Adrian Anghelescu, București, 1981.
- Isar 1972 - N. Isar, J. A. Vaillant și profesorii francezi din cadrul Colegiului „Sf. Sava” (1829-1848), în *AnUB-I*, XXI, 1972, 2, p. 37-51.
- Isar 1979 - Nicolae Isar, *Românii la studii în Franța în anii 1800-1834*, în *AnUB-I*, XXVIII, 1979, p. 42-56.
- Isar 1991 - N. Isar, *Publiciști francezi și cauza română. 1834-1859*, București, 1991.
- Istoria românilor* 2003 - *Istoria românilor*, vol. VII, tom I, *Constituirea României moderne (1821-1878)*, coordonator Dan Berindei, București, 2003.
- Lapedatu 1942 - A. Lapedatu, recenzie la Olimpiu Boitoș, *Raporturile românilor cu Ledru-Rollin și radicalii francezi în timpul revoluției dela 1848*, București, 1940, în *AIIN*, 1939-1942, VIII, 1942, p. 390-393.
- Leancă 2005 - Gabriel Leancă, *Vasile Alecsandri și Franța. Studiu de caz asupra construcției elitei culturale și politice în Principatele Române*, în *AIIAI*, XLII, 2005, p. 157-174.
- Liu 1972 - Nicolae Liu, *Nicolae Bălcescu et la légende napoléonienne en Roumanie*, în *RRH*, XI, 1972, 4, p. 581-601.
- Liu 1984 - Nicolae Liu, *La Révolution de 1848 et les rapports intellectuels franco-roumains*, în *RRH*, XXIII, 1984, 2, p. 129-143.
- Liu 1985 - Nicolae Liu, *Cartea și biblioteca, mijloace de cunoaștere și de apropiere în istoria relațiilor româno-franceze*, în *RI*, 38, 1985, 3, p. 284-301.

- Liu 2008 - Nicolae Liu, *Orizont european în iluminismul românesc. Francofonie și cultură franceză*, în RI, XIX, 2008, 1-2, p. 135-157.
- Mărieș 1985 - Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781-1862*, Iași, 1985.
- Oghina-Pavie 1993 - Cristina Oghina-Pavie, *Les Français en Moldavie au XIX-ème siècle*, în Alexandru-Florin Platon (coord.), *Nouvelles perspectives de l'histoire sociale en Roumanie*, Iași, 1993, p. 173-185.
- Oncescu 2007 - Iulian Oncescu, *România în politica orientală a Franței (1866-1878)*, Târgoviște, 2007.
- Papacostea-Danielopolu 1974 - Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Catalogul Bibliotecii de la Stânca*, în SCB, s.n., XIII, 1974, p. 155-170.
- Păuș 2010 - Viorica Aura Păuș, *La diffusion du français dans l'espace roumain, facteur du progrès culturel et de renforcement de l'identité linguistique - approche historique de l'enseignement*, în *Lucrările Simpozionului Internațional Cartea. România. Europa*, ediția a II-a, 20-24 septembrie 2009, 550 de ani de la prima atestare documentară a orașului București, București, 2010, p. 134-148.
- Petrescu 2009 - Ștefan Petrescu, *Ortodoxie, națiune și societate în Țările Române. Grecii și dreptul de pământean în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în SMIM, XXII, 2009, p. 123-140.
- Platon 1965 - Gh. Platon, *Contributions à la connaissance des mouvements sociaux et politiques antérieurs à l'année révolutionnaire 1848 en Moldavie. La « Société (Association) Philanthropique »*, în RRH, IV, 1965, 5, p. 943-962.
- Potra 1981 - George Potra, *Din Bucureștii de altădată*, București, 1981.
- Potra 1990 - George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. II, București, 1990.
- Prin Țările Române 1984 - *Prin Țările Române. Călători străini din secolul al XIX-lea*, antologie, traducere, studiu introductiv și note de Simona Vărzaru, București, 1984.
- Rally 1931 - Alex. Rally, *Le voyage de Cochelet dans les principautés roumaines (1834-5)*, în RHSEE, VIII, 1931, 10-12, p. 276-294.
- Stan 1988 - Apostol Stan, *Unitatea națională prin legături între cărțurari în anii anteriori revoluției de la 1848*, în RI, 41, 1988, 4, p. 386-403.
- Taftă 1992 - Lucia Taftă, *Ideile de modernizare a societății românești în prima jumătate a secolului XIX*, în RI, III, 1992, 5-6, p. 559-570.
- Ungureanu 2004 - Mihai-Răzvan Ungureanu, *Convertire și integrare religioasă în Moldova la începutul epocii moderne*, Iași, 2004.
- Vitcu 2002 - D. Vitcu, *Contribuția alogenilor la procesul modernizării societății românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Note preliminare*, în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turluc (coord.), *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832-1918*, Iași, 2002, p. 23-39.
- Zane 1963 - G. Zane, *Mișcarea revoluționară de la 1840 din Țara Românească*, în SMIM, III, 1963, p. 56-72.

Cuvinte-cheie: Principatele Române, observatori francezi, imagine, instrucție, educație, percepție.

Keywords: Romanian Principalities, French observers, image, instruction, education, perception.

UN INVENTAR DIN 1869 AL PAROHIEI GRECO-CATOLICE MAIERI DIN ALBA IULIA

Călin ANGHEL*

La începutul secolului al XVIII-lea, odată cu demararea lucrărilor de construcție a noii fortificații de tip Vauban, orașul Alba Iulia a intrat într-o nouă etapă a evoluției sale urbanistice. Edificarea unui sistem defensiv de asemenea dimensiuni, precum și necesitatea instituirii unei zone de protecție pe măsură, au obligat la folosirea unei mari suprafețe de teren, ce o întrecea cu mult pe cea a vechii cetăți, impunându-se utilizarea și a terenului ocupat de orașul medieval, ce s-a dezvoltat de secole în jurul fortificației. În aceste condiții, s-a decis mutarea vetrei localității spre est, într-o zonă mlăștinoasă și ușor inundabilă¹, situată la baza platoului pe care între 1715 și 1738 s-a ridicat noua fortificație².

În contextul lucrărilor pregătitoare, începând din anul 1713 au fost demolate majoritatea construcțiilor de pe suprafața vechiului oraș exterior, proprietarilor fiindu-le plătite despăgubiri și alocate terenuri în noul amplasament al localității³. Nu au fost cruțate nici bisericile, aceeași soartă având-o și ansamblul fostei Mitropolii Ortodoxe, precum și celelalte edificii de cult din arealul vechiului oraș exterior.

Biserica cu hramul „Sf. Treime” a fost prima ridicată în noua vatră a localității, între 1713 și 1715, în suburbia Maieri. Ea a fost amplasată la limita sud-estică a noii așezări, în apropierea cartierului german, și a fost construită pe un teren mai înalt, ferit de inundații⁴.

Pentru edificarea ei, s-a dispus de suma de 1300 de florini, oferită de autorități drept despăgubire ca urmare a demolării complexului fostei mitropolii, a cărei continuatoare se dorea noua biserică⁵. De altfel, la ridicarea ei s-au folosit și materiale de construcție recuperate din clădirile vechiului ansamblu. Mai mult, biserica din Maieri deținea și numeroase icoane, cărți, veșminte preoțești, precum și alte obiecte de cult, provenind de la fosta

---

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: calinang@gmail.com.

¹ Fleșer 2009, p. 71.

² Goronea 2007, p. 57; Anghel, Goronea 1999, p. 291, 297.

³ Anghel 1994, p. 293-294.

⁴ Fleșer 2009, p. 75.

⁵ Anghel 1967, p. 231.

mitropolie, iar în cimitirul din jurul ei a fost reînhumat Atanasie Anghel, primul episcop greco-catolic⁶.

Cu toate că resursele materiale și financiare de care s-a dispus nu au fost de neglijat, în opinia contemporanilor, biserica rezultată în prima fază a fost una cu un aspect dezamăgitor, de mici dimensiuni, întunecoasă și cu o fundație slabă. Timotei Cipariu îl acuza pe Mihai Iștvanovici, episcop al Tipografiei episcopale la acea vreme, că ar fi cheltuit banii primiți ca despăgubire într-un mod nesăbuit „[...] banii aceștia [...] s-au făcut mere-pere [...]”⁷. O altă explicație pentru situația creată poate fi graba cu care s-a ridicat edificiul, datorită faptului că nu mai exista nicio biserică românească în Alba Iulia, după demolarea ansamblului vechii mitropolii⁸.

La scurt timp după darea în folosință, în intervalul 1730-1740, bisericii i s-a adăugat pronaosul și, tot atunci, a fost executată pictura murală⁹, iar în perioada păstoririi episcopului Petru Pavel Aron (1752-1764)¹⁰, după 1762, a fost înzestrată cu un masiv turn-clopotniță. Tot în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în apropierea bisericii a fost construită o clădire de mici dimensiuni, ce servea drept mănăstire și care putea găzdui până la 12 călugări¹¹. În plus, se dorea ca pe lângă așezământul monahal din Maieri să funcționeze și o școală românească¹².

În timpul frământărilor din perioada 1759-1761, generate de mișcarea lui Sofronie¹³, ce s-au soldat cu contestarea unirii cu biserica Romei și revenirea la ortodoxie a unei importante părți a românilor din Transilvania, a fost vizată și biserica „Sf. Treime” din Maieri, devenită motiv de dispută între membrii celor două confesiuni. În cele din urmă, biserica a rămas în proprietatea celor 21 de familii de greco-catolici, în timp ce restul de 298, deservite anterior de aceasta, au rămas fără un lăcaș de cult¹⁴. Scăderea dramatică a numărului enoriașilor și-a pus însă amprenta asupra acestei parohii care, cu resurse materiale limitate, trebuia să susțină, pe lângă biserică, atât mănăstirea, cât și școala.

Situația dificilă în care se afla parohia nu s-a schimbat semnificativ nici în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, după cum aflăm dintr-un inventar realizat în anul 1869, și care se păstrează în Biblioteca Documentară a

---

⁶ *Ibidem*, p. 231-232.

⁷ Cipariu 1855, p. 89. Vezi și Mârza 2008, p. 159.

⁸ Anghel 1967, p. 231.

⁹ Fleșer 2001, p. 24; Dumitran *et alii* 2013, p. 58.

¹⁰ Șerban 1986, p. 262.

¹¹ Anghel 1967, p. 232; Șerban 1978, p. 112.

¹² Anghel 1967, p. 232.

¹³ Cernovodeanu, Edroiu 2002, p. 413.

¹⁴ Dumitran, Cucui 2009, p. 20.

Muzeului Municipal „Ioan Raica” din Sebeș¹⁵. Documentul ne relevă imaginea unei parohii cu destule resurse, la acea dată, dar care se pare că erau necorespunzător gestionate, din moment ce aproape toate componentele complexului păreau a fi lăsate în paragină.

Înainte de a trece la expunerea conținutului documentului, este oportună prezentarea contextului și a cauzelor realizării acestui inventar, care ne relevă existența a numeroase probleme și tensiuni în sânul acestei parohii.

Încă din luna decembrie a anului 1868, protopopului de Alba Iulia, Augustin Papp¹⁶, i-au fost trimise numeroase sesizări, prin care îi erau aduse la cunoștință nereguli în gestionarea bunurilor parohiei greco-catolice din Maieri. În majoritatea cazurilor, cel vizat și vinovat de abuzurile semnalate, era un anumit Antoniu Rozaru „[...] care se socote și se crede curatore primariu [...]”, după cum explica Paul Kerekeș, administratorul parohiei, într-o sesizare trimisă protopopului în 27 decembrie 1868¹⁷.

Tensiunile au atins cote ridicate atunci când printre enoriași a început să circule zvonul că din lada bisericii lipsesc documente, între care și un testament, mai exact cel al văduvei Eva Kelemen, prin care aceasta își exprima dorința, ca după moarte, casele din proprietatea sa să revină parohiei greco-catolice din Maieri. Actele ar fi fost sustrate de același Antoniu Rozaru și, mai mult, el încerca să o convingă pe donatoare să-și modifice testamentul în dauna bisericii¹⁸.

Când protopopul de Alba Iulia i-a solicitat lui Matei Marcecu, unul dintre curatorii parohiei, să-i comunice lista documentelor ce lipseau din lada bisericii, acesta nu a dat curs cererii, motivând că nu era de competența sa să facă asta, alți doi curatorii având atribuții în acest sens: Ioan Mărginianu Oniția și Pavel Moise, doi apropiați ai lui Antoniu Rozaru. În final, fiind solicitat să comunice cele cerute de protopop, Rozaru a refuzat, declarând următoarele: „[...] Protopopu ce are cu noi, porunca de la Blasiu trebe se venia la mene”¹⁹.

Într-o altă sesizare adresată aceluiși protopop, Rozaru era acuzat că ar fi luat 125 de florini din lada bisericii, bani pe care i-ar fi dat lui Matei Marcecu. Tot aici, se face din nou referire la testamentul Evei Kelemen, și la presiunile

---

¹⁵ MMIRSBD, *Inventar al parohiei gr. cat. din Maieri, Alba Iulia, întocmit la 16 iunie 1869 (fasc. III)*, nr. inv. 4968/D. 376, f. 1-6.

¹⁶ A fost protopop de Alba Iulia, în perioada 1849-1870, și paroh în Alba Iulia-Lipoveni. Ca urmare a repetatelor sesizări venite din partea credincioșilor din parohie, precum și a controalelor dispuse în vederea soluționării acestora, în anul 1870 Augustin Papp a fost nevoit să renunțe atât la funcția de protopop, cât și la parohie, fiind numit inspector școlar (Zecheru 2006, p. 285-287).

¹⁷ MMIRSBD, *Scrisoare adresată de administratorul Paul Kerekeș protopopului gr. cat. Augustin Papp, Alba Iulia, Maieri, 27 dec. 1868*, nr. inv. 4959/D. 367, f. 1.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

făcute de Rozaru, împreună cu alți „complici”, curatori ai parohiei, în scopul de a o determina pe văduvă să-l modifice în favoarea lor, demers care, dacă avea succes, ar fi cauzat bisericii un prejudiciu de 2000 de florini²⁰. După cum aminteam mai sus, Eva Kelemen intenționa să lase moștenire bisericii casele pe care le deținea, dorind ca, în schimb, după moarte să-i fie oficiate sărindare²¹ pentru odihna sufletului. Antoniu Rozaru încerca să o convingă de inutilitatea donației, insistând că nu i se vor oficia slujbele de pomenire solicitate la schimb, invocând ca argument un caz asemănător, în care sărindarele promise nu s-au ținut²².

În urma repetatelor sesizări, s-a luat o primă măsură fiind trimis în parohie Ioan Deac, protopopul Cutului²³, pentru a constata veridicitatea celor reclamate. Prezența lui timp de opt zile în parohia greco-catolică din Maieri nu a avut efectul scontat, reușind doar să agite și mai mult spiritele, iar unii dintre reclamanți sugerau că, de fapt, el s-a înțeles cu Rozaru și cu „complicii” săi și că, în realitate, ei au „[...]” pusu fundamentu la una daunare ulterioara a besericei pentruca de atunci Antoniu Rozaru administra dupa placu averea besericei [...]”²⁴.

Cu toate acestea, o lună mai târziu, în data de 6 aprilie 1869, Antoniu Rozaru, Ioan Mărgineanu Oniția și Pavel Moise au fost destituiți din funcțiile pe care le ocupau, fiind numit un nou curator primar, provizoriu, în persoana lui Nicolae Drâmbăreanu (zis Iancu), iar cei demși erau somați să-i predea acestuia din urmă cheile lăzii bisericii²⁵. Se pare că Rozaru nu a fost de acord cu cele decise la începutul lunii aprilie, din moment ce dintr-un act, emis în luna mai a aceluiași an, rezulta că el și apropiații săi încă nu predaseră cheile, fiind somați, chiar de căpitanul primar al orașului, Nicolau Berghianu, să se prezinte în data de 8 mai, la ora 2 după-amiaza, la casa parohială din Maieri, pentru a le restitui. Cei doi au fost așteptați în zadar până la ora 3, după cum reiese din conținutul documentului²⁶.

²⁰ *Ibidem*, *Sesizare adresată de administratorul parohiei gr. cat. din Maieri, protopopului de Alba Iulia (gr. cat.) semnată împreună cu un grup de credincioși*, 2 ian. 1869, nr. inv. 4961/ D. 369, f. 1.

²¹ Sărindarul este pomenirea nominală a unui decedat la 40 de liturghii consecutive, în special în primele 40 de zile de la moarte. La sfârșitul acestei perioade, se oficiază o liturghie specială cu parastas (Braniște, Braniște 2001, p. 432).

²² MMIRSD, *Scrisoare adresată protopopului gr. cat. de Alba Iulia, Augustin Papp, de Paul Kerekes, administratorul parohiei gr. cat. Maieri, Alba Iulia*, 21 ian. 1869, nr. inv. 4963/ D. 371, f. 1.

²³ Protopopul Cutului își avea reședința la Sebeș.

²⁴ MMIRSD, *Sesizare adresată protopopului gr. cat. de Alba Iulia de un grup de membri ai parohiei gr. cat. Maieri, Alba Iulia*, 10 martie 1869, nr. inv. 4964/D. 372, f. 1.

²⁵ *Ibidem*, *Înștiințare trimisă de la protopopiatul gr. cat. de Alba Iulia privind destituirea din funcții a curătorilor parohiei gr. cat. din Maieri, Alba Iulia*, 6 aprilie. 1869, nr. inv. 4966/D. 374, f. 1-2.

²⁶ *Ibidem*, *Protocol încheiat în casa parohială gr. cat. din Maieri, Alba Iulia, la 8 mai 1869, în prezența protopopului gr. cat. de Alba Iulia, Augustin Papp*, nr. inv. 4965/D. 373, f. 1.

În cele din urmă, cheile au fost predate celor în drept să le dețină, iar în perioada 11-19 iunie 1869, la parohia din Maieri s-a desfășurat o anchetă condusă de Gregoriu Mihali, comisar consistorial, și de Ioachim Crișan, parohul Ighiului²⁷. Investigația nu a confirmat acuzele ce i se aduceau lui Antoniu Rozaru și nici pe cele ce-i vizau pe apropiații săi, în schimb s-au constatat numeroase nereguli în gospodărirea bunurilor parohiei, de care se făcea vinovat administratorul Paul Kerekeș²⁸.

Dintre actele emise cu această ocazie, reține atenția fascicula III a Protocolului, documentul care este obiectul prezentului studiu, în care s-au consemnat detaliat bunurile din proprietatea parohiei, de la cele imobiliare, până la obiectele mobile, cum ar fi cărțile sau veșmintele bisericești.

În prima parte a inventarului s-au consemnat proprietățile funciare și imobiliare ale parohiei. Prima înregistrare a fost un teren de 3,5-3,6 iugăre (aprox. 2,6-2,7 ha) situat în apropierea gării, mărginit la răsărit de calea ferată, de câte o uliță la nord și la vest, și de un rând de case la sud. În părțile de nord și de vest ale acestuia se afla cimitirul parohiei, iar în zona mediană era situată biserica cu hramul „Sf. Treime”. Autorii fac câteva aprecieri referitoare la aspectul edificiului de cult, pe care nu-l considerau un demn continuator al fostei biserici catedrale, demolate în urmă cu un secol și jumătate:

„Acestu edificiu e cu multu mai umilitu decatu sefia potutu respunde, si la infiintiarea sa, maretiei si renumelui celui ce preesistase. - interiorulu é destulu de intunecosu, si scundu; altumodu duraveru si construitu dupa ritulu Basereceloru orientale”²⁹.

La acea dată, nava și absida bisericii purtau învelitori de șindrilă, în timp ce turnul era acoperit cu tablă.

În continuarea cimitirului, despărțit de acesta printr-un gard de lemn, se afla un ocol pentru vite, pe suprafața căruia s-a construit, înainte cu un secol de redactarea inventarului, un edificiu ce servea drept mănăstire. Și în privința ei, autorii documentului nu se fereșc să remarce că acest așezământ este departe de a fi considerat un continuator al celui ce făcea parte din ansamblul vechii mitropolii demolate: „Acestu edificiu pentru scopulu infiintiarei sale, inca é asemenea de umilitoriu ca si celu de antaiu (biserica) [n.a.]”³⁰. Edificiul a fost descris destul de detaliat (chiar dacă nu prea clar), fiind vorba de una dintre puținele relatări care s-au păstrat referitoare la aspectul acestuia înainte de modificările pe care le-a suferit în anul 1925, când

---

²⁷ *Ibidem*, *Protocol încheiat în urma anchetei realizate în parohia gr. cat. Maieri, Alba Iulia, 11-19 iunie 1869* (fasc. I), nr. inv. 4967 / D. 375, f. 1-18.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, *Inventar al parohiei gr. cat. din Maieri, Alba Iulia, întocmit la 16 iunie 1869* (fasc. III), nr. inv. 4968 / D. 376, f. 2.

³⁰ *Ibidem*, f. 3.

clădirea fostei mănăstiri a fost transformată în casă parohială³¹. Era o construcție de plan dreptunghiular, ridicată din materiale durabile, acoperită cu țiglă. Se pare că în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ea își pierduse funcția inițială, o parte a ei (trei încăperi) servind drept locuință pentru administratorul parohiei. Chiar și pentru noua destinație, după cum reiese din descrierea realizată de autori, clădirea părea a fi lăsată în paragină. Chiliile se degradaseră, iar ușile acestora erau vechi și inutilizabile, lipsindu-le încuietorile și ferestrele (vezi **anexa**).

În apropierea mănăstirii se aflau un grajd pentru vite și un șopru, ambele construite din lemn, iar între ele se găsea o fântână cu cumpănă. Partea cealaltă a terenului servea drept fânaș și era mărginită de un număr mare de sălcii și salcâmi. Aici se afla și mormântul lui Atanasie Anghel, lăsat la rândul lui în paragină, „[...] desemnatu numai cu una pétra lata pre facia pamentului, fara inscriptiune si de atare necunoscuta numai de orală traditiune a poporului”³².

În continuare, au fost inventariate bunurile mobile atât cele din mănăstire, cât și cele din biserică, acestea din urmă fiind prezentate detaliat, în funcție de locul în care se aflau și de rolul pe care îl aveau. Astfel, în altar, în categoria „Vase sacre” au fost consemnate un pristol lucrat în piatră, două cruci de lemn, patru sfeșnice, trei din pacfong și unul din aramă³³, o lingură și un potir, ambele de argint, o casetă (șcățulă) de aramă în care se ținea cuminecătura, Discul³⁴ și Steluța³⁵ (vezi **anexa**). Dintre bunurile consemnate la „Alte recuzite”, rețin atenția trei cădelnițe (una din argint și două de aramă) și cinci icoane³⁶.

Tot în altar erau păstrate și „Vestimentele sacre”: cinci feloane³⁷, dintre care patru de mătase, cinci stihare³⁸ (trei de mătase și două de in), un ștergar,

---

³¹ Vezi Șerban 1986, p. 259-269.

³² MMIRSBD, *Inventar al parohiei gr. cat. din Maieri, Alba Iulia, întocmit la 16 iunie 1869 (fasc. III)*, nr. inv. 4968/D. 376, f. 3.

³³ Sau probabil dintr-un aliaj al cuprului.

³⁴ Discul este un obiect liturgic de forma unei farfurii plate, susținută de un picior, fiind confecționat din metal aurit sau argintat. Este folosit la Liturghie și semnifică vasul pe care au fost așezate alimentele pentru Cina cea de Taină (Braniște, Braniște 2001, p. 140).

³⁵ Steluța, sau Steaua, este un obiect liturgic alcătuit din două arcuiri semicirculare, unite în zona mediană cu ajutorul unui nit ce fixează și o stea sau o cruce de mici dimensiuni. Se așează ca o boltă peste Disc, pe care în prealabil s-au pus Darurile (*ibidem*, p. 464-465).

³⁶ MMIRSBD, *Inventar al parohiei gr. cat. din Maieri, Alba Iulia, întocmit la 16 iunie 1869 (fasc. III)*, nr. inv. 4968/D. 376, f. 4.

³⁷ Felonul este un veșmânt liturgic, de forma unei mantii, pe care preotul o poartă peste stihar și epitrahil (Popescu 1995, 178-179).

³⁸ Stiharul este o piesă a veșmântului liturgic, de forma unei tunici lungi până la glezne și cu mâneci largi, care se încheie în zona pieptului (Popescu 1998, p. 139).

două aere (de mătase)³⁹, patru epitrahile⁴⁰, dintre care unul de mătase. Mai existau trei fețe de masă de in, patru cămăși, dintre care două noi, și două gulere pentru ministranți.

Poate cea mai importantă parte a inventarului este cea referitoare la cărțile pe care le deținea parohia la acea dată. Acestea erau păstrate în biserică, „[...] în partea barbatiloru [...]”⁴¹, și este vorba de 15 titluri, unele dintre ele existând în mai multe exemplare, consemnându-se în total 23 de cărți.

Cea mai veche dintre tipăriturile aflate la acea dată în proprietatea bisericii din Maieri era volumul 26 al lucrării *Maxima bibliotheca veterum Patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*, publicată la Lyon, în 1677⁴², care provenea de la mănăstirea „Sf. Treime” din Blaj⁴³, iar cea mai nouă era *Biblia* de la Blaj, din 1795 (vezi **anexa**).

În afara celor două cărți amintite mai sus, au fost consemnate următoarele: „Evangelia de Blasiu în 1765”, două „Liturgii de Blasiu în 1756”, „Euchologionu de Bucuresci în 1754”, „Apostoleru de Bucuresci în 1743”, două „Pentecostare unul de Rimnicu în 1743, celalaltu de Blasiu în 1758” (una dintre acestea se afla la biserica „Adormirea Maicii Domnului” din cartierul Lipoveni), „unu Strasniciu de Blasiu în 1753”, „unu Catavasieru de Blasiu în 1763”, „doue Triode, unulu de Bucuresci, în 1743 celalaltu de Rimnicu, în 1731”, „doue Antologione de Bucuresci în 1756” și un *Octoih*, București, 1758.

Unele dintre aceste tipărituri s-au păstrat până acum patru decenii, după cum putem deduce din cercetarea întreprinsă la sfârșitul anilor '70 ai secolului trecut de către Eva Mârza, care a studiat fondul de carte veche a parohiei Maieri II, iar rezultatele acesteia ne oferă, între altele, și o imagine a modului în care colecția s-a dezvoltat în perioada următoare⁴⁴.

Astfel, dintre cărțile menționate în 1869, se mai păstrau cel puțin următoarele: *Maxima bibliotheca veterum Patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*, volumul 26, Lyon, 1677⁴⁵; *Triod*, Râmnic, 1731⁴⁶; *Apostol*,

---

³⁹ Aerul este un văl liturgic folosit la acoperirea vaselor sacre. De obicei, este decorat cu scena Plângerii sau cu scena Isus în mormânt (Drăguț 1976, p. 12).

⁴⁰ Epitrahilul este o piesă a veșmântului liturgic de forma unei eșarfe ce se poartă peste stihar, în jurul gâtului (*ibidem*, p. 137).

⁴¹ MMIRSBD, *Inventar al parohiei gr. cat. din Maieri, Alba Iulia, întocmit la 16 iunie 1869 (fasc. III)*, nr. inv. 4968/D. 376, f. 4-5.

⁴² Lucrarea a fost publicată în 1677, nu în 1672, cum s-a consemnat în inventar.

⁴³ După cum rezultă dintr-un *ex-libris* (Mârza 1977, p. 356, 359).

⁴⁴ Celor 23 de tipărituri, consemnate în inventarul din 1869, li s-au adăugat și altele, astfel că, la sfârșitul anilor '70 ai secolului XX, în patrimoniul parohiei Maieri II se aflau 37 de cărți (Mârza 1977, p. 358; Mârza 2008, p. 85).

⁴⁵ Mârza 1977, p. 359, nr. 1.

⁴⁶ *Ibidem*, nr. 2.

București, 1743⁴⁷; *Penticostar*, Râmnic, 1743⁴⁸; *Strastnic*, Blaj, 1753⁴⁹ și *Biblia*, Blaj, 1795⁵⁰.

În ceea ce privește celelalte cărți, ai căror ani de tipărire au fost consemnați, și care nu se regăsesc în inventarele actuale, situația lor este destul de neclară. Se pot emite totuși câteva ipoteze. În primul rând, probabil, unele dintre acestea nu s-au mai păstrat, cum poate fi cazul celor două *Liturghiere*, Blaj, 1756 și a *Evangheliarului*, Blaj, 1765, care nu mai figurează în catalogul din 1977. Totodată, este justificată întrebarea dacă nu cumva avem de-a face cu erori în reproducerea unora dintre anii înscrși pe primele pagini ale cărților în discuție, comise de autorii inventarului din 1869, având în vedere că au greșit în cazul lucrării *Maxima bibliotheca veterum Patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*, scriind 1672, în loc de 1677. Este plauzibil ca unul dintre cele două „Antologione de Bucuresci în 1756” să dateze, în realitate, din 1766, ținând cont de faptul că o ediție din 1756 nu este semnalată în BRV și nici în lucrările care o completează ulterior⁵¹, dar și că în inventarele actuale există un exemplar din 1766⁵². De altfel, s-a mai păstrat și o ediție de Râmnic, datând din același an⁵³. La fel pot sta lucrurile și în ceea ce privește „Euchologionu de Bucuresci în 1754”, având în vedere că nici în BRV⁵⁴, și nici în completările ulterioare⁵⁵, nu este menționată o ediție din 1754 a *Euhologion adeca Molitvenic*, tipărită la București, și că în catalogul din 1977 există o astfel de lucrare, dar tipărită în 1764⁵⁶. Aceeași situație poate fi presupusă și în cazul *Penticostarului* „de Balsiu în 1758”, ținând cont de faptul că în patrimoniul parohiei din Maieri se păstrează o ediție a acestei cărți datând din 1768⁵⁷. De asemenea, s-a păstrat și un *Triod*, București, 1746⁵⁸, în timp ce în BRV și în completările ulterioare nu este menționată o ediție din 1743⁵⁹. În ceea ce privește „Catavasieru de Blasiu în 1763”, în BRV sunt consemnate ediții din 1762⁶⁰ și 1768⁶¹, luându-le în considerare doar pe cele mai apropiate de anul notat în documentul din 1869, în timp ce, în patrimoniul parohiei, s-a păstrat până în

---

⁴⁷ *Ibidem*, p. 360, nr. 3.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 360-361, nr. 4.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 362, nr. 8.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 365, nr. 22.

⁵¹ Poenaru 1973; Râpă-Buicliu 2000.

⁵² Este vorba de un *Antologhion*, București, 1766 (vezi Mârza 1977, p. 363, nr. 12).

⁵³ *Ibidem*, nr. 13.

⁵⁴ BRV 1910.

⁵⁵ Poenaru 1973; Râpă-Buicliu 2000.

⁵⁶ Mârza 1977, p. 363, nr. 11.

⁵⁷ *Ibidem*, nr. 16.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 361, nr. 5.

⁵⁹ BRV 1910.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 77-79.

⁶¹ *Ibidem*, p. 251-252.

prezent un exemplar din 1777⁶². Consider că nu există suficiente indicii care să permită identificarea ediției la care se referă inventarul din 1869. Este vorba de cea din 1762 sau de cea din 1768? Greu de răspuns ... La fel stau lucrurile și în cazul altora dintre cărțile amintite mai sus, ținând cont de faptul că, în patrimoniul bisericii „Sf. Treime”, se puteau afla la data respectivă și alte exemplare de carte, care să se fi pierdut între timp.

În afara acestor cărți, în parohia din Maieri se mai aflau și altele, a căror datare nu a fost posibilă la momentul realizării inventarului, lipsindu-le paginile pe care erau consemnați anii tipăririi. Este vorba de „doue Ciaslove, datulu si anulu e ruptu”, două „Octoice [...] nu se scie fiinduca inceputulu e ruptu”, „una Cazania de Balgradu, anulu e ruptu” și „una Psaltire”⁶³. Eva Mârza a consemnat în 1977 existența a două *Ceaslove*, Blaj, 1786, cărora le lipseau primele pagini⁶⁴. De asemenea, existau un *Octoib* de Râmnic, 1750⁶⁵, și două de Blaj, unul din 1760⁶⁶ și celălalt din 1825⁶⁷, celui de-al doilea lipsindu-i foaia de titlu și primele pagini.

Dintre cele 14 cărți cărora li s-a consemnat atât anul, cât și locul apariției, șase au fost tipărite la Blaj, șase la București și două la Râmnic. Se poate constata că numărul titlurilor imprimate în Țara Românească era încă destul de ridicat, în ciuda eforturilor depuse în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea de clericii greco-catolici, dar și de autoritățile imperiale, de a limita și chiar de a interzice importul acestora⁶⁸. Cărților de mai sus li se adaugă o „Cazania de Balgradu”, precum și celelalte exemplare cărora nu le-au fost consemnați anii și locul apariției, toate alcătuind un valoros fond de carte veche românească.

În continuarea inventarului, în categoria „alte recuisite” au fost consemnate 25 de icoane⁶⁹, ce se păstrau în „[...] in partea barbatilor [...]”. Opt dintre acestea erau icoane pe sticlă, iar celelalte pe lemn (11 de mici dimensiuni și 6 mari)⁷⁰. Tot aici, se aflau candelerele: una de mari dimensiuni - din pacfong - și șapte mai mici, dintre care patru erau confecționate din același material, două din sticlă și una din aramă. Acestora li se adăugau policandrele:

---

⁶² Mârza 1977, p. 364, nr. 17.

⁶³ MMIRSBD, *Inventar al parohiei gr. cat. din Maieri, Alba Iulia, întocmit la 16 iunie 1869 (fasc. III)*, nr. inv. 4968/D. 376, f. 4.

⁶⁴ Mârza 1977, p. 365, nr. 20-21.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 362, nr. 7.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 363, nr. 10.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 368, nr. 37.

⁶⁸ Vezi, în acest sens, Mârza 2011, p. 209.

⁶⁹ În documentul din 1869, calculul totalului icoanelor este greșit, deoarece adunând cele 8 icoane pe sticlă cu cele 17 pe lemn, rezultatul este 25, nu 23 (MMIRSBD, *Inventar al parohiei gr. cat. din Maieri, Alba Iulia, întocmit la 16 iunie 1869 (fasc. III)*, nr. inv. 4968/D. 376, f. 4-5).

⁷⁰ *Ibidem*.

unul de aramă cu 12 sfeșnice și două de lemn - unul aurit, iar celălalt vopsit - ambele având câte șase sfeșnice. Mai existau alte opt sfeșnice - două mari și șase ceva mai mici -, o masă, patru prapori - unul mare și trei mici -, precum și un dulăpior, în care se păstrau lumânările (vezi **anexa**).

„In Basereca în partea muierilor” au fost consemnate încă șapte icoane pe lemn (două mari și cinci mici) și una pe sticlă, așezată pe un tetrapod, care făceau ca totalul acestora să se ridice la 38 de exemplare. Din păcate, inventarul nu ne oferă detalii și în privința icoanelor, eventualele descrieri ale temelor iconografice, datări sau consemnarea autorilor, în cazul celor semnate, putând fi elemente foarte utile în demersul de reconstituire a acestei colecții. Tot aici se mai aflau șase sfeșnice, o cruce și două scaune pentru morți. În turn existau șase clopote: patru întregi, unul crăpat și unul spart, precum și o toacă de lemn.

În continuarea inventarului a fost vizată școala ce funcționa pe lângă mănăstire, care a fost întemeiată în 1754, în timpul păstoririi episcopului P. P. Aron⁷¹. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, edificiul acesteia avea două încăperi: o sală destinată elevilor și o cameră a învățătorului⁷².

În 1869, școala deținea un teren de aproximativ un iugăr (0,57 ha), delimitat perimetral de un gard de lemn, cu excepția zonei sud-vestice, unde acesta lipsea, fiind suplinat de tufe de spini. În partea de nord-est a terenului se afla edificiul școlii, construit din „nuele și infundatu cu pamentu”⁷³, având trei încăperi. Cea dinspre uliță era o sală de clasă, camera din mijloc, a cărei destinație nu a fost precizată, era prevăzută cu un cuptor pentru pâine, iar ultima era locuința învățătorului. Încăperea destinată desfășurării activităților didactice era dotată cu o sobă cu cahle, două lavițe lungi, un scaun cu spătar, o altă laviță, o masă lungă, alta pătrată și o tablă pentru scris. Potrivit autorilor inventarului, în clasă puteau învăța între 30 și 35 de „scolari indesați”, însă numărul celor ce o frecventau era foarte mic. Edificiul era acoperit cu șindrilă, iar pe una dintre ape, aceasta a fost înlocuită de curând. Descrierea școlii se încheie într-o notă deloc măgulitoare la adresa celor ce o administrau: „Tota facia Scolei arata desolatiune și nu face onore nemanui”⁷⁴. Deși sumară, această relatare este foarte importantă, deoarece în ea au fost prezentate date referitoare la organizarea și dotările localului școlii, precum și la starea acestuia, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În continuare, s-a dorit consemnarea proprietăților bisericii, precum și a surselor sale de venit, demers care s-a realizat doar parțial, unele dintre

---

⁷¹ Albu 1971, p. 96.

⁷² Albu 1944, p. 143.

⁷³ MMIRSBD, *Inventar al parohiei gr. cat. din Maieri, Alba Iulia, întocmit la 16 iunie 1869 (fasc. III)*, nr. inv. 4968/D. 376, f. 5.

⁷⁴ *Ibidem*.

rubrici rămânând necompletate. Biserica deținea două prăvălii în piața orașului care-i aduceau un venit anual de aproximativ 105 florini. Aceștia li se adăugau o grădină, două terenuri arabile și un fânăș.

S-a făcut distincție între proprietățile bisericii și cele ale parohiei, care au fost consemnate în următoarea secțiune a inventarului. Aceasta din urmă, deținea terenuri arabile și fânate în hotarul orașului Alba Iulia și în cele ale Pâclișei și Ciugudului, terenul de aici fiind o moștenire de la Atanasie Anghel (vezi **anexa**).

Documentul a fost întocmit în data de 16 iunie 1869 și semnat de Gregoriu Mihali - comisar consistorial, Ioachim Crișan - parohul Ighiului, Paul Kerekeș - administratorul parohiei greco-catolice Maieri, Alba Iulia, Basiliu Vezanu - cantor, Ioan Mărgineanu - curator și Georgius Roslan - casier.

Episodul care a condus la realizarea acestui inventar este doar un aspect al tarelor cotidiene cu care se confrunta societatea românească transilvăneană în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Existau numeroase parohii gestionate necorespunzător, cu acțiuni ale administratorilor sau curatorilor situate la limita legii, împotriva cărora credincioșii luau frecvent atitudine, trimițând sesizări ierarhilor, în speranța soluționării lor. Documentele întocmite cu ocazia anchetelor derulate în vederea stabilirii adevărului devin, astfel, izvoare foarte utile, care relevă starea parohiilor la momentul respectiv. La fel stau lucrurile și în cazul inventarului de față, care surprinde un considerabil decalaj între resursele parohiei greco-catolice din Maieri și modul în care aceasta era gestionată. Nici bisericii, și cu atât mai puțin celorlalte edificii din alcătuirea complexului, nu le-au mai fost aduse îmbunătățiri, iar despre mănăstire și școală se poate afirma chiar că erau neglijate. Cu toate acestea, documentul furnizează informații extrem de utile, nu numai referitoare la edificiile amintite, ci și la patrimoniul mobil al parohiei, fie că vorbim de obiectele sau de veșmintele liturgice, ori despre cărți sau icoane. Cunoașterea lor, chiar dacă informațiile transmise nu sunt întotdeauna exacte sau foarte detaliate, permite conturarea unei imagini asupra patrimoniului pe care biserica îl deținea la acea dată, precum și a modului în care acesta a evoluat ulterior.

An 1869 Inventory of the Greek-Catholic Parish of the Maieri Suburb of Alba Iulia

(Abstract)

The Holy Trinity Church was erected in the newly established outer township between 1713 and 1715 in the Maieri suburb of Alba Iulia. It was placed within the outer city, on the eastern side of the terrace where the new Vauban bastionary fortification was being built between 1715 and 1738. A sum of 1,300 florins was offered for its construction by the authorities, as

compensation for the demolition of the former Metropolitan Church complex, the new church being seen as a continuation of the old one. During the eighteenth century, the church went through several transformations, with the addition of a narthex between 1730 and 1740, and the bell tower some time between 1762 and 1764. To the later period we can date the construction of a monastic edifice nearby, also under the patronage of the Holy Trinity Church.

The subject of this study is an 1869 inventory of the Greek-Catholic parish of Alba Iulia's Maieri suburb. The inventory was carried out as part of a judicial investigation, following numerous complaints brought to Archpriest Augustin Papp on the activities of the main curator, Antoniu Rozaru, who was accused of mishandling the properties of the Church.

This inventory reveals a considerable disparity between the parish's resources and the way its property was managed. The church and surrounding construction was not benefitting from any new improvements; the monastery and the school were even reported as neglected. The document provides very useful information, not only regarding the abovementioned edifices, but also regarding the mobile heritage of the parish: liturgical objects and garments, books and icons. Even though the account is not always accurate or detailed, it can be seen as a broad overview of the church's heritage in those times and a measure of its evolution since.

Abrevieri bibliografice

- Albu 1944 - Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944.
- Albu 1971 - Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania între 1800-1867*, București, 1971.
- Anghel 1967 - Gheorghe Anghel, *Biserica din Maieri și Mitropolia lui Mihai Viteazul din Alba Iulia*, în *SAI*, IX, 1967, p. 225-234.
- Anghel 1994 - Gheorghe Anghel, *Despre evoluția teritorială a orașului antic, medieval și modern Alba Iulia*, în *Apulum*, XXXI, 1994, p. 283-301.
- Anghel, Goronea 1999 - Gheorghe Anghel, Toma Goronea, *Primul proiect al fortificației bastionare din Alba Iulia întocmit de inginerul Giovanni Morando Visconti în anul 1714*, în *Apulum*, XXXVI, 1999, p. 289-298.
- Braniște, Braniște 2001 - Ene Braniște, Ecaterina Braniște, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Caransebeș, 2001.
- BRV 1910 - Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia Românească Veche*, vol. II, 1716-1808, București, 1910.
- Cernovodeanu, Edroiu 2002 - Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu, *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, București, 2002.
- Cipariu 1855 - Tim. Cipariu, *Acte și fragmente latine romanesce*, Blaj, 1855.
- DEX 2012 - *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 2012.
- Drăguț 1976 - Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976.
- Dumitran et alii 2013 - Daniel Dumitran, Ana Dumitran, Valer Moga, *Mărturii tăcute. Situația patrimoniului arhitectural într-o comunitate multi-etnică: Alba Iulia*, Alba Iulia, 2013.

- Dumitran, Cucui 2009 - Ana Dumitran, Elena-Daniela Cucui, *Simon Bălgrădeanu*, Alba Iulia, 2009.
- Fleșer 2001 - Gheorghe Fleșer, *Biserici românești de zid din județul Alba*, Alba Iulia, 2001.
- Fleșer 2009 - Gheorghe Fleșer, *Alba Iulia, orașul și monumentele sale în imagini de epocă*, Alba Iulia, 2009.
- Goronea 2007 - Toma Goronea, *Fortificația bastionară de tip Vauban de la Alba Iulia (prima jumătate a secolului al XVIII-lea)*, Alba Iulia, 2007.
- Mârza 1977 - Eva Mârza, *Colecția de carte veche de la biserica ortodoxă română Maieri II Alba Iulia*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 355-369.
- Mârza 2008 - Eva Mârza, *Explorări bibliologice*, Sibiu, 2008.
- Mârza 2011 - Eva Mârza, *Politică culturală și principii ale autorității de la Viena privind activitatea tipografiilor românești din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în *AUASH*, 15/1, 2011, p. 203-220.
- MMIRSBD - Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș. Biblioteca Documentară.
- Poenaru 1973 - Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia Românească Veche*, Târgoviște, 1973.
- Popescu 1995 - Mircea Popescu (coord.), *Dicționar de artă. Forme, tehnici, stiluri artistice. A - M*, vol. I, București, 1995.
- Popescu 1998 - Mircea Popescu (coord.), *Dicționar de artă. Forme, tehnici, stiluri artistice. N - Z*, vol. II, București, 1998.
- Râpă-Buicliu 2000 - Dan Râpă-Buicliu, *Bibliografia Românească Veche. Additamenta, I, (1536-1830)*, Galați, 2000.
- Șerban 1978 - Ioan Șerban, *Biserica „Sfânta Treime” din Maierii Alba Iuliei, mărturie a permanentelor relații artistice dintre Transilvania și Țara Românească*, în *Îndrumător Pastoral*, II, 1978, p. 109-113.
- Șerban 1986 - Ioan Șerban, *Însemnări privind edificiul mănăstirii „Sf. Treime” din Alba Iulia (sec. XVIII)*, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 259-269.
- Zecheru 2006 - Alexandra Dana Zecheru, *Figuri de protopopi greco-catolici albaînieni la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*, în *Apulum*, XLIII/2, 2006, p. 285-292.

Cuvinte-cheie: suburbie, protopopiat, carte veche, icoane, veșminte liturgice, obiecte liturgice, mănăstire, școală.

Keywords: suburb, old books, icons, liturgical garments and objects, monastery, school.

ANEXĂ⁷⁵

Inventarea

Realitatiloru tienu-
torie de Parochia
gr. cat. dein Alba Iulia
Maieri. La 16. Iun. 869

fasciculu III// [1]

Inventarea

Fundului internu parochiale si scolare a
Baserecei GC in Alba Iulia Maieri si
a realitatiloru aflatoria pre aceste, esecu-
tata la 16. Iuniu 1869 intru complenirea
parentescei Ordenatiuni Consistoriale de
datto 17 Maiu 1869 N^{ru} 680.

1^u - Fundulu internu e unu terenu con-
tinuu de 3 juguri 500-600 orgie □ in
suburbiulu cetatii Alba-Iulia, asienu-
mite Maieri, si acumu tocma in vecinata-
tea nouei cali ferate, si a edificialoru de
statiune ale acesteia. -

Totu terenulu e inchisu cu unu palanu
de scanduri, si acesta preste totu vechiu,
de pre carele lipsescu 40-50 scandure,
si mai multe table-scalusiuri-sunt ruina-
te asie, catu unu ventu mai puternicu
pote pravalu si nimici una parte in-
semnata dein elu, remanendu fundulu des-
chisu. Se afla intre doue ulitie una de ca-
tra apusu si alta de catra midia-nopte;
de catra rasaritu é calea ferata de catra
mediadi case private.

2^a - Pre partea de catra mediadi, si apu-
su a fundului é Cemeteriulu Baserecei,
carele servece pentru inmormentarea
poporeniloru si acumu. Era in midiloculu
acestuia é edificiulu sacru, Basereca,// [2]

insasi, radicata dein materialu solidu, cu
turnu inaltu; - aceasta a fostu destinata

---

⁷⁵ MMIRSBD, *Inventar al parohiei gr. cat. din Maieri, Alba Iulia, întocmit la 16 iunie 1869 (fasc. III)*, nr. inv. 4968/D. 376, f. 1-6.

de Basereca catedrala metropolitana în locul celei vechi carea se dice, ca a fostu delaturata deîn locul, preunde acuma stau radicați murii cetății Alba Iulia, acumu Carolina/: Karlsburg:/. Acestu edificiu e cu multu mai umilitu, decatu sefia potutu respunde, și la înființarea sa, marelui și renumelui celui ce preesistate. - interiorul e destul de întunecosu, și scund; altu-modu duraveru, și construitu după ritulu Baserecelor orientale. E acoperitu cu sindila învechită, înse carea pona acuma-si face servitiulu seu. Era turnulu de construcțiune de lemnu figurată e acoperitu cu pleu asemenea învechitu. Pre Basereca, și turnulu acesteia suntu trei cruci, potu fi de pacfonu.

3^a - An contiguitatea Cemeteriului acumu exista unu ocolu de vite, despartitu de Cemeteriu cu palanu, totu că celu descrisu mai susu. Deîn uliția publică pre una porta de caru și una ușiă de pedestri, se întra în ocolu și deîn acesta preîn alta porta, și ușiă în Cimetriu și totu pre aceste ambli și credincioșii la Basereca. Aceste încă suntu tote stricate. Pre acestu ocolu e pusu edificiulu acumu „cu nume de Monastire”, - resedintiă a Metropolitulu romanescu unitu, transferitu și cu locuintia, // [3]

ca și cu Basereca sa catedrală, deunde sta acumu foartareata preamintită. Acestu edificiu pentru scopulu înființării sale, încă e asemenea de umilitoriu ca și celu de antaiu. Acesta servește de locuintia administratorilor parohiei gr. cat. asie disă deîn Maierii Belgradului. E radicațu deîn materialu solidu, are figura patrata, în lungime că de 10. orgie, și latime, că de 7. orgie, e acoperitu cu tigle, și sub elu se află unu celariu în lungime că de 6. și latime că de 4. orgie. Consta deîn unu ambitu, pre midilocu dedesuptu portu cu pétra cioplita, de asupra cu boltitura de caramida. - Deîn partea media-diuana, catra Basereca, suntu 6 celule, seu casutii, tote ruinate, ér în partea contraria suntu puse alte trei incaperi, acumu folosite de locuintia administratorului parohiale, mai

in daraptu una culina de véra si una cama-
ra. Ambitolu è provediutu cu usia cu
zaru, éra in fundulu lui è feréstra
cu tabla de scandure stricate. Tote
ferestrele edificiului suntu fortificate
cu cratie de feru. Usile celorlu suntu
vechie si nefolosivere, fara zaruri una
lipsesce de totu, precumu si tote feres-
trele. Incaperile locuite au usie cu zaruri,
unulu bunu, si altulu debile, si
ferestre folosivere, era culina é cu usia
fora zaru. Nu lipsescu dein aceste nece
una Camnitia de feru, unulu de pastrare//[4]

- Spar-ofen - si in culina de vera vétra de
fertu si cuptoriu de pane. -

4^a - In apropierea acestui edificiu suntu
puse: 1. grasdu de vite, in lungime cá de 8 orgie
facutu dein lemn, una parte a acestuia
ar' fi fostu mai inainte siura, precum se spu-
ne; é in stare folosivera, acoperisiulu cu
sindrila invecitu, scandurele poditurei de
a supra precum si poditura de desuptu sun-
tu, dupa asertulu administratorului Parochiei
Pavelu Kerekes, facute pre spele DSale,
si nevalorificate de catra Basereca. Apoi
2. Siopru asemenea de lemn, dara ruinatu
atata in pareti, catu si in acoperisiulu de
sindrila. Intre aceste 2. edificate esista
o fontana cu lade de lemn, cumpana
si vadra folosivere. - Cealalta parte a tere-
nului pre margine é plantata cu unu
numeru mare de salci, si acati, deserves-
ce de fenatiu, acumu cu lucerne, unde
se afla si mormentulu antaiului Metro-
politu, trecutu la Unire cu Basereca
Romei gr. cat. Atanasiu desemnatu nu-
mai cu una pétra lata pre facia pamentului,
fara inscriptiune si de atare necunoscuta
numai de oralá traditiune a poporului.

5^a - Mobilele de casa si aretate de ale
Casei seau Monastirei, suntu: 3. mese
Simple, 2. castane, dein aceste unulu
pentru vase, ambe colorate si invecite.
Doue /: 2:/ Scaune cu bracie, dein ele//[5]

unulu investitu cu piele, altulu de totu ve-
chiu si ruinatu, in culina unu patu de

lemn pentru servitoriu.

6. Consemnatiunea celoru dein
laintru ale Baserecei.

A. In altaru

a.) Vasele sacre

- 1; Prestolulu de pétra în stare buna
- 2; Pre Prestolu unu sieriu, 2 cruci de lemn
deintre cari una legata cu lamine de argintu,
trei fesnice de pacfoniu⁷⁶, si unulu de arama,
una lingura si unu potiru ambele de ar-
gintu.
- 3; Una Scatula de arama, spre tienerea
Cuminecaturei, discosulu si steua de
arama.

b; Alte recuisite

- 4; una cadelnitia de argintu, doue de arama,
una noua cealalta vechia.
- 5; Unu vestiaru cu 3. puiuri de desubtu si
3. deasupra cu 3. fiocuri.
- 6; Una mésa, una lada, cinci icone una de
pétra, patru de lemn, una Cistula pentru
icona D. nostru Is. Chr. dela ingropare,
si unu fesnicu de lemn.

c; Vestmentele sacre

- 7; Falone de matasa 4, unulu de paru tote vechi.
- 8; Stihare de matasa 3, de inu 2, si un stergariu
de inu. Aere 2. de matasa. -//[6]
- 9; Epatrafire 4. de matasa vechi, 1. pentru Diaconi
- 10; Pre Prestolu - proscomidia - 3. fecie de mésa
de inu, 2. camesi noue, 2 slabe, si 2 gulere
pentru minstranti.

B. In Basereca in partea barbatii-
loru

a; Cartile

- 1; Biblia de Blasiu in 1795.
- 2; Evangelia de Blasiu in 1765.

---

⁷⁶ Pacfonul sau pacfongul este un aliaj de alamă și nichel, care imită argintul (DEX 2012, p. 761).

- 3; 2. Liturgii de Blasiu in 1756
- 4; Euchologionu de Bucuresci in 1754.
- 5; Unu Apostoleru de Bucuresci in 1743.
- 6; 2. Pentecostare, unul de Rimnicu in 1743, celalaltu de Blasiu in 1758, unulu la Basereca Lipoveniloru.
- 7; Unu Strasnicu de Blasiu in 1753.
- 8; Unu Catavasieru de Blasiu in 1763.
- 9; Doue Triode, unulu de Bucuresci, in 1743 celelaltu de Rimnicu in 1731.
- 10; Doue Anstologione de Bucuresci in 1756.
- 11; Doue Ciaslove, datulu si anulu e ruptu.
- 12; Trei Octoice, 1. de Bucuresci dein 1758, alte doue nu se scie fiinduca inceputulu e ruptu.
- 13; Una Cazania de Balgradu, anulu e ruptu.
- 14; Tomus 26us e biblioteca veterum patrum de Lugdunum dein 1672 se tiene biblioteca dein Blasiu.
15. Una Psaltire.

b; alte recuisite

- 16; optu icone de glagia, 11 icone mici de lemnu//[7]
si siese icone mari de lemnu, tote la olalta
- 23 Icone.
- 17; Una candela mare de pacfonu, 4. candele mici de pacfonu, 2. candele mici de glasia si una de arama.
- 18; Policandre: 1. de arama cu 12 fesnicie, doue de lemn, unulu auritu cu 6. fesnice, altulu festitu ér cu 6 fesnice.
- 19; Doue fesnice mari, 6. Fesnice de midi locu, 1. mesa 2 strane, 1. prapore mare 3. mici, 1. vestiariu pentru tienerea lumineloru.

C. In Basereca in partea muieriloru.

1. Doue icone mari de lemn, 5 icone mici éra de lemn, unu tetrapodu cu 1 icona de glasia, 2 fesnice mari si 4 fesnice mici, 2 candile de arama, 1. cruce negra si 2 scaune pentru morti.

D. In turnu.

- Siese clopote, 4 intregi, 1 crepatu si 1 spartu si o toca de lemn

7. Scola

Dela Basereca peste ulitia se afla fundulu internu a Scolei; acesta constitue unu terenu cá de 1 jugu pamentu. Inchisu de catra ulitiá Baserecei si alta ulitia de catra media nopte, palanu de scandure, partea última de palanu e buna, ér de catra // [8]

Basereca de totu rea. Dein partea media-diana si apusana catra vecinii respectivi e inchisu numai cu gardu de spini rui-nosu. In partea de catra resaritu media nopte a fundului, sta edificiulu scolare, construitu de nuele si infundatu cu pamentu. Structura debila, e acoperita de curandu una lature sindile - sise - la celelalte lature sindilitura e vechia. Consta dein 3 incaperi, una catra ulitia Baserecei destinata pentru instruirea scolariloru, a 2^a in mid-locu cu cuptoriu de pane, si a 3ª pentru locuintia Invetiatoriului. Incaperea pentru Invetiacei e provediuta cu una Camnitiá de cahale cu Platen, cu 2 scaune - lavitie - lungi unu scaunu cu spate, unulu scaunu lungu simplu, una mesa lunga, alta patrata si una table de scrisu, cuprinde 30-35 scolari indesi-ati, - acumu se cercetedia de forte putini. - Tota facia Scolei arata desolatiune si nu face onore nemanui. -

A. Proprietatile Baserecei.

- a) Unu capital banale elocatu in suma de
- b) In cassa Baserecei bani gata .....
- c) In restantie de ....., si de arende neincassate.

B. 2. Bolti[...] in piatia opidului, adu-
catorie de arenda anuaria camu la 105. fl.

C. Una gradina sub N^{ri} topografici de
parcele 1554 si 1784. // [9]

D. Doue pamenturi aratorie si una delni-
tia fenatiu la N^{ri} topgrafici 4856, 1867
si 4890 /: vedi descrierea loru in Protocolu-
lu de Ratiuni a Baserecei.

Proprietatile Parohiei

A. In otarul Albei Iulie:

a) Pamentu aratoriu.....	3 jug. 634 □
b) Fenatiu seau vie pustiita	1191 □
B. In otarul Paclisie:	
a) Pamentu aratoriu	7 jug. 888 □
b) Fenatiu	3 jug. 653 □
Era venitul curatu a locurilor dela Paclisiá	30 f 2xr

Alba-Iulia Maieri 17 Iuniu 1869.

Gregoriu Mihali
Comisariu Consistoriale

Paulu Kerekesy
adm. PGC in Maieri

Joachimu Crisianu mp
Parochu Ighiului
că actuante

Baziliu Vezanu mp
docente si cantore
Ioane Marginenu
curatorul

Georgus Roslan
Casiru

Nb. Dupa inchiarea Inventarei si subscrierea presenta,
mai in conostientiei adstrului Paulu Kerekes, ca aru
fi mai avendu unu fenatiu peste 1. Jugu in hota-
rulu Ciugudului si inca fostu proprietate a preamin-
titului Metropolitu Atanasiu. -

Gregoriu Mihali
m. supra

CHARACTERISTICS OF THE RUSSIAN SOCIETY OF THE RED CROSS ON THE CAUCASUS FRONT (1914-1917)

Aleksandr A. CHERKASOV*

Roin V. METREVELI**

Mikhal SMIGEL***

Violetta S. MOLCHANOVA****

Introduction

The proper organization of medical support for sick and wounded servicemen during wartime is a crucial objective in any military engagement. The effective work of medical units is vital to maintaining morale among the troops as well as boosting the percentage of servicemen returning to operations after treatment. During World War I, the medical needs of the Russian army on the front were handled by a number of public organizations, such as the Union of the Cities of the Caucasus, the Russian Society of the Red Cross, the Zemsky Union, the Baku Public Assembly, the Armenian Benevolent Society, the War Victims Relief Caucasus Senior Committee, and others. Under the laws of the period, during wartime all public and private organizations were to be united under the flag of the Red Cross.

Materials and methods

In writing this article, the authors have utilized documents from the Russian State Military History Archive as well as official reports and other materials on work carried out by the Russian Society of the Red Cross (RSRC) during World War I.

The methodology is based on the principles of objectivity and historicism which presuppose taking an unbiased approach to the analysis of issues in question, adopting a critical attitude to sources, making judgements as a result of analysis of all available facts, as well as examining phenomena in the context of the historical setting. This methodology was used for the

---

* International Network Centre for Fundamental and Applied Research, Sochi, Russian Federation; e-mail: sochi003@rambler.ru.

** Georgian National Academy of Sciences, Tbilisi, Georgia; e-mail: roin@metreveli.co.

*** Matej Bel University, Banská Bystrica, Slovak Republic; e-mail: michal.smigel@umb.sk.

**** International Network Centre for Fundamental and Applied Research, Sochi, Russian Federation; e-mail: v.molchanova_1991@list.ru.

analysis of the everyday activity of the Third Advance Squadron of the RSRC in the context of events on the Caucasus front. The authors also employ a number of common scientific methods such as logic classification and factor analysis, as well as special methods of research, such as comparative, statistical and typological.

Primary Source Overview

Reference information on the Russian Society of the Red Cross (RSRC) was first provided in *Bol'shaya entsiklopediya* published under the editorship of S. N. Yuzhakov.¹ The first information on the RSRC's activity on the front and behind the lines is contained in the proceedings of the Pirogov Congress (14-15 April 1916), a portion of which was published in the same year.² Information on the RSRC's activity on the Caucasus front was also provided in a brief report on the activity of the Caucasus Department of the All-Russian Union of Cities, published in Tiflis in 1915.³ A year later, *Kratkii obzor deyatel'nosti ROKK po okazaniyu pomoshchi bol'nym i ranenym voynam na teatrakh voyny s Austro-Uengriei, Germaniei i Turtsiei v 1914-1915 gg* was published in Petrograd.⁴ Documents and materials from the wartime period have become a valuable source crucial to gaining a general insight into the RSRC's diverse activity during the war.

In Paris, 1925, Russian émigrés released a brief analytical work entitled *Russkii Krasnyi Krest posle 1917 g. Ocherk deyatel'nosti Rossiiskogo Obshchestva Krasnogo Kresta (staroi organizatsii)*.⁵ This was one of the first works on the RSRC published during the post-war period.

During the Soviet era, the subject of sanitary activity during World War I, and on the Caucasus front in particular, was addressed by researchers such as N. G. Korsun,⁶ G. A. Melkumyan.⁷ The approaches employed by these authors were distinguished by being highly politically biased, with many aspects viewed from the standpoint of a class-based approach, the major focus being on government mistakes.

During the early 2000s, the subject was investigated in the context of the study of regional history by L. G. Polyakova,⁸ A. P. Yeroshenko,⁹ A. A.

---

¹ *Bol'shaya entsiklopediya* 1903.

² *Materialy Pirogovskogo* 1916.

³ *Kratkii otchet* 1915.

⁴ *Kratkii obzor* 1916.

⁵ *Russkii Krasnyi Krest* 1925.

⁶ Korsun 1946.

⁷ Melkumyan 1971.

⁸ Polyakova 2012, p. 48.

⁹ Eroshenko, Cherkasov 2010, p. 60-72.

Budko and N. G. Chigareva,¹⁰ O. V. Chistyakov.¹¹ That said, very little attention has been devoted to medical service on the Caucasus front. As a result, to this day there still remain gaps regarding the activity of the Russian Society of the Red Cross during World War I.

Results

The Russian Society of the Red Cross was founded on 3 May 1867, at the initiative of Madame M. S. Sabina. Originally known as The Russian Society for the Care of Wounded and Sick Warriors, it was immediately taken under the patronage of Empress Maria Aleksandrovna. In peacetime, the society operated independently of the military department, while in wartime the society's senior commissioners were subordinate to the army's commanders-in-chief and its commissioners to the heads of military district administrations.

The Red Cross's military activity began during the time of Russia's Turkestan campaign (1868), its campaigns to Kulja and Urga (1871) and later Khiva (1873). The experience gained by the organization enabled it to provide tremendous amounts of aid during the 1877-1878 war when, having started out simply delivering supplies to infirmaries, the Red Cross soon began setting up its own infirmaries behind the lines, transporting the sick and organizing field dressing staging stations and "flying" ambulance squadrons. The organization is known to have spent around 17 million rubles on these activities, not counting all kinds of donations.¹²

By the start of World War I, the Russian Society of the Red Cross had grown into a large organization with 39,000 members across 97 departments and 465 committees. By this time it had in its employ approximately 1,000 doctors and 2,500 sisters of mercy, plus 750 sisters of mercy on inactive duty and about 1,000 women in inactive duty training in the community.¹³

According to pre-war plans, the Red Cross society was expected to set up in the theatre of war 48 hospitals with 200 beds per each, as well as 37 staging infirmaries and 33 mobile infirmaries with 50 beds each:¹⁴ all in all 118 medical field units of its own with a total of 13,100 beds. The start of the world war demonstrated that the above number of beds would definitely not be enough to meet the needs of the front, so the overall number of hospitals and infirmaries was increased. During the war's first

---

¹⁰ Budko, Chigareva 2014, p. 74-81.

¹¹ Chistyakov 2009, p. 67-69.

¹² *Bol'shaya entsiklopediya* 1903, p. 474-476.

¹³ *Russkii Krasnyi Krest* 1925, p. 6.

¹⁴ *Kratkii obzor* 1916, p. 9.

year, 10 additional hospitals, 20 staging and 20 mobile infirmaries were set up, with a total of 8,000 beds added and 16 advance ambulance squadrons set up. Refreshment, dressing, and transport squadrons were also put together, as well as ambulance-and-disinfection, epidemic, flying surgical and X-ray squadrons. Other supporting infrastructure, such as mobile depots, bathing trains, and disinfection chambers and apparatuses, was also established.¹⁵

The Main Administration of the Russian Society of the Red Cross set up 6 field depots in the area of operations with supply reserves of no less than 5,000 beds in each and 17 separate depots for the frontline, 8 of which were mobile depots on rail trains.¹⁶ The creation of field depots was prompted by the experience gained during the Russo-Japanese War, and a Depot Council was set up to:

- 1) ensure the Red Cross' ability to promptly dispatch the necessary number of medical units supplied with all essentials;

- 2) ensure the ability to set up new field medical units of various types *after* the start of hostilities;

- 3) oversee the operation of the central depot in the capital and the entire network of depots all across the empire in terms of stockpiling and storing all the equipment and supplies the Red Cross would need immediately if war broke out;

- 4) assign a relevant number of depots on the front during the war.¹⁷

As well as field depot supply catalogues, the Depot Council developed medical unit equipment catalogues, which incorporated a 200-bed field hospital, a 50-bed mobile infirmary, a 50-bed staging infirmary, an advance squadron and a meal station. Equipment was stockpiled only after examples of individual items had first been tested by a preparatory commission. Items manufactured based on these specimens would then have to go through checks by acceptance commissions with the participation of representatives of Red Cross communities and experts. Certain items would be purchased overseas (in Germany, England and Sweden). Some of the enhanced specimens developed by the Depot Council included ambulance pharmacies equipped with a microscope and an ambulance lab, heaters, folding operating tables, cabinets for surgical instruments, Dr Isachenko's collapsible wash basins and beds, etc.

As early as 25 August 1914, within the first month of the war being declared, the Red Cross provided the army with 167 units supplied with 13,900 beds, equipment and medical personnel. Concurrently, field depots

---

¹⁵ *Materialy Pirogovskogo* 1916, p. 3.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid., p. 16.

were also set up on all the fronts.¹⁸ Between the start of the war and January 1916, the following supplies were distributed to infirmaries and hospitals by the depots: about 40 million arshines of gauze, 471 million kilograms of cotton wool, 1,450 heaters, 1,368 ambulance wagons, 8 million kilograms of iodine, 18.5 million kilograms of chloroform, and 25.5 million kilograms of diethyl ether. In 1915, the Red Cross expended 24 million rubles to replenish its reserves.¹⁹

It is also worth remembering that by no means all of the supplies made it to the main depots: a portion of medication gathered or acquired by the Red Cross communities stayed with local infirmaries, which means these supplies were unaccounted for. To give an example, we know that in 1915, the Novorossiysk Community of the Red Cross (the Black Sea Governorate) acquired 82.57 rubles worth of gauze for local infirmaries no. 1 and no. 2.²⁰

As of 1 January 1916, across all the fronts, the Red Cross had 44,600 beds spread between 71 hospitals, 61 staging and 57 mobile infirmaries and 11 ambulance trains, and 61,247 beds across 1,329 rear evacuation-type infirmaries. There were 646 units that did not engage in stationary treatment but provided dressing-and-refreshment aid. The above units were operated by 1,645 physicians, 9,625 sisters of mercy, 214 assistant physicians, 725 medical students, 210 supply managers and 24,200 nursing assistants.²¹

In terms of transportation, over 9,966 horses and 804 automobiles were provided. As of 1 November 1915, the Red Cross's stationary field units had provided treatment to 779,832 individuals²² (a total of 5,917,727 hospital days). The Red Cross society had arranged for the operation of 11 ambulance trains - 6 for the southwestern and 5 for the northwestern front. These trains could transport about 44 wounded men on each run. Special cars were designated for the especially contagious. All in all, as of 1 November 1915, a total of 453 runs had been carried out, with a total of 215,682 wounded and sick individuals transported. To combat infectious diseases, ambulance-and-epidemic squadrons and disinfection squadrons were formed and field bacteriological labs established. Two bathing trains also operated in the southwestern region. To provide specialist assistance, 18 dental-care stations and 3 eye-care squadrons were set up. To support evacuation into the country, 436 evacuation infirmaries were set up,

---

¹⁸ Ibid., p. 17.

¹⁹ Ibid.

²⁰ *Chernomorskaya gazeta*, 18 August 1915.

²¹ *Materialy Pirogovskogo* 1916, p. 3.

²² *Kratkii obzor* 1916, p. 17.

providing a total of 22,400 beds, wherein 5 million hospital days had been spent as of 1 November 1915. In addition, there were 221 evacuation infirmaries with a total of 12,465 beds that operated under the flag of the Red Cross and were subsidized in part and sometimes in full.²³

The RSRC played a significant role in training sisters of mercy. By 1 January 1916, Red Cross communities had dispatched as many as 7,811 sisters of mercy to military medical units.²⁴

During the period preceding the February Revolution, the Russian Society of the Red Cross managed to put together a powerful medical framework on the front which numbered 1,024 organizations, with another 45 expected to be introduced subsequently. These establishments employed 2,500 physicians, 26,000 sisters of mercy, 600 medical students, 285 assistant physicians, 58,000 nursing assistants, and 1,536 functionaries.²⁵

The first activities aimed at providing the Caucasus Army with medical equipment were conducted as early as September 1914, before Turkey's attack on Russia. On 12 September, as part of preparations for war with Turkey, a convention of the Union of the Cities of the Caucasus was held in Tiflis, in which a number of crucial medical, evacuation and anti-epidemic support mechanisms for the Caucasus Army were worked out. The convention arranged for the provision of 50,000 beds for the Caucasus Army in case of war.²⁶

Let us take a closer look at the RSRC's activity on the Caucasus front.

Active hostilities began with the Sarykamysh Operation in December 1914. As a result of this operation, the Third Turkish Army was defeated. Turkey's 90,000-strong army suffered over 70,000 casualties, losing as many as 30,000 men to frostbite alone.²⁷ The Russians had around 20,000 casualties, with about 6,000 cases of frostbite.²⁸

The situation with the Caucasus Army was somewhat better. To preempt frostbite and chilblains, public organizations took early measures to provide military personnel with warm clothing. Red Cross Commissioner Count R. F. Grocholski arranged for a large shipment of warm clothing for servicemen to be delivered to Sarykamysh from Tiflis. Then he "headed toward the frontlines with loaded camel caravans, where he visited the commanders of corps in Medzhingert and Karaorgan and, as directed by

---

²³ *Materialy Pirogovskogo* 1916, p. 3-4.

²⁴ *Ibid.*, p. 3.

²⁵ Eroshenko, Cherkasov 2010, p. 65.

²⁶ *Kratkii otchet* 1915, p. 5.

²⁷ Korsun 1946, p. 37.

²⁸ *Ibid.*

them, supplied the troops with warm clothing.”²⁹ In early December, Grocholski again had a great quantity of winter clothing brought over from Tiflis for the troops engaged in the Sarykamysh Operation. On the frontlines, he “actively distributed unquestionably much-needed warm clothing among the troops out in the freezing cold in the snow. It’s thanks to this that many a soldier was able to escape frostbite.”³⁰ It was the Red Cross that provided the army with warm clothing in wintertime throughout the war, distributing items collected from civilians on a massive scale.

By the beginning of January 1916, the RSRC had the following institutions operating on the Primorye front: from the sea to the Pontic Mountains medical support was provided by the two Batum Flying Squadrons and the Kursk Infirmary in Peronit, with a branch in Arhavi, whilst the area from the Pontic Mountains (Magaradag-Patadjur) to Melo (the Artvin route) was overseen by the Third Advance Squadron of the Red Cross, which had developed into a network of positional infirmaries (a total of 9 as of December 1916). In addition to the Third Advance Squadron (which operated a network of positional infirmaries and a temporary infirmary in Dzansul, and had the capacity to handle the evacuation of this entire front), there were 3 infirmaries from the Zemsky Union operating in the area.

In the beginning, the advance was pursued along two major lines: a) along the coast line and b) to the south of Artvin and Melo. The troops advanced negligibly in the centre, where the snowy Pontic Mountains run parallel to the sea, impossible to pass in winter, thus totally dividing and isolating the two columns of advancing troops. The seemingly insignificant Chorokh Squadron, which had been stationed at the foot of the Pontic Mountains, was soon deployed to the littoral front. Thus, by following the troops in these two absolutely independent lines, the Red Cross organizations were drawing away from their base in Batum.

The RSRC’s Third Advance Squadron, in particular, split into two separate groups and formed flying squadrons in both lines of the Russian advance. The squadrons were 70-100 kilometres away from each other.³¹

The following lessons were learned from the first battle, at Arhavi:

1) Operating in mountainous terrain across a 40-verst front, with poor or no paths, just a single base and a single evacuation centre (the sea coast) required a considerable number of stretchers and stretcher-bearers to carry the wounded out of the area, evacuation on foot being the only option;

2) There was a need to come up with special means of evacuation by sea to Batum;

---

²⁹ RGVIA, fund 2018, opis 1, delo 846, leaf 19.

³⁰ Ibid., l. 20.

³¹ Ibid., fund 12651, opis 1, delo 1192, leaf 3.

3) In terms of medical assistance, there were enough doctors during the first battle (Arhavi).

4) However, there was an almost total lack of military medical vehicles on the front (apart from those pre-assigned to army units).

Medical care across the entire Primorye front of the Caucasian Army was provided by the following units:

- The RSRC's Third Advance Squadron, comprising 3 physicians, 7 medical students, 6 sisters of mercy and around 300 nursing assistants;

- Two Batum Flying Squadrons, each comprising 1 physician, 2 assistant physicians, 1 sister of mercy and 35 nursing assistants;

- The Kursk Zemstvo infirmary, comprising of 1 surgeon and 8 sisters of mercy, with its branch establishments each comprising 1 surgeon, 2 sisters of mercy and 18 assistant physicians.

Fig. 1. On the Caucasus front. Representatives of the Union of the Cities of the Caucasus: 1) Mayor of Baku L. L. Bych; 2) Red Cross Commissioner Count R. F. Grocholski (after Muizhelya 1915, p. 186)

The issues were resolved thanks to the efforts of Count Grocholski, Head of the Third Advance Squadron of the RSRC, and the Third Squadron was enlarged to the size of a battalion, making it sufficient for the medical needs of this front.³² On the Black Sea coast, from Arhavi to the river

---

³² Ibid.

Chorokh, the Russians had 14 battalions, 24 fieldpieces, and 6 companies compared to the Turks' 14 battalions and 10 fieldpieces.

Among the RSRC's most crucial duties were organizing medical assistance and evacuating men from the front. To ensure proper and prompt evacuation, there was a need to come up with a system of relay evacuation as opposed to that of direct evacuation, i.e. evacuating the person from the spot where he was wounded directly to the sea, which was hardly possible considering the lack of stretcher-bearers to cover 35-40-verst distances on foot.

The reasons behind this state of affairs were as follows:

a) In battles waged in the mountains, due to the fact that some areas were absolutely inapproachable, offensives would be launched only in a few specific areas. It is in these areas that wounded soldiers would accumulate in large numbers after the battle. Consequently, the distribution of the wounded across a 30-40-verst front was always uneven; most of the time, the majority of the wounded would be concentrated in 3 or 4 highly crowded locations. It was impossible to accurately determine prior to the battle where these locations would be later on, due to which there had to be a flying squadron with each battalion. However, normally just 3 or 4 of these squadrons managed to get the job done over the course of the entire battle.

b) In addition, considering the conditions for the positioning of one battalion on the 3-5-verst front, which was possible only in the mountains, the flying squadrons were not likely to be able to administer first aid to the entire battalion through wound dressing activity on the battlefield, when it was virtually impossible to complete so much work across such an extent.

c) The wounded would almost always come to the nearest dressing station after having used their individual first-aid kits and been bandaged by the company's assistant physicians, their comrades, or themselves.

d) In the first battles, a major shortcoming was that it was very hard to know the whereabouts of the gathered wounded: in the first three battles, there were cases when the battalion physician, after gathering all the wounded in his battalion and administering medical aid to them, proceeded further after his unit, leaving an assistant with the wounded. As a result, the unit responsible for evacuating the wounded had to search for these wounded men for 2 or 3 days before transporting them to intermediate camps.³³

The issue was resolved only through the institution of new orders:

1) The flying squadron would, instead of being a dressing station on the battle line, become the centre in which all the wounded from its assigned unit were gathered.

---

³³ RGVIA, fund 12651, opis 1, delo 1192, leaf 4.

2) Flying squadrons, which had 24 bearers in addition to dressing nursing assistants, could evacuate a known number of the wounded by themselves; when there were a lot of wounded soldiers, they (except for the Fourth Battalion of the Border Regiment) notified the leadership and took up positions to the west and to the south of Trebizond. They were followed by health support units, which resulted in there not being a single unit in the city where all the front's wounded and sick had been coming before. As a consequence, the Third Advance Squadron set up hospital admissions in several buildings, which served over 1,000 people between April 9 and 17. That said, the entire evacuation to the port and onto the hospital ship was carried out using the evacuation capacity of the Third Advance Squadron.³⁴

When retreating from Trebizond, the Turkish troops left behind 12 buildings fitted out as hospitals and infirmaries. In two of them they left several dozen wounded men of their own. Upon inspecting the premises, the Red Cross found out that:

a) the Turks had carted away a considerable amount of medication and instruments;

b) they had left behind much of the inventory;

c) all the buildings were in total disarray and filth due to looting which began after the retreat, prior to the arrival of the Russian troops.

The spaces inside were utterly unsanitary and filthy. The Third Advance Squadron was able to gradually clean up and disinfect the buildings. All usable items were sequestered and divided into three categories:

a) Property that remained in the buildings and was transferred, according to a list, to arriving medical units.

b) All gathered medication was combined and placed in one common depot inside a special building, a former drugstore. A Greek druggist was brought in to translate all the Turkish inscriptions, and a general roster of all the gathered medication was put together.

c) All linen gathered was taken to disinfection squadrons and then dispensed by appointment to all hospitals and infirmaries in Trebizond from a depot set up for this purpose.³⁵

In Trebizond, they also found two constant steam disinfection chambers which were appropriated and put to use. After dividing disinfection personnel into two squadrons and adding to them a few nursing assistants from the Third Advance Squadron, Count Grocholski gave them some systematic work. These proved a great help in the above-mentioned hospital clean-up and later took part in disinfecting the linen of the newly-arrived

---

³⁴ Ibid., leaf 5.

³⁵ Ibid.

wounded and sick. The chambers worked 8-18 hours per day, with a 2-hour intermissions at midday.

General Lyakhov (Commander of the Primorye front) arranged for the proper distribution of newly-arrived medical units across the city of Trebizond, while the regional RSRC leadership proposed to a) place all the hospitals out of town, b) subsume their activity under several specialties (surgical, therapeutic, contagious), and c) set up a distribution hospital.³⁶

However, certain difficulties were encountered here as well. In his report to Senior Commissioner of the RSRC with the Caucasian Army L. V. Golubev, Count Grocholski wrote:

Unfortunately, it is currently my duty to have all the wounded evacuated from my station as soon as possible, regardless of how the evacuation may affect the health and life of the critically wounded. In consequence of the directions and kind explanations of Professor Chizh, it has become clear to me that we are better off keeping the critically wounded in here even in wretched conditions rather than evacuating them straightaway. Thus, I have instructed the flying squadrons and evacuation stations to evacuate only those wounded men whose harmless evacuation has been avouched for by the physician. In this regard, it is worth noting that in a number of battles, far away in the mountains, there were kept in each of the flying squadrons, or evacuation stations, between 2-5-9 critically wounded men for quite a long period of time, from 3 days to 2 weeks. The results have exceeded our expectations. I am convinced, just like the physicians are, that in the Kalapotamos - Darasi area it is thanks to this method that they were able to save the lives of 12 badly wounded men who were in 3 different stations far away in the mountains; the men had suffered a perforating gunshot wound to the chest, there being two cases of two bullets hitting the stomach; two of the men successfully underwent surgery performed by a surgeon specifically called in for that purpose. At the time, the troops were outside the town of Of already, approximately 40 versts from these stations, while the stations were 7, 18 and 24 versts from the sea; in each of the stations the critically wounded were under the care of a student or assistant physician; it was hard to get supplies to these stations, for there were almost no communications with them. Luckily, no matter what, 2 weeks later we witnessed the passage through Fethiye, Tiribon, and of the last batch of these hopelessly wounded men who had convalesced so well that it is just impossible to doubt that.³⁷

It was decided to set up a totally self-contained special reserve squadron under the direct control of the chief of the RSRC's Third Advance Squadron. The squadron was a unit of quite considerable size, with 20-35 horse-drawn stretchers and 150 stretcher-bearers. It was intended for areas where a large

---

³⁶ Ibid., leaf 6.

³⁷ Ibid.

number of wounded men had accumulated by accident and where local means of evacuation would not do.

The second part of the evacuation was by sea to Batum or Peronit, with those in the latter location sent on to Rize, when these locations remained in the deep rear. When battles first commenced on the Caucasus front, evacuation was carried out exclusively using transport ships which were not equipped to transport the wounded. Several months later, a large two-story, tarp-covered barge called the *Magona* was converted for this purpose and equipped to accommodate up to 80 non-ambulatory wounded men. One could hardly call this a perfect means of evacuation, for the wounded were taken to the *Magona* on Turkish boats, oared boats or a tug from a Red Cross motor-boat. Only in early 1916, with the advent of the hospital ship the *Portugal*, was evacuation by sea brought to a proper level. That said, a number of expected enhancements to the *Magona* were not implemented, as shortly after its conversion it was sunk by a torpedo fired by a German submarine on 17 March whilst on its way to pick up the wounded. This put things back to square one. However, before the last battle, on the way to Trebizond in the Kara-Dara area the army did manage to equip a means of maritime transportation for evacuating the wounded, with board beds provided in all its holds. By the middle of April 1916, subsequent to the capture of Trebizond, a hospital ship called the *Equator* arrived in the area for the purposes of evacuating the wounded to Trebizond.³⁸

The Red Cross soon prepared and placed at the disposal of the Primorye Squadron a ship called *Vperiod* ("Forward"), but the ship was also sunk by a German submarine on 27 July 1916.³⁹

Another novel approach was the division of the entire front into stations. They appointed the aides to the head of the Third Hospital Squadron as the heads of these evacuation and medical assistance stations; they received orders and directives from the leadership by phone or via horsemen. It is worth adding that one of the most crucial conditions was to correctly identify the location of each of the above stations, as when it comes to mountainous areas, even a difference of half a verst could make a station impossible to find. There were cases when a station whose location was off by a mile in any direction failed to receive wounded simply because wounded soldiers, directed by their instinct for shortening the distance, would not head toward the location but proceed directly toward the sea. As a result, the Red Cross establishments had the duty of making rounds of the littoral area and reconnoitring the paths and roads.⁴⁰

---

³⁸ Ibid., leaf 7.

³⁹ Ibid., opis 3, delo 427, leafs 3-9.

⁴⁰ Ibid., opis 1, delo 1192, leaf 8.

Fig. 2. The *Portugal* hospital ship

For this purpose, a special team of nursing assistants, comprised of 10 mounted soldiers, were assigned as scouts. For lack of a more detailed map, these scouts had to use 5-verst maps. These reconnaissance activities were highly helpful, to the extent that even command staff would now and then utilize the schemes for routes that had been explored that way. That the scout team's activities were well-organized is also substantiated by the fact that Count Grocholski entered the city of Trebizond with a team of nursing scouts two hours ahead of the regiment's reconnaissance unit.

Furthermore, it was common to signpost, as part of preparatory activities ahead of every upcoming battle, the shortest and most convenient paths that had been explored with signs featuring a red cross and an arrow indicating the direction in which to proceed. The great value of this approach is illustrated by expressions of gratitude on the part of the commanders of regiments whose units were directed to and managed to arrive at their destinations only thanks to those signs - and that is despite the fact that the original purpose behind them was to guide the wounded rather than the able-bodied. Thanks to these signs, the bearers of wounded could find a remote flying squadron or an evacuation station hidden away far into the mountains.

Due to the fact that there were several other organizations working on the front alongside the Red Cross, including those working under its flag such as the Zemsky Union and the Kursk Union, General Lyakhov habitually specified all the intended locations in squadron and deployment orders so as to ensure that all organizations followed their intended routes as accurately as possible.⁴¹

---

⁴¹ Ibid.

To summarise, the system of Red Cross organizations providing aid to the wounded and sick on the front mainly involved two kinds of activity:

1) Providing medical assistance within flying squadrons and at district evacuation stations by the sea.

2) Evacuating the wounded from the site through the head, central, district and main surgical stations to the sea and from there to Batum.

Note that during the period between the spring and summer 1916, virtually all the evacuation work on the front was carried out through the efforts of the Third Advance Squadron of the Red Cross.

Following the February Revolution, the dynamic development of the Red Cross ended. Finding itself in a time of confusion and financial strain, the Red Cross was faced with the issue of how to preserve all that had been created up to that point. The October Revolution had a huge impact on the Red Cross, with the Bolsheviks seeking, by way of ultimatum, to subjugate the organization to their will, which resulted in a protest from the organization. In the end, on 4 January 1918, all the assets of the Russian Society of the Red Cross were declared the property of the Soviet Republic, and its main administration was shut down.⁴²

Conclusions

Summing up, we have seen that the activity of the Russian Society of the Red Cross on the Caucasus front during World War I represents one of the most vibrant pages in the Russian Red Cross' history, pervaded with the sheer selflessness of tens of thousands of Russian Empire loyalists. The collaboration between the many organisations and individuals working under the Red Cross banner not only ensured direct help reached soldiers wounded on the battlefield, but established clear and efficient evacuation procedures, making it easier to get the sick and wounded to safety, and thus saving many thousands of lives.

Characteristics of the Russian Society of the Red Cross on the Caucasus Front (1914-1917)

(Abstract)

This article addresses the diverse activity of the Russian Society of the Red Cross on the Caucasus front during World War I, based, among others, on documents from the Russian State Military History Archive (RSMHA). The article introduces much of this documentation into academic circulation for the first time. In addition, the authors use materials and reports on the activity of the Russian Society of the Red Cross published during World War I as well as materials from research and the periodical press. The article features materials on the

---

⁴² Polyakova 2012, p. 48.

everyday activity of the advance squadrons of the Red Cross and analyses work on organising the evacuation of the wounded from the frontline on the Caucasus front to major hospitals within the Kutaisi, the Black Sea, and other governorates. The paper provides the first ever account of the activity of the Red Cross intelligence department. The many organisations and individuals working under the Red Cross banner not only ensured direct help reached soldiers wounded on the battlefield, but established clear and efficient evacuation procedures, making it easier to get the sick and wounded to safety, and thus saving many thousands of lives.

Bibliographical Abbreviations

- Bol'shaya entsiklopediya* 1903 - *Bol'shaya entsiklopediya*, red. S. N. Yuzhakov, t. 11, Saint Petersburg, 1903.
- Budko, Chigareva 2014 - A. A. Budko, N. G. Chigareva, *Rossiiskoe obshchestvo Krasnogo Kresta v dele okazaniya meditsinskoj pomoshchi ranenym i bol'nym v Pervuyu mirovuyu voinu*, in *VMZ*, 9, 2014, 335, p. 74-81.
- Chistyakov 2009 - O. V. Chistyakov, *Rossiiskoe obshchestvo Krasnogo Kresta vo vremya Pervoi mirovoi voyny*, in *VIZ*, 12, 2009, p. 67-69.
- Eroshenko, Cherkasov 2010 - A. P. Eroshenko, A. A. Cherkasov, *Rossiya v Pervoi mirovoi voine (1914-1918 gg.): voenno-sanitarnaya deyatel'nost' rossiiskogo obshchestva Krasnogo Kresta*, in *HHCT*, 7, 2010, p. 60-72.
- Korsun 1946 - N. G. Korsun, *Pervaya mirovaya voina na Kavkazskom fronte*, Moscow, 1946.
- Kratkii obzor* 1916 - *Kratkii obzor deyatel'nosti ROKK po okazaniyu pomoshchi bol'nym i ranenym voynam na teatrakh voyny s Austro-Ungriei, Germaniei i Turtsiei v 1914-1915 gg.*, Petrograd, 1916.
- Kratkii otchet* 1915 - *Kratkii otchet o deyatel'nosti Kavkazskogo otdela Vserossiiskogo Soyuza gorodov*, vol. 1, Tbilisi, 1915.
- Materialy Pirogovskogo* 1916 - *Materialy Pirogovskogo s'ezda vrachei i predstavitelei vrachebno-sanitarnykh organizatsii zemstv i gorodov po vrachebno-sanitarnym voprosam v svyazi s usloviyami nastoyashchego vremeni*, 14-15 April 1916, Moscow, 1916.
- Melkumyan 1971 - G. A. Melkumyan, *O gosital'noi seti Kavkazskogo fronta*, in *ZEKM*, 4, 1971, p. 101-106.
- Muizhelya 1915 - V. Muizhelya, *Zapasnyi ryadovoi Semenov*, in *Niva*, 10, 1915, p. 184-187.
- Polyakova 2012 - L. G. Polyakova, *Periodical Press as a Means to Study Rear Area Activities in the First World War (Black Sea Province Case Study)*, in *BG*, 25, 2012, 3, p. 42-51.
- RGVIA - Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv.
- Russkii Krasnyi Krest* 1925 - *Russkii Krasnyi Krest posle 1917 g. Ocherk deyatel'nosti Rossiiskogo Obshchestva Krasnogo Kresta (staroi organizatsii)*, Paris, 1925.

Keywords: Russian Society of the Red Cross, World War I, Caucasus front, Red Cross intelligence department, Russian Empire.

“FOREIGN PEOPLE” IN THE PERCEPTION OF GERMAN SCIENTISTS DURING THE FIRST WORLD WAR: THE MUSLIMS OF RUSSIA AS AN OBJECT OF STUDY

Iskander GILYAZOV*

Introduction

The capture of prisoners of war (POWs) is acknowledged to be a part of any major war, long or short. The ways prisoners of war in armed conflicts are treated has varied across world history.

In the First World War, the German academic world was very much interested in Muslim prisoners. Such interest can be explained by quite specific policies in Germany towards Islam and the Muslim world during the First World War. During the First World War, Germany made a serious attempt to use the Islamic factor in the fight against the members of Triple Entente (Russia, France and Britain). The combination seems to be paradoxical - on the one hand Germany, which positioned itself as the foremost European country and a stronghold of Christian values, and on the other the Muslim world and Muslim ideology. However, it appears that in the early twentieth century, Germany began to pay close attention to the political potential of the Islamic world to further its own selfish interests. The German military and political leadership was well aware that the majority of Muslims were living under the colonial rule of Great Britain, France and Russia, so making the Muslim their allies would result in the weakening of the Entente.

Almost immediately after the war broke out, Germany's plan to “revolutionize” the Islamic world was developed. The plan was aimed at practical implementation of pre-war notions about Islam and the Muslim world. It was based on the realization of the idea of a holy war, or jihad and was developed by the well-known German politician and diplomat Max von Oppenheim.¹

Muslims who were captured in Germany and Austria-Hungary were of particular importance for those agitating for jihad. Their number grew unexpectedly rapidly and inspired great hopes for the success of a “holy war.”

---

* Kazan Federal University, Academy of Science of the Republic of Tatarstan, Russian Federation; e-mail: gilyazov1958@mail.ru.

¹ For Max von Oppenheim and his plan see: Müller 1991, p. 193-200; Krüger 2001, p. 106-139; Schwanitz 2004, p. 28-59; Bragulla 2007, p. 20-23, 91-92; Kreutzer 2012, p. 58-67.

In Germany there were at least two special propaganda camps for Muslims, intended to serve as a place to concentrate fanatical and devout prisoners from other POW camps. They were placed in the vicinity of the Berlin Weinberglager (Weinberg camp) and the Halbmondlager (Half-moon camp) between the towns of Zossen and Wünsdorf, where favourable conditions were created for a more efficient perception of agitation by the prisoners of war.² One of these camps, Weinberglager, was where Russian Muslims were kept captive. Having exposed prisoners to all sorts of propaganda, the German government planned to use them to create a volunteer military force with a view to its subsequent accession to the Turkish army. This goal was pursued during the war and targeted propaganda work was carried out among the Muslim prisoners of war.

Research directions in POW camps

Surprisingly, it was not only the German military and politicians who were interested in the POWs held in these propaganda camps. During the war, the Muslim captives became active objects of study and research in themselves.

First of all, many Germans were attracted by the “exotic” appearance of the prisoners of war - in particular, immigrants from North and Central Africa and India. Even artists were inspired by the opportunity to capture the unusual appearance of these aliens on canvas. A well-known German artist of this period, Hans Looschen, created a series of portraits of African prisoners in the summer of 1916. Some of these works are currently displayed in the German Historical Museum. Lithographic portraits of Tatar prisoners taken in 1916 by the artist Hermann Struck (Chaim Aaron ben David, 1876-1944) have been preserved and are currently the part of the Leo Baeck Institute’s collection in New York. In the camps, Struck collaborated with the famous anthropologist, ethnologist and archaeologist Felix von Luschan (1854-1924).³ They published 100 portraits of prisoners of war in 1917.⁴

Capturing the appearance and clothing of POWs by photography and on film was one of the areas of “research.” Professor Otto Stiehl (1860-1940) was the most notable and important figure organizing photography shoots in propaganda camps. He had a degree in architecture and was in demand as an architect. From 1905, Stiehl worked at the Higher Technical School in Berlin. Before the war broke out, he was involved in dozens of construction and architectural projects, mainly in Berlin, and he published a number of works. At the same time, he was also interested in photography - most of his works

---

² For this propaganda camps see: Höpp 1997; Gilyazov, Gataullina 2014.

³ For the life and work of Felix Luschan, see: Ruggendorfer, Szemethy 2009.

⁴ Luschan 1916.

were accompanied by the publication of photographs of a very high quality, which he produced himself.

At the end of 1914, the professor expressed a desire to enter military service. He soon received the rank of lieutenant and was assigned Weinberglager, where officers with knowledge of architecture and construction were in demand. In mid-1916 he was promoted to captain, and in June 1917 served as deputy commandant of Halbmondlager.⁵

In these camps, Otto Stiehl, as a representative of the camp authorities, found an excellent opportunity to take pictures of a variety of subjects related to the lives of the prisoners of war. But most of all he was interested in portraiture. The prisoners with the most colourful and memorable exotic appearances were chosen as models. His works are collected in two albums, one of which consists entirely of portraits. Several prisoners were “lucky” enough to have their photos taken by Stiehl.⁶

Describing Stiehl’s works, Margot Kahlyess observes that his “albums contain photos that put the visual characteristics of the POW camp at the forefront - they convey the impression of a movement or evolution of the prisoners of war’s [...] religious and cultural freedom.”⁷ Because the propaganda camps were founded very close to the capital, German academics, primarily in the humanities, were awarded a great opportunity to explore a number of aspects of life in the Muslim world. This must have been particularly appealing as they did not have such easy opportunities in peacetime: thanks to the camps, there was no need to organize costly and often risky journeys, for example to North Africa, India or the Middle Volga region to explore the life, customs, language and spiritual culture of many groups unfamiliar to them. All the academics needed was to obtain permission to visit the camps, then make a comfortable journey by train from Berlin to Zossen. Such trips took less than an hour, but allowed the academics to quietly and purposefully communicate with the most “exotic” prisoners. The researchers, undoubtedly, could not bear to miss out on such an opportunity.

During the war, many German academics conducted fieldwork in the camps, generating the publication of articles and monographs. Thus, what may be seen as the tragedy of captivity to some extent gave impetus to the development of the humanities in Germany, leading to the emergence of

---

⁵ For the work of Otto Stiehl, see: Kahlyess 1998, p. 52.

⁶ All the mentioned photos by Otto Stiehl are of high quality and are preserved on glass photographic plates in the Museum of European Cultures in Berlin. They are available on the German digital library website (<https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de>, accessed 5 March 2015).

⁷ Kahlyess 1998, p. 55-56.

studies that do not have analogues in jurisprudence, ethnography, folklore or anthropology. It is obvious that most of these studies were biased, and their contents triggered reactions, even in official institutions. For instance, a 1916 publication entitled *Völkerzirkus unserer Feinde* by the famous ethnologist Leo Frobenius (1873-1938), who before the war had organized several major expeditions to Central Africa, was poorly received by the Ministry of Foreign Affairs, since not only black Africans, but also the Arab peoples were shown in a very unflattering way.⁸ Officials regarded such works as harmful, since they did not contribute to propaganda efforts being undertaken by Germany.

Musicologists and folklore researchers conducted active research in camps and showed much interest in the Tatar prisoners.

The direct participants in the “project”

In 1915, the Prussian Phonographic Commission invited an experienced and well-known linguist, Wilhelm Doegen (1877-1967), to become a commissioner, working in the camps to collect audio samples of the music and language of the various groups held there. From 1916 he ran the sound department of the State Library in Berlin, and in April 1920 founded of the Sound Archive, which still functions today.⁹ Doegen's work resulted in hundreds of recordings of speech, folklore texts, songs and music from 215 different nationalities, which are today held in the archive, as well as two collections dedicated to various peoples of the world, created in cooperation with other academics under his editorship.¹⁰

While Wilhelm Doegen recorded his samples on gramophone records (a total of 1651), studies in the camps conducted by musicologist Georg Schünemann (1884-1945)¹¹ led to the creation of 1,022 Edison cylinders (wax cylinders which could be played on Edison's phonograph).¹²

During the First World War, Professor Gotthold Weil (1882-1960) became Germany's chief specialist on the Tatars.¹³ Having graduated in Oriental studies and history in Berlin, in 1907 Weil was certified as a librarian

---

⁸ Ibid., p. 33.

⁹ Detailed chronology of life and works of Wilhelm Doegen with references to the sources prepared by Gerd Simon (<http://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/ChrDoegen.pdf>, accessed 10 March 2015).

¹⁰ Doegen 1921; Doegen 1923.

¹¹ For life and work of Georg Schünemann, see: Elftmann 2001.

¹² It is interesting to note that at the present time, these sound recordings can be found in different archives in Berlin. The gramophone records are stored in the sound archive at the Humboldt Institute of Musicology and Science of Media University (Lautarchiv des Instituts für Musikwissenschaft und Medienwissenschaft der Humboldt-Universität zu Berlin); cylinders are stored in the Ethnological Museum (Ethnologisches Museum). See: Ziegler 2000, p. 197-206.

¹³ For life and work of Gotthold Weil, see: Landau 1998, p. 280-285; Gilyazov 2009, p. 9-14.

and he worked in Berlin and Bonn libraries. During the war he was involved in work with the Tatar prisoners of war and was able to improve his knowledge of the Tatar language.

His work resulted in interesting and important publications. Wilhelm Doegen, as a representative of the Phonographic Commission, had to rely on qualified professionals with knowledge of the relevant languages. By the beginning of the First World War, Gotthold Weil was already an experienced and qualified Turkologist, so his involvement in work with the Tatar prisoners of war was logical and reasonable.

The collection *Tatarische Texte*, published in Berlin in 1930, which includes 43 transcripts of audio recordings, gives a rough idea of how the academics organized this process. Gotthold Weil noted in the preface that “from a variety of texts written by me among the Tatar POWs in the Wünsdorf camp, this book presents the section that was recorded later on phonograph records.”¹⁴

All written texts were accompanied by additional documentation. Profiles (Personalbogen) included basic information about the subjects or “artists;” however, in most cases, they were not completely filled in. The accompanying questionnaire contained fields for the recording number, name of the camp, start time and duration of the recording, and the exact place it was carried out (often the Weinberg camp’s non-commissioned officers’ dining room). The nature of the recording was specified: an individual, choral or instrumental performance or a recording of a text. After that, the most detailed information possible on the prisoner was provided. This included name and surname in the prisoner’s own script and in Latin letters; his age; his birthplace (specifying the county, the nearest large town and the village); his place of residence before the age of 6, from 7 to 20 years old and after 20 years old; his education (when and where it was obtained); the place of birth of both parents; nationality (Volksstamm - “nationality” or “tribe”); his native language; possession of other languages (oral and written); his ability to play musical instruments (whether he played the instruments that were provided in the camp or performed European music or songs); religious affiliation and profession. At the end of the questionnaire, the quality of the recording produced was to be noted. The questionnaires were supposed to be certified by Wilhelm Doegen and his assistant (himself a prisoner of war), but almost all forms were filled in and signed by W. Doegen.

As can be seen, the questionnaire was developed with reference to the most important details about the subjects. Unfortunately, in most cases, W. Doegen and his assistants demonstrated a rather informal approach to filling in all the items. Reference information about the recording was more or less

---

¹⁴ Gilyazov 2009, p. 15.

accurately cited, but sometimes the name of a prisoner of war, not to mention their personal data, was omitted. If, for example, a choir performed a song, it was noted down as “one soloist and eight people in the choir.”

In addition to the questionnaire, each soundtrack was accompanied by a written phonetic text, with the original text in Arabic script plus a German translation and notes. This part of the documentation was filled in by Gotthold Weil.

Today the sound archives in Berlin hold 45 recordings of Muslim prisoners. The book *Tatarische Texte* explores 43 of them. The collection of texts, songs and instrumental music samples made by German academics during World War I represents a unique testimony of the era. It shows that even in tragic circumstances - during war or captivity - that people remain people; some sing songs, some tell funny or instructive stories, and others explore an unfamiliar world, emphasizing its variety and diversity.

Gotthold Weil contributed much to the study of the Tatar language, and after the war did not lose interest in the subject. His ongoing interest is demonstrated by his article about Tatars in the book *Unter fremden Völkern*, edited by Wilhelm Doegen.¹⁵ This was one of the first ever publications about the Russian Tatars in German, and it clearly conveyed the ideas and stereotypes that were adopted in German scientific thought and everyday life at that time.

In the article, Weil notes that the ethnonym “Tatar” is still used with a negative inflection in Europe; many Tatars were seen as “people from hell” and viewed as barbarians and savages. However, he does not share this view, and attempt to clarify the situation regarding the way the ethnonym is used. He notes that some authors use “Tatars” in the broadest sense to imply all the Turkic tribes and peoples of Inner Asia, while others use it to make a distinction from the “Ottoman Turks,” to describe all the Turkic-speaking tribes living outside the Ottoman Empire. Others understand this ethnonym in a narrower sense, to define the Turkish-speaking peoples of the Volga region, the Urals and Siberia. Weil himself takes this last approach to the ethnonym when referring to the Tatar POWs in German captivity.

The article goes on to give a fairly detailed historical overview of the origin of the Tatar people and their early history. It is obvious that Gotthold Weil had vast knowledge of the literature, and some sources on the ancient history of the Turkic peoples in general. Speaking of the adoption of Islam by Turkic peoples, he writes:

At that time in the Middle Volga, the home of many of our current Tatar prisoners, the strong Muslim-Tatar state of the Bulgars was fighting against the North. It acted as an outpost of Muslim culture, and served as a significant

---

¹⁵ Weil 1923, p. 177-190.

trading centre, the mediator between East and West, between Muslim countries and the Nordic nations.¹⁶

Weil speaks highly of the economic and political power of the “Tartar Empire” of the Golden Horde, which was a mix of various Turkic tribes. He goes on to give a description of the physical types of the Tatars, stressing that “many visitors to the POW camp are surprised and ask why Tatar prisoners look different - why some have distinct Mongolian features, while others look just like Europeans.” The author gives expert answers, believing that this “mystery” can easily be explained. He explains this diversity by constant motion, the mixing of races and languages across the borders of the Russian-Asian region, concluding that it is impossible to define what particular anthropological group Tatars belong to.

The article also provides detailed information about Tatars living in the Russian Empire, that is, information about various ethnic groups of Tatars (Teptyar, Mishar and Polish-Lithuanian Tatars) as well as the Turkic-speaking peoples (Bashkir, the Crimean Tatars and the Caucasian peoples).

The academic demonstrates his respect for his subjects when speaking about certain national features of the Tatar people:

Tatars feature a special diligence and purposeful energy. The most cruel persecution was unable to tame them, but on the contrary strengthened their will. [...] Their sayings convince us that we are not dealing with Orientals but with purposeful Europeans. Being aware of the benefits their work can bring and the new techniques and skills they can use in their homeland, a small yet notable group of prisoners stayed in Germany as diligent students in universities and schools, factories and workshops; their loyalty is highly appreciated by their counterparts in Tatarstan.¹⁷

Weil’s account of the character of Islam among the Tatars is worth mentioning: “Just as people are more oriented to the West, Tatar Islam has its own nuances, different from that of other countries. It is unfair that the history and especially the content of this northern Islam have not been studied in more depth.”¹⁸ Recalling some of the major events in the history of Russian Islam, Weil emphasizes that “within Russian Islam, Tatars act as leaders in cultural life and support the idea of religious renewal with the hope of national revival.”¹⁹ As examples, he takes into account the role of individuals such as Abdannasyr Kursavi, Shihabaddin Mardzhani, Ismail Gasprinskiy and Musa Bigiyev in the national revival movement.

---

¹⁶ Ibid., p. 179.

¹⁷ Ibid., p. 186.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid., p. 187.

According to the German academic, language and literature fully reflect national ideas and goals, and at the end of his article he draws the readers' attention to changes in the Tatar language since the beginning of the twentieth century, to the achievements of Tatar literature and to the use of the best examples of language and literature in the education system.

Thus, the material on Tartars collected by Weil represents a balanced and reasonable view of the Tatar world within European academia. His work reconsiders the stereotypes common not only among the general European population, but also those affecting academic knowledge of the Tatar people. In our opinion, this is one of the first European attempts to represent the role and place of the Tatars, written by someone who knew about the Tatars first hand, who communicated with Tartar prisoners of war for several years and apparently liked them.

Apparently, due to Weil's curiosity and his desire to learn something, he came up with the idea of teaching the Tatar language in the University of Berlin. On 30 November 1917, the director of the Seminar for Oriental Languages at Berlin University, Eduard Sachau, gave his approval for the librarian to teach the Tatar language from the beginning of the summer semester of 1918 (i.e. 1 April).²⁰

In the spring of 1922, the university reduced the number of hours of Tatar language lessons from three to one and a half hours per week. This might have been connected with a low level of interest of students. Tatar language was undoubtedly viewed as an exotic subject. Following this reduction, students had two lessons per week - a grammar lesson and one on practical reading of Tatar texts - which were usually delivered by Professor Weil.

The Tatar language was taught in the University of Berlin until the start of the 1930s. On 1 October 1931, Professor Weil started working at the University of Frankfurt.²¹ This marked the conclusion of events relating to Professor Gotthold Weil's work with Muslim prisoners of war during the First World War.

Conclusions

Any war is a tragedy, and always results in human victims and material losses. The First World War is acknowledged to have been one of the greatest war-related tragedies in the history of humanity. However, the war provided new opportunities for German academics to study the culture of the Muslim peoples of Russia, Africa and Central Asia, via prisoners of war held in camps

---

²⁰ GSAPK. Eduard Sachau to Gotthold Weil, 30 November 1917, Rep. 208 A, fol. 7,11, I HA, no. 126, Seminar für orientalische Sprachen.

²¹ Ibid., fol. 55.

conveniently close to Berlin. As a result, many works were published and further research was conducted after the war finished. Some materials, especially collections of music and folklore collected by German academics, are truly unique. It was no coincidence that in 1930 the first monograph on the Turkic peoples of Russia and the USSR was published in Germany. This work can be considered as the beginning of the field known as Soviet studies.²²

“Foreign People” in the Perception of German Scientists during the First World War: The Muslims of Russia as an Object of Study

(Abstract)

The term “foreign people” (“fremde Völker”) was used by Wilhelm Doegen after World War I, primarily to refer to the Tartar Muslim prisoners-of-war from the armies of the Entente who were used as objects of German propaganda during that military conflict. The politicians and the military had their own specific purposes for the Muslims: they intended to use them in an armed clash against England, France and Russia. At the same time, German academics had their own plans: to study this concentration of the representatives of “the exotic world” held on German territory to advance their scientific knowledge. The opportunity to study the Tartar Muslim population represented a rare opportunity northern European academia at that time, as at the beginning of the twentieth century contact with Muslims from the far eastern reaches of Russia was rare, and there was very little detailed knowledge the multiethnic and multi-confessional aspects of Russia. World War I offered German academics a chance to carry out “field” research among the prisoners of war held at the two “propaganda” camps near Berlin. Linguists, musicologists, anthropologists, ethnographers, legists and folklorists worked with the prisoners, and this unusual study resulted in many important publications on topics that were seriously underrepresented in European Humanities at that time. Wilhelm Doegen, Gotthold Weil, Georg Schünemann were among the academics working with these prisoners. G. Weil published a small but very important article called *Die Tataren* immediately after the end of the war, and later he published a book called *Tatarische Texte*. Thus, the war quite unexpectedly gave a stimulus to new trends in European anthropology.

Bibliographical Abbreviations

Bragulla 2007	- Maren Bragulla, <i>Die Nachrichtenstelle für den Orient. Fallstudie einer Propagandainstitution im Ersten Weltkrieg</i> , Saarbrücken, 2007.
Doegen 1921	- Wilhelm Doegen (ed.), <i>Kriegsgefangene Völker. Band 1: Der Kriegsgefangenenhaltung und Schicksal in Deutschland</i> , Berlin, 1921.
Doegen 1923	- Wilhelm Doegen (ed.), <i>Unter fremden Völkern. Eine neue Völkerkunde</i> , Berlin, 1923.

---

²² Mende 1936.

- Elftmann 2001 - Heike Elftmann, *Georg Schünemann (1884-1945): Musiker, Pädagoge, Wissenschaftler und Organisator. Eine Situationsbeschreibung des Berliner Musiklebens*, Sinzig, 2001.
- Gilyazov 2009 - I. A. Gilyazov, *Voennoplennye tatarsy v Germanii v period Pervoy mirovoy voyny*, the introduction to Gotthold Weil (ed.), *Tatarskie teksty. Na osnove plastinok, nakbodyashchikhhsya v otdele zhukov Prusskoy gosudarstvennoy biblioteki*, Kazan, 2009, p. 9-14.
- Gilyazov, Gataullina 2014 - I. A. Gilyazov, L. R. Gataullina, *Rossiyskie soldaty-musul'mane v germanskom plenu v gody Pervoy mirovoy voyny*, Kazan, 2014.
- GSAPK - Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin).
- Höpp 1997 - Gerhard Höpp, *Muslime in der Mark: als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924*, Berlin, 1997.
- Kahlyess 1998 - Margot Kahlyess, *Muslime in Brandenburg - Kriegsgefangene in 1. Weltkrieg: Ansichten und Absichten*, Berlin, 1998.
- Kreutzer 2012 - Stefan Kreutzer, *Dschihad für den deutschen Kaiser: Max von Oppenheim und die Neuordnung des Orients (1914-1918)*, Graz, 2012.
- Krüger 2001 - Martin Krüger, *Max von Oppenheim - mit Eifer im Auswärtigen Dienst*, in Gabriele Teichmann, Gisela Völger (eds), *Faszination Orient. Max von Oppenheim, Forscher, Sammler, Diplomat*, Köln, 2001, p. 106-139.
- Landau 1998 - Jacob M. Landau, *Gotthold Eljakim Weil (Berlin, 1882 - Jerusalem, 1960)*, in *WI*, 38, 1998, 3, p. 280-285.
- Luschan 1916 - Felix von Luschan, *Kriegsgefangene. 100 Steinzeichnungen von Herrmann Struck*, Berlin, 1916.
- Mende 1936 - Gerhard von Mende, *Der nationale Kampf der Rußlandtürken. Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sowjetunion*, Berlin, 1936.
- Müller 1991 - Herbert Landolin Müller, *Islam, "Jihad" und Deutsches Reich. Ein Nachspiel zur wilhelminischen Weltpolitik im Maghreb 1914-1918*, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1991.
- Ruggendorfer, Szemethy 2009 - Peter Ruggendorfer, Hubert D. Szemethy (eds), *Felix von Luschan (1854-1924). Leben und Wirken eines Universalgelehrten*, Wien, 2009.
- Schwanitz 2004 - Wolfgang Schwanitz, *Max von Oppenheim und der Heilige Krieg. Zwei Denkschriften zur Revolutionierung islamischer Gebiete 1914 und 1940*, in *SG*, 19, 2004, p. 28-59.
- Weil 1923 - Gotthold Weil, *Die Tataren*, in Wilhelm Doegen (ed.), *Unter fremden Völkern. Eine neue Völkerkunde*, Berlin, 1923, p. 177-190.
- Ziegler 2000 - Susanne Ziegler, *Die akustischen Sammlungen. Historische Tondokumente im Phonogramm-Archiv und im Lautarchiv*, in Horst Bredekamp, Jochen Brüning, Cornelia Weber (eds), *Theater der Natur und Kunst. Essays*, Berlin, 2000, p. 197-206.

Keywords: World War I, prisoners of war, POW camps, Islam, Muslims, Tatars.

THE SOCIO-POLITICAL DEVELOPMENT OF THE ARMENIAN NATIONAL RAION (DISTRICT) IN THE KUBAN AREA (1925-1953)*

Victor Zavenovich AKOPYAN**

Victor Pavlovich ERMAKOV***

Ludmila Ivanovna MILYAEVA****

Introduction

In the 1920s, under the conditions of the New Economic Policy (NEP) liberalization, the Soviet government attempted to meet some of the demands of national minorities regardless of the size of the minority. In that period even small ethnic groups, as long as they resided in compact settlements, were given the opportunity to realise their right to self-determination through the creation of so-called “minor forms” of autonomy in the form of “national raions” (districts) consisting of a number of Village Soviets (village councils). Raions were created primarily for “national minorities,” which at that time denoted citizens who had settled outside their nation-state formations. Raions, national or otherwise, came under the regional governance of the *okrug*, followed by that of the broad geographic region, the *krai*.

The present article characterises the socio-political development of the Armenian raion in the Kuban area (Krasnodar *krai*), set up in 1925 and liquidated in 1953. The ancestors of the local Armenians came from the northeastern part of the Ottoman Empire, specifically the Armenian historical and cultural area of Hamshen. Fleeing the tyranny of the Turkish authorities and genocide, the Hamshen Armenians began to settle on the Caucasian coast of Russia from the second half of the nineteenth century.

In the second half of the 1930s, most national raions were liquidated. Those which kept their names lost their national status as a minor form of autonomy. Between then and the end of Soviet Union, the topic was unofficially banned and was not studied academically. Only in the post-Soviet

---

* The research was done within the framework of the scientific-research project of the RSSF#16-21-2003a *The Armenians in the Russian and Soviet Elite in the eighteenth century - the twentieth century*.

** Pyatigorsk State University, Russian Federation; e-mail: zaven2005@yandex.ru.

*** Pyatigorsk State University, Russian Federation; e-mail: ermakov@pglu.ru.

**** Pyatigorsk State University, Russian Federation; e-mail: milyaeva@pglu.ru.

period did the topic of national raions again attract the attention of researchers. It was first mentioned in the works of A. A. Rzhavin, and later discussed in the works of M. E. Ignatova, O. K. Kaikova, V. Z. Akopyan, and I. G. Ivantsov.¹

However national raions have not yet been the primary object of an academic study. In an attempt to rectify this, this article studies the main stages of the development of the Armenian raion, examines the problems surrounding the relationship between the higher-level authorities and those of the raion and analyses the factors that led to its liquidation.

Method

The research is based on materials from central and local archives, articles from the periodical press, memoirs written by contemporaries of that period and oral histories from the citizens of the raion, as well as drawing on works by modern researchers.

A number of methods were used when carrying out the research. Synchronous and diachronous analysis enabled the authors to trace the changes in the attitudes of central and local authorities to the national raion policy. The historical-genetic method helped identify the causes of the creation of the national raion and its liquidation.

Results

Despite all the drawbacks of the Soviet regime, the sources explored for this study suggest that the very existence of the Armenian raion promoted the preservation of national self-awareness among that population, and that it was effective at holding back the pace of assimilation to which such dispersed ethnic groups are particularly vulnerable.

The implementation of administrative-territorial reform, accompanied by national state-building, started with the establishment of the Soviet power in the south of Russia (1920). The result of the reform was the creation of the North-Caucasus *krai* in 1924, with an area of 293,000 km² and consisting of 20 administrative units, namely 11 *okrugs* (Armavir, Donetsk, Don, Kuban, Maikop, Salsk, Stavropol, Taganrog, Tersk, Black Sea and Shakhtinsk); six autonomous *oblasts* (Adyghe, Ingush, Kabardian-Balkar, Karachai-Cherkessian, North Ossetian and Chechen), one autonomous Sunzhen *okrug* and two cities (Vladikavkaz and Grozny) which had the rights of autonomous *okrugs*. The population of these last three autonomous administrations was primarily Russian. To replace the 48 *uyezds* (counties), and 400 *volasts* (divisions) that were liquidated in this period, 149 raions and 1,809 Village Soviets were created. All the *okrugs* and autonomous *oblasts* (the Dagestan

---

¹ Rzhavin 2000; Ignatova 2005; Kaikova 2007; Akopyan 2010; Akopyan 2013; Ivantsov 2013.

Autonomous Soviet Socialist Republic became part of the *krai* in 1931) were directly subordinated to Rostov-on-Don, the administrative centre of the *krai*.²

The processes of state construction also took into account national minorities, such as members of ethnic minorities residing outside their historical mother country. Although it was not officially recognised, during the period of the New Economic Policy (NEP) liberalisation, the Soviet government used the idea of cultural-national autonomy, merging it with the concept of territorial autonomy. "Minor forms" of territorial autonomy - national raions, set up in areas that were home to a compact settlement of national minorities, including the Armenian population - were required to increase the number of representatives from ethnic groups in the government bodies.

According to the All-Union census of 1926, there were 170,000 Armenians the North-Caucasus *krai* (1924-1934), making them inferior in number only to Russians, Ukrainians and Chechens.³ However, this figure underestimates true numbers, as tens of thousands of refugees from Western Armenia had not been taken into account when compiling the census. In the areas densely settled by the rural Armenian population, two raions were set up in the mid-1920s - the Armenian raion in the Kuban area and Myasnikov in the Don area - along with 22 national Village Soviets. The first to be set up was the Armenian raion of the Maikop *okrug*, situated in the forest zone of the subdued and high mountains of the western extremity of the Greater Caucasus, along the Black Sea belt, on the territory of today's Tuapse, Apsheron and Goryachy Klyuch local districts in Krasnodar territory.

The local Armenians were descended from migrants from the northeastern part of the Ottoman Empire, specifically from the Armenian historical and cultural locii of Hamshen, Trapesund, Ordu and Dzhanik. From the second half of the nineteenth century, escaping from the tyranny of the Turkish authorities and genocide, the Hamshen Armenians were emigrating to the northwest Caucasus territory that had been integrated with the Russian Empire. Armenians quite often settled in villages that had been abandoned by the Circassians. After the end of the war with the Caucasian mountain dwellers, the Russian and the Ottoman Empires made a peculiar exchange: the Circassians emigrated to Portu, and the Armenians and Pontic Greeks to the Trans-Kuban and Black Sea areas. Apart from the Hamshen Armenians, the region was populated by other groups of Western Armenians who had settled there during World War I.

---

² Akopyan 2010, p. 170.

³ *Vsesojuznaja* 1926, p. 52-53.

In the process of implementing administrative-territorial reform in the Kuban-Black Sea region (1924), the compactly located Armenian villages were artificially divided, ending up split between two different raions, namely Khadyzhen of the Maikop *okrug* and Goryachy Klyuch in the Kuban *okrug*.

The administration of the Maikop *okrug*, set up in 1924, did not attend to the development of the economy and culture in the Armenian settlements. An inspection of the Armenian settlements revealed the inhabitants to be in a very poor situation. For example, land provision per head was the region's lowest: in 1926, the average allocation of land per capita amounted to 0.4 arpent.⁴

On 6 March 1925, at the sitting of the Bureau of the North-Caucasus *krai* committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) [RCP(B)], was followed by a discussion of the position of the Armenians in the Maikop *okrug*. As a result, a resolution was passed recommending that the *okrug* executive committee should comprehensively assess the feasibility of making the compactly located Armenian settlements in the Khadyzhen raion of Maikop *okrug* into a national raion.⁵ On 10 March, the Presidium of the *krai* executive committee, having discussed the issue of "the formation of an independent Armenian raion in the Maikop *okrug*," charged its organisation department with the task of clarifying in the shortest possible time whether such an entity could be formed.⁶ On 5 April this decision was also seconded by the grand presidium of the *krai* executive committee.

The final legislation of the new national raion required solving the problem of incorporating the Armenian population of Sadovoe Village Soviet (1,259 men) which was part of a different *okrug*, which consisted of the settlements Sadovoe, Afanasiev Postik, Bolshaya and Malaya Sobachka, Kochkanov, Sosnovaya Shchel, Melkonov, Shirinka, Gryazny, Postadzhly and Takhmazov.

On 5 June, the bureau of the *krai* executive committee decided to commit to the practical realization of the formation of the Armenian raion.⁷ On 7 August, the North-Caucasus *krai* executive committee made a final decision on the formation of the raion. At the end of September, the Village Soviet election campaigns for local council members finished, and in October the first conference of the Armenian raion elected its executive committee, with A. Airapetyan at the head.

On 12 April 1926 the resolution of the All-Union Central Executive Committee "On the formation of the Armenian raion in the Maikop *okrug* of

---

⁴ *Izvestiya*, 13 august 1926.

⁵ CDRHRR, fund R-7, opis 1, delo 105, l. 2.

⁶ SARF, fund 1485, opis 1, unit 172, l. 13.

⁷ *Ibid.*, unit 170, l. 23.

the North-Caucasus *krai*” was passed. This resolution included seven Village Soviets in the raion: Goitkh, Gunai, Elizavetpolsk, Kubano-Armenian, Kushinsk, Chernigov and Sadovoe. Later the raion created one more Village Soviet: Tubinsk. Its administrative centre was the village of Elizavetpolsk, renamed Shaumyan in 1936. The 7000-strong population of the raion (excluding Tubinsk Village Soviet) resided in 63 settlements.

In April 1932 the raion’s population amounted to 9,142 men, 90% of whom were Armenians, making it the most mononational of all the national raions of the North-Caucasus *krai*. Initially the raion’s area was 1,286 km²; this later expanded to 1,653 km².⁸ Around the beginning of the 1930s the population density was 31 residents per square kilometre of territory.⁹

The history of the Armenian raion can be divided into three periods. The first was from 1925 to 1930, when it was incorporated in the Maikop *okrug*. The second, from 1930 to 1937, came after the liquidation of the *okrug* division, when the raion was directly subordinated to Rostov-on-Don, the centre of the North Caucasus *krai* (known from 1934 as the Azov-Black Sea *krai*). The third period was from 1937 to 1953, when the raion became part of Krasnodar *krai*. This article examines the first two stages, when the raion had a national (in a number of sources - autonomous) status.

The Armenian raion, as all other national raions, was governed on the basis of “The Regulations on the raion national minorities incorporated in the *okrug* and autonomous regions of the North Caucasus *krai*” (1926). According to the regulations, national raions differed in principle from conventional ones. Being an integral part of the relevant *okrug*, they were governed by means of the Congress of Village Soviets and, in the periods in between, by the raion’s executive committee. Any changes to the boundaries of the national raions could only be implemented with the permission of the Congress of Village Soviets and the raion executive committee. Businesses within the territory of the national raion were included in the *okrug*-level list of significant enterprises only with the permission of the territorial executive committee. The conference of delegates from the Village Soviets represented the supreme body of power within the raion. This body had the right to send a delegation to the *krai*-wide conference of the soviets, regardless of the relative size of the raion, thanks to “The Regulations on the North Caucasus *krai*,” which stated that “when calculating the number of delegates which can be elected to the *krai* conference of the soviets of the appropriate *okrug* conference of the soviets, the population of the territory of the national minorities is to be excluded.”¹⁰

---

⁸ Ivantsov 2013, p. 15.

⁹ *Doroga Sovetov*, 15 August 1931.

¹⁰ SARF, fund 1485, opis 1, unit 172, l. 180-181.

National raion executive committees had the right to direct contact with the Presidium of the *krail* executive committee and its offices. If a national raion found itself in disagreement with instructions from the executive committee of the *okrug* to which it was subordinated, the raion's executive committee could enact a resolution suspending their compliance, as long as they provided "immediate notification to the presidiums of the appropriate executive committees of this and their considerations as regards the need for the revocation of the instructions received."¹¹ Any appeal against an order from the *okrug* was submitted to the presidium of the *krail* executive committee, notifying the appropriate *okrug* executive committee.

The national raion executive committee also had the right to make the majority of the key staff appointments, excluding the head of the military department, the people's judge and the coroner. Even in these three cases, the raion executive committee retained the right to reject candidates for these posts.

The freedom granted national raions came with certain responsibilities. Their governing bodies were charged with certain functions which fed into the pursuit of national state policy. They were to carry out:

- a) the supervision over the steadfast realization of the principles of national policy, full implementation of the interests of the national minorities; b) to take measures to raise the political, economic and cultural level of the national minorities; c) to take measures to assist the gradual switching of the clerical work of the Soviet and other organizations and institutions to local languages.¹²

Thus, the national raions had the inherent characteristics of *autonomous formations*, owing to which they can be referred to as "minor forms" of autonomy.

In the Armenian raion, as well as in some of the other national autonomies, the policy of the "nationalization" (or "indigenization") - i.e. the switching of the clerical work of the bodies of power, cultural institutions into a native language - was undertaken.

The nationalization process faced some obstacles that had both objective and subjective causes. Firstly, the population of the raion in its overwhelming majority spoke the dialects of the Western-Armenian language, whereas the naturalization was to be carried out in the Eastern-Armenian dialect - the official language of the Soviet Armenia. The former was chiefly used in the Armenian diaspora abroad.¹³

---

¹¹ Ibid., I. 181-182, part/article 8.

¹² Ibid.

¹³ Akopyan 2013, p. 31.

Secondly, the policy of nationalization was sabotaged by many officials at the *krai* and *okrug* levels, as well, the executives of the raion from the local Armenians who were dependent on the former. The latter in their mercenary interests, deliberately demonstrated their disregard of the national language in order “to please” the higher-level executives.¹⁴ The former were acting on confidential orders from the Soviet authorities which were never formally recorded.

Finally, the leading positions were filled based on candidates’ loyalty to the higher-level authorities rather than on the degree of trust they were held in by the local population. At the head of various raion departments were either Russian employees or officials of Armenian origin from other regions. Some did not know their native language, others did not know the local dialect very well. In 1931, out of 311 men who were leaders and specialists within the raion and village organizations, 80 were newcomer Armenians and only 13 were locals.¹⁵ Nevertheless, up to the mid-1930s the central government still expected the local authorities to attempt to realise the policy of indigenization.

The key figures in the Armenian raion were the Secretary of the raion executive committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) - (the AUCP(B)) and its Chairperson. The raion committee of the AUCP(B), headed by the Secretary I. P. Juriev, was a specific super-structure that rose above all the rest of the raion state bodies. However the raion committee, set up in 1926, had just got down to the organisation of their party cells. By the beginning of 1928, the number of communists in raion party organisations had been successfully brought up to 65 men.¹⁶ This figure, however, testifies to the insignificant degree of the party’s influence on the population.

On the contrary, the raion executive committee could only claim the role of the “raion national authority.” The chairman of the raion executive committee found himself in an ambiguous situation, caught between the higher-ranking authorities who had appointed him and the population that expected the committee to fight for their socio-economic and national interests.

This was a dilemma the committee’s first chairman, Airapetyan (Airapet’ian), was evidently faced with. During the NEP period he was successful in balancing between the two extremes. The available information, scant though it is, evokes the aspiration of the raion authorities, headed by Airapetyan, to fully meet the land requirements of the population and resolve

---

¹⁴ Akopov 2003, p. 73.

¹⁵ CDRHKK, fund 8003, opis 1, delo 22, l. 26; delo 19, l. 56-57.

¹⁶ *Vestnik*, 23 December 1928.

conflicts which arose with neighbouring raions, relying on local cadres to achieve this.¹⁷

The authorities of the Maikop *okrug*, however, regarded the position of the raion leaders as unacceptable and waited for a suitable moment to remove them. Subsequently, A. Airapetyan was accused of nationalism, separatism and membership of the Dashnaktsyutyn Party - a standard line of attack for that period. A shorthand record of the sitting of the Bureau of the North Caucasus *krai* executive committee of 17 December 1925 on the issue "The report of the Maikop *okrug* committee and the co-report of the instructor of the *krai* executive committee on the inspection" provides eloquent evidence of this.¹⁸

In 1927, M. B. Arakelov (Arakelyan), a participant in the 1905-1907 revolution who had worked under the guidance of S. Shaumyan, was elected chairman of the Armenian raion executive committee.

In order to raise the authority of the party within the raion, it was decided that an Armenian should be appointed to the top position to replace of I. P. Juriev, who had died in mysterious circumstances. In his memoirs, I. E. Akopov (1906-1989), a professor of medicine and an active member of the Armenian section of the Kuban *okrug* committee in the 1920s, reported that the role of Secretary of the raion committee was offered to him.¹⁹ However, as his wish at that time was to go to the Kuban medical institute, G. B. Muratov (Muradyan) was appointed to the post instead.

The new campaign for indigenization within the raion started in 1931, coinciding with the period of collectivisation. It was intended as a kind of exchange: to satisfy Armenians' needs as a national minority in order to win their support for central government policies, such as collectivization, being carried out at that time.

A 1931 article by A. Safyan in the *krai* newspaper *Molot* (The Hammer) reports that at that time the committee of the *krai* national council was working on the problems of introducing indigenization. It was noted, that

[...] the party's instructions on the indigenization of the Soviet apparatus in the Armenian and Myasnikov raions are being realised unsatisfactorily. Despite the fact that Armenians make up 90% of the total population of the both raions, indigenization up to now has not been completed and practically all work is being done in Russian.²⁰

The article also offered an extract from the resolution of the latest party conference of the Armenian raion, noting that "Up to now the raion

---

¹⁷ Akopov 2003, p. 86.

¹⁸ CDRHRR, fund R-7, opis 1, delo 287, l. 1.

¹⁹ Akopov 2003, p. 472.

²⁰ *Molot*, 9 April 1931.

organisation has been neglecting its duty to prepare the cadre.” The author complained, that

[...] while stating the obvious fact of the manifestation of the great-power chauvinism, the resolution then does not say a word about the need for the realisation of indigenization and does not even propose that the raion committee should without delay get down to the resolution of this most important task.²¹

In conformity with the directions of the *krui* administration, the executive committee of the Armenian raion made a decision to switch all the clerical work in the raion administration to the Armenian language without fail from 1 December 1931.²² In concrete terms, without the provision of the necessary financing, the manifestations of the indigenization process tended to be just for show and sporadic in nature, intended for effect rather than representing a real attempt at implementation.

At the sitting of the presidium of the Armenian raion party commission, held on 11 September 1931, the resolution on “indigenization” saw open opposition from organizations at the raion level. The raion authorities were afraid to specify the true causes of the failure to implement the outlined plans (mainly a lack of funding from above) as the high-ranking bodies demanded that the culprits should be found among local “fall guys.” In other words, despite officially supporting indigenization, the *krui*- and *okrug*-level officials were covertly hostile to the plans, while the raion executive committee members were afraid to point the finger of blame up the ladder, lest the higher-level officials turned on them and used them as local scapegoats. Thus, for “failure to switch the clerical work in the raion to the Armenian language” the head of the raion executive committee’s financial body, A. M. Simonyan, first received a reprimand and was later expelled from the party and removed from his position. For the same reason, the executive secretary of the raion executive committee, Kh. A. Advandov, also received a reprimand.²³

The following year (1932), the indigenization process in the raion slowed down. At the sitting of the bureau of the Armenian raion party on 8 August 1932 it was noted that the raion commission for indigenization had been dissolved and its functions had been turned over to the raion executive committee. The raion committee ordered the executives of various organizations to place their apparatus under indigenous authority in the shortest possible time by selecting the necessary cadres from among the

---

²¹ Ibid.

²² CDRHKK, fund 11381, opis 1, delo 1, l. 26.

²³ Ibid., delo 2, l. 4, revision, 4, l. 30-31.

Armenians and fully switching all clerical work to the Armenian language.²⁴ Two years later the situation had not substantially changed. On 27 November 1934 an extended plenum of the raion committee of the AUCP(B) stated that the staffing of Soviet and party bodies with national cadres and the switching of the clerical work to the native language had not been completed.²⁵

The fulfilment of the concrete tasks of “socialist construction” required, if only for form’s sake, to bridge the gap between the central powers and the people, and the external manifestation of such unity was the national cadre. On 1 July 1935, the raion party organization numbered 186 people, 129 of which were members of the AUCP(B) and remaining 57 were candidates. A significant proportion of them were Armenians. Nineteen out of 23 heads of local party organizations were also representatives of the “title nation” of the Armenian raion.²⁶ By the end of the 1930s, when all the national raions had lost their autonomous status, national representation in the party leadership of the Armenian raion was no longer observed.

In the context of the policy of indigenization, special attention was attached to the participation of the population in elections and re-elections to the councils. The active participation of villagers in the elections was essential, as it represented a form of legitimization of power - perhaps the most important indicator of trust in the central powers and of support for the policies the government conducted. The loyalty of the Armenians was attributed to the fact that the USSR had been traditionally perceived as Russia and, unlike Turkey, regarded as a fraternal country. In this connection, the authorities’ appeal for the local Armenian population to take an active part in the election campaign received a positive response.

The citizens of the Armenian raion were highly active in the elections to the Village Soviets, although year after year these elections were becoming a mere formality. But the Armenians were demonstrating their loyalty not to the regime but to the country, which had first become for them a place of temporary refuge, and then their country of permanent residence, as the homeland of Western Armenians remained in the territory of East Turkey, where they were at risk of genocide.

The national (i.e. Armenian) periodical press was one of the most important aspects of ethnic nationalist life at this time, though it was more nationalist in form than in content. The raion occasionally received newspapers from Soviet Armenia, and more regularly the *krai* newspaper *Murch-Mangakh*. The Armenian raion administration had repeatedly raised the question of the publication of its own newspaper, but it was not until 1931

---

²⁴ Ibid., fund 1415, delo 27, l. 14.

²⁵ Ibid., opis 1, delo 40, l. 24; opis 1, delo 41, l. 57.

²⁶ Ibid., delo 75, l. 45.

the decision was made to establish the newspaper *Berki amar* (For a good harvest), the organ of the raion Committee of the AUCP(B) and the raion's Village Soviets of the Working People's Deputies, published in the Armenian and Russian languages.²⁷ From July 1940 the newspaper was called *Kommunar* (The Communist).

One very important aspect of indigenization within the raion was the development of education in the native language. There were a number of clear achievements in this direction. Within a decade, there had been a substantial increase in the network of schools. In the second five-year plan, enrolment in the raion's 45 schools (42 of which were from the first stage) stood at 1,766 pupils, out of a total of 1,948, 7 to 10-year-olds, meaning that 92% were covered by universal education. Further measures were taken to increase the number of secondary school pupils (aged 11 to 17).²⁸ There were also well-documented cultural and infrastructural achievements, such as in health care and road building.

At the same time, the majority of the population of the raion consisted of households of poor peasants and, to a lesser degree, of peasants of average means. The living standards of its population were the lowest among all other national raions. The greater part of the population of the Armenian raion supported the Soviet state power.

However the administration and the power structures of the raion were required to carry out the Soviet government's plans to limit the power of the *kulaks* (affluent peasants) and "enemies" of collective farm construction, even if the former were non-existent within the raion. Industrialization required the GULAG (Chief Administration of the Labour Camps) be supplied with hardworking peasants, and there were quite a lot of these in the Armenian raion. There were many ways of subjecting them to repression by branding them as *podkulachniks*, i.e. the supporters of the *kulaks*.

The April 1931 edition of the *krui* newspaper *Molot* reported that:

The lack in the resolution of the Armenian raion party conference of any mobilization of resources for the struggle with the *kulak* should be recognised as a gross political blunder. Despite the fact that in the past the Armenian party organization has completely "overlooked" the *kulak*, the latest party conference in its resolutions has again not mentioned a word about the struggle with the *kulak*. Such neglect of the most important political question must be qualified as the manifestation of right-wing opportunism in practice. This flagrant political blunder committed by the Armenian organization should be immediately corrected by calling the collective farm masses and the masses of poor peasants and peasants of average means to the resolute

---

²⁷ Ibid., delo 23, l. 29.

²⁸ RSASPH, fund 17, opis 16, delo 958, l. 200.

struggle with the *kulak* and its implementation in the indissoluble connection with the collectivization of the raion.²⁹

After such a warning, the raion authorities were compelled to develop collective farm construction on a far greater scale than before. By 1935, 97.2% of the farms had been assimilated into 12 large-scale collectives, down from the 41 that had existed previously.³⁰

In the second half of the 1930s there were changes in the policy regarding national minorities. The indigenization of national raions came to an end, clerical work was switched to Russian, and a campaign against national minority educational institutions was launched. The Stalinist leadership saw the solution of the “problem” of national minorities to lie in accelerating their assimilation through administrative methods, with the intention of creating a “single unity” with a common language for all the nations. Any resistance to this was interpreted as the manifestation of “bourgeois nationalism” and resulted in large-scale repression against national public figures.

On 1 December 1937, the Organizational Bureau of the Central Committee considered the question of “The liquidation of the national raions and Village Soviets” and recognised their further existence as “inexpedient.” In the substantiation of this decision, it was pointed out that

[...] in a number of *oblasts* and *krais* various national raions and Village Soviets have been artificially created and whose existence is not justified by the national composition of their population. Moreover, as a result of a special inspection it was revealed that many of those raions had been created by the enemies of the people with the harmful intentions. The bourgeois nationalists and spies who had filled the leading positions in those raions conducted anti-Soviet work among the population, banned the teaching of the Russian language in schools, delayed the issue of newspapers in the Russian language, etc.³¹

The resolution ordered that the local party committees should “by 1 January 1938 submit to the AUCP(B) Central Committee their proposals for the liquidation of the national raions by reorganizing them into conventional raions and Village Soviets.”³²

Local authorities were given the right to determine the future of the national raions, but it was directly proposed that they should be liquidated or renamed, or have their boundaries changed, or be combined with other raions so as to change the ethnic composition of the population. After this the

---

²⁹ *Molot*, 22 April 1931.

³⁰ Kaikova 2007, p. 56.

³¹ RSASPH, fund 17, opis 114, delo 633, l. 3-4.

³² Ibid.

national raion could be regarded as “artificially created” with all the consequences stemming thereof.

On 6 March 1939, the Bureau of the Krasnodar *krai* committee of the AUCP(B) passed a resolution “On the transformation of the national raions and Village Soviets of the *krai*,” according to which the German and Greek raions were liquidated.³³

Whether or not the Armenian raion was liquidated in the period under study is less clear-cut. In terms of its status as a national raion, it was. However, in terms of its name, the composition of the population and the ongoing limited teaching of the native language in school, it was not. If any secret plan for the liquidation of the Armenian raion at the end of the 1930s existed at all, its realisation was hindered by the war.

During the Great Patriotic War the residents of the raion fought and sacrificed a great deal for the Soviet “Motherland,” suffering great hardship and huge loss of life in the process. Occupied by the Germans, the raion found itself in the epicentre of military operations, but even prior to its occupation, quite a lot of its residents went voluntarily to the front. Practically the entire adult male population was mobilised for the Red Army and sent to war. The valiant sons of the Armenian raion heroically fought against the enemy. Many were recognised officially for their actions: A. Snabian, A. Melkonyan and M. M. Shaldzhyan were awarded the title of Hero of the USSR;³⁴ Lieutenant-Colonel Melik Zakharovich Karmiryan from Altubinal received the first Order of the Red Combat Banner; Major K. K. Partalyan, Commander of the Battalion Guards, was awarded the Order of Alexander; and Nevsky Boris Avdzhyan, the first pilot to come from the raion, was awarded the Order of Lenin, the Red Combat Banner and other honours.³⁵

The Armenian raion was at the centre of the Tuapse defensive operation that started on 25 September and lasted to 20 December 1942.³⁶ Here the fiercest defensive battles were fought by the soldiers of the 408th Armenian infantry division, who were blocking the enemy the road to Tuapse.³⁷ On the morning of 4 October, Ivan (Ovanes) Stepanovich Isakov, (Vice-Commander-in-Chief and member of the Military Council of the North Caucasus direction, Admiral of the Fleet 1941-1943, honoured as a Hero of the USSR), who was in the Armenian raion at that time, was seriously wounded and as a result had to have his leg amputated.³⁸

---

³³ Rzhavin 2000, p. 72.

³⁴ Grechko 1967, p. 424.

³⁵ <http://www.nt.am/ru/news/147360/>, accessed 20 August 2016.

³⁶ Grechko 1975, p. 208.

³⁷ Sarkisyan 1985, p. 86.

³⁸ Arzumanyan 1976, p. 302.

The residents of the raion took upon themselves much of the burden of the military operations. The Armenians clearly bore no affection for their invaders: whilst awaiting liberation they did all they could to help the soldiers and partisans trapped there. Five partisan detachments chiefly consisting of local residents fought against the Hitlerites. Information about the Shaumyan partisan detachment lead by the Chairman of the raion executive committee, A. M. Malkhasyan, is the most extensive. In November 1942, the detachment was encircled by the Germans in the southeast of Kotlovina village, and Malkhasyan, along with the majority of the soldiers in the detachment, perished during the battle.³⁹

Among the raions of the Kuban area, the Armenian raion was among the worst-affected by the destruction of war. The newspaper *Sovetskaya Kuban* wrote: "The Armenian raion suffered especially from the outrages of the German invaders. The bloody traces of their 'new order,' sites of fires and ruins, were left in every settlement."⁴⁰

Many residents who had been forced to leave their settlements during the military operations returned to smouldering remains. A considerable number of families lost their main breadwinner, and many survivors were left permanently disabled. The raion executive committee (under Secretary S. B. Vartanyan and Chairman P. F. Remizov) mobilised the population for reconstruction work, and the resurgent Shaumyan village once again became the administrative centre.

The fact that the Armenian raion was not liquidated right after the war can be directly linked to this period of war. Many Armenian soldiers and officers, together with Russians and representatives of other nationalities, died a heroic death in the territory of the raion in the defence of Tuapse. During its occupation, the residents demonstrated such patriotism and hatred of the invaders that the raion's liquidation right after the war would have been seen as a vivid and undisguised demonstration of the hypocrisy of the Stalinist regime.

Then there were economic considerations connected with the need to use the hardworking population to reconstruct the totally destroyed raion. The liquidation of its national status would have been unlikely to add to the residents' enthusiasm, but rather aroused feelings of offence and disappointment.

Perhaps the former West Armenian refugees were to a certain degree to have played a role in attempts by the Soviet government to reanimate "the Armenian question" in the context of post-war Soviet-Turkish relations. In the second half of July 1945, at the Conference of the Allies in Potsdam, the

---

³⁹ Shakhnazaryan et al. 2013, p. 47.

⁴⁰ *Sovetskaya Kuban*, 26 September 1945.

Soviet leadership proposed a discussion on the issue of restoring the 1878 borders between the Russian and the Osmanli Empire. The ceding to the USSR of the Armenian territories that had formally been governed by Russia was justified by the need to repatriate Armenians dispersed around the world.⁴¹

The Armenian raion was liquidated in 1953, at the start of the Khrushchev “thaw.”

By order of the Presidium of the Supreme Council of the Russian Federative Socialist Republic (SFSR), on 22 August 1953, 24 raions of Krasnodar *krai*, including the Armenian raion, were liquidated. Its territory was distributed between the Tuapse and Apsheron raions. The greater part of the Armenian raion, including the administrative centre of Shaumyan, were incorporated into the Tuapse raion, while the southeastern part - including the Village Soviets of Kuban-Armenian, Rezhetsk, Tubinsk and Chernigov - were joined to Apsheron.⁴²

On the pretext of the “unprofitability,” settlements which were in fact economically viable were liquidated and their residents were recommended to resettle in the “profitable” communist-run villages. Under this formation, the intention was that all minority nations would merge into one community. The separate existence of an Armenian raion could have hindered the realization of this goal.

Conclusions

The study of the national raions of the 1920s and 1930s holds relevance when considering the development of local self-governance systems in the multinational regions of Russia today. The positive aspects of these historical minor forms of autonomy can provide inspiration for creating a favourable environment for overcoming conflict situations, offering a model that allows small national groups within the borders of a multiethnic state to elect an administration that understands the specific needs of the minority population and protects its interests in the face of zealous administrators from the “title nation.”

The Armenian raion represents a proactive attempt (even if it was formal to a certain degree, and done in the interests of official doctrine) by the Soviet government of the 1920s-1930s to meet the needs of ethnic groups settled outside their national-territorial formations.

To summarise the stages in the political history of the Armenian raion, the first stage (1920s) was characterised by socio-economic stabilization in the country, due to the successes of the New Economic Policy and the

---

⁴¹ *Sovetskij Sojuz* 1980.

⁴² <http://www.nt.am/ru/news/147360/>, accessed 20 August 2016.

generally loyal attitude of the peasant population to the new Soviet powers, which resulted in the creation of a favourable environment for the liberalization of the public life. In this period, although it was not officially recognised, the authorities drew upon the idea of national-cultural autonomy, merging it with territorial autonomy.

From the end of 1920s, the “Great Turn,” which strengthened the totalitarian basis of the Soviet society, began. Under the conditions of strict centralism, the status of national raions, such as the Armenian, became increasingly formal. Eventually, the Armenian raion was liquidated, and the opinion of the Armenian population was no longer taken into account.

Many aspects of the organization and functioning of national raions and Village Soviets are still relevant today. The use of the national language in clerical work and the system of interaction between local authorities and higher-level bodies are two issues that remain particularly pertinent in regions where compact settlement of ethnic groups exist, where, especially where, on the one hand, the potential of extraterritorial cultural-national autonomy does not meet the minority ethnic group’s demands, and, on the other hand, where there is no possibility of forming a national raion due to a whole range of objective and subjective reasons.

The authors of the article hope that the material presented here will allow a fresh look at an aspect Soviet history. A future study would not only have to use a much wider historiographic base in the research of the topic under study, but also give a more in-depth and comprehensive analysis of the phenomenon of minor forms of autonomy.

The Socio-Political Development of the Armenian National Raion (District) in the Kuban Area (1925-1953)

(Abstract)

The article deals with the Armenian raion (district) in the Kuban area - Krasnodar *kerai* (territory) - set up in 1925 and liquidated in 1953. The ancestors of the local Armenians came from the Armenian historical and cultural area of Hamshen, in the northeast of the Ottoman Empire, namely. Fleeing from the tyranny of the Turkish authorities and genocide, the Hamshen Armenians began to settle on the Caucasian coast of Russia from the second half of the nineteenth century. The Armenian raion was created by merging the Armenian villages of two other raions - Khadyzhen of the Maikop *okerug* (district) and Goryachy Klyuch of the Kuban *okerug*. The article explores the policy of “nationalization” (also known as indigenization) which among other things demanded the switching of clerical work by the various administrative and cultural bodies to the Armenian language. Due in part to conflicting interests among the various levels of administration both within the raion and above it, at the levels of *okerug* and *kerai*, this switch never took place, and was eventually dropped as a policy by the Stalinist regime, which preferred to pursue a policy of unification and assimilation. Although the clerical switch never took place, there was a massive

expansion of the raion's schools network, bringing education in Armenian to 92% of its school-age children. Despite Stalin's policy shift away from autonomous minority regions, an administrative entity, the Armenian raion outlived (in name, at least) many other national raions, perhaps in recognition of the huge sacrifices made by its population in the struggle against German occupation during the Second World War. Despite all the drawbacks of the Soviet regime, it can be said that the very existence of the Armenian raion promoted the preservation of the Armenian population's self-awareness and identity, holding back the assimilation that dispersed ethnic groups in polyethnic raions are particularly subject to.

Bibliographical Abbreviations

Akopov 2003	- Ivan Akopov, <i>Vse tak i bylo ... (nabroski vospominanij)</i> , Rostov-on-Don, 2003.
Akopyan 2010	- Viktor Akopyan, <i>Severnyj Kavkaz: gosudarstvennoe stroitel'stvo, ekonomika i kul'tura, 1920-1940</i> , Rostov-on-Don, 2010.
Akopyan 2013	- Viktor Akopyan, <i>Problema opredelenija ofitsialnogo jazyka i pismennosti natsionalnykh menshinstv Severnogo Kavkaza v 20-30 gody XX veka</i> , in <i>IVUZ</i> , 1, 2013, p. 29-34.
Arzumanyan 1976	- Ashot Arzumanyan, <i>Admiral</i> , Moscow, 1976.
CDRHKK	- Centre for Documentation of the Recent History of the Krasnodar <i>krai</i> (Territory).
CDRHRR	- Centre for Documentation of the Recent History of the Rostov Region.
Grechko 1967	- Andrey Grechko, <i>Marshal Sovetskogo Sojuz. Bitva za Kavkaz</i> , Moscow, 1967.
Grechko 1975	- Andrey Grechko, <i>Proval agressivnykh planov fashistskogo bloka</i> , in <i>Istorija vtoroj mirovoj vojny 1939-1945 gg.</i> , vol. 5, Moscow, 1975, p. 207-217.
Ignatova 2005	- Marina Ignatova, <i>Grecheskij i nemeckij (Vannovskij) nacional'nye rajony Krasnodarskogo kraja v 20-40-e gg. XX v.</i> , MA dissertation, Kuban State Technological University, Krasnodar, 2005.
Ivantsov 2013	- Igor Ivantsov, <i>Sovetskie formy « maloj avtonomii »</i> . <i>Nacional'nye rajony i sel'sovety na Kubani. 1924-1953 gg.</i> , Krasnodar, 2013.
Kaikova 2007	- Olga Kaikova, <i>Nacional'nye rajony i sel'sovety v RSFSR: Istoricheskij opyt sovetskogo gosudarstva v reshenii problemy nacional'nykh men'shinstv v 1920-1941 gg.</i> , MA dissertation, Moscow State University, Moscow, 2007.
RSASPH	- The Russian State Archive of Socio-Political History.
Rzhavin 2000	- Aidamir Rzhavin, <i>Nacional'no-gosudarstvennye obrazovaniya v Krasnodarskom krae. 20-50-e gody</i> , MA dissertation, The Institute of the Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, 2000.
SARF	- The State Archives of the Russian Federation.
Sarkisyan 1985	- Semen Sarkisyan, <i>408-ja armjanskaja strelkovaja divizija v bitve za Kavkaz</i> , Erevan, 1985.
Shakhnazaryan et al. 2013	- Nona Shakhnazaryan, Alefina Arakelyan, Svetlana Deligevurian, <i>Ashmenskaya derevnya v gody Velikoy Otechestvennoy</i>

V. Z. Akopyan, V. P. Ermakov, L. I. Milyaeva

Voiny: bez ideologicheskikh kupyur, in *JPIPSS*, 14-15, 2013,
<http://pipss.revues.org/4025>.

Sovetskij Sojuz 1980 - *Sovetskij Sojuz na mezhdunarodnyh konferencijah v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941-1945 godov*, vol. 6, Moscow, 1980.

Vsesojuznaja 1926 - *Vsesojuznaja perepis' naselenija 17 dekabnja 1926 g.*, Moscow, 1926.

Keywords: the North Caucasus *krai*, Krasnodar *krai*, the Kuban area, autonomy, national-territorial construction, national raion, the Hamshen Armenians.

RELAȚII ECONOMICE ROMÂNNO-BRITANICE 1939-1940 (II)

Sorin ARHIRE*

Instaurarea stării de război între Marea Britanie și Franța, pe de o parte, și al Treilea Reich, de cealaltă parte, a creat mari probleme guvernului de la București în definirea poziției sale diplomatice, ceea ce a afectat și atitudinea sa în abordarea problemelor economice. Mulți oameni politici români se temeau că emiterea unei declarații de neutralitate ar putea periclita ajutorul statelor occidentale promis prin garanțiile anglo-franceze în primăvara anului 1939, precum și statutul României la o viitoare conferință de pace, în condițiile în care era larg răspândită ideea conform căreia, Marea Britanie, grație resurselor imperiale, va ieși din nou învingătoare¹. Cu toate acestea, influențată de declarația de neutralitate a Iugoslaviei, la 5 septembrie 1939, Consiliul de Miniștri de la București a publicat un comunicat prin care afirma că „România este adânc pacifică” și că dorește să semneze pacte de neagresiune cu vecinii săi². La doar o zi distanță, Consiliul de Coroană, convocat de rege, a proclamat observarea strictă a regulilor neutralității față de statele beligerante din conflictul ce tocmai izbucnise în Europa³.

Deși până la începerea celui de-al Doilea Război Mondial, Armand Călinescu, primul-ministru al României din acea perioadă, fusese un adept hotărât al unei orientări către Marea Britanie și Franța, după invadarea Poloniei de către trupele germane și sovietice, șeful guvernului de la București a intervenit personal pentru a obține armament din partea germanilor, pentru care românii urmau să furnizeze Reich-ului petrol și grâu în cantități mult mai mari ca până atunci. De fapt, șeful guvernului român avea în vedere nu producția industriei germane de armament, ci surplusul de material de război polonez capturat de Wehrmacht⁴, pentru care partea română era hotărâtă să continue aceste livrări pentru o perioadă mai lungă de timp, „prin aceasta contribuind în mod decisiv la întâmpinarea nevoilor [germane] în eventualitatea unui război purtat pe o perioadă de câțiva ani”⁵. Se pare că

---

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: sorinarhire2001@yahoo.com.

¹ Haynes 2003, p. 113.

² Carol II 1995, p. 424.

³ *Ibidem*, p. 426; Dașcovici 1939, p. 14; Mamina 1997, p. 176-188.

⁴ Călinescu 1990, p. 431.

⁵ DGFP, vol. VIII, doc. nr. 74. *Apud* Haynes 2003, p. 115.

Armand Călinescu era dispus să ofere Reich-ului concesiuni și mai mari, doar asasinarea sa din 21 septembrie împiedicându-l să facă acest lucru. Astfel, cu puțin timp înainte de a fi ucis, el l-a trimis la Berlin pe senatorul român de etnie germană Hans Hedrich într-o misiune care a rămas și acum neclară. Conform unor surse arhivistice din Germania, premierul român ar fi oferit întreaga producție de petrol a României în schimbul garantării frontierelor sale, așa cum erau ele la începutul războiului⁶. Deși nu este o certitudine, probabil că dispariția lui Armand Călinescu a afectat interesele economice germane în România, în mod special livrările de petrol și, totodată, a favorizat creșterea influenței economice a Marii Britanii în această țară sud-est europeană.

Importanța pe care oficialii britanici o acordau României din punct de vedere economic reiese și din faptul că proaspăt constituitul War Cabinet, format după modelul celui care existase în perioada 1916-1918, în cele 123 de întruniri organizate în ultimele patru luni ale anului 1939 s-au făcut referiri la statul sud-est european în 71 dintre acestea. Așa cum era de așteptat, britanicii au fost mai mult decât interesați de problema petrolului românesc, aceasta fiind prezentă pe agenda întrunirilor War Cabinet de nu mai puțin de 19 ori⁷. Pe fondul izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial, petrolul devenise un produs strategic și o importantă armă diplomatică, iar România, o țară „esențial agrară”, dobândise datorită producției sale de petrol „o importanță cu adevărat mondială”⁸. La 12 septembrie 1939, guvernul de la Londra a anunțat punerea în aplicare a unei noi politici de achiziționare a petrolului românesc, cu scopul

„[...] menținerii României pe cât posibil deschisă și a intervenției pentru a proteja poziția societăților deținute de cetățenii lor [britanici] astfel încât aceste societăți să nu fie forțate de guvernul român să sprijine efortul de război german”⁹.

Neputând să desfășoare acțiuni militare într-o țară neutră, așa cum era România, britanicii au declanșat un război economic împotriva celui de-al Treilea Reich, cu scopul de a-i priva pe germani de livrările de petrol. Oficialii de la Londra au acționat prin intermediul firmelor particulare, în condițiile în care Marea Britanie, spre deosebire de Germania¹⁰, avea implantate în

---

⁶ Haynes 2003, p. 115.

⁷ Buzatu 2003, p. 123-125.

⁸ Brătianu 1942, p. 10-11.

⁹ Funderburk 1983, p. 156.

¹⁰ Exploatarea petrolului în România datează din jurul anului 1880. Până la Primul Război Mondial, Germania a fost de departe cel mai mare investitor în domeniul extracției și prelucrării petrolului românesc, după care a pierdut totul. Companiile petroliere britanice, americane, franceze, belgiene și olandeze au dominat net în toată perioada interbelică, revenirea Germaniei având loc doar în noiembrie 1938, atunci când Helmuth Wohlthat și

România sucursale ale unor importante companii petroliere, așa cum erau „Astra Română”, afiliată la Shell Oil Company și care doar singură reprezenta 25% din totalul producției românești, „Unirea”, care aparținea de British Phoenix Oil and Transport Company și Steaua Română Limited, cea care controla cam 25% din acțiunile societății Steaua Română. În contrast cu această situație, societățile germane controlau doar 0,86% din petrolul brut extras în România¹¹. Cantitățile de petrol în surplus au fost cumpărate cu ajutorul Trezoreriei Britanice, cea care a subvenționat diferența dintre prețurile românești și cele mondiale, iar Eric Alfred Berthoud¹², din cadrul Ministry of Fuel and Energy, a fost trimis cu scopul de a coordona politica guvernamentală cu cea a companiilor petroliere britanice¹³. În paralel, Goeland Transport and Trading Company, înființată și finanțată de Ministry of Economic Warfare, a căutat să cumpere și să închirieze cât mai multe remorhere, mahone și șleuri, cu scopul de a afecta transporturile fluviale pe Dunăre către Germania¹⁴.

Tot la începutul lunii septembrie, prin blocada instituită de Royal Navy, britanicii au reușit să taie legăturile comerciale ale Germaniei cu lumea transoceanică, menținând-o pe aceasta în limitele sale europene, astfel că Reich-ul mai putea importa petrol din România doar pe două căi. Prima dintre ele era reprezentată de navigația pe Dunăre, în timp ce a doua era transportul feroviar, utilizându-se linia simplă Predeal - Brașov. În ambele situații,

---

Carl Clodius au făcut tot posibilul ca să înființeze cât mai multe societăți germano-române, cu scopul prospectării, extracției și rafinării petrolului românesc (Porter 2008, p. 60).

¹¹ Cîrstea 2013, p. 80.

¹² Mai târziu, Sir Eric Alfred Berthoud. S-a născut la Kesington, Londra, la 10 decembrie 1900. A studiat la Gresham's School, Holt, Norfolk, iar după aceea la Magdalen College, Oxford, acolo unde în anul 1922 a obținut o diplomă în chimie. Între 1922 și 1926 a lucrat în Viena și Milano pentru Anglo-Austrian Bank. Timp de 13 ani, în perioada 1926-1939, a fost angajat la Anglo-Persian Oil Company (ulterior British Petroleum), desfășurându-și activitatea la Paris și Berlin. La începerea celui de-al Doilea Război Mondial, Eric Berthoud a făcut parte din Ministry of Fuel and Power, fiind trimis la București, în cadrul legației britanice de acolo. A părăsit teritoriul românesc în ianuarie 1941, în preajma ruperii legăturilor diplomatice dintre România și Marea Britanie. În următorii patru ani a fost membru în diferite delegații care aveau ca scop asigurarea cantităților de petrol pentru Aliați. La sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial a făcut parte din Comisia Aliată de Control din Austria, iar apoi a luat parte la elaborarea tratatelor de pace din Europa, precum și la Planul Marshall. Între 1948 și 1952 a fost ajutor al subsecretarului de la Foreign Office, iar apoi ambasadorul Marii Britanii în Danemarca (1952-1956) și Polonia (1956-1960). S-a retras din activitate în anul 1960, fiind cinci ani mai târziu președintele fondator al Universității din Essex. În 1945 a primit Order of St Michael and St George, și a fost înnoțat în 1954, atunci când a devenit Knight Commander of the Order of St Michael and St George. A murit la 29 aprilie 1989 (http://new.worldlibrary.net/articles/Eric_Berthoud, accesat la 20.04.2016).

¹³ Porter 2008, p. 61.

¹⁴ *Ibidem*.

germanii aveau de depășit obstacole majore, întrucât Dunărea îngheța trei luni pe an, perioadă de timp în care nu era navigabilă. Pe lângă faptul că transportul fluvial era permanent supus pericolului bombelor plutitoare și al bombardamentelor aeriene, Germania avea pe Dunăre o capacitate de transport de 100000 de tone, ceea ce era total insuficient pentru nevoile sale. Deși țară dunăreană, flota comercială română dispunea de doar 29000 de tone, ceea ce o situa pe locul trei, având doar cu 4000 de tone mai mult decât vasele britanice de pe Dunăre¹⁵. În plus, modalitatea de transport cea mai folosită pentru petrolul românesc fusese în anii anteriori reprezentată de navigația pe mare și nu de cea pe Dunăre sau pe calea ferată, ceea ce făcea ca în toamna anului 1939, statul român să se confrunte cu greutăți sporite în exportul petrolului, așa cum reiese din tabelul de mai jos în care sunt date procentele din cadrul acestui transport¹⁶.

Modalitatea de transport	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Pe mare	84,2	81,2	81,2	78,8	74,5	66,0
Pe Dunăre	13,0	16,0	16	17,6	21,5	29,0
Pe calea ferată	2,8	2,8	2,8	3,6	4,0	4,0

La rândul său, transportul pe calea ferată avea și mai multe dificultăți, deoarece România dispunea de doar 8000 de vagoane-cisternă, în condițiile în care se știa faptul că nevoile Germaniei necesitau utilizarea a nu mai puțin de 12000 de vagoane-cisternă. Așa cum a mai fost menționat, exista o singură linie ferată între Predeal și Brașov, ceea ce făcea ca ruta să fie suprasolicitată. Chiar și după ce a fost dublată, la insistențele președintelui Comisiei Economice Guvernamentale Româno-Germane, Carl Clodius, deplasarea vagoanelor-cisternă era îngreunată de mișcarea trupelor române, precum și de faptul că locomotivele se defectau adesea. În plus, au existat și acțiuni de sabotaj inspirate de agenții britanici, printre acestea putându-se enumera punerea de zahăr în benzină, precum și de nisip în gresoarele vagoanelor-cisternă¹⁷.

Deși în momentul izbucnirii războiului, Germania (inclusiv Austria și Cehoslovacia) importa petrol din România în cantități mai mult decât duble în comparație cu Marea Britanie¹⁸, la finalul anului 1939, datorită importanței

¹⁵ Brestoiu 1986, p. 129.

¹⁶ *Ibidem*, p. 128.

¹⁷ Porter 2008, p. 62.

¹⁸ Petrolul românesc a început să fie atractiv pentru industria germană doar după înfăptuirea Anschluss-ului, deoarece Austria avusese puternice legături economice cu statele succesorale ale monarhiei habsburgice. Alipirea statului austriac la teritoriul german a dus la o apropiere economică a Germaniei față de statele sud-est europene. Până atunci însă, petrolul românesc

acordate acestei materii prime, britanicii au ajuns să-i devanseze pe germani, reușind să cumpere din România 105000 de tone de petrol, în comparație cu doar 50000 importate de Reich¹⁹. Din cauza războiului ce de puțin timp izbucnise, conform calculelor făcute de oficialii de la Londra, cheltuielile Marii Britanii erau de 6 milioane de lire sterline pe zi, astfel că prin intermediul comerțului exterior se căuta măcar parțial să se recupereze pasivul înregistrat²⁰. Ca urmare a acestei răsturnări de situație, la începutul anului 1940, al Treilea Reich a căzut de pe locul 1, pe locul 3, într-un clasament al țărilor beligerante importatoare de petrol românesc, întrucât, în ianuarie 1940, Marea Britanie ajunsese să dețină 35,33%, Franța 19,34%, în timp ce Germania mai avea doar 9,18%, cu toate că doar în septembrie 1939 situația era exact inversă²¹.

Aceste achiziții sunt cu atât mai importante cu cât societățile britanice se confruntau cu reale probleme în România, așa cum reiese dintr-o notă informativă. Conform acesteia, tariful de transport aplicat produselor petroliere la export era excesiv de mare, la fel fiind și taxele vamale în cazul importului de materiale de sondaj și rafinaj. Se mai adăuga și faptul că pentru persoanele străine folosite în România în scopul bunei funcționări a industriei trebuiau obținute permise de rezidență, situație care crea dificultăți suplimentare. Toate aceste îngrădiri nu făceau altceva decât să ridice costul de producție pentru petrolul românesc, ceea ce, bineînțeles, îl făcea mai puțin competitiv pe piețele internaționale. Mai mult decât atât, societățile britanice se plângeau de faptul că în România explorările sunt aprobate pentru suprafețe prea mici, ceea ce de multe ori făcea ca riscul asumat să fie prea ridicat, mai ales că noile terenuri erau la distanțe din ce în ce mai mari față de regiunile de extragere a petrolului²².

---

a avut o importanță secundară pentru germani, întrucât era mai scump cu aproximativ 6% decât prețurile existente la nivel mondial, iar transportul maritim prin portul Constanța nu era mai avantajos decât cel din Golful Mexic. În plus, instalațiile de transbordare de la Dunăre erau rudimentare, ceea ce făcea ca în perioada interbelică să fie transportate doar cantități mici de petrol românesc către Bavaria. Totuși, în toamna anului 1939, s-a constituit societatea comercială germană „Sardep”, în vederea stimulării exportului de petrol din România. Un mare parc de rezervoare de petrol a fost construit de această societate lângă Giurgiu, care a devenit portul principal pentru exportul de petrol, în locul Constanței (Hillgruber 1994, p. 116, 118).

¹⁹ Funderburk 1983, p. 157.

²⁰ AMAER, fond *Anglia*, vol. 31, f. 460. Referat trimis de la Legația României din Londra, semnat de însărcinatul cu afaceri Radosav, către ministrul Afacerilor Străine, Grigore Gafencu, la data de 17 decembrie 1939.

²¹ Buzatu 2003, p. 137.

²² Cirstea 2013, p. 345-346. Documentul nr. 100. Notă informativă privind dificultățile întâmpinate în România de societățile petroliere britanice (1939).

În ultimele luni ale anului 1939, ca și în toți ceilalți ani ai războiului de altfel, membrii War Cabinet din Londra au fost preocupați de menținerea și extinderea blocadei economice împotriva Reich-ului, la baza acestei politici stând raportul întocmit de lordul Hankey. Realizat la sfârșitul lunii noiembrie, respectivul document stabilea liniile directoare ale Marii Britanii față de Europa Sud-Estică, aici bineînțeles fiind inclusă și România. Conform raportului, pentru „sufocarea” economică a Germaniei, recomandările lordului Hankey au fost următoarele: a) instituirea unui control ferm împotriva traficului de contrabandă prin Dardanele; b) supravegherea cumpărăturilor efectuate de Italia, precum și de statele neutre; c) observarea atentă a exporturilor românești; d) un sprijin cât mai eficace pentru ministrul plenipotențiar Sir Reginald Hoare; e) controlul șlepurilor de grâne utilizate de germani pentru a transporta petrolul pe Dunăre²³.

Al Doilea Război Mondial începuse și, întocmai ca în prima conflagrație mondială, Marea Britanie a instituit o blocadă navală împotriva Germaniei, cu scopul privării acesteia de posibilitatea aducerii materiilor prime din afara Europei. Ca atare, zona petroliferă din Valea Prahovei căpăta o importanță majoră pentru mașina de război germană, iar britanicii, conștienți de rolul decisiv pe care îl putea avea petrolul românesc, au pus la punct un plan de distrugere a sondelor, la care au fost cooptați și francezii. Se încerca astfel repetarea scenariului din Primul Război Mondial, atunci când, în noiembrie 1916, la solicitarea lui Sir George Barclay, ministrul plenipotențiar britanic de la București, guvernul României a pus în aplicare un plan prin care au fost distruse 1677 de sonde, 26 de rafinării, fiind incendiate totodată 827000 de tone de derivate din petrol²⁴. Livrarea de petrol către o tabără sau alta însemna practic ieșirea din neutralitate, așa cum de altfel a consemnat și regele Carol II în însemnările sale:

„Din ce în ce [mai mult] cele ce le-am spus la începutul conflictului par a se adevăra. Păcura este un instrument de războiu așa de important, încât livrarea ei uneia sau altei părți înseamnă aproape o ieșire din neutralitate. Astăzi este războiul motoarelor și va putea învinge acela care va avea cea mai mare rezervă de combustibil”²⁵.

Este interesant că încă din aprilie 1939, atunci când încă era pace, guvernul de la Londra a oferit României garanții de integritate teritorială, dar cu două condiții. Prima dintre ele, făcută public, condiționa ajutorul britanic de faptul că armata română trebuia să opună rezistență unei eventuale invazii, dar și de necesitatea ajungerii la o înțelegere specială între România și Polonia. A doua condiție pusă a avut un caracter neoficial, dar a fost de o importanță

---

²³ Buzatu 2003, p. 137.

²⁴ Buzatu 1998, p. 322.

²⁵ Carol II 1996, p. 94.

primordială, întrucât Foreign Office-ul, prin intermediul lui Sir Reginald Hoare, a cerut ca guvernul român să accepte distrugerea sondelor de petrol din Valea Prahovei, în situația în care teritoriul românesc ar fi fost atacat de o terță putere²⁶.

În toamna anului 1939, lovirea „drumului” petrolului românesc ce ducea către Reich a devenit o prioritate atât pentru britanici, cât și pentru francezi. Aceștia, în colaborare cu oficialitățile de la București, au pus la punct un plan ultrasecret prin care sondele din Valea Prahovei urmau să fie distruse în doar 24 de ore, în cazul în care armata germană ar fi încercat să pună stăpânire pe această zonă²⁷. Întocmai ca în Primul Război Mondial, atunci când guvernul român a acceptat propunerile anglo-franceze de distrugere, acum, în toamna anului 1939, inginerii companiilor petroliere trebuiau să asigure pregătirea tehnică, iar armata română avea misiunea să blocheze inamicul în afara Văii Prahovei. Distrugerea propriu-zisă era misiunea genștilor britanici aduși din Egipt, precum și a celor francezi ce urmau să vină din Siria. Pentru a fi evitată situația din Primul Război Mondial, atunci când germanii au reușit să refacă destul de repede infrastructura necesară extracției petrolului românesc, de data aceasta planul avea în vedere folosirea unor dispozitive electrice care ar fi avariat iremediabil puțurile de petrol, ceea ce i-ar fi silit pe germani să sape altele noi²⁸. Comandantul Watson din Royal Navy era cel care trebuia să coordoneze întreaga acțiune, dar acesta urma să fie ajutat de maiorul Davidson-Houston, locțiitorul atașatului militar, precum și de petroliști britanici aflați deja în România, printre care pot fi enumerați Gardyne de Chastelain²⁹ și Gwynn Elias³⁰.

Importanța petrolului românesc i-a determinat pe anglo-francezi ca în toamna anului 1939 să aibă discuții cu oficialitățile de la București în mai multe rânduri. Convorbirile purtate de ambasadorul francez A. Thierry și ministrul plenipotențiar britanic Sir Reginald Hoare cu prim-ministrul Armand

²⁶ Carol II 1995, p. 320.

²⁷ Despăgubirile pe care România urma să le primească după război din partea Marii Britanii și Franței ar fi fost cam de 60 milioane de dolari americani, sumă pe care regele Carol II o găsea total nesatisfăcătoare (Carol II 1996, p. 38).

²⁸ Porter 2008, p. 64.

²⁹ Gardyne de Chastelain a studiat tehnologia petrolieră la Universitatea din Birmingham. A sosit în România în anul 1927, ca angajat al societății petroliere „Unirea”. A fost recrutat de Special Operations Executive (SOE), având indicativul DH 13. În 1940, atunci când era deja directorul comercial al „Unirii”, datorită evenimentelor internaționale, a fost nevoit să părăsească teritoriul românesc, plecând la Istanbul, pentru a lucra sub comanda colonelului Bill Bailey, cel care era reprezentant al SOE în Turcia. Înainte de părăsirea definitivă a misiunii diplomatice britanice de la București, de Chastelain a mai fost de câteva ori în România. După Dictatul de la Viena, el a fost cel care l-a contactat pe Iuliu Maniu cu scopul ca liderul PNȚ-ului să creeze un comitet român la Londra (*ibidem*, p. 77-78).

³⁰ *Ibidem*.

Călinescu, în zilele de 11 și 12 septembrie, au fost continuate după asasinarea acestuia din urmă cu ministrul Afacerilor Străine, Grigore Gafencu, la începutul lunii noiembrie. Prin această întâlnire avută cu cel care se afla în fruntea politicii externe românești, cei doi șefi de misiuni diplomatice au vrut să se asigure că planul de distrugere a sondelor de petrol nu a fost abandonat. Mai mult decât atât, au fost analizate diferite detalii legate de aplicabilitatea acestuia, franco-britanicii fiind de părere că trebuia executat numaidecât dacă ar fi avut loc nu doar un atac asupra României, ci și în cazul existenței unui ultimatum politic și militar sau chiar economic. Din analiza documentelor de arhivă se poate observa clar o reticență a părții române vizavi de unele cereri ale franco-britanicilor, Grigore Gafencu nefiind deloc de acord cu luarea în calcul și a unui eventual ultimatum dat României, de o terță putere, ca motiv de distrugere a sondelor din Valea Prahovei. Aceeași reticență a fost manifestată de interlocutorul român și față de momentul când trebuia pus planul în aplicare, fiind respinsă propunerea făcută de ministrul britanic ca la stabilirea acestuia să ia parte și experții britanici și francezi aflați pe teritoriul român³¹.

Deși aproape totul fusese pregătit, echipamentul pentru geniști fiind trimis în România încă de la începutul lunii octombrie, acțiunea de distrugere a sondelor de petrol nu a fost pusă în aplicare niciodată, întrucât guvernul român purta negocieri secrete atât cu anglo-francezii, cât și cu germanii. S-a ajuns astfel ca România să ia măsuri de securitate împotriva unor eventuale sabotaje în Valea Prahovei, dar și să colaboreze cu Marea Britanie și Franța pentru eventuala aruncare în aer a sondelor de petrol! Jocul dublu practicat de autoritățile române, dar mai ales de Mihail Moruzov, șeful Serviciului Secret de Informații al Armatei Române, a primit în mai-iunie 1940 o grea lovitură, atunci când, în localitatea La Charité-sur-Loire, în campania sa din vestul Europei armata germană a capturat numeroase documente franceze ultrasecrete, prin care s-au aflat toate detaliile planurilor pe care le aveau anglo-francezii în legătură cu Valea Prahovei. Aliații preconizau un atac german asupra teritoriului românesc, similar cu cel care a avut loc împotriva Poloniei, dar nu s-au gândit nicicum că în București, spre deosebire de Varșovia, trupele germane vor veni cu trenul sau cu mașina, în cele mai multe cazuri îmbrăcate în haine civile.

În anii premergători începerii celui de-al Doilea Război Mondial, Cehoslovacia, Austria și Italia fuseseră parteneri importanți ai României în comerțul firelor de bumbac, atât de necesare țăranilor români pentru a fi țesute pe războaiele lor de lemn. În condițiile în care un stat austriac nu a mai

---

³¹ Cîrstea 2013, p. 340. Documentul nr. 96. Notă asupra convorbirilor avute în ziua de 3 noiembrie 1939, între ministrul de Externe al României, Grigore Gafencu, și ambasadorul A. Thierry.

existat din martie 1938, iar unul cehoslovac din aceeași lună martie, dar a anului următor, golul lăsat de dispariția comerțului de bumbac al României cu aceste state a fost din nou umplut de Marea Britanie. Acordul anglo-român semnat în primăvara anului 1939 a făcut posibilă încheierea unui contract cu firma Cotton Corporation Limited, prin care 2 milioane de livre de bumbac (aproape un milion de kilograme), cu o valoare de 100000 de lire sterline, au fost importate în România. Prin această tranzacție, la sfârșitul anului 1939, britanicii redeveneau furnizori importanți de fire de bumbac pentru economia românească, fiind atins volumul anului 1936, atunci când au fost exportate peste 6,76 milioane livre din Marea Britanie în România³².

Începerea războiului mondial i-a determinat pe britanici să caute să dezvolte comerțul cu statul sud-est european, deși erau niște piedici concrete pentru punerea în practică a acestui plan. Existența în România a unui sistem de licențe pentru exportul de produse către Aliați³³, precum și impunerea de restricții la cumpărarea de valută străină reprezentau obstacole pentru oamenii de afaceri din Marea Britanie, așa cum au afirmat și membrii unei delegații britanice venite la București, la începutul lunii decembrie a anului 1939, cu scopul de a mări volumul schimburilor dintre cele două țări. Ca și în trecut, s-a discutat despre posibilitatea instituirii unor curse regulate de vase comerciale, dotate chiar cu instalații de refrigerare, care să poată prelua produsele perisabile pe care România le avea mai ales în perioada în care Dunărea nu era navigabilă. Însă, acordul economic româno-german, semnat în 23 martie 1939, a creat în cercurile Foreign Office-ului neîncredere în România, iar vânzările românești de petrol către Reich, prevăzute de acest acord, au contribuit din plin la crearea unei imagini proaste la Londra vizavi

³² *Argus*, din 7 septembrie 1939. Exportul de fire de bumbac al Marii Britanii în România a fost de 8,47 milioane livre în 1937 și de numai 3,17 milioane livre în 1938. În anul 1939, dacă se adaugă cele 2 milioane de livre de fire de bumbac la cantitățile cumpărate în prima jumătate a anului, precum și la cele importate de firmele particulare, se ajunge cam la aceeași cantitate importată în anul 1936.

³³ Membrii delegației britanice ajunse la București au dat două exemple prin care România a refuzat acordarea de permise de export pentru cantități de petrol deja angajate de guvernul de la Londra. Primul caz era reprezentat de societatea „Unirea”, căreia nu i s-a permis efectuarea a două transporturi, iar cel de-al doilea exemplu era constituit de societatea „Astra-Română”, care, în luna noiembrie, nu primise autorizație pentru exportul unei cantități importante de petrol. Întrucât ultima societate amintită nu a reușit să trimită în Marea Britanie tot petrolul pentru care obținuse aprobarea, a solicitat o reînnoire a autorizației de export pentru cele 25000 de tone rămase, cerere care însă a fost refuzată de autoritățile române (Cîrstea 2013, p. 343. Documentul nr. 98. Raport privind tratativele anglo-române, referitoare la volumul cumpărării de petrol de către Anglia, din 2 decembrie 1939). În această perioadă, România a acordat o mare importanță licențelor de export, ceea ce a afectat din plin comerțul acestei țări cu Marea Britanie, clearing-ul dintre cele două țări devenind astfel dezechilibrat în favoarea statului sud-est european (TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24979/1940, f. 134).

de statul sud-est european. Deși se făcuseră eforturi mari pentru intensificarea relațiilor economice dintre cele două țări, se putea observa o oarecare neînțelegere reciprocă. Există o lipsă de încredere a britanicilor în oficialitățile și comercianții români, care data de mult timp, precum și sentimentul că partea română nu era nici atunci complet sinceră, impresie întărită de neacordarea licențelor pentru export.

Conform funcționarilor din proaspăt constituitul Ministry of Economic Warfare, o înțelegere convenabilă în legătură cu petrolul extras din Valea Prahovei, precum și un comerț bazat pe clearing, ar fi îmbunătățit foarte mult schimburile dintre cele două țări. Fluxul de materii prime, din Rusia și Turcia către Germania, trecea prin România, ceea ce reprezenta un motiv de nemulțumire în plus pentru guvernul de la Londra, deși din punct de vedere tehnic aceste mărfuri rusești și turcești nu intrau pe teritoriul român, întrucât, în porturile dunărene, ele erau descărcate din vase mari în șleपुरi, fără a trece prin vama românească³⁴. În plus, britanicii erau conștienți de faptul că, pentru a menține un nivel ridicat al schimburilor comerciale cu guvernul de la București, Marea Britanie trebuia să cumpere din România și să ofere acesteia mărfuri pe credit. Mai mult decât atât, în cercurile guvernamentale londoneze exista temerea că mărfurile vândute statului român ar putea fi reexportate către Germania³⁵. Oficialitățile de la București au temporizat însă toate aceste inițiative ale britanicilor, ceea ce l-a determinat pe Sir Reginald Hoare să propună întârzierea sau chiar sistarea materiilor prime aduse pe mare, de care industria românească avea atât de multă nevoie³⁶. În condițiile în care cele mai

³⁴ *Ibidem*, dosar nr. 24981/1940, f. 332. Raport întocmit în cadrul Legației Britanice de la București către Ministry of Economic Warfare, la data de 18 ianuarie 1940.

³⁵ Conform unei telegrame trimise de la Ministry of Economic Warfare, funcționarii acestui minister nu doreau ca mărfurile britanice să fie reexportate direct sau indirect către nicio destinație, aici fiind luată în calcul Germania în primul rând. De asemenea, se dorea ca bunurile românești vândute către Reich, mai ales cantitățile de petrol, să fie în limitele anilor precedenți. Deși se știa că este aproape imposibil de realizat, mai era menționată și prevederea conform căreia nici bunurile care tranzitau teritoriul românesc să nu fie reexportate, deși guvernul de la Londra era conștient de faptul că nu puteau fi oprite materiile prime care erau trimise de sovietici germanilor (*ibidem*, dosar nr. 24978/1940, f. 187).

³⁶ *Ibidem*, dosar nr. 23855/1939, f. 27-28. Telegramă trimisă la 18 decembrie 1939, de către Mr Coulson către Mr Shuckburgh. Conform unei liste întocmite la Ministry of Economic Warfare, statul român dorea să cumpere următoarele materii prime: fero-mangan, fero-mangan purificat, fero-fosfor, fero-crom, fero-crom purificat, fero-vanadiu, fero-wolfram, fero-molibden, fero-silicon, aluminiu, nichel, cobalt, zinc, cositor, cupru, duraluminiu, deșeuri din fier și conducte din oțel (*ibidem*, f. 29-34). Firele de bumbac și de lână erau de asemenea importante pentru comerțul româno-britanic, Sir Reginald Hoare exprimându-și părerea într-un comunicat trimis la Londra că alături de acestea mai puteau fi adăugate și alte articole și produse, cum erau: mașini și unelte agricole, camioane, automobile, motociclete, medicamente, chimicale, aparatură medicală, ceramică, cabluri din oțel, sârmă, articole din cauciuc vulcanizat și blănuri (*ibidem*, dosar nr. 24979/1940, f. 79-80).

multe importuri de materii prime ale României erau din Marea Britanie și din țări aliate acesteia, sau mărfurile importate de statul român trebuiau să treacă prin controalele pe care le efectua Royal Navy, împiedicarea ajungerii achizițiilor românești era considerată o măsură eficientă.

La sfârșitul lui 1939 și în primele luni ale anului următor, pentru a diminua influența germană, Marea Britanie și-a folosit forța financiară pe care o avea asupra industriei petroliere românești. Această acțiune, combinată cu blocada navală, avea ca scop privarea economiei Reich-ului de cât mai multe produse. Înghețarea Dunării a făcut ca circulația vaselor către Germania să înceteze, în condițiile în care Marea Mediterană fusese deja închisă prin implicarea vaselor de război ce aparțineau de Royal Navy. Merită a fi remarcat faptul că, în urma unei prezentări interesante făcute de H. Jackson, inspector comercial, toți comercianții români cu care funcționarul britanic a discutat au considerat Germania ca fiind vinovată de situația blocării Mediteranei, fără a avea niciun sentiment antibritanic, deși comerțul pe această mare stagnea, iar multe mărfuri erau oprite pe traseu, cele mai multe la Port Said³⁷.

Orice acțiune care ar fi lipsit Germania de materii prime, dar mai ales petrol, era binevenită. S-a ajuns astfel ca la mijlocul lunii ianuarie 1940, în cadrul Ministry of Economic Warfare, să fie lansată ideea ca între Bulgaria și România să fie încurajat un comerț de tip barter, prin care petrolul românesc să fie dat în schimbul grâului bulgăresc, doar pentru a se diminua cantitățile de petrol ce puteau fi cumpărate de germani³⁸.

Cu toate acestea, măsurile luate de britanici față de Germania nu au făcut altceva decât ca aceasta din urmă să-și canalizeze și mai mult eforturile sale către materiile prime românești, dintre care petrolul era cel mai important. În contextul existenței un război economic între Marea Britanie și cel de-al Treilea Reich, se poate vedea faptul că germanii au reușit să obțină o victorie importantă la 21 decembrie 1939, atunci când au reușit să încheie un nou tratat economic cu guvernul de la București. Practic, acest tratat nu era altceva decât o extindere a celui semnat la 23 martie, aducându-se însă două prevederi ca elemente de noutate. Prima dintre ele stabilea o creștere a valorii monedei germane, de la 41 de lei pentru o marcă la 49 de lei, ceea ce făcea ca produsele românești să devină mai ieftine cu 20% pentru Germania. Prin stabilirea acestei rate artificiale între marcă și leu, germanii obțineau un avantaj net față de britanici, deoarece, pentru mărfurile românești aceștia ofereau moneda lor devalorizată, ceea ce se adăuga deja absorbirii comerțului pe care Austria și Cehoslovacia îl avuseseră cu România. Prin a doua prevedere nou-adusă, partea română se obliga să trimită lunar în Germania nu mai puțin de

³⁷ *Ibidem*, dosar nr. 24981/1940, f. 16. Minută trimisă de inspectorul comercial H. Jackson către Legația Britanică de la București, la 25 iulie 1940.

³⁸ *Ibidem*, dosar nr. 24982/1940, f. 169.

130000 tone de petrol, ceea ce s-a îndeplinit însă pentru prima dată doar în iulie 1940³⁹. Cu toate acestea, pentru germani mai rămânea de rezolvat o problemă importantă, aceea de a convinge societățile implicate în extracția petrolului românesc de a accepta cererile germane⁴⁰, în condițiile în care mai toate aveau capital britanic, american, francez, olandez sau belgian. Pentru a fi sigur de îndeplinirea pe termen lung a acestor nevoi ale industriei Reich-ului, lui Hitler nu-i rămânea decât opțiunea venirii Wehrmacht-ului în teritoriul românesc, ceea ce de fapt s-a și întâmplat ulterior, în toamna anului 1940⁴¹.

Apropierea economică a României față de Germania nu a scăpat neobservată la Londra, lordul Halifax, șeful Foreign Office-ului, primind încă de la mijlocul lunii februarie 1940 un raport întocmit de colonelul James Baldwin-Webb, prin care, printr-o analiză concretă, se arăta creșterea influenței economiei Reich-ului asupra României, chiar dacă regele Carol al II-lea și-a exprimat în cel mai elocvent mod posibil dorința sa de a se face în continuare comerț cu Marea Britanie. Astfel, din cele 70000 de vagoane de grâu vândute de guvernul român, 30000 de vagoane au fost cumpărate de Germania, în timp ce Marea Britanie nu a reușit să importe decât jumătatea ultimei cantități menționate mai înainte. Mai mult decât atât, germanii ar fi achiziționat și mai mult acest produs, dar au așteptat ca amendamentul adus la acordul româno-german să intre în vigoare, prin care era prevăzută creșterea valorii mărcii față de leu, ceea ce însemna că guvernul de la Berlin putea să cumpere mai multe produse românești, cu aceeași sumă. Cu excepția unei mici cantități de mazăre exportate către Bulgaria, Germania a achiziționat tot ceea ce a mai rămas, situația fiind similară și pentru porumb. Reich-ul devenise deja cumpărătorul obișnuit al acestei cereale, acceptând orice cantitate oferită, în vreme ce Marea Britanie, la începutul anului 1940, nu mai era prezentă pe piața românească de porumb. România a exportat mici cantități de cherestea către Egipt, Palestina și Ungaria, dar cea mai mare parte a ajuns tot pe piața germană, la fel stând lucrurile și în cazul exportului de porci, de ouă și de pește al României⁴². Prețul mai mic al cherestelei din Canada, precum și calitatea superioară pe care o avea față de cea produsă în România, o făcea pe aceasta din urmă neatractivă pentru britanici, în condițiile

³⁹ Hoisington 1971, p. 479. *Apud* Funderburk 1983, p. 157.

⁴⁰ Deși la prima vedere pare puțin credibil, au existat și companii petroliere controlate de capital occidental care nu au putut rezista tentației de a vinde petrol Germaniei, datorită profitului foarte mare pe care l-au obținut (ANRDANIC, fond *Casa Regală. Oficiale*, dosar nr. 57/1940, f. 36. Extras dintr-o scrisoare trimisă de Frank Gluck către British Centropa Limited).

⁴¹ Sédilot 1979, p. 228.

⁴² TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24979/1940, f. 179-180. Informare trimisă de colonelul James Baldwin-Webb către lordul Halifax, la 19 februarie 1940.

în care transportul din America de Nord dura cu doar 1-2 zile mai mult decât aducerea cherestelei românești. Ca o consecință a acestei situații, importul britanic de cherestea românească a încetat, negocierile purtate la finalul lunii aprilie rămânând fără niciun rezultat concret⁴³.

Pentru îmbunătățirea comerțului româno-britanic, la începutul anului 1940 a fost creată societatea particulară British Centropa Corporation Ltd., cu scopul de a cumpăra în secret mărfuri românești, indiferent de diferența care era între acestea și prețurile de pe piața mondială⁴⁴. Totodată, se avea în vedere și trocul de produse, prin care mărfuri aduse din colonii, precum iuta, cositorul, orezul și ceaiul, urmau să fie date la schimb contra materiilor prime românești. Din partea Marii Britanii s-au făcut eforturi ca societatea nou-înființată să aibă colaborări cu agenții comerciale cu reputație, precum și cu Board of Overseas Trade, iar părții române i-a revenit misiunea de a înființa o societate de cooperare⁴⁵. Ca de obicei, prevenirea achiziționării de către Germania a mărfurilor românești a reprezentat obiectivul Centropei, iar acțiunea acesteia în iarna și primăvara anului 1940, chiar dacă nu s-a ridicat la așteptările inițiale, a dat posibilitatea statului sud-est european de a scăpa temporar de „cleștele Germaniei” în domeniul economic și *ipso facto* politic⁴⁶.

Pe lângă războiul economic purtat în România împotriva Reich-ului, Marea Britanie a organizat și acțiuni de sabotaj, cu scopul de a opri expedierile de materii prime către industria germană. Bineînțeles că aspectul cel mai important al acestor livrări, care îngrijora guvernul de la Londra, era exportul românesc de petrol. Existau două variante pentru ca acesta să fie oprit sau diminuat. Prima dintre ele viza câmpurile petrolifere din Valea Prahovei, iar a doua blocarea Porților de Fier⁴⁷. Întrucât șansele ca puțurile de petrol din

⁴³ *Ibidem*, dosar nr. 24980/1940, f. 236-238.

⁴⁴ Funderburk 1983, p. 158.

⁴⁵ ANRDANIC, fond *Casa Regală. Oficiale*, dosar nr. 57/1940, f. 48. Adresă a colonelului James Baldwin-Webb către lordul Halifax, la data de 15 martie 1940.

⁴⁶ Funderburk 1983, p. 158.

⁴⁷ Maude Rea Parkinson, o irlandeză din Ulster, care a stat mai mult de 20 de ani în România la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, descria Porțile de Fier ca fiind o zonă în care Dunărea se îngusta foarte mult, având acolo doar 90 de metri lățime. De ambele părți ale trecătorii erau stânci cu o înălțime de aproximativ 300 de metri, care înconjurau apa din toate părțile, ceea ce i-a dat impresia profesoarei irlandeze că este mai mult un lac decât un fluviu. Înainte de Primul Război Mondial, la Porțile de Fier erau numeroase stânci, unele care ieșeau la suprafața apei, iar altele abia dacă se vedeau, ceea ce făcea ca navigația să fie extrem de periculoasă în acel sector al Dunării. De regulă, la Orșova, pasagerii trebuiau să schimbe vaporul mare cu unul mai mic, care reușea să treacă de aceste obstacole. Ulterior, dinamitarea stâncilor a creat un canal navigabil, astfel că nu mai exista pericolul întreruperii traficului fluvial, reușita inginerescă fiind sărbătorită printr-o festivitate la care au luat parte împăratul Austriei, regele României și cel al Serbiei, precum și membrii ai Comisiei Dunării (Parkinson 2014, p. 22-23).

apropierea Ploieștiului să fie distruse pe cale aeriană erau extrem de mici, sondele fiind răspândite pe o suprafață destul de mare, oficialii britanici au luat în calcul a doua variantă, de blocare a zonei Porților de Fier, ceea ce, conform lui Sir Reginald Hoare, ar fi asigurat întreruperea livrărilor de petrol către Germania pentru cel puțin 3 luni⁴⁸. Ca atare, în primăvara anului 1940, s-a pus la punct un plan prin care se dorea înfăptuirea unei operațiuni la Porțile de Fier, sector al Dunării prin care treceau toate ambarcațiunile fluviale în drumul lor spre Germania. Remorcherele, mahonele și barjele necesare înfăptuirii acțiunii au fost grupate de compania Goeland⁴⁹, membrii echipajelor acestora urmând să fie date de Royal Navy și de Royal Australian Navy, toți îmbrăcați în haine civile. Venind din Egipt, 17 marinari în „haine civile care nu li se potriveau deloc” au trecut prin vama românească la 24 martie, urmați de alți 9 marinari, precum și de câteva zeci debarcați de nava comercială britanică „Ardinianin”⁵⁰. Vasele „Britannia”, „Elisabeth” și „Bayard” au plecat de la Sulina spre Brăila, în timp ce alte nave sub pavilion britanic aflate în diferite porturi de la Dunăre au început să navigheze în amonte, spre Porțile de Fier. La 1 aprilie, un convoi numeros și neobișnuit, format din 8 remorchere și 11 șleपुरi, a părăsit portul Brăila, îndreptându-se în aval. Datorită indiscreției pe care marinarii au avut-o la Sulina, la 3 aprilie, când aceștia au ajuns la Giurgiu, toți locuitorii orașului știau de acțiunea de sabotaj plănuită. Barjele trebuiau scufundate în Dunăre, transportul petrolului fiind astfel blocat, dar autoritățile române au trebuit să intervină⁵¹, pentru că informația ajunsese și la germani. Armele și explozibilul au fost confiscate, iar pseudomarinarii, care de fapt erau ofițeri, au fost trimiși la Constanța, acolo unde au fost imbarcați pe un vas cu destinația Istanbul, pentru a li se rupe legăturile cu fluviul, așa cum regele Carol al II-lea a menționat în însemnările sale⁵². La 14 aprilie, Manfred von Killinger, raporta la Berlin contracararea cu succes a operațiunii Porțile de Fier. „*Des dilettantes! Des idiots!*” au fost remarcile a doi foști demnitari români care erau omniprezenți la restaurantul hotelului „Athénée Palace” atunci când au auzit de eșecul lamentabil al comandoului

⁴⁸ TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24983/1940, f. 135-136.

⁴⁹ Societatea de transporturi fluviale Goeland Transport Ltd. a fost înființată în toamna anului 1939, la Londra. Avea sucursale în toate statele riverane, inclusiv în România. Compania a fost creată din dorința britanicilor de a constitui un organism central de organizare și coordonare a acțiunilor de diversiune și de sabotaj, în condițiile în care mai toate întreprinderile de navigație germane deveniseră rezidențe de spionaj (Brestoiu 1986, p. 133).

⁵⁰ Porter 2008, p. 62.

⁵¹ Pentru mai multe amănunte despre acțiunea autorităților române vizavi de încercarea britanicilor de a scufunda barje la Porțile de Fier, vezi (Troncotă 1997, p. 491-496. Documentul nr. 94. Rezumat asupra descoperirii de către Serviciul Secret a chestiunii vaselor engleze de la Giurgiu, din 18 aprilie 1940).

⁵² Carol II 1996, p. 139.

britanic. „Nici n-au fost în stare să cumpere un bărbat de stat în așa fel încât să rămână câștigat” au adăugat ei, ceea ce pentru un român nu se putea spune ceva mai rău despre o persoană⁵³.

În iarna și primăvara anului 1940, guvernul de la Londra a fost interesat nu doar de petrol, ci de diminuarea oricăror exporturi către Germania, pentru ca blocada instituită de Royal Navy pe mare să aibă efect. Cu toată implicarea Marii Britanii în achiziționarea de materii prime românești, într-un raport întocmit de un funcționar din cadrul War Office, trezoreria de la Londra ar fi trebuit să aloce sume mai mari de bani pentru cumpărarea produselor românești, acesta considerând că „este absurd să cheltuiești milioane de lire sterline pe zi pentru blocada instituită pe mare și a nu se acorda câteva milioane de lire sterline pentru a închide ușa din spate a Germaniei pentru mărfurile vitale acesteia din urmă”⁵⁴.

Olivia Manning, soția lui Reggie Smith, conferențiar la Catedra de Engleză a Consiliului Britanic de la București, prezentă în România în acea vreme, a fost de asemenea extrem de critică față de eșuarea lamentabilă a blocării traficului pe Dunăre.

„I-au găsit într-un bar de pe mal beți, urlând și trăncănind în gura mare, despre oprirea circulației navale pe Dunăre. Și-au imaginat că, România fiind un aliat al Marii Britanii, marinarii de la Dunăre îi vor ajuta să le saboteze propriul lor mod de viață. Ce adunătură de tâmpiți!”⁵⁵.

În condițiile în care la începutul anului 1940 exista în România o cantitate exportabilă de porumb de aproape 500000 de tone, britanicii și-au manifestat interesul pentru a o achiziționa, spre a evita ajungerea acesteia pe piața germană⁵⁶. Pentru a menține rațiile populației, guvernul de la Berlin avea nevoie „de fiecare uncie de grăsime pe care o poate avea” de la cele 28 de milioane de porcine existente pe teritoriul Reich-ului, iar porumbul românesc era esențial pentru hrănirea lor⁵⁷. La Londra, cumpărarea unei cantități de porumb atât de mari era considerată decisivă, întrucât ar fi contribuit la scurtarea războiului, membrii War Office pronunțându-se pentru achiziționarea ei indiferent de prețul de vânzare. Primele discuții în legătură cu această posibilă tranzacție au avut loc în a doua zi a lunii martie, la sediul Legației Britanice din București, convorbirile fiind purtate între Sir Reginald Hoare și Eric Berthoud, pe de o parte, și D. G. Danielopol, de cealaltă parte. Întrucât cursul mediu al lirei sterline în cadrul clearingului era clar defavorabil

⁵³ Waldeck 2006, p. 40.

⁵⁴ TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24979/1940, f. 243-244. Telegramă trimisă la 20 februarie 1940, de la War Cabinet Offices.

⁵⁵ Manning 1996, p. 266.

⁵⁶ Danielopol 1995, p. 64.

⁵⁷ TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24979/1940, f. 143. Raport întocmit la 22 februarie 1940, în cadrul War Office.

Marii Britanii ca aceasta să efectueze achiziții masive din România, el fiind cam de 770-800 lei pentru o liră sterlină, în negocierile purtate partea română a venit cu propunerea ca întreaga cantitate de porumb să fie cumpărată printr-o operațiune specială extraclearing, la o paritate de 852 de lei pentru o liră sterlină. În următoarele zile a fost întocmit un proiect, avizat de Banca Națională a României, iar Sir Reginald Hoare a fost invitat la sediul Ministerului Afacerilor Străine în vederea stabilirii de comun acord a unor detalii⁵⁸. Dar prețul aproape dublu al porumbului importat din România, comparativ cu cel din Argentina (130 de lire sterline pentru o tonă, comparativ cu doar 70 de lire pentru o tonă)⁵⁹, la care s-au adăugat dificultățile de transport și de depozitare, au făcut ca această tranzacție să nu aibă loc, membrii Legației Britanice de la București primind instrucțiuni de la Londra de a nu încheia niciun contract, până când lira sterlină n-ar fi fost cotate la cel puțin 1100 de lei⁶⁰.

Doar în ultima zi a lunii martie, trezoreria de la Londra și-a dat acordul pentru achiziționarea a 200000 de tone de porumb din România, la un curs de 852 de lei pentru o liră sterlină, cantitate ce totuși era prea mică pentru a afecta economia Germaniei⁶¹. Până la urmă, britanicii s-au hotărât să cumpere din statul sud-est european, deși oficialii londonezi erau conștienți că această decizie poate afecta cantitățile de porumb pe care Marea Britanie le importa de obicei din alte părți ale lumii, inclusiv din dominioane, fiind astfel slăbite într-o oarecare măsură relațiile comerciale tradiționale pe care guvernul de la Londra le promova de câteva secole bune⁶². Conform unei aprecieri făcute la începutul lunii februarie a anului 1940, în statele balcanice era un surplus de 1,5-2 milioane tone de porumb, iar Germania avea nevoie de cel puțin 1,35 milioane tone, ceea ce însemna că importurile acestora din urmă ar fi fost afectate doar dacă Marea Britanie ar fi cumpărat din Balcani o cantitate ce ar fi depășit 650000 de tone de porumb⁶³.

⁵⁸ Danielopol 1995, p. 64-65.

⁵⁹ TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24979/1940, f. 102.

⁶⁰ Danielopol 1995, p. 65.

⁶¹ TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24980/1940, f. 11-14. Telegramă trimisă de W. L. Fraser, funcționar în cadrul Trezoreriei Britanice, către Ministry of Food, retrimisă lui Sir Reginald Hoare, la București.

⁶² Economia britanică depindea de importuri, cantități mari de materii prime și produse alimentare trebuind să fie aduse de peste hotare. Europa nu era însă marele furnizor al Marii Britanii, exporturile acestora în arhipelagul britanic reprezentând doar o treime din totalul mărfurilor cumpărate de britanici. Australia, Noua Zeelandă, India, Canada și Statele Unite ale Americii erau pentru Marea Britanie mult mai importante decât statele europene. Bacon, unt și ouă se importau din Danemarca, minereu de fier și lemne din Suedia, celuloză din Finlanda, petrol, grâu și porumb din România, în vreme ce comerțul cu URSS era practic inexistent (*Argus*, din 4 aprilie 1940).

⁶³ TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24979/1940, f. 100-102.

Pe lângă porumb, britanicii au fost interesați să diminueze și importurile germane de oleaginoase din România, semințele de soia și floarea-soarelui fiind cele mai importante dintre ele. Până pe la mijlocul anilor '30, cantitățile de soia necesare industriei alimentare germane erau asigurate de statul-marionetă Manchuko⁶⁴, dar germanii, conștienți de necesitatea existenței unor terenuri mult mai apropiate decât era fosta provincie din nord-estul Chinei, au decis introducerea culturii de soia în Balcani. La începutul anului 1934, trustul I. G. Farben, împreună cu românii, a început să se ocupe de cultivarea soiei, mai întâi pe doar 1400 de hectare, pentru ca șase ani mai târziu, în 1940, acestea să ajungă la 140000 de hectare⁶⁵. Chiar dacă Ministry of Food de la Londra nu s-a arătat prea entuziasmat de propunerea venită de la L. F. L. Pyman⁶⁶, consulul britanic de la Cernăuți, merită să fie subliniat faptul că a existat un plan venit din partea Legației Britanice de la București, prin care se dorea eliminarea influenței germane din România în domeniul cultivării acestei plante. Conform consulului mai înainte menționat, se propunea ca înainte de primăvara anului 1941, să fie operațională o companie britanică similară celei înființate de germani în Bucovina. Nu se avea în vedere adăugarea altei suprafețe la cea existentă deja în această provincie, de aproape 1000 de hectare, ci convingerea cultivatorilor locali să renunțe la contractele

⁶⁴ La 18 septembrie 1931, forțele japoneze au cucerit Manciuria, care, teoretic, era o parte a Chinei, dar care de ani buni se afla într-o stare de confuzie anarhică. Un an mai târziu, japonezii și-au consolidat ocupația, schimbând numele acestei provincii în Manchuko, pe care au declarat-o ca fiind un stat chinez independent. Era condus de Pu Yi, ultimul împărat din dinastia Qing, dar în realitate era un stat-marionetă controlat de japonezi. În 1933 s-a restabilit pacea dintre Japonia și China, chinezii resemnându-se cu pierderea acestei provincii pe care nu o mai controlau de ani buni (Taylor 1999, 59-60; Lynch 2004, p. 129).

⁶⁵ Germanii au dat țăranilor semințe de soia în mod gratuit și le-au garantat totodată un preț fix pentru recoltă, ceea ce era ceva cu totul nemaîntâlnit de cultivatorii români, întrucât aceștia erau obișnuiți să nu li se asigure niciodată nimic, ba chiar să fie înșelați de intermediari (una din marile surprize aduse țăranului român de cultivarea soiei a fost descoperirea că, la urma urmelor, cântarul lui era bun). La nevoie, germanii ofereau și uneltele necesare cultivării plantelor de soia, iar numeroși învățători și ofițeri în rezervă s-au implicat în instruirea țăranilor. Spre deosebire de un hectar cultivat cu grâu, de pe care se obținea o sumă cuprinsă între 3500 și 4000 de lei, de pe un hectar cultivat cu soia se câștiga în medie 5400-5500 lei, ceea ce reprezenta o diferență enormă pentru micul cultivator român, care de regulă nu avea mai mult de 5-6 hectare de pământ (Waldeck 2006, p. 57-58; Prost 2006, p. 205).

⁶⁶ Lancelot Frank Lee Pyman s-a născut la 8 august 1910 și a studiat la Dover College și la King's College, Cambridge. În urma susținerii unui examen, la 1 noiembrie 1933 a devenit stagiar în Serviciul Consular al Levantului. Din 11 mai 1936 a fost viceconsul la Bushire, Persia, astăzi Iran, iar mai apoi, în anul 1937, pentru câteva luni, consul interimar la Kermanshah. Din 7 ianuarie 1937 a îndeplinit funcția de viceconsul la Teheran, fiindu-i totodată acordat rangul al treilea secretar în serviciul diplomatic. Tot în 1937 a fost și consul interimar la Tabriz, iar din iunie 1938 a fost numit secretar-asistent la Teheran. Între 16 mai și 12 iunie 1939 a fost consul general interimar la Galați, pentru ca la 8 august 1939 să fie numit consul la Cernăuți (*The Foreign Office List* 1940, p. 393).

preliminare încheiate cu „Soia SAR”, pentru ca mai apoi aceștia să semneze contracte în beneficiul Marii Britanii. Întrucât cei mai mulți cultivatori bucovineni de soia erau evrei, iar restul români și ucraineni, propunerea părea viabilă, dar lipsa dorinței de implicare a guvernului de la Londra și, mai ales, evoluția situației internaționale au făcut ca toate aceste planuri să rămână doar la stadiul de proiecte.

Deși Marea Britanie a avut intenții de a cumpăra și cantități însemnate de grâu din România în primăvara și vara anului 1940, acestea nu s-au realizat. Confrunțați cu dificultăți reale de transport și de depozitare, britanicii aveau în vedere trimiterea cantităților de grâu românesc la Istanbul, Smyrna, Alexandria sau chiar în Palestina, după ce acestea ar fi fost plătite, repetându-se astfel scenariul din Primul Război Mondial, atunci când guvernul de la Londra a cumpărat din România tot ce se putea lua doar pentru a priva Germania de materii prime.

Intensificarea achizițiilor de materii prime românești de către Marea Britanie la sfârșitul anului 1939 și la începutul celui următor a produs îngrijorare în rândul membrilor Legației Germane de la București, așa cum se poate vedea din telegramele trimise la Berlin de Carl Clodius și Wilhelm Fabricius, la finalul lunii martie a anului 1940 și la începutul lui aprilie. Două săptămâni mai târziu, aceiași Carl Clodius și Wilhelm Fabricius, primul fiind trimis la București în calitate de reprezentant special pentru probleme economice, iar al doilea era ministrul plenipotențiar german din capitala României, au ținut să-l informeze pe regele Carol al II-lea despre comerțul britanico-român tot mai intens și să adauge totodată că

„[...] noi vom fi obligați să cerem un control asupra comerțului anglo-român dacă exporturile către Marea Britanie continuă să crească atât de disproporționat ca în lunile din urmă. Este o chestiune foarte gravă deoarece această evoluție este complet incompatibilă cu neutralitatea României”⁶⁷.

Întrucât până în primăvara anului 1940 comerțul britanico-român era reglementat de acordul din 12 iulie 1939, care era o înțelegere încheiată înainte de începerea războiului, la începutul lunii aprilie 1940 o delegație română condusă de D. Iordan, secretar general al Ministerului de Finanțe, a sosit în Marea Britanie, deși situația internațională în Europa și în lume era tensionată. Realizarea unui comerț de tip barter între cele două țări, acordarea de către oficialitățile londoneze a unei licențe de export pentru firele de bumbac, precum și fixarea unui preț maximal al petrolului, stabilit în principal pe baza prețurilor existente în zona Golfului Persic au reprezentat obiectivele negociatorilor români veniți la Londra. La doar câteva zile de la ajungerea acestor oficiali români în capitala britanică, raporturile dintre marile puteri europene au devenit mai mult decât încordate, întrucât, la 9 aprilie 1940,

⁶⁷ DGFP, vol. IX, nr. 117, p. 168, 15 aprilie 1940. *Apud* Funderburk 1983, p. 159-160.

Germania a atacat prin surprindere Danemarca și a debarcat trupe în mai multe locuri pe țărmurile norvegiene, punând astfel capăt acalmiei ce exista în vestul Europei de mai bine de jumătate de an, din momentul declanșării celui de-al Doilea Război Mondial. Negocierile delegației române cu partea britanică au durat peste două luni, timp în care drapelul României a fluturat în continuu deasupra clădirii „Hyde Park Hotel”, locul unde a fost cazat întregul grup de persoane venite de la București, plus câțiva membri ai Legăției României.

În primele zile ale lunii mai a anului 1940, guvernul de la Londra era conștient de faptul că România, prin vinderea materiilor sale prime, putea pricinui Marii Britanii mai multe neajunsuri acesteia decât invers, așa că statul sud-est european avea o importanță destul de mare pentru comerțul britanic atât timp cât Marea Mediterană rămânea deschisă navigației. Ca atare, la începutul lunii mai, în cadrul Trezoreriei Britanice, se mai discuta încă de o eventuală mărire a creditului oferit României în primăvara anului 1939. Izbucnirea războiului a dus la întârzierea comenzilor românești făcute fabricilor și uzinelor britanice, timp în care prețurile au crescut, ceea ce l-a determinat pe D. Iordan să ceară o suplimentare de 1,3 milioane lire sterline față de suma dată deja, bani care ar fi acoperit diferențele de preț înregistrate. Deși problema acordării României unei sume în plus a rămas deschisă destul de mult timp, până la urmă s-a luat decizia de a nu se mai da nimic, din mai multe motive. În primul rând, începerea celei de-a doua conflagrații mondiale a determinat mai toate statele implicate să facă tot posibilul de a-și crește exporturile, pentru a se putea finanța costurile operațiunilor militare, iar Marea Britanie, intrată în război încă din 3 septembrie 1939, nu făcea deloc excepție. În al doilea rând, acordarea de credite era admisibilă din punct de vedere economic într-o perioadă în care industria britanică avea materiile prime necesare, iar britanicii se puteau dispensa de anumite bunuri și produse fabricate de aceștia, așa cum era perioada de pace. În al treilea rând, așa cum s-a subliniat într-un referat întocmit în cadrul Board of Trade, acordarea unui credit suplimentar României nu ar fi făcut altceva decât să ducă la diminuarea dorinței acesteia din urmă de a mai vinde diverse produse de care piața britanică avea nevoie. Nu în ultimul rând, erau serioase obiecții vizavi de această idee, întrucât, așa cum s-a menționat într-un raport întocmit în primele zile ale lunii mai, nu putea fi luată în calcul o suplimentare a creditului oferit României, deoarece, dacă prețurile ar fi scăzut, nimeni nu și-ar fi pus problema ca guvernul de la București să dea o parte din bani înapoi⁶⁸.

Negocierile au avut în centrul discuțiilor petrolul, dar și mecanismul plăților și transferurilor dintre cele două state, la care s-a adăugat problema

⁶⁸ TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24980/1940, f. 253-255. Referat întocmit în cadrul Trezoreriei Britanice, la data de 8 mai 1940, către P. B. B. Nichols.

produselor pe care România dorea să le importe și care trebuiau să treacă prin blocada navală britanică⁶⁹. Intensificarea războiului în Europa făcea și mai acută lipsa anumitor materii prime de care industria românească de armament avea mare nevoie, partea română declarându-se gata de a da britanicilor orice garanții ar fi fost nevoie că aceste importuri nu vor fi reexportate către Germania. D. Iordan, șeful delegației române, într-o discuție avută la 4 aprilie cu Sir Frederick Leith-Ross, era dispus să accepte organizarea de zone libere la Dunăre în care să fie exercitat controlul britanic. Se doreau în primul rând aliaje de aluminiu, fiind nevoie urgentă de cel puțin 500 de tone, la care se adăugau și produse finite ale industriei britanice, avioanele de luptă fiind primele pe lista delegației române venite la Londra⁷⁰. Discuțiile au fost lungi și anevoioase, fără a se ajunge la prea multe rezultate concrete, cu excepția încheierii unui nou acord de plăți în ziua de 6 iunie. Curând însă, Franța și Țările de Jos au capitulat în urma campaniei victorioase a Wehrmacht-ului în vestul Europei, ceea ce a dus la înclinarea decisivă a balanței de putere în favoarea Reich-ului. Oficialii români și-au dat seama că germanii deveniseră stăpâni Europei, ceea ce făcea ca Marea Britanie să nu mai aibă pentru ei o prea mare importanță. La București, regele Carol al II-lea și mai toți oamenii politici realizau faptul că o nouă ordine economică va fi instaurată pe continentul european, mai ales în partea sa estică, și aproape toată clasa politică românească s-a grăbit să dea dovezi de atașament față de planurile germane⁷¹.

---

⁶⁹ Danielopol 1995, p. 81.

⁷⁰ TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24980/1940, f. 51-53.

⁷¹ Într-o discuție purtată în vara anului 1940 de ziarista americană R. G. Waldeck cu dr. Hermann Neubacher, trimis la București ca „însărcinat special pentru probleme economice”, reprezentantul Reich-ului vedea organizarea economică a Balcanilor ca fiind doar prima parte a unui plan mai vast prin care întregul continent european ar fi alcătuit un *Grossraum*, care ar fi trebuit să fie unitatea economică a viitorului. Un plan comun urma să stabilească producția în fiecare sector al acestui *Grossraum*, precum și schimbul de produse. Barterul ar fi stat la baza schimburilor internaționale, iar influența economică a Marii Britanii ar fi fost îndepărtată. Eliminarea șomajului și folosirea completă a forței de muncă erau, de asemenea, obiective ale economiștilor germani, industrializarea Balcanilor fiind soluția pentru absorbirea surplusului de populație din agricultură. Desigur, în concepția dr. Neubacher, statele balcanice ar fi trebuit să se concentreze pe crearea unor industrii care se bazau pe materiile prime pe care le dețineau deja, fabricile de conserve fiind cele mai importante în viziunea sa, ceea ce ar fi transformat Balcanii într-o Californie a Europei. Expunerea reprezentantului Reich-ului părea practică, dar interlocutoarea lui din America nu a rămas impresionată de aceste planuri, aceasta consemnând mai târziu în cartea sa că „[...] sub curgerea lină a cuvintelor sale, detectam un fanatism specific germanilor, care-mi amintea de ceva ce citisem demult, anume că englezii consideră că lumea e frumoasă și împodobită ca o mireasă, și are nevoie doar de o mână iubitoare care s-o conducă; pe când nemții concep universul ca fiind într-o veșnică stare de dezordine, un haos care trebuie curățat și ordonat din nou prin metode potrivite și eforturi puternice, bine alese. [...] După secole de frustrare,

Părăsirea neutralității de către Italia, la 10 iunie 1940, atunci când guvernul de la Roma a declarat război atât Franței, cât și Marii Britanii nu a făcut decât să complice și mai mult relațiile economice româno-britanice, României fiindu-i tăiate legăturile economice cu Occidentul. Ca o consecință a acestei situații, vasele comerciale aflate sub pavilion britanic nu au mai putut naviga prin Marea Mediterană, petrolul cumpărat din România, Uniunea Sovietică sau Irak trebuind să fie transportat pe la Capul Bunei Speranțe, cu ocolirea continentului african, ceea ce implica costuri suplimentare și alocarea unui timp mai îndelungat, aspecte care s-au reflectat din plin și în ridicarea costului asigurărilor maritime. Ruta ce lega metropola de India, Australia și Extremul Orient, ce era „un adevărat drum interior de apă al Imperiului Britanic”⁷², nu mai putea fi folosită, efectele resimțindu-se nu doar în mediile de afaceri britanice, ci și în rândul tuturor transportatorilor și comercianților care aveau legătură cu Marea Mediterană.

Începerea bătăliei Angliei, la 10 iulie 1940⁷³, ieșirea din război a Franței, la 22 iunie, și formarea în România la 4 iulie a primului guvern filogerman de la Primul Război Mondial încoace, condus de Ion Gigurtu, au afectat profund comerțul dintre Marea Britanie și statul sud-est european. Titularul Ministerului Afacerilor Străine era tot un filogerman, Mihail Manoilescu, iar la 5 iulie, la doar o zi distanță de constituirea noului guvern, șeful acestuia declara în mod oficial că România dorește să promoveze o politică de integrare sinceră în sistemul creat de Axa Berlin-Roma⁷⁴, ceea ce însemna fără niciun dubiu că guvernul de la București nu mai avea în vedere promovarea relațiilor politice, și nici economice, cu Marea Britanie.

În plus, la 1 iulie 1940 guvernul român a repudiat garanția britanică acordată României la 13 aprilie 1939, iar cooptarea Mișcării Legionare la guvernare, care avea patru membri în guvern, printre care erau Horia Sima și A. C. Cuza, nu a făcut altceva decât să ducă la o și mai mare încordare a relațiilor politice dintre Marea Britanie și România, ceea ce a avut importante repercusiuni asupra schimburilor comerciale dintre cele două țări.

Încă din primele zile ale lunii iulie, la Londra, România nu mai era considerată o țară independentă, ba chiar se prevedea că regele Carol va primi ordine de la Hitler de-acum înainte, așa cum a fost menționat într-un referat al Trezoreriei Britanice⁷⁵. Considerându-se că România era la discreția

---

nemții se vedeau în sfârșit în situația de a guverna Europa așa cum credeau ei că trebuie guvernată și se apucaseră de treabă sărind peste cal” (Waldeck 2006, p. 56-60).

⁷² *Argus*, din 16 mai 1940.

⁷³ Primul bombardament masiv al germanilor asupra arhipelagului britanic a avut loc la 10 iulie 1940. Pentru diferitele opinii care există în legătură cu începerea Bătăliei Angliei, vezi (Arhire 2009, p. 571, nota 1).

⁷⁴ Scurtu, Buzatu 1999, p. 359-360.

⁷⁵ TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24980/1940, f. 355. Referat întocmit de S.

Germaniei, Banca Angliei a luat decizia ca aurul românesc să fie blocat pe toată durata războiului, Foreign Office-ul nemaifiind nici măcar consultat în această privință. Exporturile britanice către România au fost interzise, iar cele 3 milioane de lire sterline, pe care România le mai avea din împrumutul obținut în anul anterior, au fost declarate inutilizabile.

După căderea Franței și dispariția acesteia de pe scena relațiilor internaționale, nu mai rămăsese nicio armată pe continent care să se poată opune Wehrmacht-ului, ceea ce făcea ca în cafenelele bucureștene să se afirme că „în mod sigur Anglia va capitula sau, dacă nu va capitula, bombele germane o vor șterge de pe harta lumii și va fi invadată”⁷⁶. Expulzarea inginerilor petroliști britanici a fost una din primele măsuri luate de guvernul Gigurtu, deși unii dintre ei locuiau în România de mai bine de 20 de ani. Datorită intervenției Legației Germane de la București, aceștia nu au fost obligați să părăsească teritoriul românesc imediat, ci au putut să plece în decurs de șase săptămâni, dându-li-se posibilitatea de a-și lua și bunurile⁷⁷. Locul lor a fost luat de români, dar și de foarte mulți etnici germani din România, în acest fel eliminându-se pericolul sabotajelor, de care Reich-ul se temea atât de mult. Totodată, au fost emise câteva decrete care îi împiedicau pe aceștia din urmă să-și vândă acțiunile petroliere unor parteneri nedorți de germani. La București se acționa de o așa manieră încât România să fie cât mai pe placul Axei, iar inginerii francezi din întreprinderile petroliere au fost și ei expulzați, fiind acuzați de „terorism” și „sabotaj”⁷⁸.

La începutul lunii octombrie, din punctul de vedere al Marii Britanii, situația în România se deteriorase și mai mult, astfel că, se aprecia pe bună dreptate că guvernul de la Londra nu mai putea achiziționa niciun produs românesc, decât dacă acesta n-ar fi vrut să fie cumpărat de germani. Dacă până atunci se sperase că prin creșterea achizițiilor de mărfuri românești și prin trimiterea de bunuri britanice în schimb, se va menține o anumită influență britanică asupra României, proclamarea oficială a României ca stat național-legionar, la 14 septembrie 1940, a spulberat la Londra orice speranță. „Guvernul actual din România este complet subordonat Gărzii de Fier, care, la rândul ei, este unealta Germaniei” aprecia Philip Nichols într-un document trimis la Ministry of Economic Warfare⁷⁹. Chiar dacă în realitate au existat și anumite fricțiuni între membrii Mișcării Legionare din România și germani⁸⁰,

---

D. Waley către C. F. Cobbold, la 6 iulie 1940.

⁷⁶ Waldeck 2006, p. 99.

⁷⁷ Hillgruber 1994, p. 376, nota 2.

⁷⁸ Prost 2006, p. 210.

⁷⁹ TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24981/1940, f. 23. Document trimis de Philip Nichols către Charles Stirling, la data de 1 octombrie 1940.

⁸⁰ După ajungerea legionarilor la putere, pe fondul eliminării evreilor din economia românească, la București au început să sosească zeci de oameni de afaceri germani, cu gândul

iar legionarii nu erau complet subordonați Reich-ului, așa cum a menționat funcționarul britanic mai sus menționat, afirmația este totuși în mare parte adevărată, în sensul că statul român devenise un satelit al puterii germane.

În condițiile în care România nu mai era în raporturi amicale cu Marea Britanie, ba chiar mai nou existau dovezi de anglofobie, puterea insulară a căutat să pună o cât mai mare presiune asupra statului balcanic, deconectându-l pe acesta din urmă cât mai mult de la comerțul cu alte state. Ca atare, prin blocada navală britanică ce fusese instituită chiar de la începerea războiului, din a doua jumătate a anului 1940, Royal Navy nu a permis nici măcar schimburile inofensive, cum erau cele dintre România și Palestina, prin care se exporta cherestea românească în schimbul portocalelor palestinienesc⁸¹.

Coordonarea tot mai accentuată a politicii economice românești cu cea a Germaniei, refuzul autorităților de la București de a acorda licențe de export pentru mărfuri cumpărate de Marea Britanie încă din primele luni ale anului 1940, au avut practic ca efect încetarea relațiilor economice dintre cele două țări încă de la începutul celei de-a doua jumătăți a anului. În august, la Ministry of Economic Warfare, se ajunsese deja la concluzia că nu putea fi reluat comerțul cu România, întrucât prima cerință a statului din sud-estul Europei ar fi fost bineînțeles deblocarea aurului de la Londra⁸².

Colaborarea economică deplină a României cu Germania a fost consfințită la 4 decembrie 1940, atunci când, la Berlin, a fost încheiată o convenție bilaterală. Semnată în mod special datorită dificultăților financiare pe care le avea statul balcanic, scoase în evidență de generalul Ion Antonescu încă din vizita sa pe care a efectuat-o în capitala Reich-ului în 22 și 23 noiembrie, înțelegerea stabilea detaliile colaborării germano-române.

---

de a cumpăra o mină sau o fabrică la un preț de nimic. Cu toate acestea, în cele aproape cinci luni de regim legionar, nu s-a „arianizat” nicio întreprindere, întrucât autoritățile gardiste, deși nu refuzau direct, găseau mereu soluții ocolitoare pentru a-i împiedica pe germani să controleze economia românească. „România pentru români, și ducă-se dracului evreii și nemții” a fost în esență modul de gândire al legionarilor. Metodele lor erau alunecoase, ceea ce i-a scos din răbdări pe întreprinzătorii din Hamburg și Renania. Pentru a primi hârtiile semnate, aceștia din urmă așteptau cu zilele la hotelul „Athénée Palace”, „mai întâi bine dispuși, apoi ușor nedumeriți, pe urmă încetul cu încetul pierzându-și răbdarea, apoi supărați, la urmă de-a dreptul furioși”. Autoritățile legionare trăgeau de timp cât de mult puteau, înapoiind documentele pentru vreo greșală tehnică, apoi restituindu-le din nou pentru că apăruseră decrete noi. Când în sfârșit, omul de afaceri german credea că tranzacția s-a rezolvat, proprietarul evreu era dus la închisoare, fiind ținut acolo până când comisarii legionari îi ruinau întreprinderea. Sau era maltratată până îl obligau să vândă totul unui membru al Mișcării Legionare. În ambele cazuri, germanii pierdeau (Waldeck 2006, p. 177-179).

⁸¹ TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24981/1940, f. 21. Document trimis de Charles Stirling către Philip Nichols, la data de 1 octombrie 1940.

⁸² *Ibidem*, dosar nr. 24980/1940, f. 442. Document scris la Ministry of Economic Warfare, la data de 26 august 1940, despre comerțul româno-britanic.

Producția industrială a României trebuia să fie coordonată cu cea a Germaniei, iar aceasta din urmă își lua angajamentul de a oferi în schimb atât credite pe termen lung și cu dobânzi avantajoase, cât și ajutor tehnic în toate domeniile. Totodată, mai era prevăzut și faptul că urmau să fie trimiși și numeroși consilieri germani pe lângă ministerele românești, ceea ce însă nu s-a întâmplat datorită opoziției manifestate în România⁸³.

Convenția germano-română din 4 decembrie 1940 însemna o victorie a Germaniei în România, influența economică a Marii Britanii fiind eliminată din această țară. Dacă până atunci mai existaseră schimburi sporadice și de valori foarte mici, de la începutul lunii decembrie se poate vorbi de o reală coordonare a economiei românești cu cea a Reich-ului. În condițiile în care blocada navală britanică își făcea efectul, comerțul României cu statele din vestul Europei fusese întrerupt, tranzacțiile acestui stat fiind limitate la țările Axei și la teritoriile controlate de aceasta.

În cea mai mare parte a perioadei interbelice, România nu reprezentase o regiune de primă importanță pentru comerțul britanic, Grecia și Turcia ocupând poziții mult mai bune în cadrul comerțului Marii Britanii, în comparație cu atenția dată de guvernul de la Londra pieței naționale românești.

Dar în preajma izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial, România a dobândit o importantă valoare economică pentru Marea Britanie, această situație datorându-se și scăderii prestigiului și influenței franceze. Este important de remarcat faptul că, din septembrie 1939 și până la căderea Franței, din iunie 1940, britanicii au pus în aplicare un plan prin care au făcut achiziții masive din România, în detrimentul Germaniei, ceea ce a permis statului român să fie neutru mai mult timp. În primul rând a fost cumpărat petrol românesc, Marea Britanie reușind în intervalul de timp septembrie 1939 - aprilie 1940 să cumpere cantități duble față de cât a importat Germania, ceea ce a fost remarcabil.

Plecată în această competiție economică mai târziu decât Germania, Marea Britanie a pierdut în final, în sensul că România a ajuns până la urmă în orbita economică a Berlinului. Distanța geografică mai mică, sistemul de navigație intern german și folosirea Dunării, înglobarea comerțului austriac și cehoslovac în cel al Reich-ului, toate au fost în favoarea Germaniei, ceea ce a contribuit din plin la eliminarea influenței economice britanice din România în perioada de început a celui de-al Doilea Război Mondial.

---

⁸³ Hillgruber 1994, p. 197. Pentru detalii despre textul convenției economice germano-române, vezi și p. 377, nota 16.

Romanian-British Economic Relations 1939-1940 (II)

(Abstract)

The outbreak of Second World War made oil a strategic product and Romania acquired an increased importance due to its oil production. Unable to carry out military actions in a neutral country like Romania, Britain decided instead to launch a war against the economy of the Third Reich, aiming to deprive the Germans of Romanian raw materials. In line with this policy, at the end of 1939, Great Britain was importing twice as much Romanian oil as Germany. Although Britain made efforts to develop its economic relations with Romania, one can still see some mutual misunderstandings between the two countries. In addition, the British were aware that if they wanted to maintain an intensive trading relationship with the Romanian government, they would have to buy in Romania and offer goods on credit.

France and the Netherlands capitulated in June 1940 after the victorious campaign of the Wehrmacht in Western Europe which tilted the balance of power decisively in favour of the Reich. Romanian officials soon realized that the Germans had become the masters of Europe and Britain lost its importance to them. The German-Romanian Convention of 4 December 1940 eliminated Britain's economic influence and thus represented a victory for the Germans in Romania.

Having entered the economic competition later than Germany, Britain was finally defeated and Romania ended up in Germany's economic sphere. The shorter geographic distance, the German domestic canal navigation system plus easy access to Romania via the Danube, and the incorporation of Austrian and Czechoslovakian trade all acted in Germany's favour and contributed greatly to the elimination of British economic influence from Romania at the beginning of the Second World War.

Abrevieri bibliografice

AMAER	- Arhivele Ministerului Afacerilor Externe ale României.
ANRDANIC	- Arhivele Naționale ale României. Direcția Arhivele Naționale Istorice Centrale.
Arhire 2009	- Sorin Arhire, <i>Bătălia Angliei reflectată în presa românească (ianuarie - iunie 1941)</i> , în <i>Apulum</i> , XLVI, 2009, p. 571-582.
Brătianu 1942	- G. I. Brătianu, <i>Roumanie et Hongrie. Considérations démographiques et économiques</i> , Bucarest, 1942.
Brestoiu 1986	- Horia Brestoiu, <i>Impact la paralela 45°. Incursiune în culisele bătăliei pentru petrolul românesc</i> , Iași, 1986.
Buzatu 1998	- Gh. Buzatu, <i>O istorie a petrolului românesc</i> , București, 1998.
Buzatu 2003	- Gh. Buzatu, <i>România și marile puteri (1939-1947)</i> , București, 2003.
Carol II 1995	- Carol II, <i>Între datorie și pasiune. Însemnări zilnice</i> , vol. I (1904-1939), ediție de Marcel-Dumitru Ciucă și Narcis Dorin Ion, București, 1995.
Carol II 1996	- Carol II, <i>Între datorie și pasiune. Însemnări zilnice</i> , vol. II (1939-1940), ediție de Marcel-Dumitru Ciucă și Narcis Dorin Ion, București, 1996.

- Călinescu 1990 - Armand Călinescu, *Însemnări politice 1916-1919*, ediție îngrijită și prefață de Al. Gh. Savu, București, 1990.
- Cîrstea 2013 - Marusia Cîrstea, *Relații economice româno-britanice (1919-1939). Studii și documente*, Târgoviște, 2013.
- Danielopol 1995 - D. G. Danielopol, *Jurnal londonez*, Iași, 1995.
- Dașcovici 1939 - N. Dașcovici, *Neutralitatea României*, București, 1939.
- DGFP - *Documents on German Foreign Policy 1918-1945*, seria D (1937-1945), vol. V-IX, London, 1953-1956.
- Funderburk 1983 - David Britton Funderburk, *Politica Marii Britanii față de România 1938-1940. Studiu asupra strategiei economice și politice*, București, 1983.
- Haynes 2003 - Rebecca Haynes, *Politica României față de Germania între 1936 și 1940*, Iași, 2003.
- Hillgruber 1994 - Andreas Hillgruber, *Hitler, regele Carol și mareșalul Antonescu. Relațiile germano-române (1938-1944)*, București, 1994.
- Hoisington 1971 - William A. Hoisington Jr., *The Struggle for Economic Influence in Southeastern Europe: The French Failure in Romania, 1940*, în *Journal of Modern History*, XLIII, September 1971, p. 486-482.
- Lynch 2004 - Michael Lynch, *China: de la imperiu la republica populară 1900-1949*, București, 2004.
- Mamina 1997 - Ion Mamina, *Consilii de Coroană*, București, 1997.
- Manning 1996 - Olivia Manning, *Trilogia balcanică. Marea șansă*, București, 1996.
- Parkinson 2014 - Maude Rea Parkinson, *Douăzeci de ani în România (1889-1911)*, București, 2014.
- Porter 2008 - Ivor Porter, *Operațiunea „Autonomous” în România pe vreme de război*, București, 2008.
- Prost 2006 - Henri Prost, *Destinul României (1918-1954)*, București, 2006.
- Scurtu, Buzatu 1999 - Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX (1918-1948)*, București, 1999.
- Sédilot 1979 - René Sédilot, *Istoria petrolului*, București, 1979.
- Taylor 1999 - A. J. P. Taylor, *Originile celui de-al Doilea Război Mondial*, Iași, 1999.
- The Foreign Office List* 1940 - *The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book 1940*, London, 1940.
- TNA - The National Archives, Richmond, Kew, UK.
- Troncotă 1997 - Cristian Troncotă, *Mihail Moruzov și Serviciul Secret de Informații al Armatei Române*, București, 1997.
- Waldeck 2006 - R. G. Waldeck, *Athénée Palace*, București, 2006.

Cuvinte-cheie: petrol, grâu, porumb, blocadă navală, acțiuni de sabotaj.

Keywords: oil, wheat, corn, naval blockade, sabotage actions.

RUSSIAN HISTORIOGRAPHY ON THE STATE ADMINISTRATION IN THE NORTHERN AREA TERRITORIES AND CONTROL OVER THEIR DEVELOPMENT: A 300 YEAR LONG PATH

Olga Igorevna SHESTAK*

Svetlana Gennadievna KOVALENKO**

Albina Alekseevna VLASENKO***

Introduction

In Russian historiography, there are issues that have provoked interest throughout its entire existence. One of these is the role of the government as a systemic factor determining the being of the Russian people. The wide range of opinions about this issue underlines its having been important for historians for more than three hundred years. As Russia has always been a frontier state, the issue of the effective state functioning within its boundaries has occupied the attention of many of the country's outstanding philosophers and historians. From the very beginning of the formation of the Russian state, there has been a cognizance that the boundary and boundary areas require a particular approach in terms of management strategy.

In fact, any territory within the Russian state may be described as being or having been a "frontier state" - i.e. a boundary between Russia itself and other lands - at some point in its formation. Between 1553 and the late eighteenth century, the territory of Russia enlarged from 2,800 to 5,400 km square kilometres. Under the Romanovs, 10 million square kilometres were added to that. The territory and the length of the state borders continued to grow in the Soviet period of Russian history as well.

In the course of its expansion, Russia brought in its orbit territories where traditional administrative systems already existed. To a certain degree, this was the case with the Far East, Siberia and the Arctic. However, these

---

* Vladivostok State University of Economics and Service, Russian Federation; e-mail: olga.shestak@vvsu.ru.

** Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Peoples of the Far East, Far Eastern Division, Russian Academy of Sciences, Vladivostok, Russian Federation; e-mail: ostina@list.ru.

*** Vladivostok State University of Economics and Service, Artem Branch, Russian Federation; e-mail: director@artem.ssvu.ru.

territories had virtually no population, particularly not a Russian one, which demanded processes of colonization and administration peculiar to those areas. Besides, the according to the extremely complicated foreign policy situation, Siberia and the Russian Far East were seen as representing a border between various cultures, whereas the climatic conditions of the extreme North and the Arctic meant they represented rather a boundary between humans and the “eternal ice.” The route from the “Arctic desert tracts” through the “Russian desert tracts” to “metropolitan lands” was longer and more difficult than from other boundary areas, which is why the territories of the extreme North and the Arctic held a special position in the Russian state apparatus and received special attention from those who studied the issues of administering the boundary territories.

Methodology

The methodological basis of this study is the system approach, used for finding and describing as thoroughly as possible a set of facts required for the solution of a certain research task, suggesting that all events and situations are causal, functionally related and vary in their level of significance. This approach ensures an analysis which accounts for any links and interrelations with general historic changes of the studied period, with a particular focus on certain historic reality.

Results

In the fifteenth and sixteenth centuries, the process of forming the Russian state and its central and local administrative bodies was taking place; the principles underpinning the interrelations between the centre and the outlying territories were also established. From the sixteenth century onwards, Russian social thinking developed various concepts and approaches regarding the administration of the state's outlying areas. Public figures, authors and historians such as T. I. Pososhkov, M. M. Shcherbatov, S. E. Desnitskii, A. N. Radishchev, N. M. Karamzin, V. O. Kliuchevskii, E. N. Trubetskoi and others presented their ideals regarding the state and suggested methods to administer the territories as well as ways to reform and improve the system.¹ Clearly the range of opinions on the efficiency of the imperial model of governance was very wide, as a result of the peculiarities of the historical development of Russia.

It should be noted that, along with the general concepts of the development of the state, Russia's most prominent figures, such as the reformers V. N. Tatishchev, M. M. Speranskii, R. P. Pobedonostsev, S. A. Muromtsev, P. A. Stolypin, S. Yu. Witte and others, justified the concrete

---

¹ Isaev, Zolotkin 2003.

actions undertaken by the authorities and the existing forms of polity by the fact that Russia possessed different territories, which led to the need to expand and colonise the outlying territories.²

M. V. Lomonosov was the first to assert the importance of the Arctic territories for the country. He theorised a possible navigational route via the Northern Sea Route and proposed a vast and multifaceted Arctic exploration programme.³ The Russian historiographer G. F. Miller, who was the first to compile an academic work on the history of Siberia, is also worthy of mention.⁴

However, the issue of the Russian state's presence in the North and that of its administration drew the interest of scholars much later. It was only in the nineteenth century that research dealing with individual matters relating to the colonisation and governance of the North and the Arctic began to appear.

The issues surrounding the colonization of Arctic territories have been considered by historians, ethnographers, anthropologists, archaeologists, geographers, economists and so on at various times throughout history. Works dealing with the most important Arctic expeditions and state policy in Northeast Asia have contributed much to the historiography of the Russian Empire. M. M. Gedenström (1822), F. P. Wrangell (1841) and A. E. Nordenskiöld (1877) were among the first to attempt to apprehend the impact of the northern area territories' inclusion in the Russian Empire and to survey a number of issues, such as the relations between the Russians and the aboriginals, the latter's lives, the natural features of the North and new geographical discoveries.⁵ In particular, some of these works contained anthropological descriptions of the traits of the aboriginals, the peculiarities of their everyday lives, and their forms of social organization.

The establishment of the Russian Geographical Society, whose task was to "mobilize the young forces of Russia and direct them to the overall study of the native land," stimulated researchers' interest in exploring the North. Members of the Society carried out comprehensive investigations in the territories of the Empire and published various works on their findings.⁶

In view of the complexity of the issues involved in the study of the North, certain aspects, such as legal ones, were for a long time not individually approached by scholars. V. V. Vagin was the first to probe the legislative

---

² Tomsinov 2007.

³ Perevalov 1948; Lomonosov 1952.

⁴ Miller 1937.

⁵ Mainov 1880, p. 270-271.

⁶ Pimenova 2009.

system of Siberia in his seminal work on M. M. Speransky's activity.⁷ Vagin thought highly of this notable state figure and particularly emphasized his role in strengthening Russia's influence in Northeast Asia. In his opinion, Speransky's special contribution to the strengthening of the state administration in the northern area territories was the establishment of a system of government control which gave the administration priority over the institutions of justice, making it possible to solve many everyday life problems in the territories more efficiently.⁸

The aboriginal population of Siberia received some attention, too. The first comprehensive study of state policy toward "non-Russians" was carried out by N. P. Yadrintsev, an adherent to the concept of Siberian regionalism. Judging the legislation of the period to be generally "friendly," the scholar concluded that the problem remained unsettled, which, as a consequence, doomed the local tribes to extinction.⁹ In his work, A. P. Shchapov tackled the same subject matter, being the first to determine different approaches to the colonization and development of Siberia and to consider the impact of the process on the local population.¹⁰

Despite the fact that the Russian government did not plan to invest heavily in shipping via the Northern Sea Route at that time, as priority had been given to the development of rail transport, many nineteenth to early twentieth century scholars turned their attention to the Northern Sea Route as an important element in the Russian state model directing the colonization of the North.¹¹ At the same time, the Russian Arctic drew the attention of other countries, which, justifiably, caused considerable concern in Russia. Various aspects of the functioning of that important transport artery could not fail to be reflected in the works of scholars.

While virtually none of the scholars cast any doubt on the wisdom of new territories being included in the Russian Empire, there was no consensus on the utility of the Northern Sea Route for regional and European trade. A. E. Goncharov considers the disagreement of opinion to have been caused by the scholars' poor knowledge of the navigational conditions in the Kara Sea, which were the reason the Northern Sea Route was not regarded as a big Arctic project.¹²

The matter of navigation in northern waters became vitally important for Russia after the Russian-Japanese War (1904-1905). Here, mention should

---

⁷ Vagin 1872.

⁸ Ibid.

⁹ Yadrintsev 1891.

¹⁰ Shchapov 1906.

¹¹ Studitskii 1883; Turbin 1891; Breitfus 1904; Lesgaft 1913; Vostrotnin 1914.

¹² Goncharov 2013.

be made of the works of A. A. Dunin-Gorkavich and B. A. Vilkitskii,¹³ who extensively studied the difficulties and problems of navigation through the Northern Sea Route. However, their reasonable approach did not deny the possibility of its further development and exploitation.

The importance of the historiography of the Russian Empire period lies in its having amassed a considerable amount of information on various issues: pioneering scientific studies of the North, the life of the aboriginal peoples, the natural peculiarities of the region, and the control held at that time over the northern territories. These texts come from a period when only the first steps in the colonization of the northern area territories had been taken and the priorities of state policy toward them had only recently been determined. The historiography of issues surrounding state administration in the northern area territories reflects, on many points, the search for an optimum relation between the central and local authorities.

From the very outset, Soviet power undertook intense activity in the North and the Arctic. The Soviet government had strategic plans based on the socio-economic development of the country. It was the Northern Sea Route that received the bulk of its attention because it was the shortest way from the port of Murmansk to that of Vladivostok, it ran entirely along the state borders and it did not depend on the state of international affairs.¹⁴ The Northern Sea Route was not a mere transport artery for the Soviet state. It was a structure combining administrative, economic and transport functions which enabled the authorities to enact further colonization and development of the extreme North. It was to provide a route for the delivery of goods intended for export from the Arctic regions, to stimulate the timber industry, trapping and the exploitation of mineral resources found there as well as to underpin a fish canning industry and become a regular shipping route. As a consequence of the work of the administrative structures of the Northern Sea Route, the foundation of the Soviet economic strategy was laid which, in the future, served to make the USSR a powerful Arctic state.

The Soviet model of a regular state with a rigid power vertical made it possible to accumulate resources in those sectors of the inner policy which became vital as the situation required. In the 1930s, when the active industrial development of the Soviet Polar regions began, scholars took a keen interest in the history of the colonization of the North.

Here, we should mention the works by V. Iu. Vize, who set up general conceptual approaches to the history of the development of the Arctic Regions which remained predominant in Soviet historiography for a long

---

¹³ Dunin-Gorkavich 1909; Vilkitskii 1912.

¹⁴ Boiakova 2001.

time.¹⁵ In his books, the Soviet period is represented as a chain of brilliant victories and achievements. No doubt was cast on the efficiency of the centralised control model as applied to the northern area territories by the authors of the period such as G. D. Krasinskii, V. Itin and A. I. Kosoi.¹⁶

At the same time, in the 1930s, the first works appeared in which scholars made attempts at an impartial consideration of the newly-initiated industrial and transport development of the Soviet Polar regions from the point of view of its impact on the economic and social situation in the northern area territories.¹⁷ The Yakut economist G. G. Kolesov pointed to the development of river navigation and the exploitation of mineral deposits as well as the improved supply of goods for the population of the northern districts of the Yakut Soviet Autonomous Republic and, as the most significant result, the Arctic route having been put into service.

In his article, P. G. Smidovich, appointed as chairman of the Assistance Committee on the Peoples of the North, set out in detail the principles that the Soviet state had adopted in its policy toward the small populations of native peoples in the region. He said openly that the task of the Committee was the socialization of these peoples as completely as possible. Each of the nomad peoples was to achieve “[...] a self-reliant existence as a self-ruling economic-political entity. The day when the socialization of the indigenous peoples of the North is completed will be the last one of the existence of the Committee.”¹⁸

The period spanning the 1940s to mid-1950s saw an erosion of interest in matters pertaining to the North and their study. This was caused by an aggravation of the socio-political situation, which led to the militarization of the Arctic. The strategic importance of the North Sea Route increased considerably in the course of World War II and this factor entailed the closure of basic archive funds for scholars. It was not until the latter half of the 1950s that the source base enlarged, along with the variety of research topics. At that time, the first generalizing works on the history of the discovery, colonization and development of the North Sea Route appeared.¹⁹

In 1957, government reforms stimulated scholars’ interest in the matter of state control over the northern area territories. The shift was driven by two important reforms which took place simultaneously in that year: a switch to the principle of territorial governance and the establishment of the so-called *Sovnarkhozy* (Regional Economic Councils). As a result of these reforms, many

---

¹⁵ Vize 1934; Vize 1940.

¹⁶ Krasinskii 1929; Itin 1933; Kosoi 1940.

¹⁷ Zinger 1935; Kolesov, Potapov 1940.

¹⁸ Smidovich 1930, p. 14.

¹⁹ Gakkel’ et al. 1956; Belov 1959; Belov 1963.

northern regions were at that time able to achieve their economic goals due to the rise of centralization. For the first time, scholarly works of the 1950s levelled criticism at the extremely centralized inner policy pursued by the state rather than focusing on the individual shortcomings of state control over the development of the northern area territories.²⁰

As a matter of fact, it was at this time that the state accumulated experience in establishing and operating large industrial complexes. The process revealed the shortcomings of the Soviet model of rigidly centralized government and caused considerable economic and social failures, making the system generally ineffective.²¹

The gas deposits discovered in the Yamalo-Nenets Autonomous Okrug in the 1960s (in the Tazovskii, Gubkinskii, Zapolarnyi, Urengoi and other districts) marked the boundaries of the West Siberian oil and gas province and gave impetus to the development of the oil industry in the USSR. The functioning of the new economic structure was thoroughly examined in the works of N. F. Kolbenkov, E. Iu. Lokshin, V. V. Alekseev, M. M. Efimkin, S. S. Bukin and others.²² They dealt with issues such as the economy, urbanization, personnel policy, and socio-cultural changes brought about by the establishment of the gas and oil complex.

The value of the works of economists from the 1980s such as T. S. Bud'kov, A. G. Aganbegian and B. P. Orlov lies in their description of the party political control of the West Siberian oil and gas complex, which enables one to trace the hierarchy of the adoption of decisions on various issues pertaining to the socio-economic development of the North.²³ However, they contain no analysis of the problems that the northern economy ran into, which were caused by imperfections in the Soviet economic mechanism.

The events of the mid-1980s, termed *perestroika* (reconstruction) and *uskoreniye* (acceleration), marked a new stage in Russian historiography. Although the need for new approaches to issues surrounding the colonisation and state control of the northern territories was clearly evident, these shifts could be realized only after the entire paradigm of state development underwent a cardinal change.

In the post-Soviet period, a gradual deviation from the Soviet methodology of source studies took place. In considering the state's control over the northern area territories, it is necessary to determine the theoretical and methodological trends that had the greatest effect on the historiography of the issue. The works of Iu. S. Andreev, A. S. Akhiezer, V. A.

---

²⁰ Broide 1957, p. 41-46; Petrov 1958.

²¹ Kovalenko 2006.

²² Kolbenkov 1961; Lokshin 1964; Alekseev et al. 1987; Efimkin 1990; Bukin 1991.

²³ Bud'kov 1982; Aganbegian 1984; Orlov 1988.

Krasilshchikov, Iu. V. Aksiutin and others explore the historical experience of Russia in the context of the modernization paradigm.²⁴ The majority of scholars view modernization as a transition from a traditional society, i.e. an agrarian one, to an industrial one. As this takes place, all aspects of the life of the society undergo changes.

In the mid-1990s, the Institute of History and Archaeology, Ural Department, Russian Academy of Sciences, became one of the first scholarly societies to work on the theme of modernization. This resulted in the appearance of a research school which, in the course of a President of the Russian Federation grant competition, received the status of a leading research school in Russia. As leader of this research area, V. V. Alekseev correctly said that “the strategy of scholarly research is focused on revealing regularities in the Russian historical process based on the long-term modernization theory.”

This research school described frontier modernization in the context of Russian civilization as having the following particular features:

- the logics of frontier dynamics: after the incorporation of new territories into Russia, “fraternization” - that is, the formation of frontier zones which gradually integrated into the national space - took place.

- colonization syndrome: the lengthiness of the colonization processes and of the population movement.

- the division of the country’s space into a centre (nucleus) and a periphery differing from one another socially, economically and culturally. However, the division line between the centre and the periphery was always mobile and, in due course, the peripheral regions ceased to be such.

- the availability of accessible frontier areas abounding in resources which served as a valve for regions with denser populations.

- the possibility of moving to unpopulated territories for those who desired that.

- the demand for additional manpower needed to exploit the abundant resources of the frontier zones, migration activity, and the adaptation of migrants in the peripheral territories.

- the increased role of transport infrastructure at a time when the integration of peripheral regions into the country’s space was not yet complete.

- the creation of conditions for stable development where there are vast border regions and a hostile neighbourhood, causing the militarization of the regions and the establishment of special militarized forms of administration.

- the differently directed diffusion of traditional and modern types that is natural under the conditions of colonization, the influx of migrants, and

---

²⁴ Andreev 1989, p. 550-562; Akhiezer 1998; Krasilshchikov 1998; Aksiutin 1999.

interethnic contacts.

- the conglomeration and fragmentation of society and landscape and, as a result, prolonged colonization processes.

In the opinion of the scholars belonging to the modernization school, Russia's is a frontier modernization whose special features are that the process of bringing new lands in the orbit of the regular state has never been easy or momentary, and that it has had its own distinctive features in each region. However, the particular nature of Russia led to special features in the changes brought about by modernization in the northern area territories, where the monopoly of the state was one of the most important distinguishing features of the various waves of Russian modernizations in the North. In this context, the state's control over the incorporated territories was of key importance, as the impetus for modernization came from the top, that is, from the ruling elite, rather than from civil initiatives as it did in European countries or the USA. The extreme conditions of the northern territories and the constant struggle among a number of countries for control over that sphere of influence, which intensified at various times, made the role of the state government bodies yet more significant.

The works of A. V. Remnev, N. I. Krasniakov, M. V. Shilovskii and A. V. Varlamov contain a detailed retrospective study of the state government in the boundary territories of the Russian Empire period, including all the peculiarities of and variations in the control models at critical points of history.²⁵

Today's scholars studying the colonization and administration of the northern area territories, such as A. V. Lamin, A. I. Timoshenko, V. I. Smorchkova, A. V. Istomin and others, also held to the idea that that a focused state policy was necessary in the North.²⁶ This view is quite justified, as the experience of the 1990s clearly demonstrated that development in the extreme conditions of the North was possible only under the patronage of the state.

In the early twenty-first century, international competition for natural resources and ways of communication intensified in Arctic. This was stated by Russian President Vladimir Putin at the meeting of the Security Council of Russia in 2014. Among other things, he said:

We should also bear in mind the dynamic and ever-changing political and socioeconomic situation in the world, which is fraught with new risks and challenges to Russia's national interests, including those in the Arctic. [...]

---

²⁵ Remnev 1997; Remnev 2010, p. 97-108; Krasniakov 2004; Shilovskii 2009, p. 166-180; Krasniakov 2010, p. 104-109; Krasniakov 2011, p. 127-130; Varlamov 2014, p. 75-86.

²⁶ Istomin 2009, p. 19-26; Smorchkova 2010; Timoshenko 2010, p. 41-45; Lamin, Malov 2012; Timoshenko 2012, p. 2-36; Timoshenko 2013, p. 78-79.

given the circumstances, we need to take additional measures so as not to fall behind our partners, to maintain Russia's influence in the region and maybe, in some areas, to be ahead of our partners. These are our priority tasks.²⁷

The political interest entailed a revival of scholarly research in this area. The historical reconsideration of Russia's presence in the extreme North based on modern methodological approaches is present in the works of V. S. Selin and M. V. Shilovskii.²⁸ A survey of foreign historiography on Russian colonisation of the Arctic has been carried out by D. A. Ananiev.²⁹

The works of a number of scholars, including A. G. Sintsov, V. S. Selin, V. I. Goldin, O. B. Aleksandrov and A. N. Piliarov,³⁰ study complex issues surrounding the modernization of the northern area territories at the present stage in their development, consider geo-political and economic processes in the Arctic, and attempt to determine promising trends in the development of the Russian Federation Arctic area and that of Arctic policy in general.

Discussions

As may be seen from the survey of publications above, a characteristic of post-Soviet historiography is the search for new approaches to the traditional issues of the colonization and state governance of the northern area territories. Under the conditions of a world crisis, the state turned to Arctic as a strategic resource for development, which stimulated scholars' interest in the issues of the North. Foreign academics approach the issue of Arctic development from the same positions but with attention on their own countries strategies on Arctic policies.³¹ Foreign authors also actively cover the issues of international policy in Arctic, security issues and the realisation of international projects.³² Russian Arctic policy and its impact on the system of international relations is of great interest to foreign researchers.³³

Conclusions

By and large, the historiography of the colonization and governance of the northern area territories is very complex and multifarious. Many issues have

---

²⁷ *Meeting of the Security Council on state policy in the Arctic*, 22 April 2014, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/20845>, accessed 10 January 2015.

²⁸ Selin 2013, p. 17-25; Shilovskii 2014, p. 19-23.

²⁹ Ananiev 2012, p. 36-49.

³⁰ Sintsov 2004; Selin, Tsukerman 2008, p. 76-84; Selin 2010, p. 42-46; Goldin 2011, p. 22-34; Piliarov 2011, p. 38-48; Selin 2011, p. 20-25; Selin 2012; Aleksandrov 2012; Piliarov 2014, p. 22-37.

³¹ Riddell-Dixon 2008, p. 343-359; Koivurova et al. 2012, p. 361-371; Baker, Mooney 2013, p. 86-104; James, James 2014, p. 187-204; Manicom 2014, p. 165-175.

³² Vasudevan et al. 1992, p. 546-551; Rintoul 2008, p. 373-385; Lukovich et al. 2011, p. 1-16; Arbo et al. 2013, p. 163-182; Doel et al. 2014, p. 2-14.

³³ Immonen et al. 2008, p. 841-848; Wilson Rowe, Blakkisrud 2014, p. 66-85.

already been studied, whereas some others remain to be comprehensively considered. In many respects, this may be attributed to the fact that in the historiographies of both the Russian Empire and Soviet eras, issues that were important in one period were, by virtue of that or other political or economic circumstances, of no interest in the other. Unlike other issues of colonization, the models and mechanisms of state control in the northern area territories has received less attention from scholars, who considered them in the light of current state policy.

Today, the situation has changed. To compete successfully with western powers in the Russian Arctic and Pacific areas, a model for governing the frontier territories is wanted: one which would enable Russia to respond promptly to all the emerging challenges, both socio-economic and geopolitical, and to do so to good advantage. This brings the relevance of studying issues of state control over the northern area territories to a new level.

Russian Historiography on the State Administration in the Northern Area Territories and Control over Their Development: A 300 Year Long Path

(Abstract)

This article outlines Russian historiographical approaches to issues surrounding the state administration of the northern area territories of Russia from the periods of the Russian Empire, the Soviet Union and today. The survey of Russian Empire historiography reveals that before 1917 the issues were viewed in the context of the general political and socio-economic trends of Russian history as well as that of the geographical study of outlying lands and the Arctic seas. Scholars of the period mainly discussed whether it was worthwhile to include the territories of the extreme North in the sphere of influence of the regular Russian state. Soviet historiography concentrated mainly on the socio-economic development of the territories of the extreme North, especially in the 1930s and in the 1970-80s. However, the matter was given consideration primarily in order to underpin the focal development within the framework of the development of territorial production complexes and the Northern Sea Route. The works of the current period concretely deal with the efficiency of state control over the socio-economic development of the Arctic area today. New methods appearing nowadays, such as the active use of frontier modernization theory and the introduction of data from various disciplines into this field of study make it possible to bring research works to a new level. By and large, this historiographical survey makes it apparent that to date many important aspects of state control over the socio-economic development of the Russian northern area territories have been studied. However, a complex study of the systems and structures of the state administration in the northern area territories and the state control over their development at different times of Russian history is lacking in the body of scholarly literature.

Bibliographical Abbreviations

- Aganbegian 1984 - Abel Gezevich Aganbegian, *Zapadnaya Sibir na rubezhe vekov*, Sverdlovsk, 1984.
- Akhiezer 1998 - Aleksandr Samoylovich Akhiezer, *Rossiya: kritika istoricheskogo opyta (sotsiokulturnaya dinamika Rossii)*, vol. 1, Novosibirsk, 1998.
- Aksiutin 1999 - Yuriy Vasil'yevich Aksiutin, *Poststalinskoye obschestvo: problema liderstva i transformatsii vlasti*, Moscow, 1999.
- Aleksandrov 2012 - Oleg Borisovich Aleksandrov, *Severnyi vektor vneshney politiki Rossii. Vneshniaya politika Rossii v stranakh Baltii, Severnoy Yevropy i regiona, Arktike*, Moscow, 2012.
- Alekseev et al. 1987 - Veniamin Vasil'yevich Alekseev, Yevgeniy Vasilyevich Logunov, Pavel Pavlovich Shabanov, *Opyt resheniya kadrovyykh problem v neftegazovom stroitelstve Sibiri*, Sverdlovsk, 1987.
- Ananiev 2012 - Denis Anatol'yevich Ananiev, *Problemy istorii osvoyeniya Rossiyskoy Arktiki v XIX - nachale XX v. v osvetschenii anglo - I germanoyazychnykh avtorov*, in Vladimir Aleksandrovich Lamin (ed.), *Gosudarstvennaya politika Rossii v Arktike: Strategiya i praktika osvoyeniya v XVIII-XXI vv. Sbornik nauchnykh trudov*, Novosibirsk, 2012, p. 36-49.
- Andreev 1989 - Sergey Yur'yevich Andreev, *Nashe proshloe, nastoyashchee, budushchee: struktura vlasti i zadachi obshestva*, in Friedrich Markovic Borodkin (ed.), *Postizhenie*, Moscow, 1989, p. 550-562.
- Arbo et al. 2013 - Peter Arbo, Audun Iversen, Maaike Knol, Toril Ringholm, Gunnar Sander, *Arctic Futures: Conceptualizations and Images of a Changing Arctic*, in *Polar Geography*, 36, 2013, 3, p. 163-182.
- Baker, Mooney 2013 - Betsy Baker, Sarah Mooney, *The Legal Status of Arctic Sea Ice in the United States and Canada*, in *Polar Geography*, 36, 2013, 1-2, p. 86-104.
- Belov 1959 - Mikhail Ivanovich Belov, *Sovetskoe arkticheskoe moreplavanie 1917-1932*, Leningrad, 1959.
- Belov 1963 - Mikhail Ivanovich Belov, *Put' cherez Severnyy Ledovityy okean*, Moscow, 1963.
- Boiakova 2001 - Sardana Il'ichna Boiakova, *Osvoenie Arktiki i narody Severo-Vostoka Azii (XIX v.-1917 g.)*, Novosibirsk, 2001.
- Breitfus 1904 - Leonid Lyudvigovich Breitfus, *Morskoj Sibirskij put' na Dal'nij Vostok. Kratkaja istorija plavanija Karskim morem i Sibirskim Ledovitym okeanom*, Saint Petersburg, 1904.
- Broide 1957 - Isaak Markovich Broide, *O novykh formah upravleniya v nefljanoy promyshlennosti*, in *SGP*, 5, 1957, p. 41-46.
- Bud'kov 1982 - Semen Trofimovich Bud'kov, *Tjumenskij meridian: resursy, problemy, perspektivy*, Sverdlovsk, 1982.
- Bukin 1991 - Sergey Semenovich Bukin, *Opyt social'no-bytovogo razvitiya gorodov Sibiri (vtoraja polovina 1940-h - 1950-e gg.)*, Novosibirsk, 1991.
- Doel et al. 2014 - Ronald E. Doel, Urban Wråkberg, Suzanne Zeller, *Science, Environment, and the New Arctic*, in *JHG*, 44, 2014, p. 2-14.
- Dunin-Gorkavich 1909 - Aleksandr Aleksandrovich Dunin-Gorkavich, *Severnyj morskoy*

- put' iz *Atlanticheskogo v Tibij okean*, Saint Petersburg, 1909.
- Efimkin 1990 - Mikhail Makarovich Efimkin, *Rabochie Sibiri. Konec 50-h - seredina 80-h godov*, Novosibirsk, 1990.
- Gakkel' et al. 1956 - Yakov Yakovlevich Gakkel', Aleksey Pavlovich Okladnikov, Mikhail Borisovich Chernenko (eds), *Istorija otkrytiya i osvoiniya Severnogo morskogo puti*, vol. 1, Moscow, 1956.
- Goldin 2011 - Vladislav Ivanovich Goldin, *Arktika v mezhdunarodnykh otnosheniyah i geopolitike v XX nachale XXI: vebi istorii i sovremennost'*, in *VSA*, 2, 2011, p. 22-34.
- Goncharov 2013 - Aleksandr Yevgen'yevich Goncharov, *Istorija kommercheskikh jekspeditsij Severnogo morskogo puti: 1870-e-1890-e gg.*, Master dissertation, Krasnoyarsk State Pedagogical University named after V. P. Astafieva, 2013.
- Immonen et al. 2008 - Ingrid Immonen, Norman Anderssen, Maria Lvova, *Project Work across Borders in the Arctic Barents Region: Practical Challenges for Project Members*, in *NET*, 28, October 2008, 7, p. 841-848.
- Isaev, Zolutkin 2003 - Igor Isaev, Natalia Zolutkin, *Istorija politicheskikh i pravovykh uchenij, Rossii*, Moscow, 2003.
- Istomin 2009 - Anatoliy Vasil'yevich Istomin, *Osnovnye napravleniya i priority ustojchivogo razvitiya arkticheskoy zony Rossii*, in *SRFJP*, 2, 2009, p. 19-26.
- Itin 1933 - Vivian Azar'yevich Itin, *Morskije puti sovetsskoj Arktiki*, Moscow, 1933.
- James, James 2014 - Carolin C. James, Patrick James, *Canada, the United States and Arctic Sovereignty: Architecture without Building?*, in *ARCS*, 44, 2014, 2, p. 187-204.
- Koivurova et al. 2012 - Timo Koivurova, Kai Kokko, Sebastien Duyck, Nikolas Sellheim, *The Present and Future Competence of the European Union in the Arctic*, in *PR*, 48, October 2012, 4, p. 361-371.
- Kolbenkov 1961 - Nikolay Fedorovich Kolbenkov, *Sovershenstvovanie rukovodstva promyshlennost'ju SSSR 1956-1960 gg.*, Moscow, 1961.
- Kolesov, Potapov 1940 - Gavril Kolesov, Sergey Potapov, *Sovetskaja Jakutija*, Moscow, 1940.
- Kosoi 1940 - Abram Isaakovich Kosoi, *God v arhipelage Nordenshel'da: [gidrograficheskaja jekspeditsija na sudah "Nord" i "Toros" v 1938 g.]*, Moscow, Leningrad, 1940.
- Kovalenko 2006 - Svetlana Gennad'yevna Kovalenko, *Reformirovanie sistemy gosudarstvennogo upravleniya narodnym hozjajstvom na Dal'nem Vostoke Rossii (seredina 50-h-70-h gg. XX v.)*, Master dissertation, Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Peoples of Far East, Vladivostok, 2006.
- Krasilshchikov 1998 - Viktor Aleksandrovich Krasilshchikov, *Vdogonku za prshedshim vekom: Razvitiye Rossii v XX veke s točki zreniya mirovykh modernizacij*, Moscow, 1998.
- Krasinskii 1929 - Georgiy Davydovich Krasinskii, *Puti Severa: (severnnye vozdukhnyye jekspeditsii 1927 i 1928 gg. Ostrov Vrangeliya i pervyj Lenskij rejs)*, Moscow, 1929.
- Krasniakov 2004 - Nikolay Ivanovich Krasniakov, *Stanovlenie sistemy gosudarstvennogo upravleniya v Sibiri v XVIII-pervoy polovine XIX v. Avtoref. diss.kand. jur. Nauk*, Master dissertation, Urals State Law

- University, 2004.
- Krasniakov 2010 - Nikolay Ivanovich Krasniakov, *Razvitiye regional'noj lokalizatsii upravleniya v rossijskoj imperii v bode provedeniya gubernskoj reformy 1775-1785 gg.*, *V Sibiri*, in *VCGU*, 19, 2010, p. 104-109.
- Krasniakov 2011 - Nikolay Ivanovich Krasniakov, *Ukreplenie imperskogo gosudarstva v kontekste ego svyazi s jetnosami i territorijami*, *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie*, in *VTP*, 8, 2011, 2, p. 127-130.
- Lamin, Malov 2012 - Vladimir Aleksandrovich Lamin, Vladimir Yur'yevich Malov, *Aziatskaja chast' Rossii. Modelirovanie jekonomicheskogo razvitiya v kontekste opyta istorii*, Novosibirsk, 2012.
- Lesgaft 1913 - Emiliy Frantsevich Lesgaft, *L'dy Severnogo Ledovitogo okeana i morskoy put' iz Evropy v Sibir'*, Saint Petersburg, 1913.
- Lokshin 1964 - Efraim Yudovich Lokshin, *Promyshlennost' SSSR 1940-1963*, Moscow, 1964.
- Lomonosov 1952 - Mikhail Vasilevich Lomonosov, *Trudy po russkoj istorii, obshhestvenno-jekonomicheskim voprosam i geografii (1747-1765 gg.)*, vol. 6, Moscow, Leningrad, 1952.
- Lukovich et al. 2011 - J. V. Lukovich, D. G. Babb, D. G. Barber, *On the Scaling Laws Derived from Ice Beacon Trajectories in the Southern Beaufort Sea during the International Polar Year - Circumpolar Flaw Lead Study, 2007-2008*, in *JGRO*, 116, September 2011, p. 1-16.
- Mainov 1880 - Vladimir Nikolaevich Mainov, *Nordenshel'd i ego poslednee puteshestvie*, in *IV*, 2, 1880, p. 270-277.
- Manicom 2014 - James Manicom, *The Domestic Politics of Disputed Arctic Boundaries: The Canadian Case*, in *PR*, 50, April 2014, 2, p. 165-175.
- Miller 1937 - Gerhard Friedrich Miller, *Istorija Sibiri*, vol. 1, Moscow, Leningrad, 1937.
- Orlov 1988 - Boris Pavlovich Orlov, *Sibir': shagi industrii*, Moscow, 1988.
- Perevalov 1948 - Vladimir Alexeyevich Perevalov, *Lomonosov i Arktika: Iz istorii geograficheskoy nauki i geograficheskikh otkrytij*, Moscow, Leningrad, 1948.
- Petrov 1958 - Nikolay Yur'yevich Petrov, *Sovety narodnogo hozjajstva: Istoriko-pravovoj ocherk*, Moscow, 1958.
- Piliasov 2011 - Aleksandr Nikolayevich Piliasov, *Kontury Strategii razvitiya Arkticheskoy zony Rossii*, in *AJJ*, 1, 2011, p. 38-48.
- Piliasov 2014 - Aleksandr Nikolayevich Piliasov, *Razmeshhenie proizvoditel'nyh sil v usloviyah innovacionnoj jekonomiki*, in *SPS*, 1, 2014, p. 22-37.
- Pimenova 2009 - Irina Alexandrovna Pimenova, *Organizacija i dejatel'nost' vostochno-sibirskogo otdela russkogo geograficheskogo obshhestva (1851-1918 gg.)*, Master dissertation, Irkutsk State Technical University, 2009.
- Remnev 1997 - Anatolij Viktorovich Remnev, *Administrativnaja politika samodержavija v Sibiri v XIX - nachale XX vekov*, PhD thesis, Omsk State University, 1997.
- Remnev 2010 - Anatolij Viktorovich Remnev, *Samoderzhavnoe pravitel'stvo XIX - nachala XX stoletija: pravit' i upravljat'*, in *VKGU*, 152, 2010, 2-3, p. 97-108.
- Riddell-Dixon 2008 - Elizabeth Riddell-Dixon, *Canada and Arctic Politics: The*

- Rintoul 2008 - *Continental Shelf Extension*, in *ODIL*, 39, 2008, 4, p. 343-359.
- Stephen R. Rintoul, *The Role of Southern Ocean in Past, Present and Future Climate: A Strategy for the International Polar Year*, in *IJMS*, 37, 2008, 4, p. 373-385.
- Selin 2010 - Vladimir Stepanovich Selin, *Principy ustojchivogo razvitiya regionov Rossijskogo severa*, in *SRFJP*, 26, 2010, p. 42-46.
- Selin 2011 - Vladimir Stepanovich Selin, *Jekonomicheskij krizis i ustojchivoe razvitiye severnykh territorij*, in *SRFJP*, 27, 2011, p. 20-25.
- Selin 2012 - Vladimir Stepanovich Selin, *Jekonomicheskaja bezopasnost' i snizhenie neravnomernosti prostranstvennogo razvitiya Rossijskogo Severa i Arktiki*, Apatity, 2012.
- Selin 2013 - Vladimir Stepanovich Selin, *Tret'ja paradigma razvitiya rossijskogo Severa*, in *RJTP*, 21, 2013, p. 17-25.
- Selin, Tsukerman 2008 - Vladimir Stepanovich Selin, Vyacheslav Aleksandrovich Tsukerman, *Geopoliticheskie i jekonomicheskie faktory obespechenija suvereniteta Rossii*, in *RSM*, 2, 2008, p. 76-84.
- Shchapov 1906 - Afanasiy Prokop'evich Shchapov, *Sochinenija: V 3 tt*, vol. 2, Saint Petersburg, 1906.
- Shilovskii 2009 - Mikhail Viktorovich Shilovskii, *Hozjajstvennoe osvoenie Arktiki v dorevoljucionnoj Rossii*, in *JeKO*, 10, 2009, p. 166-180.
- Shilovskii 2014 - Mikhail Viktorovich Shilovskii, *Administrativno-territorial'noe ustrojstvo i upravlencheskie kadry severnykh territorij aziatskoj Rossii vo vtoroj polovine XIX - nachale XX vv.*, in *GNS*, 4, 2014, p. 19-23.
- Sintsov 2004 - Andrey Gennadiyevich Sintsov, *Sever v sisteme geopoliticheskikh koordinat sovremennoj Rossii*, Moscow, 2004.
- Smidovich 1930 - Petr Germogenovich Smidovich, *Socializacija Severa*, in *SS*, 1, 1930, p. 5-14.
- Smorchkova 2010 - Vera Ivanovna Smorchkova, *Social'no-jekonomicheskoe razvitiye severnykh territorij Rossii v sovremennykh usloviyakh*, PhD thesis, Russian Academy of Public Administration under the President of the Russian Federation, Moscow, 2010.
- Studitskii 1883 - Fedor Dmitriyevich Studitskii, *Istorija otkrytiya morskogo puti iz Evropy v sibirskie reki i do Beringova proliva*, Saint Petersburg, 1883.
- Timoshenko 2010 - Al'bina Ivanovna Timoshenko, *Sovetskie iniciativy v Arktike v 1920-e gg. (K voprosu o strategicheskoy preemstvennosti)*, in *GNS*, 4, 2010, p. 41-45.
- Timoshenko 2012 - Al'bina Ivanovna Timoshenko, *Transformacii v rossijskoj gosudarstvennoj politike osvoenija Arktiki i Severnogo morskogo puti (XVIII-XXI vv.)*, in Vladimir Aleksandrovich Lamin (ed.), *Gosudarstvennaja politika Rossii v Arktike: strategija i praktika osvoenija v XVIII-XXI vv.*, Novosibirsk, 2012, p. 2-36.
- Timoshenko 2013 - Al'bina Ivanovna Timoshenko, *Sovetskij opyt osvoenija Arktiki i severnogo morskogo puti: formirovanie mobilizacionnoj jekonomiki*, in *IJI*, 14, 2013, 1-2, p. 78-79.
- Tomsinov 2007 - Vladimir Alexeyevich Tomsinov, *Rossijskie pravovedy XVIII-XX vekov: Oчерki zhizni i tvorchestva. V 2-h tomah*, Moscow, 2007.
- Turbin 1891 - Vladimir Turbin, *Morskoj poljarnyj put' v Sibir' i ego znachenie dlja jekonomicheskogo i kul'turnogo razvitiya kraja*, Saint Petersburg, 1891.
- Vagin 1872 - Vsevolod Ivanovich Vagin, *Istoricheskie svedenija o dejatel'nosti*

- Varlamov 2014 - *grafa M. M. Speranskogo v Sibiri, s 1819 po 1822 god*, Saint Petersburg, 1872.
- Artur Valer'yevich Varlamov, *Jevoljucija upravlenija social'no-jekonomicheskimi sistemami Severnyh territorij Rossii*, in VRJU, 9, 2014, p. 75-86.
- Vasudevan et al. 1992 - V. Vasudevan, Y. Mathys, J. Tolar, *DAMOCLES: An Observer-Based Approach to Design Tracking*, in *IEEE/ACM International Conference on Computer-Aided Design*, 8-12 November 1992, Santa Clara, CA, p. 546-551.
- Vilkitskii 1912 - Andrey Ippolitovich Vilkitskii, *Severnyj morskoi put'*, Saint Petersburg, 1912.
- Vize 1934 - Vladimir Yul'yevich Vize, *Istorija issledovanij soverskoj Arktiki (Barencevo i Karskoe morja)*, Arkhangelsk, 1934.
- Vize 1940 - Vladimir Yul'yevich Vize, *Severnyj morskoi put'*, Leningrad, 1940.
- Vostrotin 1914 - Stepan Vasil'yevich Vostrotin, *Severnyj Morskoi put' i Sibir'*, Saint Petersburg, 1914.
- Wilson Rowe, Blakkisrud 2014 - Elana Wilson Rowe, Helge Blakkisrud, *A New Kind of Arctic Power? Russia's Policy Discourses and Diplomatic Practices in the Circumpolar North*, in *Geopolitics*, 19, 2014, 1, p. 66-85.
- Yadrintsev 1891 - Nikolai Mikhailovich Yadrintsev, *Sibirskie inorodcy, ih byt i sovremennoe polozenie*, Saint Petersburg, 1891.
- Zinger 1935 - Maks Emmanuilovich Zinger, *Osnovnye zakony po Krajnemu Severu. Pravo na poljarnye prostranstva i organizacija organov upravlenija. Opyt sistematicheskogo opisanija*, Leningrad, 1935.

Keywords: Arctic, Russian northern territories, government control, development, frontier modernization.

SPIRITUAL FRONTIERS: THE RUSSIAN FRONTIER MYTH OF THE URALS REGION AGAINST A EUROPEAN AND NORTH AMERICAN BACKGROUND*

Natalya ZAVYALOVA**

Introduction

The concept of “frontier” is multifarious and complex. In this paper we follow the idea that the “frontier” myth is observed at three levels: geographical, spiritual and linguistic. The frontier triad (**fig. 1**) is indispensable for a comprehensive vision of this phenomenon. However, this paper discusses the transitional character of all elements of this triad. The study directly relates to traditional descriptions of the frontier myth, as well as some new dimensions of socio-cultural descriptions. The central question of our research and the primary hypothesis are connected with the debatable point of geographical frontiers and spiritual frontiers. We argue that geographical frontiers are not spiritual frontiers, and that even linguistic labels - such as the incorporation of the stem for “frontier” into a territory name - do not necessarily signify their importance as a spiritual frontier of a nation. The secondary hypothesis of the paper is related to various representations of the frontier myth in German, Russian and North American cultural frameworks. The theoretical implication of the study lies within the domain of understanding nations, as well as their intricate correlations with the localities they occupy. The practical outcome of the article is a new hybrid method of analysis of big linguistic data, blended with historical facts and interpretations, which can be further applied for various purposes within modern historiographical approaches, adopting linguistic philosophy as a methodological basis.

The concept of geographical frontiers is well defined by the geographical positions of localities and people, though scholars also observe its multi-faceted, transitional nature. Based on research in Nunavik, the northern third of Quebec, Canada, N. Gombay (2015) describes the formation of frontier community psychology, united by a common territory

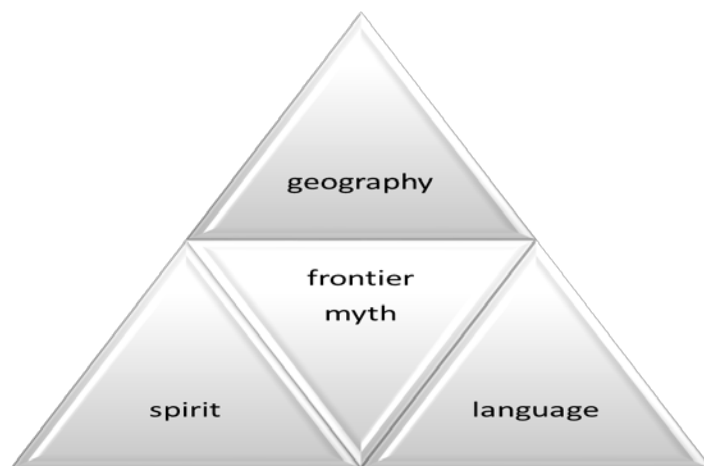
---

* The research is financially supported by the Russian Scientific Foundation, project number 16-18-02102.

** Ural State Pedagogical University, Yekaterinburg, Russian Federation; e-mail: N.A.Zavyalova@uspu.ru.

and frontiers, and

[...] focuses on how, through wildlife management, notions of personhood are being legally codified, particularly in relation to property [...], examines the degree to which official ideas of personhood coincide with Indigenous ones in the construction of citizenship, and considers how these combine with property relations in the performance of subjectivities. Enforcing state wildlife regulations has altered the moral codes that define what persons are and determine how they should interact with one another.¹

Fig. 1. The frontier triad

However, spiritual frontiers are even harder to detect. In the age of digital environments, some scholars prefer to describe the frontiers of the iOS and Android platforms, rather than tangible geographic frontiers. In this connection we pay special attention to the attempt described in research which “analyses the platform environments in which content providers (CPs) may succeed by using a meta-frontier analysis that compares the efficiency of different groups in identical industries.”² The digital aspect is also objectified in the sphere of computer game names, such as “Brave Frontier” and “Dead Frontier.”

Another spiritual domain of frontier is the so-called “frontier mentality.” In her article *Frontier Mentality Has No Place in the Arctic*, Y. Kakabadse vehemently condemns modern powers in their wish to set frontiers in newly developed lands in the Arctic zone.³ No matter how right she is, we have to stress the fact that the frontier mentality is deeply rooted

---

¹ Gombay 2015, p. 11.

² Lee et al. 2015, p. 553.

³ Kakabadse 2015, p. 55-59.

in human mindsets and may be traced back across centuries. The linguistic aspects of frontiers are reflected in linguistic units containing a “frontier” stem. By means of illustration we use the example of the “frontier” stem in the Slavonic term *Okraina* (developed later into *Ukraina*, the modern *Ukraine*) which is of much importance within Russian culture. History experts believe that within the period of the twelfth to seventeenth centuries, the term *okraina/ukraina* related to a vast majority of Russian frontier territories, known as the *Tatarskaya ukraina*, the *Kazanskaya ukraina* and even the *Nemetskaya ukraina*. The people at the service of Russian tsars defending the territories of Russian frontiers were called *ukraintsy*. They belonged to a special social stratum and were also often called *kazaky*/“Cossacks” (*kazaki*). The term *ukraintsy* came into use as the name of an ethnic group in the second half of the nineteenth century within the circles of radical Russian intellectuals. And only in the mid-twentieth century did this term reach wide circulation in the USSR and become officially accepted as an ethnic group name, which later gave birth to the country name *Ukraina/Ukraine*.⁴ Here the question arises: if a certain territory is called a “frontier” or contains the linguistic stem for “frontier,” can it automatically be classified as a geographical and spiritual frontier? The answer is that geography changes and the spiritual atmosphere is also very unstable. The case of the Slavonic term *ukraina* is a very convincing example. Thus, our main questions arise. What does it take and cost to be a spiritual frontier? What is the spiritual frontier made of? How do spiritual frontiers relate to collective mentality and the ideas of great nations, such as “Great Germany” or “Great Russia”?

Data and Methods

The above-given literature overview has demonstrated a huge variety of approaches towards the understanding of frontier problems. However, the word “frontier” itself is a subject of constant change. Modern big data and data mining technologies make it possible to compare traditional visions of frontiers with digital content, reflecting a present-day state of the problem which falls in line with a “linguistic turn” in historiography. With the help of the Serelex system which finds semantically related words in Wikipedia we have obtained the following representations of the “frontier” concept in digital space.⁵

The information, presented in the graph, testifies to the fact that present-day frontiers lie within the domain of new technologies. Here people use quickeys (quick keys to make computer work fast), ccars (comprehensive capital analysis and review), mopads (monitor isolation pads), search kaltix (a

⁴ <http://www.regnum.ru/news/polit/1410406.html>, accessed 12 July 2015.

⁵ Panchenko et al. 2013, p. 837-840.

personalized search engine) and think about the human genome. Obviously, this idea of frontier is connected with science and technology frontiers. However, the terms “Etruscans,” “Phoenicians,” “Nuzi” and “Cypriots” reflect people’s interest in historical frontiers. Historical and cultural reflections on the concept of “frontier” are at the heart of this paper.

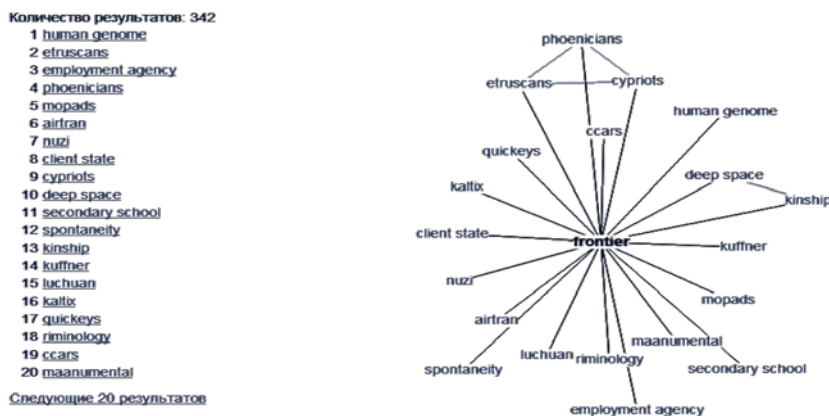

Fig. 2. Serelex graph of the request form “frontier”⁶

The next stage of our analysis is based on data obtained from the BabelNet encyclopaedia which makes it possible to get various sets of visual and factual data in the majority of modern languages, along with the number of connections, i.e. mentions in annotated texts.⁷ For the purpose of understanding the modern European frontier landscape, we explored the data in German. The Russian frontier concept was analysed based on material presented in Russian. Finally, we decided to compare these two visions of frontier content against the English language frontier’s frameworks. It is hoped that this type of cross-cultural analysis will be conducive to a deeper understanding of our main question regarding the spiritual frontiers of a country. Finally, we discuss the results of these findings against the background of Russian historical data, describing the time period of the mid-nineteenth to twentieth centuries. This description provides us with answers about the essence of the spiritual frontier in Russia.

Results

Basically, if we take a more precise look at definitions of “frontier,” we will see that diachronically the concept of “frontier” is deeply culturally bound,

⁶ <http://serelex.cental.be/#frontier>, accessed 29 June 2015.

⁷ Navigli, Ponzetto 2012a, p. 217-250; Navigli, Ponzetto 2012b, p. 393-396.

and that understanding this concept offers quite a number of practical outcomes. With the help of the BabelNet encyclopaedia we have obtained the most relevant aspects of this concept in German, which can be visualized in the form of the following taxonomy. We observe a technologically bound perception of frontier as a key term in thermodynamics and the mathematical field of topology.

Grenze, Abgrenzung, Gemarkung - 3843 connections	Eine Grenze ist der Rand eines Raumes und damit ein Trennwert, eine Trennlinie oder eine Trennfläche [A border is the edge of a room and therefore a release value, a separation line or separation surface]
Grenzland, Grenze - 375 connections	Grenzland ist ein Überbegriff für mehrere Arten von Grenzbereichen zwischen menschlichen Gesellschaften [Borderland is an umbrella term for several types of boundaries between human societies]
Thermodynamisches System, Natur, System, Grenze - 331 connections	Ein thermodynamisches System ist ein räumlich eingegrenzt betrachtetes physikalisches System, für das eine Energiebilanz - beim offenen System zusammen mit einer Stoffbilanz - erstellt werden kann [A thermodynamic spatially limited system. One physical system for which an energy balance - the open system with a mass balance - can be created]
Rand (Topologie), Grenze - 175 connections	Im mathematischen Teilgebiet der Topologie ist der Begriff Rand eine Abstraktion der anschaulichen Vorstellung einer Begrenzung eines Bereiches [In the mathematical field of topology, the term border is an abstraction of the philosophical notion of a boundary of an area]
Limes (Kategorientheorie), Grenze - 103 connections	In der Algebra oder allgemeiner der Kategorientheorie ist der projektive Limes eine Konstruktion, mit der man verschiedene in gewisser Weise zusammengehörende Strukturen verbinden kann [In algebra, or more generally, the category theory of projective limit is of a design in which one can combine in some way different structures which belong together]

Table 1. BabelNet search results of the request form *Grenze*⁸

The collected data vividly highlights German nation as a culture of practical activities, very efficient in the field of special descriptions. We draw the inference that the concept of frontier for Germans is devoid of any emotional attachment, probably due to the fact of changing transitional

⁸ <http://babelnet.org/search?word=Grenze&lang=DE>, accessed 12 July 2015.

nature of German borderlines within the historic development of the country. The concept of “Great Germany” is achieved here from a practical angle, exhibiting Germany as a nation of great achievements in the world of mechanics and topology.

The analysis of the Russian word *granitsa*/frontier also testifies to the fact that in Russian this linguistic unit is not culturally specific. On top of that, Russian BabelNet results refer users to the French concept with the transliterated French word *frontière*/*frontyr*, which was later developed in the North American idea of the frontier of the Wild West.

The state border - 3843 connections	The state border-line and passing along this line - the vertical plane defined by the limits of the state of the country, that is the spatial limit of the country
Frontier, the outskirts - 375 connections	Frontier in American history - the zone of the Wild West, located in what is now North Dakota, South Dakota, Montana, Wyoming, Colorado, Kansas, Nebraska and Texas
Limit - 320 connections	Limit - one of the basic concepts of mathematical analysis
The boundary (topology) - 175 connections	The boundary of A - the set of all points located arbitrarily close to both points in the set A, and to points outside of A

Table 2. BabelNet search results of the request form *granitsa*⁹

The above taxonomy of Russian representations of frontier directly fits into the cumulative understanding of Russian culture. On the one hand, these representations exhibit imperial inclinations, limiting the lands and territories which directly relate to the concept of “Great Russia.” On the other hand, we perceive Russia as a receiving culture, attentive to scientific developments and other cultures’ stereotypes.

The analysis of the “frontier” concept in English testifies to the fact that its main representations here are connected with the concept of the “Wild West frontier,” deeply rooted in North American history.

Frontier - 1661 connections	The western United States during its frontier period
Frontier - 375 connections	A wilderness at the edge of a settled area of a country
Frontier - 175 connections	In topology and mathematics in general, the boundary of a subset S of a topological space X is the set of points which can be approached both from S and from outside of S

⁹ <http://babelnet.org/search?word=граница&lang=RU>, accessed 12 July 2015.

Frontier - 130 connections	<i>Frontier</i> is a French horror film written and directed by Xavier Gens and starring Estelle Lefébure, Samuel Le Bihan and Aurélien Wiik
Frontier - 86 connections	Frontier Communications Corporation is a telephone company in the United States, mainly serving rural areas and smaller communities
Frontier - 59 connections	<i>Frontier</i> is an American Western anthology series that aired on NBC from September 1955 to September 1956
Frontier - 56 connections	The American hybrid cultivar <i>Ulmus Frontier</i> is a United States National Arboretum introduction derived from a crossing of the European smooth-leaved or narrow-leaved Elm <i>Ulmus</i> ; minor subsp.
Frontier - 35 connections	Frontier was a British thoroughbred racehorse who won the Dewhurst Plate as a two-year-old and the Ascot Derby as a three-year-old
Frontier - 30 connections	Frontier is a small village in the rural municipality of Frontier No. 19, Saskatchewan, Canada
Frontier - 25 connections	<i>Aerograd</i> is a 1935 Soviet film by Ukrainian director Alexander Dovzhenko, a co-production between Mosfilm and VUFKU connections
Frontier - 11 connections	Frontier is a restaurant in West Town, Chicago, Illinois, United States

Table 3. BabelNet search results of the request form “frontier”¹⁰

Analysis of this taxonomy confirms that the Anglo-Saxon perception of frontier is culturally bound and finds its manifestations not only in the geographical and scientific domains, but also in the names of new plants, villages and restaurants.

Discussions

Social and philosophical perceptions of the frontier myth are universally associated with the name of Frederick Jackson Turner, an American historian who declared the formative function of the frontier in the process of the development of American democracy. “American democracy was born of no theorist’s dream; it was not carried in the Susan Constant of Virginia, nor in the Mayflower Plymouth. It came out of the American forest and it gained new strength each time it touched a new frontier.”¹¹ The American frontier myth is skilfully actualized in a number of present-day studies. Z. H. Carney and M. E. Stuckey observed that many modern politicians

¹⁰ <http://babelnet.org/search?word=frontier&lang=EN>, accessed 12 July 2015.

¹¹ Turner 1920, p. 293.

[...] use the frontier myth and the rhetoric of the Indian Wars as a heuristic for analysing four racial valences in presidential rhetoric on the War on Terror. First, the naming of the enemy in both instances racializes and conflates identities, amplifying a potential threat and justifying a similarly amplified reaction. Second, the war zone is characterized by shifting borders and alliances, suggesting a racialized political hierarchy in which the United States wars against non-white tribal leaders. Third, presidents distinguish between savagery and civilization in war practices such that technology, specifically contrasted to trickery, is a marker of whiteness. Fourth, in both wars, the disciplining of non-white bodies is justified as the means to spreading and preserving democracy.¹²

K. L. Gibson and A. L. Heyse analyse a chapter from Sarah Palin's best-selling book *America by Heart: Reflections on Family, Faith, and Flag*:

We argue that Sarah Palin draws upon the mythology of the American frontier in "The Rise of the Mama Grizzlies" in order to legitimate a conservative feminism. Our analysis demonstrates how Palin appropriates the history of the women's rights movement and the symbols and language of feminism to position her audience of contemporary conservative women as the rightful heirs of distinctly American frontier feminism.¹³

These examples prove the idea that "frontiers" exist spiritually in spaces which cannot be described geographical terms.

We analyse the European frontier myth through the prism of the Black Forest region - Schwarzwald. The Romans called this region "Marciana Silva" when it was under their control, which it was until the fourth century AD. Our choice of this region, rather than the borders of modern Germany, let alone the European Union's borders, is justified by a rich stratum of folklore devoted to this region in the European cultural background.

Schwarzwald is a forested mountain region about 200 km long and 60 km wide, located in the state of Baden-Württemberg, south-western Germany. Because of its unique beauty and exquisite geographical position this region has for centuries been at the heart of the European mythological consciousness. Numerous stories about forest gods and goddesses are connected with this place, which is also famous for its watch production and mineral spring resorts.

The region is rich in folklore and is often introduced as an imaginary line between the actual world and the world of forest spirits. It is therefore productive in terms of understanding European socio-cultural acquisition to study this place in depth.

---

¹² Carney, Stuckey 2015, p. 163-165.

¹³ Gibson, Heyse 2014, p. 97-99.

Fig. 3. Shears for cutting sheet iron erected in the historical centre of Yekaterinburg

Fig. 4. A cutting press erected in the historical centre of Yekaterinburg

And what about the Russian frontier myth? Is there any special region which may correlate with the American Wild West frontier's generative power? The answer is not Ukraine, despite the above-described etymology of this term, which uses the “frontier” stem. The Russian frontier, the heart of Russian industry and economics, is located within the region of the Ural Mountains. The boundary between Europe and Asia runs along the eastern side of the Urals Mountains. It was in this area, specifically in the Nizhny

Tagil Mining Plant, that in August 1834 the first steam engine of the Russian Empire whistled. This signal announced the beginning of a new era of rail transport in the mining and metallurgical industries. Within half a century, this region supplied the whole country with world-class metal. The equipment to produce the metal was bought from the best factories of that time. This period of spectacular growth of metal production is still remembered in the Urals and commemorated in a public display of metallurgical equipment in Yekaterinburg, the capital of the Ural region (**fig. 3-4**).

The Urals became a huge construction site for a gigantic plant in Uralmash, in 1933. The company's website states:

For decades, [the] Uralmash plant JSC has been a key provider of basic machinery for mining, metallurgical, oil-and-gas and power engineering industries, since fundamental national industries have originated here, at the Ural Heavy Machinery Plant.¹⁴

The Urals region is of great importance to Russia geologically, due to its unique mineralogical diversity. As academic A. Fershman writes:

[...] there is no land in the world so abundant in resources. In total, 87 minerals have been discovered over years of extensive study of the Urals. Six new chemical elements separated out from them have taken their places in Mendeleev's periodic table. The past millennium gave us about 4,000 mineral types. Approximately a quarter of all known mineral types are found in Ural underground deposits.¹⁵

From 1745 to 1917, 704.2 tons of gold were mined in the Urals, including 559.2 tons from the gold fields. In the Soviet period gold output amounted to a total of 1,200 tons. Strikingly, unlike in North America, Australia or Africa, the gold fields in the Urals were not well developed before their commercial exploitation. On the contrary, first came the gold and later, in 1814, fully fledged gold fields were initiated to exploit the Beryozovsk deposits.¹⁶

In 1924, the Soviet academic A. N. Zavaritsky observed that "the most remarkable peculiarity of the Ural metal deposits is the platinum deposits. These are the largest concentrations of the rare-earth element [and] very significant for our cultural progress."¹⁷

One of the biggest myths of the Ural region is connected with malachite and the name of P. P. Bazhov. In his fairy tale *Malakhitovaya shkatulka*, this famous Soviet writer expressed the beauty of the Ural region through a thrilling series of tales describing the mysterious goddess of the

---

¹⁴ <https://www.uralmash.ru/en/about/>, accessed 21 September 2015.

¹⁵ Dementyev et al. 2004, p. 9.

¹⁶ Ibid., p. 19.

¹⁷ Ibid., p. 23.

Ural Mountains. Ural malachite has gained international renown as a mineral of rare beauty. The world's leading museums, including the Hermitage and the Louvres, contain marvellous collections of cut pieces of Ural malachite.

The above-mentioned facts bring us to the conclusion that frontiers are set in the hearts of people, rather than on geographic maps. The frontier myth is actualized in the form of local legends and myths, transported from one generation to another. Despite the fact that other regions may have a "frontier" stem in their names, they are not spiritual frontiers which build and unite nations.

Conclusions

This study has been limited to small-scale cross-cultural analysis. We find it fruitful and important to consider a bigger set of nations with their visions of frontiers. The discussion of frontiers is of vital importance even in the age of globalism, as territorial limitations have always been deeply rooted in human psyche.

This paper confirms our proposition that geographical edges do not coincide with the spiritual frontiers which form the building blocks of a nation. There are several questions which arise from the issues discussed in this study: the power balance between frontiers and the capital; differing concepts of frontiers in the varied and diverse cultures found on the planet; and the roles of leaders in final decision making. Leaders need to be more concentrated on local traditions, people and the best way of delivering the message of the present, adjusting it with the conditions, inherited from the past. Successful communication enriches the poor, heals the wounded, nourishes the starved and rejuvenates the injured.¹⁸ The theoretical and practical outcomes of this research lie within the domain of socio-cultural acquisition in German, Russian and North American nations.

Spiritual Frontiers: The Russian Frontier Myth of the Urals Region against a European and North American Background

(Abstract)

The focus of this paper is the concept of the frontier as a three-fold model, incorporating aspects of locality, spirit and language. The paper describes modern visions of the frontier myth based on the data obtained from big data resources, putting forward the idea that all three dimensions can be considered as multi-faceted units in transition. The primary stress of the article lies within the domain of the spiritual frontiers of a nation, arguing that geographical frontiers do not necessarily coincide with the spiritual edges of a nation. The Russian spiritual frontier of the Urals region is set against the background of the German

---

¹⁸ Zavyalova 2014, p. 155-157.

Schwarzwald (Black Forest) and the North American “Wild West” frontiers within the time span of the mid-nineteenth to end of the twentieth century. The author builds a linguistic taxonomy of the concept of “frontier” in German, Russian and English based upon the methodologies of linguistic philosophy. The paper is mainly based on ethnographic descriptions and linguistic data analysis. The ultimate conclusion of the article is the observation that the German linguistic representations of the concept of “frontier” are predominately based on technical and practical applications in such branches of science as thermodynamics and the mathematical field of topology. Meanwhile, the German Schwarzwald frontier myth is treated as an imaginary linear border between the actual world and the world of spirits. However, Russian and North American concepts of “frontier” are to a great extent culturally bound and present an area, rather than a linear representation. The article is a point of interest for both theoretical and practical applications. Theoretically speaking, the research offers new directions of exploring frontiers, based on linguistic data, obtained from online linguistic corpora. Practically speaking, the author describes new approaches to frontier identification which may be useful in the tourism industry.

Bibliographical Abbreviations

Carney, Stuckey 2015	- Zoë Hess Carney, Mary E. Stuckey, <i>The World as the American Frontier: Racialized Presidential War Rhetoric</i> , in <i>SCJ</i> , 80, 2015, 3, p. 163-188.
Dementyev et al. 2004	- I. V. Dementyev, Yu. A. Polenov, V. N. Avdonin, V. G. Tyulkin, E. V. Burlakov, <i>Sokrovishcha Kamennogo Poyasa</i> , Yekaterinburg, 2004.
Gibson, Heyse 2014	- Kate L. Gibson, Amy L. Heyse, <i>Depoliticizing Feminism: Frontier Mythology and Sarah Palin's "The Rise of The Mama Grizzlies"</i> , in <i>WJC</i> , 78, 2014, 1, p. 97-117.
Gombay 2015	- Nicole Gombay, <i>"There are Mentalities that Need Changing:" Constructing Personhood, Formulating Citizenship, and Performing Subjectivities on a Settler Colonial Frontier</i> , in <i>PG</i> , 48, September 2015, p. 11-23.
Kakabadse 2015	- Yolanda Kakabadse, <i>Frontier Mentality Has No Place in the Arctic</i> , in <i>HIR</i> , 36, Spring 2015, 3, p. 55-59.
Lee et al. 2015	- Changjun Lee, Daeho Lee, Junseok Hwang, <i>Platform Openness and the Productivity of Content Providers: A Meta-Frontier Analysis</i> , in <i>TP</i> , 39, August 2015, 7, p. 553-562.
Navigli, Ponzetto 2012a	- Roberto Navigli, Simone Paolo Ponzetto, <i>BabelNet: The Automatic Construction, Evaluation and Application of a Wide-Coverage Multilingual Semantic Network</i> , in <i>AI</i> , 193, 2012, p. 217-250.
Navigli, Ponzetto 2012b	- Roberto Navigli, Simone Paolo Ponzetto, <i>BabelNet: A Platform for Multilingual Lexical Knowledge Base Access and Exploration</i> , paper presented at the <i>Proceedings of the 21st World Wide Web Conference</i> , Lyon, 16-20 April 2012, p. 393-396.
Panchenko et al. 2013	- A. Panchenko, P. Romanov, O. Morozova, H. Naets, A. Philippovich, A. Romanov, C. Fairon, <i>Lecture Notes in Computer Science (Including Subseries Lecture Notes in Artificial Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics)</i> , paper presented at the <i>35th</i>

European Conference on Information Retrieval, Moscow, 24-27 March 2013, p. 837-840.

Turner 1920

- Frederick Jackson Turner, *The Frontier in American History*, New York, 1920.

Zavyalova 2014

- Natalya Zavyalova, *Medical Issues through Idiomatic Perspective*, in *ASS*, 10, 2014, 20, p. 155-163.

Keywords: big data, frontier myth, linguistic turn, culture, spiritual frontier.

EDIȚIILE STRASTNICULUI DE LA BLAJ. ÎNDREPTĂRI LA *BIBLIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ VECHIE**

Otilia URS**

După apariția celor patru volume ale *Bibliografiei românești vechi*¹, conținutul catalogului național al tipăriturilor românești realizate între anii 1508 și 1830 s-a îmbogățit continuu, astfel că în prezent numărul *contribuțiilor* și al *îndreptărilor* la *Bibliografia românească veche* este foarte mare, acestea fiind publicate în reviste de specialitate sau în lucrări de sine stătătoare².

În categoria *contribuțiilor* intră identificarea de titluri necunoscute celor patru volume ale *BRV*, tiraje noi, titluri numai semnalate, completări la exemplarele cunoscute fragmentar, în timp ce în *îndreptări* se fac corecturi la titlurile descrise eronat. *Completările* și *îndreptările* au rolul de a îmbogăți, așadar, *BRV*.

În categoria *îndreptărilor* trebuie introduse și acele corecturi care fac referire la titlurile care au fost enunțate numai în cuprinsul *BRV*, fără ca acestea să fi existat în realitate. Aceste erori se datorează faptului că autorii volumelor *BRV* nu au descris totdeauna titlurile având cărțile în față, ci au preluat informațiile primite prin corespondența venită de la numeroșii colaboratori din toate colțurile țării și nu numai. La rândul lor, acești corespondenți puteau prelua informații neverificate care s-au dovedit a fi false. Dacă *completările* și *îndreptările* despre care am vorbit mai sus au sporit numărul titlurilor din cuprinsul celor patru volume, celălalt tip de *îndreptări* vizează eliminarea din conținutul *BRV* a acelor titluri care nu au existat.

O primă investigație în acest din urmă sens a întreprins D. Șandru în 1947³, urmat de Barbu Teodorescu în 1960⁴. D. Șandru publică un studiu

---

* Acest studiu este finanțat din grantul Consiliului Național al Cercetării Științifice, CNCS-UEFISCDI, codul proiectului: PN-II-ID-PCE-2011-3-0314 / This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS-UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0314.

** Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” Cluj-Napoca; e-mail: otília_urs@inst-puscariu.ro.

¹ *BRV*, vol. I-IV, 1908-1944.

² Cea mai reprezentativă în acest sens este lucrarea Danielei Poenaru, publicată în 1973, împărțită și aceasta în *Adăugiri și Îndreptări* (Poenaru 1973).

³ Șandru 1947, p. 138-156.

⁴ Teodorescu 1960a, p. 1042-1065.

plecând de la semnalările lui Gh. Bran⁵ referitoare la cărțile românești vechi identificate de acesta în bisericile din Maramureș, mențiuni preluate întocmai de Dan Simonescu în volumul IV al *BRV*. În studiul său, D. Șandru analizează titlurile prezentate de Gh. Bran și de Dan Simonescu și susține cu argumente convingătoare inexistența unei părți considerabile din lista de cărți românești vechi publicată de Gh. Bran. Barbu Teodorescu, pornind de la aceleași semnalări din *BRV*, procedează la fel, susținând inexistența în cazul unor titluri și posibilitatea existenței în cazul altor titluri.

O îndreptare care vizează eliminarea unei ediții inexistente din cuprinsul *BRV* dorim să semnalăm și noi în cuprinsul articolului de față.

Cazul luat de noi în discuție este cel al edițiilor *Strastnicului* de Blaj. Edițiile certe ale acestui *Strastnic* au apărut în 1753, 1773, 1804 și 1817, toate având pe foaia de titlu specificarea ediției, și anume: 1753 ediția I, 1773 ediția a II-a, 1804 ediția a III-a și 1817 ediția a IV-a.

Prima semnalare a unei ediții din 1800 pare să fie cea din lista lui Timotei Cipariu, preluată apoi și de alți cercetători⁶. Este posibil ca Timotei Cipariu să nu fi văzut cartea, ci să fi preluat indirect informațiile despre această ediție, căci nu ne putem închipui că i-ar fi scăpat lui Cipariu datarea corectă.

Consultând personal exemplarele indicate în literatura de specialitate ca aparținând ediției din 1800⁷, am constatat că niciunul dintre acestea nu era tipărit în 1800, ci în 1804, și că apariția ediției inexistente din 1800 s-a datorat unei erori de citire a anului de tipărire, deoarece 1800 este scris în rând, iar cifra unităților, 4, este suprascrisă și scrisă mai mică decât cifrele din rând. Prin urmare, numerotarea edițiilor prezentată mai sus este corectă, iar ediția din 1800 este inexistentă, cum bine intuia și Barbu Teodorescu.

De altfel, ediții inexistente ale *Strastnicului* de Blaj sunt semnalate ca fiind tipărite și în 1743, 1754, 1758, 1774, 1776, 1783, 1796, 1810, 1815 și 1821, dar exemplare ale acestora nu se cunosc, de unde deducem că și în aceste cazuri avem de-a face cu lecțiuni greșite ale datei, ale locului de imprimare sau cu greșeli tipografice ale consemnării acestora.

⁵ Bran 1935.

⁶ SJCNR, fond *Blaj*, colecția *Cipariu*, nr. 2506, Timotei Cipariu, [*Listă manuscrisă de cărți vechi românești*], aproximativ 1855; Chindriș 2003, p. 648-649; Krafft 1905, p. 29; Roșu 1925, p. 111; *BRV*, vol. IV, 1944, p. 115-116, nr. 265; Teodorescu 1960a, p. 1057-1058 (se îndoiește de existența lui); Teodorescu 1960b, p. 344; Petrik 1971, p. 477; Mureșianu 1985, p. 136; Radosav 1995, p. 48, 86; Andea, Andea 1996, p. 70, 151; Râpă-Buicliu 2000, p. 347-348; Oros 2002, p. 367-382; Mârza *et alii* 2007, p. 44; Mircea 2008, p. 318-319; Oros 2008, p. 31; Cereteu 2011, p. 135-136.

⁷ Au fost văzute exemplarele existente la Biblioteca Academiei Române din București, Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca, Biblioteca Sfântului Sinod din București, Biblioteca Mitropoliei din Sibiu, Biblioteca Brukenthal din Sibiu.

O situație asemănătoare prezintă și *Minologhionul* tipărit la Blaj în 1781. Din această ediție sunt exemplare care conțin erori tipografice de datare, astfel că în loc de 1781 s-a tipărit 1751. În acest caz elucidarea problemei vine din conținutul foii de titlu, unde ni se spune că tipărirea cărții a avut loc în timpul episcopului Grigorie Maior și a împăratului Iosif al II-lea, a cărora activitate corespunde anului 1781 și nu 1751.

Acestor două exemple de titluri inexistente li se pot alătura și altele, dar pentru a ne pronunța cu certitudine asupra existenței sau inexistenței tipăriturilor respective trebuie cercetate depozitele deținătoare de carte veche semnalate în literatura de specialitate, precum și exemplare din colecțiile private care ar putea la un moment dat să dezvăluie adevărul.

Fig. 1. *Strastnic*, Blaj, 1804

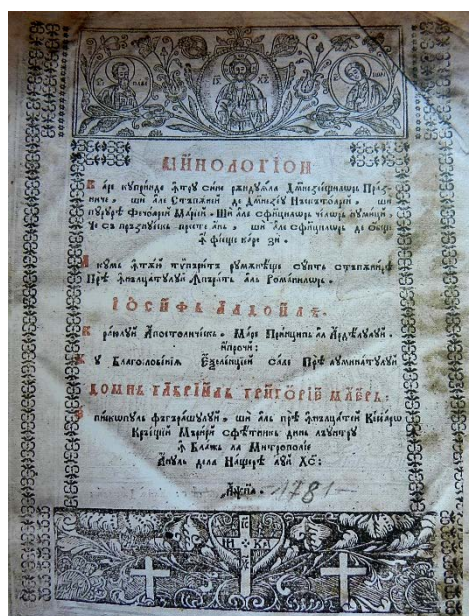

Fig. 2. *Minologhion*, Blaj, 1781

Blaj Editions of *Strastnic*: Amendments to the *Old Romanian Bibliography*

(Abstract)

In this article we propose a few amendments to the *Old Romanian Bibliography*, which is the national catalogue of old Romanian books. The amendments concern the real chronology of editions of *Strastnic* (a service book used by the Orthodox Church during Holy Week), printed in Blaj at the beginning of the nineteenth century. We will also demonstrate with plausible arguments that the 1800 edition does not exist. Finally, we show another inaccuracy, namely that the 1751 *Menologion*, supposedly printed in Blaj, also does not exist.

Explanation of Figures

Fig. 1. *Strastnic*, Blaj, 1804.

Fig. 2. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Abrevieri bibliografice

- Andea, Andea 1996 - Susana Andea, Avram Andea, *Cartea românească veche din Transilvania în inventare bisericești*, Cluj-Napoca, 1996.
- Bran 1935 - Gh. Bran, *Rarități bibliografice în bisericile maramureșene*, în *Grainul Maramureșului*, nr. 94, din 31 martie 1935.
- BRV 1908-1944 - Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche*, vol. I-IV, București, 1908-1944.
- Cereteu 2011 - Igor Cereteu, *Carte românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog*, Iași, 2011.
- Chindriș 2003 - Ioan Chindriș, *Transilvanica*, Cluj-Napoca, 2003.
- Krafft 1905 - *Expoziția Asociațiunii 1905. Expoziția generală română, București 1906*, Sibiu, 1905.
- Mârza et alii 2007 - Eva Mârza, Doina Dreghiciu, Gabriela Mircea, *Pietre pentru zidirea românității moderne. Vechi tipărituri blăjene de la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia. Catalog*, Alba Iulia, 2007.
- Mircea 2008 - Gabriela Mircea, *Tipografia din Blaj în anii 1747-1830*, Alba Iulia, 2008.
- Mureșianu 1985 - Ion B. Mureșianu, *Cartea veche bisericească din Banat*, Timișoara, 1985.
- Oros 2002 - Ioan Oros, *Circulația cărții vechi românești de Blaj (1753-1830) în Sălaj*, în *Apulum*, XXXIX, 2002, p. 367-382.
- Oros 2008 - Ioan Oros, *Circulația cărții românești în Țara Sihvaniei (secolele XVII-XIX) și efectul de colportaj*, în *Transilvania*, 2008, 2, p. 27-32.
- Petrik 1971 - Géza Petrik, *Magyarország bibliográphiája*, vol. V, Budapest, 1971.
- Poenaru 1973 - Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia Românească Veche*, Târgoviște, 1973.
- Radosav 1995 - Doru Radosav, *Catalogul cărții vechi românești din nord-vestul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1995.
- Râpă-Buicliu 2000 - Dan Râpă-Buicliu, *Bibliografia românească veche. Additamenta*, Galați, 2000.
- Roșu 1925 - Ioan Roșu, *Cărți românești vechi*, în *Societatea de mâine*, 7 (iulie), 1925, p. 111.
- SJCANR - Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României.
- Șandru 1947 - D. Șandru, *Îndreptări la „Bibliografia românească veche”*, în *RIR*, XVII, 1947, I-II, p. 138-156.
- Teodorescu 1960a - Barbu Teodorescu, *Completări și rectificări la Bibliografia Românească Veche*, în *Glasul bisericii*, XIX, 1960, 11-12, p. 1042-1065.
- Teodorescu 1960b - Barbu Teodorescu, *Repertoriul cărții românești vechi 1508-1830*, în *BOR*, LXXVIII, 1960, 3-4, p. 339-366.

Cuvinte-cheie: carte românească veche, bibliografia românească veche, îndreptări la bibliografia românească veche, *Strastnic*, Blaj.

Keywords: Old Romanian Book, Old Romanian Bibliography, amendments to the Old Romanian Bibliography, *Strastnic*, Blaj.

MONEDE CU SUPRABATERE REALIZATE LA MONETĂRIA DE LA KARLSBURG (ALBA IULIA) - STUDIU NUMISMATIC ȘI DOCUMENTARE FOTOGRAFICĂ H-RTI

Florin CIULAVU*

Călin ȘUTEU**

Introducere

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, pe fondul crizei provocate de războiul dintre Austria și Franța (1792-1797) și al celorlalte confruntări în care Austria a fost implicată, sistemul monetar din imperiu a avut de suferit, iar cantitatea de metale nobile din monede era în continuă scădere. Aceste aspecte au influențat în egală măsură baterea de monede în Transilvania și în celelalte regiuni ale imperiului.

Pe fondul crizei, în anul 1802 s-au bătut piese cu valoarea nominală de 7 kreuzer peste monedele de 12 kreützer 1795, care au fost scoase din circulație. Titlul argintului din cele de 7 kreuzer este mult diminuat, fiind considerate monedele de argint cu cea mai scăzută cantitate de metal nobil bătute în Imperiul Austriac.

În ultimii ani, activitatea monetăriei de la Alba Iulia a beneficiat de o serie de studii bazate pe documente, care vizează anumite segmente din perioadele ei de funcționare¹ sau în care sunt publicate monede². De asemenea, monetăria este cunoscută și din contribuții mai vechi în care au fost publicate monede³ sau medalii⁴, fără o altă analiză a activității ei.

---

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia; doctorand, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, București; e-mail: florinciulavu@yahoo.com.

** Doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: suteu.calin@gmail.com.

¹ Wollmann 2012, p. 17-146; Ciulavu 2013, p. 147-199; Ciulavu 2016, p. 83-87, 92-95.

² Dejan 2011, p. 175-186; Dudău 2012, p. 187-196; Dumitrescu 2012, p. 171-185; Butnariu, Vilcu 2013; Dumitrescu 2013, p. 35-50; Ciulavu 2014, p. 559-583; Borza 2016, p. 163-169.

³ Wormser 1914, p. 147-188; Huszár 1933, p. 207-211; Huszár 1966, p. 353-370; Chirilă, Năgler 1969, p. 317-338; Isăcescu 1970, p. 185-195; Radoczi 1975-1976, p. 395-410; Pap, Șteiu 1976-1980, p. 349-368; Marcu 1976-1980, p. 395-410; Pap, Matei 1980, p. 553-566; Chirilă *et alii* 1980, p. 138-174; Nohejlová-Prátová 1981-1982, p. 373-378; Artimon 1983, p. 169-182; Chirilă, Muscă 1986, p. 229-234; Mureșan 1989, p. 379-381; Mureșan 1995, p. 279-294; Pârvan 1996, p. 161-168; Coza, Scrobotă 2000, p. 349-360; Rădulescu 2000, p. 102-107; Rădulescu 2001, p. 119-122; Oberländer-Târnoveanu 2001, p. 7-51; Rădulescu, Predoi 2004, p. 54-58; Dukat, Mîrnik 2005, p. 139-153; Munteanu *et alii* 2007, p. 233-244; Bărbat 2008, p. 299-310; Oargă 2008, p. 503-508; Scrobotă, Takács 2009, p. 635-646.

⁴ Huszár 1962, p. 111-122; Călian 2013; Pîrvulescu 2014, p. 119-126.

La acestea se adaugă și cataloagele numismatice, care sunt indispensabile în cercetarea activității unei monetării⁵. Însă, până în prezent, nu au fost introduse în circuitul științific astfel de piese, considerate poate ca fiind prea „exotice”.

Monedele surfrapate⁶ sunt întâlnite în număr relativ mare în Evul Mediu, în monetăria bizantină, în cea a Hoardei de Aur și în cea moldovenească, unde, acest procedeu de realizare a monedelor, era utilizat în perioade de criză⁷. Pentru epoca modernă, cel puțin pentru Imperiul Austriac, se pare că acest procedeu era folosit doar în cazul pieselor de 7 kreuzer.

În patrimoniul Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia (MNUAI) se păstrează nouă piese de 7 kreuzer 1802 bătute în monetăria albaiană, pe care se observă litere și cifre din legende și denumirile regăsite pe vechile monede de 12 kreützer din 1795, peste care au fost aplicate noile ștanțe.

Din publicațiile de specialitate sunt cunoscute foarte puține piese de 7 kreuzer realizate în monetăria amintită⁸, principalul motiv al acestui fapt fiind interesul scăzut din partea numismaților pentru monedele austriece de mică valoare. În schimb, ele apar în mod regulat în cataloage numismatice⁹.

În ceea ce privește piesele realizate prin surfrapare, menționăm că până în prezent nu au putut fi identificate în lucrări de specialitate sau cataloage numismatice, însă trebuie amintit faptul că piese similare se regăsesc on-line, în diverse licitații din străinătate¹⁰.

Catalog¹¹

Vom prezenta în continuare catalogul pieselor, după care le vom analiza detaliat și vom expune câteva considerații cu privire la realizarea lor, prin procedeu de surfrapare.

1. Av. Valoarea nominală 7 este plasată într-un pătrat așezat cu un colț în jos. Sub cifra 7 sunt plasate două ramuri de măsline, dedesubtul cărora este poziționat *millesim-*

---

⁵ Voigt 1782; CNHT II, II 1807; CNHT III 1807; Neumann 1858; Érdy 1862; Hess 1880; Resch 1901; Miller 1920; Resch 1925, nr. 167-197; Huszár 1945; Unger 1958; Unger 1961; Unger 1962; Herinek 1970; Herinek 1972; MBR 1977; Huszár 1979; Velter 1994; RNMES 1999.

⁶ Termenul se referă la imprimarea elementelor unui tip monetar nou peste o monedă mai veche, din alt tip, scoasă din circulație.

⁷ Mulțumim domnului prof. dr. Eugen Nicolae pentru informațiile oferite despre monedele surfrapate și pentru ideile referitoare la cele de 7 kreuzer.

⁸ Boldur 2012, p. 395-397; Ciulavu 2014, p. 561, nr. 4, pl. 5/2.

⁹ Craig 1966, p. 14, nr. 154; Herinek 1970, p. 215, nr. 887; Krause, Mishler 2001, KM# 2129.

¹⁰ Piesele realizate prin surfrapare pe care le-am identificat la licitații au fost realizate în monetăriile din Alba Iulia, Baia Mare, Viena, Kremnica și Praga.

¹¹ Toate figurile monedelor studiate sunt reprezentate la scară 1:1.

ul 1802 , iar mai jos, sigla E. În exterior, pe lângă laturile pătratului, sunt redată motive vegetale.

Rv. FRANC · II · - D · G · R · IMP · - S · A · GE · HV · - B · REX · A · A ·

Acvila bicefală, încoronată și cu nimb, este poziționată în interiorul unui pătrat care împarte legenda sus, jos și în părțile laterale. Valoarea nominală, V - II, este situată de o parte și de cealaltă a acvilei, în colțurile pătratului. Coroana acvilei este decorată cu trei cruci, diferite de cea aflată deasupra, iar partea inferioară a coroanei este ornamentată cu trei romburi și cu puncte, plasate între două linii paralele.

Alba Iulia; AR; 4,89 g; 27,0 x 26,8 mm;
inedită; MNUAI, nr. inv.: F 1300

2. Av. Ștanța este diferită. Valoarea nominală 7 este plasată într-un pătrat așezat cu un colț în jos. Sub cifra 7 sunt plasate două ramuri de măslin, dedesubtul cărora este poziționat millesimul 1802 , iar mai jos, sigla E. Punctul de după *millesim* este mai mare. În exterior, pe lângă laturile pătratului, sunt redată motive vegetale.

Rv. FRANC · II · - D · G · R · IMP · - S · A · GE · HV · - B · REX · A · A ·

Acvila bicefală, încoronată și cu nimb, este poziționată în interiorul unui pătrat care împarte legenda sus, jos și în părțile laterale. Valoarea nominală, V - II, este poziționată de o parte și de cealaltă a acvilei, în colțurile pătratului. Coroana acvilei este decorată cu trei cruci, diferite de cea aflată deasupra, iar partea inferioară a coroanei este ornamentată cu trei romburi și cu puncte, plasate între două linii paralele.

Alba Iulia; AR; 4,24 g; 26,3 mm;
inedită; MNUAI, nr. inv.: F 1302

3. Av. Valoarea nominală 7 este plasată într-un pătrat așezat cu un colț în jos. Sub cifra 7 sunt plasate două ramuri de măslin, dedesubtul cărora este poziționat *millesim*-

ul 1802 ; iar mai jos, sigla E. În exterior, pe lângă laturile pătratului, sunt reprezentate motive vegetale.

Rv. FRANC · II · - D · G · R · IMP · - S · A · GE · HV · - B · REX · A · A ·

Acvila bicefală, încoronată și cu nimb, este poziționată în interiorul unui pătrat care împarte legenda sus, jos și în părțile laterale. Valoarea nominală, V - II, este poziționată de o parte și de cealaltă a acvilei, în colțurile pătratului. Coroana acvilei este decorată cu trei cruci, diferite de cea aflată deasupra, iar partea inferioară a coroanei este ornamentată cu trei romburi și cu puncte, plasate între două linii paralele.

Alba Iulia; AR; 4,28 g; 26,7 x 26,4 mm;
inedită; MNUAI, nr. inv.: F 1303

4. Av. Ștanța este diferită. Valoarea nominală 7 este plasată într-un pătrat așezat cu un colț în jos. Sub cifra 7 sunt plasate două ramuri de măslin, dedesubtul cărora este poziționat *millesim*-ul 1802 ; iar mai jos, sigla E. În exterior, pe lângă laturile pătratului, sunt redată motive vegetale.

Rv. FRANC · II · - D · G · R · IMP · - S · A · GE · HV · - B · REX · A · A ·

Acvila bicefală, încoronată și cu nimb, este poziționată în interiorul unui pătrat care împarte legenda sus, jos și în părțile laterale. Valoarea nominală, V - II, este poziționată de o parte și de cealaltă a acvilei, în colțurile pătratului. Coroana acvilei este decorată cu trei cruci, diferite de cea aflată deasupra, iar partea inferioară a coroanei este ornamentată cu trei romburi și cu puncte, plasate între două linii paralele.

Alba Iulia; AR; 3,72 g; 26,7 x 26,4 mm;
inedită, MNUAI, nr. inv.: F 1305

5. Av. Ștanța este diferită. Valoarea nominală 7 este plasată într-un pătrat așezat cu un colț în jos. Sub cifra 7 sunt plasate două ramuri de măsline, dedesubtul cărora este poziționat *millesim*-ul 1802 ; iar mai jos, sigla E. În exterior, pe lângă laturile pătratului, sunt figurate motive vegetale. Cifra 7 (valoarea nominală) este redată mai subțire decât pe variantele de mai sus.

Rv. FRANC · II · - D · G · R · IMP · - S · A · GE · HV · - B · REX · A · A ·

Acvila bicefală, încoronată și cu nimb, este poziționată în interiorul unui pătrat care împarte legenda sus, jos și în părțile laterale. Valoarea nominală, V - II, este poziționată de o parte și de cealaltă a acvilei, în colțurile pătratului. Coroana acvilei este decorată cu trei cruci, diferite de cea aflată deasupra, iar partea inferioară a coroanei este ornamentată cu trei romburi și cu puncte, plasate între două linii paralele.

Alba Iulia; AR; 4,44 g; 26,8 x 26,4 mm;
Inedită; MNUAI, nr. inv.: F 1309

6. Av. Valoarea nominală 7 este plasată într-un pătrat așezat cu un colț în jos. Sub cifra 7 sunt plasate două ramuri de măsline, dedesubtul cărora este poziționat *millesim*-ul 1802 ; iar mai jos, sigla E. În exterior, pe lângă laturile pătratului, sunt redată motive vegetale.

Rv. FRANC · II · - D · G · R · IMP · - S · A · GE · HV · - B · REX · A · A ·

Acvila bicefală, încoronată și cu nimb, este poziționată în interiorul unui pătrat care împarte legenda sus, jos și în părțile laterale. Valoarea nominală, V - II, este poziționată de o parte și de cealaltă a acvilei, în colțurile pătratului. Coroana acvilei este decorată cu trei cruci, diferite de cea aflată deasupra, iar partea inferioară a coroanei este ornamentată cu trei romburi și cu puncte, plasate între două linii paralele.

Alba Iulia; AR; 4,20 g; 27,2 x 26,7 mm;
inedită; MNUAI, nr. inv.: F 1313

7. Av. Ștanța este diferită. Valoarea nominală 7 este plasată într-un pătrat așezat cu un colț în jos. Sub cifra 7 sunt plasate două ramuri de măsline, dedesubtul cărora este poziționat *millesim*-ul 1802 ; iar mai jos, sigla E, care este puțin mai mică decât în variantele de mai sus. În exterior, pe lângă laturile pătratului, sunt redată motive vegetale.

Rv. FRANC · II · - D · G · R · IMP · - S · A · GE · HV · - B · REX · A · A ·

Acvila bicefală, încoronată și cu nimb, este poziționată în interiorul unui pătrat care împarte legenda sus, jos și în părțile laterale. Valoarea nominală, V - II, este poziționată de o parte și de cealaltă a acvilei, în colțurile pătratului. Coroana acvilei este decorată cu trei cruci, diferite de cea aflată deasupra, iar partea inferioară a coroanei este ornamentată cu trei romburi și cu puncte, plasate între două linii paralele.

Alba Iulia; AR; 4,21 g; 26,5 mm;
inedită; MNUAI, nr. inv.: F 1316

8. Av. Ștanța este diferită. Valoarea nominală 7 este plasată într-un pătrat așezat cu un colț în jos. Sub cifra 7 sunt plasate două ramuri de măsline, dedesubtul cărora este poziționat *millesim*-ul 1802 ; iar mai jos, sigla E. În exterior, pe lângă laturile pătratului, sunt redată motive vegetale.

Rv. FRANC · II · - D · G · R · IMP · - S · A · GE · HV · - B · REX · A · A ·

Acvila bicefală, încoronată și cu nimb, este poziționată în interiorul unui pătrat care împarte legenda sus, jos și în părțile laterale. Valoarea nominală, V - II, este poziționată de o parte și de cealaltă a acvilei, în colțurile pătratului. Coroana acvilei este decorată cu trei cruci, diferite de cea aflată deasupra, iar partea inferioară a coroanei este ornamentată cu trei romburi și cu puncte, plasate între două linii paralele.

Alba Iulia; AR; 4,38 g; 27,0 x 26,3 mm;
inedită, MNUAI, nr. inv.: F 1318

9. Av. Ștanța este diferită. Valoarea nominală 7 este plasată într-un pătrat așezat cu un colț în jos. Sub cifra 7 sunt plasate două ramuri de măsline, dedesubtul cărora este poziționat *millesim*-ul 1802; iar mai jos, sigla E, care este puțin mai mică decât în variantele de mai sus. În exterior, pe lângă laturile pătratului, sunt redată motive vegetale.

Rv. FRANC · II · - D · G · R · IMP · - S · A · GE · HV · - B · REX · A · A ·

Acvila bicefală, încoronată și cu nimb, este poziționată în interiorul unui pătrat care împarte legenda sus, jos și în părțile laterale. Valoarea nominală, V - II, este poziționată de o parte și de cealaltă a acvilei, în colțurile pătratului. Coroana acvilei este decorată cu trei cruci, diferite de cea aflată deasupra, iar partea inferioară a coroanei este ornamentată cu trei romburi și cu puncte, plasate între două linii paralele.

Alba Iulia; AR; 4,21 g; 26,5 mm;
inedită, MNUAI, nr. inv.: F 1321

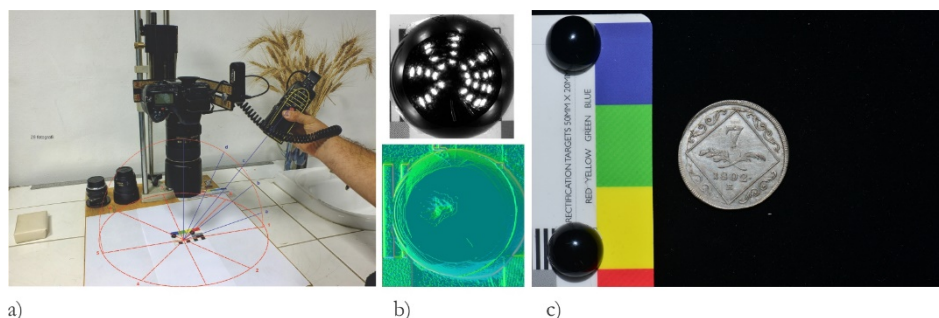
Metoda de fotografiere computațională H-RTI (Highlight Reflection Transformation Imaging)

Metoda H-RTI este o tehnică fotografică computațională, utilizată în tot mai multe domenii, printre care și cel al examinării obiectelor cu caracter patrimonial. Imaginile H-RTI sunt create din informația derivată dintr-un set de fotografii inițiale, în care doar direcția luminii este variabilă, subiectul și camera rămânând statice. Fiecare fotografie conține astfel o proiecție a luminii pe suprafața subiectului, aceasta rezultând într-o configurație unică a zonelor de umbră și lumină (shadows, highlights), corespunzătoare microtopografiei subiectului¹².

Documentarea completă a unui subiect conține de obicei un număr de minim 32 de iluminări separate, dispuse regulat sub forma unei hemisfere ce are în centru subiectul și la zenit camera fotografică (**fig. 1**).

Prin procesarea acestei informații oferite de fiecare fotografie rezultă în final un model virtual (matematic) al suprafeței, deosebit de detaliat, care poate fi apoi reiluminat virtual din orice unghi propice pentru analiză, prin intermediul unei aplicații speciale.

¹² Malzbender *et alii* 2001, p. 519-528.

Fig. 1. a. Dispunerea surselor de iluminare pe parcursul documentării fotografice H-RTI; b. identificarea orientării specifice a iluminării din fiecare fotografie prin intermediul unor sfere de referință; c. una dintre cele 32 de imagini folosite în procesarea H-RTI

Deși la o primă vedere rezultatul este o redare bidimensională a subiectului, informația referitoare la gradul de reflectivitate este derivată direct din acest model tridimensional, imaginea sintetizată conținând această informație în relație cu fiecare pixel component.

Rezultatul final, obținut prin intermediul aplicației dedicate de vizualizare, este de fapt o redare sintetică și interactivă a felului în care o lumină (virtuală) va reflecta de pe suprafața subiectului, în relație directă cu microtopografia acesteia. Pentru vizualizare și analiză detaliată sunt disponibile mai multe posibilități de redare, unele utilizând metode matematice de augmentare, precum filtrul *Specular enhancement* și redarea *Normals visualization* (fig. 2).

Fig. 2. Modalități de redare specifice metodei H-RTI: a. fără filtrare; b. *Default enhancement*; c. *Specular enhancement*; d. *Normals visualization*

O aplicație specifică și des întâlnită a metodei H-RTI este documentarea colecțiilor de monede și medalistică, fiind recunoscute meritele deosebite ale acesteia în reliefarea minuțioasă a detaliilor de suprafață, precum

și a istoricului traseologic existent în suprafața metalului¹³. Cea mai importantă aplicație a metodei în acest domeniu este legată de citirea suprafețelor șterse de trecerea timpului sau de alte evenimente, de multe ori reprezentând singura șansă de recuperare a informației.

Rezultatele obținute

Analizând catalogul pieselor, constatăm că toate prezintă urme ale vechilor ștanțe atât pe avers, cât și pe revers. Înainte de a începe prezentarea lor, trebuie analizată moneda de 12 kreützer bătută în anul 1795¹⁴, pentru a înțelege de unde provin literele „în plus” din legendele monedelor de 7 kreuzer.

Așadar, legenda de avers este 12·/ KREÜTZER·/ 1795·/ E·, iar legenda de revers este KAI·KÖN·ERBLÄNDISCHE·SCHE I D·MÜNZ·¹⁵.

Astfel, se poate constata că ștanța de 7 kreuzer 1802 a monetăriei din Karlsburg a fost aplicată direct peste o monedă de 12 kreützer 1795, la rece și fără alte operații tehnologice preliminare. O parte dintre ele au fost ulterior argintate, un exemplu clar fiind oferit de piesa cu nr. inv. F 1313, unde acest strat s-a exfoliat parțial. Și alte probe de acest gen din alte monetării imperiale prezintă o situație similară.

În continuare, prezentăm câteva elemente care susțin ideea de surfrapare. În cazul piesei cu nr. inv. F 1300 (**pl. 1**), pe lângă literele din vechile legende, se mai observă pe avers un surplus de material, situat peste motivele vegetale de pe marginea pătratului (**pl. 1/a-b**), ce se datorează, cel mai probabil, aplicării defectuoase a noii ștanțe. Literele REÜ din KREÜTZER, de pe vechea ștanță, se disting cu claritatea sub cifra 7 - valoarea nominală a noii monede, alături de care mai sunt vizibile și alte litere (**pl. 1/a**). De asemenea, se observă cifrele 1 și 2 din valoarea nominală a piesei din 1795 (**pl. 1/a**). Pe revers, pe marginea exterioară a legendei, se observă o dungă

¹³ Kotoula, Kiranoudi 2013, p. 75-88.

¹⁴ Această piesă este disponibilă online la <http://www.coins-la-galerie-numismatique.com/auction-xxvi/12-kreuzer-1795-c-karlsburg-alba-iulia-silver-514-g>, accesat la 15.11.2016.

¹⁵ MBR 1977, p. 243, nr. 3358.

cauzată de surplusul de material (**pl. 1/c-d**), cel mai probabil din timpul rebaterii; pe partea dreaptă, cercul perlat este întrerupt, acesta fiind, cel mai probabil, un defect de ștanțare. Din cauza faptului că nu a fost aplicată corect noua ștanță, în legendă s-au păstrat litere de pe piesa de 12 kreützer 1795. Astfel, se observă câteva mici părți din D G R IMP, fiind vizibile mult mai bine literele SCHE SCHE ... MÜNZ (**pl. 1/c-d**). Noua ștanță a fost atât de defectuos aplicată, încât și pe colțurile pătratului din partea dreaptă și de jos se păstrează fragmente din literele vechi.

Piesa cu nr. inv. F 1302 prezintă și ea elemente de pe vechea ștanță. În general, detaliile sunt acoperite sau nu sunt vizibile din cauza loviturilor, însă se observă cifrele 1 95 din *millesim* (1795) și ramurile de măslin care erau plasate dedesubtul siglei monetăriei.

Piesa cu nr. inv. F 1303 (**pl. 2**) se află într-o stare de conservare precară, fiind exfoliate pelicule de argint de pe suprafața ei. Cu toate acestea, prezintă urme evidente care susțin ideea de surfrapare. Pe avers, din cauza aplicării defectuoase a ștanței, marginile pătratului sunt întrerupte în mai multe locuri (**pl. 2/a**), iar peste cifra 7 din *millesim* se observă litera R din KREÜTZER (**pl. 2/a**). Pe revers, la fel ca pe avers, este vizibilă clar ștanțarea defectuoasă: stema și coroana de pe pieptul acvilei bicefale sunt șterse și se pot vedea destul de multe litere din vechea legendă, care sunt mai mari decât cele de pe ștanța piesei de 7 kreuzer. Așadar, în partea superioară se pot citi literele REX · A · A · - FRANC · II ștanțate peste SCHE I D MÜNZ (**pl. 2/b-d**). În partea dreaptă-jos sunt vizibile fragmente de litere din vechea legendă (**pl. 2/c**).

Piesa cu nr. inv. F 1305 se află într-o stare de conservare mediocră, cu unele detalii șterse și lovită în mai multe locuri. Chiar și în aceste condiții, se observă litere și cifre de pe vechea ștanță. Astfel, pe avers sunt vizibile literele ZE din KREÜTZER și cifrele 1 și 7 din 1795. De asemenea, tot de pe vechea ștanță este vizibilă și o ramură de măslin. Pe revers, lângă D G R IMP se află urme de litere din vechea legendă, ilizibile.

Piesa cu nr. inv. F 1309 este exfoliată, însă pe ea se observă destul de clar elemente de pe vechea ștanță. Astfel, pe avers, în partea stângă-jos, sunt vizibile literele D MUNZ din legenda de revers a monedei de 12 kreützer 1795. De asemenea, tot în partea stângă-jos, există câteva linii curbe ce nu aparțin piesei de 7 kreuzer, care întrerup latura pătratului.

Pe piesa cu nr. inv. F 1313 sunt vizibile destul de greu elemente de pe vechea ștanță, din cauza stării precare de conservare. Astfel, pe avers se observă detalii de pe aversul monedei de 12 kreützer 1795, fiind vizibile cifra 2 din valoarea nominală, KREÜTZER, 17 din *millesim* și fragmente din ramurile de măslin. Câteva litere de pe vechea ștanță se observă și pe revers, în partea stângă-jos.

Piesa cu nr. inv. F 1316 este una dintre cele mai importante, păstrând și ea foarte multe detalii de la vechea ștanță. Astfel, pe avers se observă

valoarea nominală 12, KR ... ZER din KREÜTZER, 95 din *millesim*, sigla A și ramurile de măslin. Pe revers sunt vizibile mai puține detalii, deoarece acesta este șters. În partea superioară sunt vizibile literele SCHE, iar în partea inferioară latura pătratului este întreruptă și se observă urme ale literelor de pe vechea ștanță. Aceasta este singura piesă din lotul studiat pe care s-a păstrat sigla monetăriei de pe vechea ștanță¹⁶.

Piesa cu nr. inv. F 1318 se află într-o stare de conservare mediocră, prezentând o serie de lovituri și exfolieri. Moneda are pe avers litere din vechea legendă, care sunt vizibile în partea de sus, iar două din ele sunt suprapuse de colțul pătratului: SCHE.

În comparație cu celelalte, pe piesa cu nr. inv. 1321 (**pl. 3**) a fost aplicată mult mai bine ștanța, fiind vizibile clar elementele noi. Însă, pe avers s-au păstrat aproape toate detaliile de la vechea ștanță, fiind vizibile legenda și ramurile de laur și de măslin: 12 · / KREÜTZER / 1795 (**pl. 3/a-b**). Pe revers se văd puține urme ale vechii ștanțe. La baza literelor FRANC se observă fragmente din litere de pe vechea ștanță (**pl. 3/d**). Între litera M din IMP și colțul din partea dreaptă al stemei de pe pieptul acvilei se observă o dungă cu surplus de material - defect de ștanțare (**pl. 3/c-d**) din timpul primei bateri. Peste acea dungă se află latura pătratului, care nu este întreruptă, ceea ce indică faptul că surplusul de material s-a păstrat de pe vechea ștanță a piesei de 12 kreützer. Dacă noul tipar ar fi fost aplicat corect, cu siguranță nu ar fi rămas urme de la prima baterie, cu atât mai puțin o dungă de surplus de material.

Pe lângă piesele prezentate mai sus, din colecția MNUAI, am mai identificat și alte monede realizate în aceeași manieră, pe care le-am găsit la diverse licitații online din țară și din străinătate (**fig. 3**).

Acestea din urmă ajută la o mai bună conturare a imaginii acestei categorii de piese. De menționat că am identificat cel puțin câte o piesă din fiecare monetărie a imperiului; am ilustrat câteva dintre ele: Viena (**fig. 3/a**), Kremnitz (**fig. 3/b-c**), Praga (**fig. 3/d**), Alba Iulia (**fig. 3/e-f**) și Baia Mare (**fig. 3/g**), de unde rezultă faptul că această practică, a refolosirii monedelor vechi, era una generalizată, la nivelul întregului imperiu.

Cea mai interesantă dintre acestea este o piesă bătută la monetăria de la Baia Mare (**fig. 3/g**), pe care sunt clar vizibile elemente de pe vechea legendă: litere și fragmente de litere, partea superioară a coroanei acvilei și crucea de deasupra acesteia. La o analiză macroscopică a piesei nu am putut observa urme de argint pe ea, nici pe prima ștanță (12 kreützer 1795) și nici pe cea de-a doua (7 kreuzer 1802).

---

¹⁶ Sigla A aparține monetăriei din Viena, fiind atribuită acesteia printr-un decret imperial emis în anul 1765 (Oberberggrath 1894, p. 484-485).

Fig. 3. Monede de 7 kreuzer 1802 bătute peste cele de 12 kreützer 1795: **a.** monetăria Viena; **b-c.** monetăria Kremnitz; **d.** monetăria Praga; **e-f.** monetăria Alba Iulia; **g.** monetăria Baia Mare¹⁷

Luând în considerare faptul că moneda de 12 kreützer 1795 era realizată din argint¹⁸, iar cea în discuție nu prezintă nicio urmă de argint, este posibil ca piesa de 12 kreützer peste care a fost ștanțată cea de 7 kreuzer să fie o probă monetară. Nu putem spune același lucru și despre celelalte monede discutate. O altă ipoteză este ca aceasta să nu fie o probă, ci o consecință a crizei economice și monetare de la momentul respectiv, însă acest aspect ar presupune să existe mai multe astfel de piese, care nu sunt din argint.

¹⁷ Piese sunt disponibile online la <http://www.ebay.com/>, accesat la 26.10.2016 și la <https://www.okazii.ro/e-016-austria-transilvania-7-kreuzer-1802-e-alba-iulia-argint-pe-12-kr-1795-a173682392>, accesat la 26.10.2016.

¹⁸ Herinek 1970, p. 213, nr. 826-831; MBR 1977, p. 243, nr. 3358.

Discuții și concluzii

Trebuie menționat faptul că printr-un decret imperial din anul 1802, au fost retrase din circulație monedele cu valoarea nominală de 12 kreützer¹⁹. Astfel, se înțelege de ce au fost acestea refoosite pentru noile monede. Trebuie avut însă în vedere faptul că procedeul tehnologic de realizare a noilor pastile monetare presupunea topirea vechilor monede, metalul urmând să fie supus unor analize metalografice, după care erau eliminate impuritățile. După alte analize și operații tehnologice, metalul rezultat putea fi folosit pentru realizarea noilor pastile monetare²⁰.

Așadar, constatăm că pentru realizarea pieselor de 7 kreuzer 1802 pe care le prezentăm, s-au folosit vechile monede de 12 kreützer 1795 peste care s-au aplicat noile ștanțe. De menționat că diametrul pieselor de 12 kreützer era de 24 mm, conform catalogului clasic de determinare a monedelor care s-au bătut în spațiul românesc²¹. Însă, analizând un lot de astfel de piese din colecția MNUAI, am constatat că toate au diametrul mai mare, uneori și cu 2 mm. De menționat că în catalogul amintit nu au fost specificate datele metrologice pentru piesele contramarcate²², la momentul respectiv nefiind cunoscute. Se observă, de asemenea, diferențe între diametrul pieselor de 7 kreuzer contramarcate (26,3-26,8 mm) și al celorlalte, bătute în „condiții normale”, care nu depășesc 26 mm.

Diferențele care apar în ceea ce privește diametrul monedelor pe care le prezentăm, dar și diferențele de greutate, prin comparație cu piesele care nu au fost realizate prin contramarcare, sunt un indicator al faptului că acestea ar putea fi probe monetare. Un alt argument în susținerea acestei idei ar fi faptul că astfel de piese nu sunt cunoscute din tezaure monetare²³. Însă, dacă informația conform căreia sunt cunoscute astfel de piese dintr-un tezaur inedit din Austria este corectă, piesele de 7 kreuzer 1802 contramarcate nu pot fi considerate probe monetare.

Am constatat că pe o parte din piesele analizate se observă faptul că ștanța monedei de 12 kreützer este deplasată. În această situație considerăm că există doar două posibilități în ceea ce privește interpretarea lor.

---

¹⁹ Wollmann 2012, p. 135.

²⁰ Metodele de analiză și operațiile tehnologice de pregătire a materiei prime pentru realizarea pastilelor monetare au fost descrise detaliat de Volker Wollmann (*ibidem*, p. 38-50).

²¹ MBR 1977, p. 243, nr. 3358.

²² *Ibidem*, nr. 3377.

²³ Domnul dr. Hubert Emmerig de la Institutul de Numismatică și Istoria Banilor din Viena ne-a informat că patru piese de 7 kreuzer 1802 (nu s-a specificat monetăria) realizate peste 12 kreützer 1795 au fost identificate într-un tezaur monetar inedit. Îi mulțumim și pe această cale pentru informațiile oferite; le mulțumim, de asemenea, domnilor Volker Wollmann și Erwin Schäffer pentru ajutorul acordat.

În primul rând, se poate considera că respectivele piese erau rebuturi care au fost refolosite pentru noile monede, cunoscut fiind faptul că astfel de piese nu erau acceptate în circulație²⁴; în cazul piesei F 1303 ștanța era foarte mult deplasată (pl. 2/a), ceea ce ar susține această ipoteză. Cea de a doua posibilitate este ca piesele de 12 kreützer cu ștanțele deplasate să fi fost probe monetare, ideea fiind întemeiată pe faptul că acelea nu erau realizate din argint, acest lucru fiind vizibil la o analiză macroscopică pe piesele cu nr. inv. F 1313 și F 1316, ceea ce presupune că nu puteau fi puse în circulație.

În mod obligatoriu trebuie să avem în vedere și piesele care au fost găurite (F 1316, F 1321, pl. 3/a), acestea fiind indicatori ai faptului că au fost introduse în circulație. În aceste condiții este cert faptul că ele (monedele surfrapate) nu pot fi considerate probe monetare, ci mai degrabă reprezintă consecințe ale crizei în care se afla Imperiul la momentul baterii lor. Considerăm că monedele au fost găurite în epocă, la scurt timp după includerea lor în circulație, nu mai târziu.

Pe toate monedele studiate se remarcă ștanțarea defectuoasă a piesei de 7 kreuzer, ștanța fiind deplasată sau fiind vizibile elemente din legenda piesei de 12 kreützer (litere, cifre, fragmente din ramuri de măslin). În aceste condiții putem remarca faptul că ele nu au prezentat un interes ridicat pentru meșterii monetari, așa cum se întâmpla în mod obișnuit cu noile monede. Pare că piesele au fost realizate în grabă, fără a se acorda atenție detaliilor.

Overstruck Coins Created at the Karlsburg Mint (Alba Iulia): A Numismatic Study and H-RTI Photographic Documentation

(Abstract)

Within the Union National Museum's numismatic collection there are nine 7 Kreutzer 1802 coins that were created by over-striking the die on 12 Kreutzer 1795 coins, with no other preliminary technological processes being applied. To our knowledge this particular situation of overstruck coins has not been discussed in the specialized literature, making this collection one of the first to be the subject of a dedicated scientific study.

On several items we can identify, using advanced H-RTI photographic imaging techniques, elements from the former die, both on the obverse and reverse side, while on others these are only visible on the obverse side. On two coins we can also identify an excess of material, resulting from the incorrect use of the new die. The elements from the initial

---

²⁴ Monedele cu defecte de batere nu erau acceptate în circulație. Spre exemplu, în anul 1770 se atrăgea atenția monetăriei de la Alba Iulia asupra faptului că pe monedele bătute în intervalul 3-13 aprilie s-a scris cu litere inversate cuvântul „TRANSYLVAN”, lucru cunoscut dintr-un buletin de analiză emis la Viena și păstrat în arhiva Tezaurariatului Minier. De asemenea, Camera Aulică din Viena a emis și rescripte prin care se interzicea punerea în circulație a monedelor care nu au fost autorizate în prealabil, cum este cazul pieselor de 20 kreuzer și de 1/2 florin bătute în anul 1770 (Wollmann 2012, p. 55).

coin that are still visible are mostly letters from the legend of the 12 Kreutzer coin, together with parts of the *millesim* and/or the nominal value. Most likely these overstruck coins are a result of extraordinary mint procedures being applied during the political and economical crisis of the Austrian Empire at the time of their issue, a crisis brought on especially by military conflicts that extended well outside the borders.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Placement of lighting during the H-RTI photographic documentation (a); identifying the specific orientation of lighting from each individual photograph using reflective spheres (b); one of the 32 images used in the H-RTI processing (c).
- Fig. 2.** Specific visualization modes for the H-RTI technique: no filtering (a); *default enhancement* (b); *Specular enhancement* (c); and *Normals visualization* (d).
- Fig. 3.** Other examples of 7 Kreutzer 1802 coins overstruck on 12 Kreutzer 1795 coins, originating from the Vienna mint (a); Kremnitz mint (b, c); Prague mint (d); Alba Iulia mint (e, f); and Baia Mare mint (g).
- Pl. 1.** Details of over-striking made visible by using the H-RTI photographic imaging technique on the F 1300 coin.
- Pl. 2.** Details of over-striking made visible by using the H-RTI photographic imaging technique on the F 1303 coin.
- Pl. 3.** Details of over-striking made visible by using the H-RTI photographic imaging technique on the F 1321 coin.

Abrevieri bibliografice

Artimon 1983	- Alexandru Artimon, <i>Un tezaur monetar din secolele XVIII-XIX descoperit la Somușca-Cleja (jud. Bacău)</i> , în <i>Carpica</i> , XV, 1983, p. 169-182.
Bărbat 2008	- Ioan Alexandru Bărbat, <i>Descoperiri monetare în județele Hunedoara și Alba (secolele XVIII-XIX)</i> , în <i>Corviniana</i> , XII, 2008, p. 299-310.
Boldur 2012	- Dimitrie-Ovidiu Boldur, <i>O presupusă piesă medalistică din colecția preotului Vasile Heisu</i> , în <i>Carpica</i> , XLI, 2012, p. 395-397.
Borza 2016	- Gligor Adrian Borza, <i>Monede bătute de monetăria Alba Iulia în perioada 1763-1861</i> , în <i>Caietele CIVA</i> , 3, (2014) 2016, p. 163-169.
Butnariu, Vîlcu 2013	- Viorel M. Butnariu, Aurel Vîlcu, <i>Tezaur din Moldova. Secolele XIV-XIX</i> , vol. I, Iași, 2013.
Călian 2013	- Livia Călian, <i>Medalii transilvane din colecțiile Esterházy și Delhaes aparținând colecției numismatice a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei</i> , Cluj-Napoca, Găteanu, 2013.
Chirilă, Năgler 1969	- Eugen Chirilă, Thomas Năgler, <i>Tezaurul monetar de la Buzd (sec. XVI-XVII)</i> , în <i>StComSibiu</i> , 14, 1969, p. 317-338.
Chirilă, Muscă 1986	- Eugen Chirilă, Elena Muscă, <i>Doă tezaur monetare din Muzeul de Istorie și Artă din Zalău</i> , în <i>ActaMP</i> , X, 1986, p. 229-234.
Chirilă et alii 1980	- Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrinyi, <i>Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreismuseum Mureș, Târgu Mureș</i> , 1980.

- Ciulavu 2013 - Florin Ciulavu, *Aspecte privind activitatea monetăriei de la Alba Iulia în timpul principelui Gabriel Bethlen (1613-1629)*, în *Caietele CIV A*, 2, 2013, p. 147-199.
- Ciulavu 2014 - Florin Ciulavu, *Monede emise de monetăria de la Alba Iulia în perioada 1764-1859, din colecția „Dr. Friedrich Mauksch” (Sebeș)*, în *Terra Sebus*, 6, 2014, p. 559-583.
- Ciulavu 2016 - Florin Ciulavu, *Siglele monetărilor transilvănene în secolele XVII-XVIII. O analiză critică*, în *Caietele CIV A*, 3, (2014) 2016, p. 75-118.
- Craig 1966 - William D. Craig, *Coins of the World, 1750-1850*, Racine, Wisconsin, 1966.
- CNHT II, II 1807 - Stephanus Schoenvisner, *Catalogus numorum Hungariae ac Transilvaniae. Instituti Nationalis Széchényiani*, Pars II, Series II, *Numi Saeculi XVII*, Pestini, 1807.
- CNHT III 1807 - Stephanus Schoenvisner, *Catalogus numorum Hungariae ac Transilvaniae. Instituti Nationalis Széchényiani*, Pars III, *Numi Miscellanei, Specimen dissertationis de praestantia et usu numorum Hungariae ac Transilvaniae*, Pestini, 1807.
- Coza, Scrobotă 2000 - Mihaela Coza, Paul Scrobotă, *Colecția de taleri a Muzeului din Aiud*, în *Apulum*, XXXVII/2, 2000, p. 349-360.
- Dejan 2011 - Monica Dejan, *Monede descoperite cu ocazia săpăturilor arheologice de la Moșna, județul Sibiu*, în *SCN*, s.n., II (XIV), 2011 (2012), p. 175-186.
- Dudău 2012 - Oltea Dudău, *Contribuții privind activitatea Comitetului Națiunii Române la Sibiu (octombrie 1848-11 martie 1849). Tezaurul monetar descoperit la Sibiu, strada General Magheru, 29*, în Claudiu Munteanu (coord.), *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, IV, 2012, p. 187-196.
- Dukat, Mirnik 2005 - Zdenka Dukat, Ivan Mirnik, *Stari novci iz Potoka Medveščaka u Zagrebu*, în *AMZ*, XXXVIII, 2005, p. 139-159.
- Dumitrescu 2012 - Radu Gabriel Dumitrescu, *Un tezaur monetar de la 1848 descoperit la Leșile, județul Dolj*, în Claudiu Munteanu (coord.), *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, IV, 2012, p. 171-185.
- Dumitrescu 2013 - Radu Gabriel Dumitrescu, *Tezaurul monetar de aur de la Desa, județul Dolj (secolul al XIX-lea)*, în Claudiu Munteanu (coord.), *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, V, 2013, p. 35-50.
- Érdy 1862 - Janos Érdy, *Erdély érmei képtálasz*, Pesten, 1862.
- Herinek 1970 - Ludwig Herinek, *Österreichische Münzprägungen von 1740-1969*, Wien, 1970.
- Herinek 1972 - Ludwig Herinek, *Österreichische Münzprägungen von 1657-1740*, Wien, 1972.
- Hess 1880 - Adolf Hess, *Die Siebenbürgischen Münzen des Fürstlich Montenuovo'schen Münzcabinets*, Frankfurt am Main, 1880.
- Huszár 1933 - Lajos Huszár, *Cochsel Octavián Gyulafehérvári éremvesső (1742-1750)*, în *Erdély Múzeum*, XXXVIII, 1933, 1-2, p. 207-211.
- Huszár 1945 - Lajos Huszár, *Bethlen Gábor pénzei*, Kolozsvár, 1945.
- Huszár 1962 - Lajos Huszár, *Karlsruher Medailleure (1740-1780)*, în *AHA*, VIII, 1962, 1-2, p. 111-122.
- Huszár 1966 - Lajos Huszár, *Der Karlsruher Medailleur Karl Wurschbauer*, *AHA*, XII, 1966, 3-4, p. 353-370.

Monede cu suprabatere realizate la monetăria de la Karlsburg (Alba Iulia)

- Huszár 1979 - Lajos Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, München, 1979.
- Isăcescu 1970 - Elena Isăcescu, *Contribuții la studiul circulației monetare în orașul Galați în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea (Tezaurul din str. Republicii)*, în *Danubius*, 4, 1970, p. 185-195.
- Kotoula, Kiranoudi 2013 - Eleni Kotoula, Maria Kiranoudi, *Study of Ancient Greek and Roman Coins Using Reflectance Transformation Imaging*, în *e-COM*, 25, 2013, p. 75-88.
- Krause, Mishler 2001 - Chester L. Krause, Clifford Mishler, *Standard Catalog of World Coins 1801-1900*, Iola, 2001.
- Malzbender *et alii* 2001 - Tom Malzbender, Dan Gelb, Hans Wolters, *Polynomial Texture Maps*, în *Proceedings of the 28th Annual Conference on Computer Graphics and Interactive Techniques (SIGGRAPH '01)*, New York, 2001, p. 519-528.
- Marcu 1976-1980 - Mariana Marcu, *Tezaurul monetar din sec. XVIII de la Paloș (jud. Brașov)*, în *BSNR*, LXX-LXXIV, 1976-1980, p. 395-410.
- Miller 1920 - Viktor Miller, *Oesterreichische Münzprägungen 1519-1918*, Wien, 1920.
- MBR 1977 - George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977.
- Munteanu *et alii* 2007 - Claudiu Munteanu, Oltea Dudău, Daniel T. Apostol, *Monede din colecția Muzeului Castel Bran*, în Claudiu Munteanu (coord.), *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, I, 2007, p. 233-244.
- Mureșan 1989 - Angela Mureșan, *Monede de aur medievale și moderne din colecția numismatică a Muzeului Unirii Alba Iulia*, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 379-381.
- Mureșan 1995 - Angela Mureșan, *Colecția „Anton Triest”. Monedele medievale și moderne aflate în patrimoniul Muzeului Național al Unirii Alba Iulia*, în *Apulum*, XXXII, 1995, p. 279-294.
- Neumann 1858 - Josef Neumann, *Beschreibung der bekanntesten Kupfermünzen. Erster Band. Enthält die Kaiserthümer Oesterreich, Russland und Frankreich, das Königreich Grossbritannien und Irland, und die Detschen Bundesstaaten*, Prag, 1858.
- Nohejlová-Prátová 1981-1982 - Emanuela Nohejlová-Prátová, *La partie Transylvaine du trésor de Košice*, în *BSNR*, LXXV-LXXVI, 1981-1982, 129-130, p. 373-378.
- Oargă 2008 - Ovidiu Oargă, *Tezaurul de taleri de la Veseș, com. Jidvei, jud. Alba (secolele XVIII-XIX)*, în *Apulum*, XXXV, 2008, p. 503-508.
- Oberbergrath 1894 - Ernst Oberbergrath, *Münzzeichen und Münzmeisterbuchstaben auf österreichischen Münzen*, în *NZ*, 25, 1894, p. 465-510.
- Oberländer-Târnoveanu 2001 - Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Aurul monetizat în spațiul românesc. Două milenii și jumătate de istorie*, în Aurel Vilcu, Mihai Dima (coord.), *Monede de aur din colecții românești*, vol. I, *Colecții din Muntenia*, București, 2001, p. 7-51.
- Pap, Matei 1980 - Francisc Pap, Ștefan Matei, *Un tezaur monetar din sec. XVIII-XIX, găsit la Cluj-Napoca*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 553-566.
- Pap, Șteiu 1976-1980 - Francisc Pap, Nicolae Șteiu, *Tezaurul monetar de la Huedin (secolele XV-XVIII) și unele probleme ale circulației monetare medievale în Transilvania*, în *BSNR*, LXX-LXXIV, 1976-1980, p. 349-368.

- Pârvan 1996 - Katiușa Pârvan, *Monede medievale și moderne descoperite în localitatea Pleșești, județul Suceava*, în CN, VII, 1996, p. 161-168.
- Pîrvulescu 2014 - Dan Pîrvulescu, *O emisiune monetară de la Constantin Brâncoveanu din colecția numismatică a Muzeului Municipiului București*, în *Bucureștii Sfinților Brâncoveni*, București, 2014, p. 119-126.
- Radoczi 1975-1976 - Gyula Radoczi, *Mária Terézia pénzverése 1741-1768 között*, în NK, LXXIV-LXXV, 1975-1976, p. 61-72.
- Rădulescu 2000 - Toma Rădulescu, *Tezaurul monetar din secolele XVI-XVIII descoperit la Dobrești Dolj, în Oltenia*, XII, 2000, p. 102-107.
- Rădulescu 2001 - Maria Rădulescu, *Un tezaur de la 1848 descoperit la Valea lui Pătru, comuna Scaești, în Oltenia*, XIII, 2001, p. 119-122.
- Rădulescu, Predoi 2004 - Toma Rădulescu, Vasile Predoi, *Tezaurul monetar de la Frăsinet-Teleorman (sec. XVII-XVIII)*, în *Oltenia*, XV, 2004, p. 54-58.
- Resch 1901 - Adolf Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Hermannstadt, 1901.
- Resch 1925 - Adolf Resch, *Nachtrag zu Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, în JBSM, I, 1925, p. 167-197.
- RNMES 1999 - Bernard Proklish, Hubert Emmerig, Michaela Heintz, Michaela Zavadil, Suzana Heinz, *Repertorium zur Neuzeitlichen Münzprägung Europas, Band XVIII, Südosteuropa*, Veröffentlichungen des Institutes für Numismatik Wien, Band 5, Viena, 1999.
- Scrobotă, Takács 2009 - Paul Scrobotă, Matilda Takács, *Monede transilvănene din secolele XVI-XVIII în Muzeul de Istorie din Aiud*, în *Apulum*, XLVI, 2009, p. 635-646.
- Unger 1958 - Emil Unger, *Magyar Érembatározó. Ujkor. I. füzet (1526-1657); II. füzet (1657-1740)*, Budapest, 1958.
- Unger 1961 - Emil Unger, *Magyar Érembatározó. Erdély. I. füzet (1540-1630)*, Budapest, 1961.
- Unger 1962 - Emil Unger, *Magyar Érembatározó. Erdély. II. füzet (1630-1780)*, Budapest, 1962.
- Velter 1994 - Ana-Maria Velter, *Catalogul monedelor Principatului Transilvaniei. Colecția Ing. Constantin Orghidan*, București, 1994.
- Voigt 1782 - Adauctus Voigt, *Schau- und Denkmuenzen, welche unter der glouuerdigen Regierung Maria Theresia gepraegen worden sind/Médailles frappées sous le regne glorieux de l'impératrice reine Marie Thérèse*, Wien, 1782.
- Wollmann 2012 - Volker Wollmann, *Din activitatea monetăriei de la Alba Iulia, de la începutul veacului al XVIII-lea până în anul 1871*, în *Apulum*, XLIX/2, 2012, p. 17-146.
- Wormser 1914 - Moritz Wormser, *Coins and Medals of Transylvania in New York Collections*, în AJN, 48, 1914, p. 147-188.

Cuvinte-cheie: monede, Kreützer, Imperiul Austriac, criză, Karlsburg, monetărie, stanță, *highlight reflection transformation imaging*.

Keywords: overstruck, coins, Kreützer, Austrian Empire, crisis, Karlsburg, mint, die, *highlight reflection transformation imaging*.

Pl. 1. Detalii ale procesului de suprabatere obținute prin metoda de fotografiere H-RTI pentru moneda cu nr. inv. F 1300

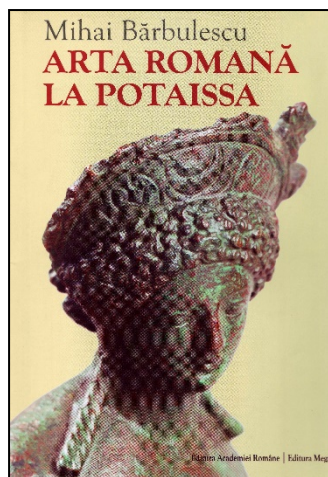
Pl. 2. Detalii ale procesului de suprabatere obținute prin metoda de fotografiere H-RTI pentru moneda cu nr. inv. F 1303

Pl. 3. Detalii ale procesului de suprabatere obținute prin metoda de fotografiere H-RTI pentru moneda cu nr. inv. F 1321

Mihai Bărbulescu, *Arta romană la Potaissa*, București, Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, Editura Mega, 2015, 306 p. (445 figuri).

Cartea propusă spre recenzare este rodul unui efort intelectual susținut al unuia dintre cei mai mari specialiști în arta și religia romană pe care i-a dat cercetarea științifică românească. Profesorul Mihai Bărbulescu, membru corespondent al Academiei Române, prin stilul său de a scrie, este un demn urmaș al profesorului Hadrian Daicoviciu. Atunci când elaborezi o lucrare de istorie sau arheologie în paginile căreia se regăsește un limbaj abstract, greoi, cu termeni de multe ori doar de specialiști înțeleși, este dificil ca un profan să fie atras de o asemenea scriere. Cu toate acestea, autorul se desprinde cu multă ușurință de canoanele rigide ale unei asemenea lucrări și reușește să atragă prin stilul său publicul larg, iubitor de istorie și arheologie.

Cartea este alcătuită dintr-un *Cuvânt înainte*, cinci capitole și o anexă cu fișele tehnice ale artefactelor analizate.

În *Cuvânt înainte*, autorul explică metodologia folosită în redactarea acestei lucrări, menționând că este o sinteză a ceea ce a însemnat creația artistică din centrul urban Potaissa și nu o expunere exhaustivă, care să cuprindă toate operele de artă romană descoperite în acest sit. La fel ca profesorul clujean Alexandru Diaconescu (vezi cazul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Apulum¹), deplânge atitudinea locuitorilor din Turda, care au contribuit la distrugerea castrului și a orașului antic, începând cu secolele XV-XVI, și inițierea unui „înfloritor” comerț cu antichități.

Primul capitol, *Orașul și oamenii*, este o reală mostră a originalității și farmecului acestui autor. Nu poți vorbi despre artă dacă nu cunoști comunitatea care a creat-o. Astfel, suntem introduși în atmosfera societății provinciale din Dacia, cu specială referire la cea care s-a dezvoltat la Potaissa. Ne vorbește despre existența unei localități rurale atestate de o bornă (*milliarium*) descoperită la Aiton (jud. Cluj), datată în anul 108. Odată cu reforma administrativă a lui Marcus Aurelius este adusă aici legiunea a V-a Macedonica în perioada 168-170, a cărei prezență a avut un rol hotărâtor în

---

¹ Diaconescu 2004, p. 7.

dezvoltarea economică și edilitară a acestui *vicus Patavissensium*, culminând cu obținerea statutului de *municipium*, apoi de *colonia* în timpul împăratului Septimius Severus¹. De asemenea, realizează un scurt excurs a ceea ce înseamnă viața urbană, cu instituțiile, elementele de urbanism și clasele sociale. Apoi, indică rolul hotărâtor al armatei în dezvoltarea orașului, care și-a pus amprenta pe construirea de drumuri, clădiri publice, dar și pe înflorirea comerțului, deoarece soldații, prin remunerația lor consistentă, fiind plătiți la timp, reușeau să investească mari sume de bani atât în timpul serviciului militar, cât și după lăsarea la vatră.

Autorul face o serie de paralele cu privire la mai multe aspecte ale societății romane de pe cuprinsul Imperiului, pentru a ne face să înțelegem mai bine realitățile economice, sociale, demografice și religioase. Aflăm, astfel, despre situația demografică a mai multor orașe începând cu Roma, și continuând cu Atena, Milet, Ephes, Pergam, Alexandria, Lugdunum, Carnuntum, Aquincum ș.a.m.d., întinderea sitului arheologic de la Potaissa, soldele militarilor, cosmopolitismul sugerat de diversitatea cultelor religioase aduse de coloniști și soldați și, cel mai important, despre valoarea pecuniară a unor opere de artă din epoca romană.

În al doilea capitol, *Domeniile artistice*, avem de-a face cu o expunere largă a tot ceea ce este legat de domeniile de exprimare artistică, începând cu sculptura în piatră (statui în *ronde-bosse* cu caracter votiv, funerar și decorativ; statui de mici dimensiuni, relieful votiv și cel funerar), în bronz (statui și statuete), artizanatul rafinat (opaițe, fibule, aplici, elemente de mobilier, sfeșnice, piese diverse, podoabe), gliptica, coroplastica, culorile Potaissiei și decorul (de pe reliefurile funerare și altarele votive, arhitectural). Cu toate că autorul a analizat numeroase artefacte în această lucrare, am ales să amintesc câteva pe care le consider de mare importanță.

În ceea ce privește sculptura în piatră, din categoria statuiilor de cult sunt de menționat capul lui Mithras, care aparținea unei statui de mari dimensiuni, cel al lui Serapis și reprezentarea unui Genius. Dintre statuile funerare se individualizează cea reprezentând o femeie ținând de mână un copil. Alte reprezentări artistice de calitate sunt capetele lui Liber și Libera, provenite de la un mic grup statuar din marmură. Din seria reliefurilor votive, amintesc imaginile lui Aesculapis și a Hygiei, alături de Telesphorus, ale Cavalerului Trac și ale lui Mithras ucigând taurul. Din categoria monumentelor funerare am ales să menționez o placă din marmură, de bună

---

¹ Ardevan 1998, p. 59; Petolescu 2000, p. 213-214. Recent, s-a avansat ipoteza că *vicus* a primit statutul de *municipium* în timpul lui Septimius Severus, iar așezarea de tip *canabae* a obținut direct statutul de *colonia* în timpul aceluiași împărat, cel mult înaintea anului 213 (Cîrjan 2010, p. 68).

calitate artistică, cu o lungime de aproape doi metri, cu imaginile lui Hercules și Mercurius la extremități, care încadrează o *tabula* fără inscripție.

Cu privire la statuaria din bronz, alături de fragmente provenite de la statui imperiale, au fost descoperite o serie de statuete votive de o excepțională valoare artistică, produse ale atelierelor italice sau din Orient. Este centrul urban cu cel mai mare număr de exemplare de acest tip: Marte, Venus, Iupiter, Dionysos și Serapis-Hades. Din categoria gliptică voi aminti geme cu imaginile lui Mercurius, Eros, Serapis, dar și a unui capricorn. Coroplastica este dominată de reprezentările zeiței dragostei, dar autorul vorbește și despre semnificația unor căni antropomorfe folosite la libațiile funerare. În subcapitolul numit sugestiv *Culorile Potaisssei*, profesorul Bărbulescu, făcând o comparație cu monumentele pictate din Imperiu, propune o reconstituire a culorilor folosite în decorarea unui relief mithraic de la Potaissa. De asemenea, face o analiză a fragmentelor de frescă descoperite în termele castrului. Nu sunt uitate piesele de bronz lucrate în tehnica emailului. Interesante sunt și expunerile despre semnificația simbolurilor funerare, dar și despre elementele de decor arhitectural.

În al treilea capitol, *Artizani și ateliere*, autorul analizează aspecte care țin de producția monumentelor de piatră, a ceramicii (olărie și coroplastică), a decorațiunilor din stuc, și a produselor din bronz folosite pentru vestimentație și mobilier. De asemenea, vorbește despre arta picturii prezentă pe fragmentele de tencuială recuperate din termele castrului și presupune existența unui atelier de lăpicizi care se afla la poalele *Dealului Zânelor*, pe baza descoperirii în această zonă a unor monumente în curs de prelucrare. Materia primă folosită de meșterii pietrari este calcarul extras din carierele de la Cheile Turului și Săndulești, localități aflate în apropiere de Turda. Este de părere că la Potaissa au fost produse doar piese mărunte, de uz cotidian, și statuetele votive turnate plin, iar statuetele din bronz de calitate excepțională și fragmentele de statui imperiale recuperate din *principia* castrului legionar sunt produse de import, provenite din Italia sau Orient.

În al patrulea capitol, *Arta romană la Potaissa*, autorul formulează câteva concluzii cu privire la acest subiect, puse în concordanță cu realitățile din arta Daciei romane. La fel ca în alte centre urbane, cea mai mare parte a clientelei nu este pretențioasă și acceptă produse ale lăpicizilor realizate în serie. În plus, nu avem de-a face cu vreo moștenire artistică din perioada preromană. Deși Potaissa este un important centru militar, nu s-a descoperit până acum o statuie sau monument cu portretul vreunui militar. În ceea ce privește calitatea artistică, autorul stabilește că operele de artă de factură deosebită sunt de import, iar celelalte, produse aici, chiar dacă unele au un anumit nivel artistic, în mare măsură sunt kitsch-uri.

Nu în ultimul rând, ia atitudine împotriva curentului dacoman care a infectat societatea românească încă de la începutul secolului XX și continuă

să facă „victime” în zilele noastre, luând o amploare fără precedent. Este salutară intervenția unei asemenea autorități științifice și ar fi de bun augur ca și alte voci să-i urmeze exemplul.

Capitolul cinci, *Soarta monumentelor de artă din Potaissa*, este unul foarte interesant prin problematica atinsă. Profesorul Bărbulescu încearcă să depisteze cauzele distrugerii monumentelor de la Potaissa, modul în care a fost refolosit materialul de construcție extras din castrul legiunii a V-a Macedonica și orașul roman, și înfloritorul comerț cu antichități. Este de părere că fortificația romană a fost supusă unui proces natural și accentuat de ruinare pe parcursul secolelor VII-XIII, iar după acest interval de timp, din secolul al XV-lea până în secolul al XIX-lea, a suferit o amplă demolare realizată de localnici în scopul reutilizării pietrei și cărămizilor ca materiale de construcție, dar și pentru recuperarea artefactelor în vederea valorificării pe piața de antichități.

În paginile acestui capitol autorul reliefează rolul pozitiv (Kemény József, Téglás István), dar și negativ (Botár Imre) al unor colecționari de piese de patrimoniu roman din secolul al XIX-lea.

Salvarea a numeroase mărturii ale patrimoniului mobil a început în anul 1945, prin organizarea unui muzeu la inițiativa Comisiunii Monumentelor Istorice care i-a desemnat pe I. I. Rusu și I. Țigăra să se ocupe de această instituție de cultură. Totuși, problema securității monumentelor nu s-a încheiat aici, autorul amintind de furtul a patru monumente sculpturale din colecțiile instituției muzeale, după anul 2000¹.

La finalul lucrării a fost întocmită o *Anexă* care cuprinde fișele tehnice ale celor 159 piese analizate, care conțin date despre locul de descoperire și cel de păstrare, dimensiuni, o scurtă descriere și bibliografia aferentă fiecărui artefact discutat în carte. *Anexa* este urmată de *Proveniența ilustrațiilor* și *Abrevieri*.

În concluzie, lucrarea este un adevărat model de abordare a studierii artei provinciale și se constituie drept reper pentru editarea unor monografii similare pentru celelalte centre urbane ale provinciei Dacia.

Radu OTA*

Abrevieri bibliografice

Ardevan 1998	- Radu Ardevan, <i>Viața municipală în Dacia Romană</i> , Timișoara, 1998.
Cîrjan 2010	- Romeo Cîrjan, <i>Statute citadine privilegiate în provinciile dunărene ale Imperiului Roman</i> , Cluj-Napoca, 2010.

---

¹ S-a furat și din alte muzee: Sarmizegetusa și Timișoara (cf. Diaconescu 2004, p. 7).

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia; e-mail: eractum@yahoo.com.

Diaconescu 2004

- Alexandru Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, vol. 1, Cluj-Napoca, 2004 (ediție electronică).

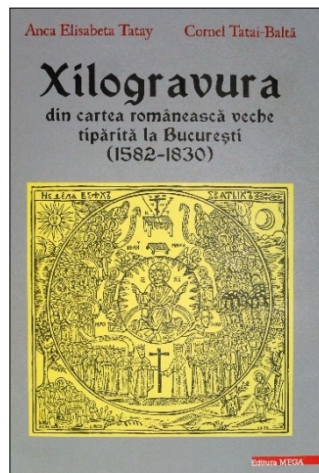
Petolescu 2000

- Constantin C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârșitul Antichității*, București, 2000.

Anca Elisabeta Tatay, Cornel Tatai-Baltă, *Xilogravura din cartea românească veche tipărită la București (1582-1830)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016, 515 p. + 3 p. nenumerate.

Datorată unor autori, cu deja foarte bine consolidate și recunoscute cărți de vizită atât în țară, cât și în afara ei, fică și tată, Anca Elisabeta Tatay și Cornel Tatai-Baltă¹, *Xilogravura din cartea românească veche tipărită la București (1582-1830)* este o lucrare cu valențe științifice, dar și de instruire generală și de delectare (îndeosebi estetică, prin raportare la cultura, literatura și grafica de carte românească veche), apărută anul acesta la Editura Mega, din Cluj-Napoca.

Lucrare elegantă, tipărită în condiții grafice impecabile, extrem de maniabilă (la formatul obișnuit al unei cărți de lectură, ușor de ținut în mână și de foiletat, catifelată, chiar, la atingere), cu coperti cartonate (și cromatică sobră), cartea se impune în mod evident atenției publice într-o manieră aparte, care se poate aprecia din start etalând (și aici termenul e folosit în contrast cu sine), o *remarcabilă modestie* (atitudinală, comportamentală a autorilor, desigur, care reiese din ținuta grafică deosebit de bine temperată a volumului, voit rezervată, neostentativă), deși *travaliul științific*, mai ales *sistemicitatea și extensiunea cuprinsului său nu atât volumică, cât în sine, în conținutul propriu-zis, orientat înspre exhaustivitate*, pe care se

¹ Pe ultimele 3 pagini nenumerate ale volumului s-au tipărit CV-urile autorilor, cu fotografiile lor. Spicuiind din cuprinsul acestor texte de prezentare, reamintim faptul că Anca Elisabeta Tatay (n. 1982) are 4 volume proprii publicate, ultimul, dinaintea celui recenzat acum (acesta realizat în colaborare), intitulat *Din istoria și arta cărții românești vechi: gravura de la Buda (1780-1830)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011, 500 pagini, aducându-i, în 2013, Premiul „George Barițiu” al Academiei Române, precum și peste 60 de studii științifice, publicate în țară și în afara ei, iar Cornel Tatai-Baltă (n. 1944), are peste 14 volume de autor tipărite și mai mult de 120 studii de specialitate, apărute în țară și în străinătate, ceea ce reflectă o prodigioasă activitate de cercetare perpetuată, cu remarcabile rezultate și deschideri înspre viitor (de vreme ce Anca Elisabeta Tatay are astfel de reușite profesionale la o vârstă considerată deosebit de tânără în domeniul de cercetare abordat, în care prea puțini autori s-au putut afirma cu atâta forță până la 30 de ani) în cadrul familiei menționate și nu numai, ci, în general, al istoriografiei românești.

Diaconescu 2004

- Alexandru Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, vol. 1, Cluj-Napoca, 2004 (ediție electronică).

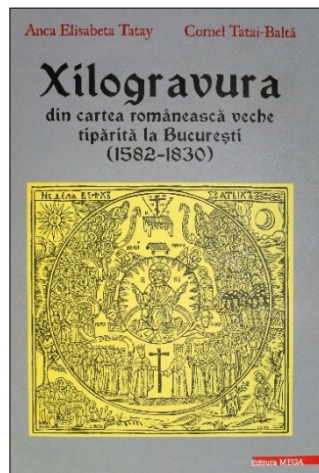
Petolescu 2000

- Constantin C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârșitul Antichității*, București, 2000.

Anca Elisabeta Tatay, Cornel Tatai-Baltă, *Xilogravura din cartea românească veche tipărită la București (1582-1830)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016, 515 p. + 3 p. nenumerate.

Datorată unor autori, cu deja foarte bine consolidate și recunoscute cărți de vizită atât în țară, cât și în afara ei, fică și tată, Anca Elisabeta Tatay și Cornel Tatai-Baltă¹, *Xilogravura din cartea românească veche tipărită la București (1582-1830)* este o lucrare cu valențe științifice, dar și de instruire generală și de delectare (îndeosebi estetică, prin raportare la cultura, literatura și grafica de carte românească veche), apărută anul acesta la Editura Mega, din Cluj-Napoca.

Lucrare elegantă, tipărită în condiții grafice impecabile, extrem de maniabilă (la formatul obișnuit al unei cărți de lectură, ușor de ținut în mână și de foiletat, catifelată, chiar, la atingere), cu coperti cartonate (și cromatică sobră), cartea se impune în mod evident atenției publice într-o manieră aparte, care se poate aprecia din start etalând (și aici termenul e folosit în contrast cu sine), o *remarcabilă modestie* (atitudinală, comportamentală a autorilor, desigur, care reiese din ținuta grafică deosebit de bine temperată a volumului, voit rezervată, neostentativă), deși *travaliul științific*, mai ales *sistemicitatea și extensiunea cuprinsului său nu atât volumică, cât în sine, în conținutul propriu-zis, orientat înspre exhaustivitate*, pe care se

¹ Pe ultimele 3 pagini nenumerate ale volumului s-au tipărit CV-urile autorilor, cu fotografiile lor. Spicuiind din cuprinsul acestor texte de prezentare, reamintim faptul că Anca Elisabeta Tatay (n. 1982) are 4 volume proprii publicate, ultimul, dinaintea celui recenzat acum (acesta realizat în colaborare), intitulat *Din istoria și arta cărții românești vechi: gravura de la Buda (1780-1830)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011, 500 pagini, aducându-i, în 2013, Premiul „George Barițiu” al Academiei Române, precum și peste 60 de studii științifice, publicate în țară și în afara ei, iar Cornel Tatai-Baltă (n. 1944), are peste 14 volume de autor tipărite și mai mult de 120 studii de specialitate, apărute în țară și în străinătate, ceea ce reflectă o prodigioasă activitate de cercetare perpetuată, cu remarcabile rezultate și deschideri înspre viitor (de vreme ce Anca Elisabeta Tatay are astfel de reușite profesionale la o vârstă considerată deosebit de tânără în domeniul de cercetare abordat, în care prea puțini autori s-au putut afirma cu atâta forță până la 30 de ani) în cadrul familiei menționate și nu numai, ci, în general, al istoriografiei românești.

sprijină masiv opul, este realmente impresionant, situându-se mult deasupra calificativului „bine” (respectiv în evidentă și subtilă contradicție cu înfățișarea deosebit de cuminte a exteriorului formal), apropiindu-se sensibil de „superlativ” (respectiv de un anume *maximum*, ce se putea realiza la ora actuală pe o astfel de temă).

Ca atare, așa cum reiese încă de la prima vedere, ne aflăm în fața unei lucrări dense, încadrabilă genului *sinteză-repertoriu, cu accent pus pe vizual*, dar totodată și în fața unei dovezi de acribie și muncă sistematică, interdisciplinară (la intersecția științei sintetizării și repertorierii, istoriei, istoriei artei, esteticii, bibliografiei vechi, istoriei și artei tiparului, cu referire în speță la grafica veche de carte românească). Prin intermediul publicației *ni se cataloghează științific și ni se restituie, în premieră, aproape integral, de sine stătător, informația documentară și vizuală despre ilustrația de carte bucureșteană din perioada 1582-1830*, așa cum poate fi ea reconstituită, după cunoștințele noastre actuale de bibliografie românească veche (trebuie luat în calcul și faptul că relativ multe produse ale tiparului vechi bucureștean, ca de altfel și ale altor oficine românești, active înainte de 1830, s-au pierdut de-a lungul veacurilor, fără ca noi să mai putem avea vreo știre despre existența lor).

Structura internă a lucrării, ingenioasă și practică, este următoarea: după dedicația adresată domnului academician Marius Porumb și scurta introducere intitulată *Argument privind importanța cercetării xilografurii de la București (1582-1830)* (p. 1-15), se intră, fără alte preparative, în conținutul textual al lucrării, grupat, la rândul său, astfel:

[1.]¹ *Xilografii* (p. 16-80), cu mai multe subcapitole: *Ieromonahul Lavrentie, cel dintâi xilograf de la București (1582)*, p. 16-17; *Un xilograf de talie europeană: Ivan Bakov (1678-1705)*, p. 17-22; *Damaschin Gherbest, un xilograf prestigios de factură occidentală (1682-1688)*, p. 22-27; *Antim Ivireanul și Evanghelia greco-română de la 1693, o capodoperă a artei tiparului și a xilografurii brâncovenești*, p. 27-30; *Xilografurorul Ursul Zugrav, reprezentant de frunte al artei brâncovenești (repetarea unor lucrări ale sale între anii 1720-1806)*, p. 30-32; *Tipograful - Episcop Mitrofan, un xilograf controversat (discutarea unei viniete des apărute între anii 1728-1827)*, p. 32-33; *Xilografurorul Dimitrios, autorul unei ilustrații mult vehiculate în epocă (1729-1746)*, p. 33-34; *Xilografurorul Vasile Dobromirski și Evanghelia din 1760*, p. 34; *Xilografurorul Iordache Stoicovici Tipograf (1759-1767)*, p. 34-35; *Xilografurile de tranziție bizantină ale lui Grigorie Ieromonah din Triodul tipărit la București în anul 1768 (tipograf și gravor activ între anii 1747-1774)*, p. 35-48; *Xilografurile lui Mihai Râmnicăneanu din Penticostarul de la 1768*, p. 48-49; *Colaborarea pasageră a xilografului Popa Costandin Tipograf Râmnicănean cu Tipografia din București (1774)*, p. 49; *Dimitrie Petrovici tipograf, xilograf la nevoie (1778)*, p. 49-50; *Xilografuri semnate de Stanciul*

¹ Notăm noi, cu cifre arabe, părțile structurale ale volumului, pentru a reliefa mai bine structura, secționarea sa.

Tipograf între anii 1780-1808, p. 50-59; *Prezența xilogravurilor realizate de Gheorghe Costandin Râmnicăneanu și Dimitrie Mihai Râmnicăneanu în cărțile tipărite la București (circa 1783)*, p. 59-60; *Gheorghe Vlădescu, cel din urmă tipograf și xilogravor râmnicănean în slujba imprimeriei din București (1798-1819)*, p. 61; *Contribuția lui Ghervasie Monah de la Mănăstirea Neamț la împodobirea cărților bucureștene cu xilogravuri (1819-1830)*, p. 61-67; *Xilogravorul Ieromonah Costantie (1820-1830)*, p. 67-73; *Xilogravuri de Popa Simeon existente în cărțile tipărite la București (1823-1828)*, p. 73-77; *Ioan Zugraf și Calendarul din 1823*, p. 77-79; *Xilogravorul de reputație europeană, Gritner (1829-1830)*, p. 79-80.

Primul capitol este urmat de [2.] *În loc de concluzii*, p. 81-85, pentru ca apoi să fie editată deosebit de utila [3.] *Listă a cărților de la București și a gravurilor acestora (1582-1830)*, p. 86-177 (290 titluri descrise). Partea textuală mai conține: [4.] *Bibliografia generală* (276 titluri), p. 179-192 și [5.] *Bibliografia cu referire la xilogravura românească (sec. XVI-XIX)* (158 de titluri), p. 193-201, după care urmează rezumatul cărții în limba engleză, cu titlul: [6.] *The Woodcut in The Early Romanian Books Printed in Bucharest (1582-1830)*, p. 202-207.

Analizând sumar și pe deasupra (din exterior) structura părții textuale, constatăm imediat, pur și simplu, dificultatea redactării unei astfel de lucrări (și munca demnă de admirație a autorilor), în condițiile în care *repertorierea xilogravurilor* a trebuit să fie făcută din mers, într-o veritabilă premieră bibliografică, în manieră integralistă. În paralel cu realizarea repertoriului imagistic, munca de decupare și sintetizare textuală, ca și cea de obținere și sistematizare a imaginilor, este una de pionierat (știindu-se foarte bine faptul că realizarea unei sinteze de acest tip este deosebit de dificilă, când efectiv se desțelenește o tematică de cercetare).

Creionarea textuală a activității diversilor gravori despre care avem știre că au activat în tipografiile bucureștene între anii menționați este un ghid util pentru înțelegerea părții ilustrative a volumului. În acest context, este pe atât de merituoasă, pe cât de mare a fost însuși curajul abordării unei astfel de teme de cercetare! Și observăm că sinteza s-a realizat nu neapărat uniformizându-se, ci diferențiindu-se prezentările în funcție de informațiile existente, decupându-se nu numai biografiile ca atare (atât cât pot fi ele conturate, cu activitățile specifice corespunzătoare), ci și veritabile teme de abordare și cercetare a ilustrației cărților bucureștene avute în vedere, aplicate unor ediții anume, unor momente semnificative din existența profesională a indivizilor (artiști creatori de xilogravuri), în legătură cu activitatea gravurilor amintiți în context, ceea ce denotă un bun spirit practic al autorilor (chiar ingeniozitate) și o experiență reală în ceea ce privește redactarea unor lucrări științifice de o astfel de anvergură și dificultate, evitându-se împotmolirile, sau, eventual, divagările și mai ales disputele sterile.

Explicațiile legate de activitatea celor 22 gravori avuți în vedere ocupă 65 de pagini, iar *Listă cărților de la București și a gravurilor acestora (1582-1830)* -

îndreptar și reper de comparație de acum absolut necesar în evaluarea acestei categorii de tipărituri vechi românești, - un număr de 92 pagini, ceea ce corespunde unui important *instrumentar de cunoaștere și de lucru*, extins pe 167 de pagini (32-33% din cuprinsul cărții), texte explicative îndeosebi pentru partea de ilustrație a volumului, dar și instructive în general, la modul sintetic.

Să trecem în revistă și modul de structurare a părții grafice a volumului, intitulată, atât de simplu [7.] *Reproduceri* (p. 208-515). Aceasta ocupă 308 pagini (59-60% din cuprins) și, ca atare, reprezintă *aportul științific cel mai consistent și mai sistematic al autorilor*. Realizată cu cea mai mare trudă - dacă ținem seama de faptul că numai găsirea și examinarea „pe viu” a exemplarelor celor 250 de titluri, efectiv foietate de autori, din cele 290 ediții la care lucrarea face referire, este o performanță în sine, precum și fotografierea elementelor grafice din componența lor etc., întocmirea repertoriului sistematic rezultat se constituie într-un *instrument de lucru* indispensabil de acum înainte pentru cercetătorii cărții vechi de București (sau ai cărții românești vechi în general), indiferent de aspectele abordate (interpretative, de evaluare, de stabilire a influențelor și circulației unor modele etc.), inclusiv pentru identificarea unor tipărituri fragmentare de același tip, existente prin diferite depozite de carte etc., precum și într-un *Album/Repertoriu sistematic de grafică de carte veche*, care poate fi parcurs și numai pentru delectarea artistică a receptorului.

Această secțiune importantă a lucrării debutează cu *Foi de titlu și coperti* (p. 208-303, cu 251 ilustrații), pentru a continua cu *Steme* (p. 304-310, 28 ilustrații), *Ilustrații* (p. 311-465, 254 ilustrații), *Frontispicii* (p. 466-497, 129 ilustrații), *Viniete* (p. 498-506, 56 ilustrații) și *Litere ornate* (p. 507-515, 55 ilustrații). Menționăm că toate reproducerile (în total 773 ilustrații) sunt acurate, impecabil și cu gust așezate în pagină, conferind o frumusețe aparte acestui muncit și bine realizat, în ultimă instanță, volum, atât documentar, cât și ca album de reprezentări grafice (respectiv din punct de vedere artistic).

Contribuția de substanță a volumului este desigur cea de relevare și circumscriere absolut convingătoare (foarte bine și coerent demonstrată inclusiv în plan vizual) a *specificității și identității proprii a ilustrației cărții vechi românești*, prin circumscrierea exemplificată copios (care tinde spre exhaustivitate) a *componentei bucureștene*, atât de reprezentativă în acest context (național), de dătătoare de ton și atât de bine pusă în lumină prin lucrarea de față¹.

---

¹ În etape anterioare, cei doi autori, în mod individual, puseseră în atenția specialiștilor și a publicului larg ilustrațiile cărților vechi de Blaj, Sibiu și Buda, ceea ce le conferă un loc referențial aparte în continuarea la standarde înalte, în ton cu cercetarea istorică actuală, a preocupărilor de bibliografie veche românească ale unor valoroși antecesorii, din cursul secolului al XX-lea.

Ca atare, prin strădania de față, această creație artistică românească, grafică, a Bucureștiului, *este așezată temeinic*, cu copioase exemplificări, *în context național*, cu relevarea influențelor europene pe care le-au avut artiștii xilografi (unii neromâni, adaptați totuși cerințelor estetice ale românilor, dar și aducători de spirit înnoitor). Aceștia din urmă, adeseori peregrini, creatori de valori artistice remarcabile, devenite în mod indubitabil în ultimă instanță reprezentativ naționale, le-au receptat permanent, fie că ele veneau dinspre spațiul sud-dunărean, fost bizantin, dinspre cel răsăritean (pe filieră rusă), nordic (dinspre polonezi) sau, mai ales dinspre cel propriu-zis al continentului (respectiv dinspre austrieci, germani, italieni sau francezi, cu precădere). Ceea ce a rezultat a fost o sinteză culturală și artistică specifică, românească, cu un apogeu atins în perioada brâncovenească și postbrâncovenească și cu veritabile capodopere (creații realmente originale, în ciuda diferitelor influențe receptate), care pot figura la loc de cinste într-o istorie a graficii de carte europene, ca realizări de vârf ale artei xilografurii, așa cum ne-o dovedește din plin lucrarea recenzată.

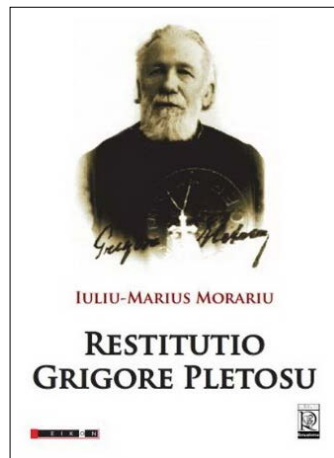
Gabriela MIRCEA*

Iuliu-Marius Morariu, *Restitutio Grigore Pletosu*, Editura Eikon, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2014, 189 p.

Între personalitățile eclesiastice și culturale de o mare importanță ale Bistriței s-a numărat, fără îndoială, și Grigore Pletosu. Deși au existat anterior lucrări care s-au ocupat de anumite părți ale activității sale, prima biografie a apărut relativ recent, fiind semnată de Iuliu-Marius Morariu, tânăr istoric și teolog din zona Năsăudului.

Publicată la editurile clujene Eikon și Renașterea, în anul 2014, ea este produsul muncii depuse de autor în decursul a câțiva ani, la bază fiind lucrarea de licență susținută de autor în cadrul Facultății de Teologie din Cluj-Napoca, completată de alte articole publicate de el de-a lungul timpului.

Referitor la motivele care l-au determinat să realizeze o astfel de analiză, ele sunt numeroase, începând cu cele ce privesc insuficienta reliefare a vieții

* Alba Iulia; e-mail: peace_gabi@yahoo.com.

Ca atare, prin strădania de față, această creație artistică românească, grafică, a Bucureștiului, *este așezată temeinic*, cu copioase exemplificări, *în context național*, cu relevarea influențelor europene pe care le-au avut artiștii xilografi (unii neromâni, adaptați totuși cerințelor estetice ale românilor, dar și aducători de spirit înnoitor). Aceștia din urmă, adeseori peregrini, creatori de valori artistice remarcabile, devenite în mod indubitabil în ultimă instanță reprezentativ naționale, le-au receptat permanent, fie că ele veneau dinspre spațiul sud-dunărean, fost bizantin, dinspre cel răsăritean (pe filieră rusă), nordic (dinspre polonezi) sau, mai ales dinspre cel propriu-zis al continentului (respectiv dinspre austrieci, germani, italieni sau francezi, cu precădere). Ceea ce a rezultat a fost o sinteză culturală și artistică specifică, românească, cu un apogeu atins în perioada brâncovenească și postbrâncovenească și cu veritabile capodopere (creații realmente originale, în ciuda diferitelor influențe receptate), care pot figura la loc de cinste într-o istorie a graficii de carte europene, ca realizări de vârf ale artei xilografurii, așa cum ne-o dovedește din plin lucrarea recenzată.

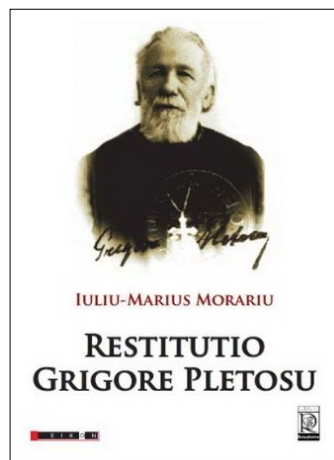
Gabriela MIRCEA*

Iuliu-Marius Morariu, *Restitutio Grigore Pletosu*, Editura Eikon, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2014, 189 p.

Între personalitățile eclesiastice și culturale de o mare importanță ale Bistriței s-a numărat, fără îndoială, și Grigore Pletosu. Deși au existat anterior lucrări care s-au ocupat de anumite părți ale activității sale, prima biografie a apărut relativ recent, fiind semnată de Iuliu-Marius Morariu, tânăr istoric și teolog din zona Năsăudului.

Publicată la editurile clujene Eikon și Renașterea, în anul 2014, ea este produsul muncii depuse de autor în decursul a câțiva ani, la bază fiind lucrarea de licență susținută de autor în cadrul Facultății de Teologie din Cluj-Napoca, completată de alte articole publicate de el de-a lungul timpului.

Referitor la motivele care l-au determinat să realizeze o astfel de analiză, ele sunt numeroase, începând cu cele ce privesc insuficienta reliefare a vieții

* Alba Iulia; e-mail: peace_gabi@yahoo.com.

și activității lui Grigore Pletosu, și până la cele referitoare la identificarea și valorificarea a numeroase noi și valoroase documente de arhivă.

Pe lângă realizarea unui portret istoric al celui care a fost protopop ortodox al Bistriței între anii 1909 și 1934, profesor de renume al Gimnaziului Grăniceresc Năsăudean (1878-1909), dar și primul critic literar al lui George Coșbuc, analiza dorește să contureze și profilul spiritual al acestuia. Dacă prima parte este clară, s-ar putea ridica probleme referitoare la sintagma „profil spiritual”. Autorul mărturisește că a ales termenul de spiritual (în defavoarea celui moral) deoarece, în opinia sa, spiritual este un termen complex, înglobând „o paletă mai largă de sensuri”.

Lucrarea conține mai multe capitole. Primul dintre acestea este intitulat *Profilul bio-bibliografic a lui Grigore Pletosu*. Aici autorul își propune să evidențieze traseul vieții lui Pletosu, cu accente deosebite puse pe activitatea sa în cadrul unor instituții de prestigiu ale vremii, precum Gimnaziul Grăniceresc Năsăudean, Consistoriile din Sibiu și Cluj, Astra, dar acordă o atenție sporită și activității sale publicistice, una importantă, mai ales dacă luăm în considerare că, pe lângă o serie de volume semnate în calitate de autor sau coautor, Grigore Pletosu a publicat numeroase articole în reviste importante, precum *Telegraful Român*, *Revista Teologică*, *Școala Română*, *Transilvania* și multe altele.

Există multe informații legate de viața lui Grigore Pletosu, începând cu 9 iunie 1848, ziua în care acesta s-a născut în satul Chintelnic, aflat atunci în comitatul Solnoc-Dăbâca (azi în județul Bistrița-Năsăud) și terminând evident cu momentul morții sale, petrecut în 4 noiembrie 1934. Cea de-a doua parte are în vedere opera publicistică, între care se remarcă manualul *Dogmatica ortodoxă*, dar și numeroasele studii și articole. Așa cum sublinia și Iuliu-Marius Morariu, opera sa este una bogată în domenii precum teologie, spiritualitate, pedagogie, traduceri și predici.

Al doilea capitol are în vedere trasarea și *evidențierea profilului spiritual al protoiereului bistrițean Grigore Pletosu* reflectat în activitatea sa didactică. În cadrul acestuia, autorul prezintă elementele profilului spiritual al dascălului așa cum este el văzut în scrierile patristice, în pedagogie, dar și în literatura din țara noastră.

Următorul capitol își propune să reliefeze *profilul spiritual al lui Grigore Pletosu reflectat în activitatea sa pastorală*. După cum ne-a obișnuit, pentru o mai bună înțelegere a textului de către unii cititori, autorul trasează mai întâi elementele generale care formează un profil spiritual, mai cu seamă cel al unui preot, așa cum au fost ele reliefate, începând de la apariția creștinismului și până în prezent. Aflăm că era în relații excelente cu comunitățile greco-catolice din zonă, că a școlit numeroși tineri ortodocși (între care se evidențiază viitorul patriarh Miron Cristea) într-un mediu prin excelență unit, că era un om care, pe lângă profesionalismul de care a dat dovadă, avea și un

excelent simț al umorului, ironia fiind o caracteristică care l-a definit. Patriot convins, el participat la Marea Adunare Națională din 1 decembrie 1918, alături de protopopii greco-catolici, de reprezentanți ai celorlalte culte și de cei mai importanți oameni din zona Bistriței acelei vremi.

Acest volum cuprinde și un interviu cu unul dintre strănepoții lui Grigore Pletosu, Pavel Jarda, nimeni altul decât fiul lui Tudor Jarda. Acesta, deși nu a avut prilejul de a-l cunoaște personal, a avut totuși șansa de a i se vorbi despre el, mai ales prin intermediul bunicii sale, fiica lui Pletosu și soția compozitorului Tudor Jarda.

În concluzie, volumul *Restitutio Grigore Pletosu*, semnat de Iuliu-Marius Morariu, reușește să creioneze complexul portret al celui care a fost una dintre celei mai importante figuri ale zonei Bistriței. Parcurgând o bibliografie masivă, dar și numeroase dosare de arhivă, tânărul istoric bistrițean a reușit, într-adevăr, să-l restituie pe Grigore Pletosu atât circuitului teologic, cât și celui istoriografic contemporan.

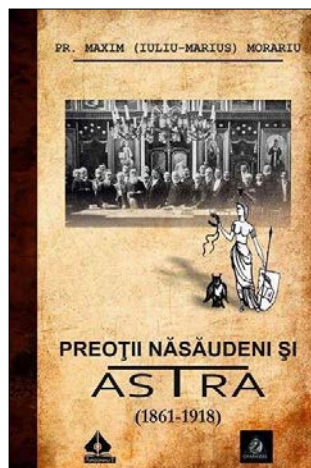
Adrian-Cosmin IUȘAN*

Pr. Maxim (Iuliu-Marius) Morariu, *Preoții nășăudeni și Astra (1861-1918)*, Editura Charmides, Argonaut, Bistrița, Cluj-Napoca, 2016, 127 p.

În toamna acestui an am primit cu mare bucurie apariția lucrării *Preoții nășăudeni și Astra (1861-1918)*, scrisă de tânărul părinte ieromonah Maxim Morariu. Acesta s-a remarcat în ultimii ani ca fiind un fin cercetător al evenimentelor istorice petrecute în ținuturile sale natale, ale Nășăudului.

Cartea de față, *Preoții nășăudeni și Astra (1861-1918)*, pe care ne propunem să o analizăm, a fost scrisă de tânărul ieromonah din dorința de a cinsti memoria înaintașilor săi, care, prin acțiunile lor, au contribuit la dezvoltarea culturală a zonei Nășăudului.

Lucrarea părintelui Maxim Morariu este structurată în cinci capitole, la care se adaugă *Cuvântul de binecuvântare*, scris de Andrei Andreicuț, arhiepiscop al Vadului, Feleacului și Clujului și Mitropolit al Clujului, Maramureșului și Sălajului, și o prefață semnată de conf. univ. dr. Ana Victoria Sima de la Universitatea

* Doctorand, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca; e-mail: iusanadriancosmin@gmail.com.

excelent simț al umorului, ironia fiind o caracteristică care l-a definit. Patriot convins, el participat la Marea Adunare Națională din 1 decembrie 1918, alături de protopopii greco-catolici, de reprezentanți ai celorlalte culte și de cei mai importanți oameni din zona Bistriței acelei vremi.

Acest volum cuprinde și un interviu cu unul dintre strănepoții lui Grigore Pletosu, Pavel Jarda, nimeni altul decât fiul lui Tudor Jarda. Acesta, deși nu a avut prilejul de a-l cunoaște personal, a avut totuși șansa de a i se vorbi despre el, mai ales prin intermediul bunicii sale, fiica lui Pletosu și soția compozitorului Tudor Jarda.

În concluzie, volumul *Restitutio Grigore Pletosu*, semnat de Iuliu-Marius Morariu, reușește să creioneze complexul portret al celui care a fost una dintre celei mai importante figuri ale zonei Bistriței. Parcurgând o bibliografie masivă, dar și numeroase dosare de arhivă, tânărul istoric bistrițean a reușit, într-adevăr, să-l restituie pe Grigore Pletosu atât circuitului teologic, cât și celui istoriografic contemporan.

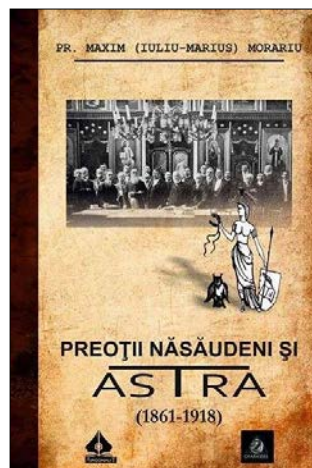
Adrian-Cosmin IUȘAN*

Pr. Maxim (Iuliu-Marius) Morariu, *Preoții năsăudeni și Astra (1861-1918)*, Editura Charmides, Argonaut, Bistrița, Cluj-Napoca, 2016, 127 p.

În toamna acestui an am primit cu mare bucurie apariția lucrării *Preoții năsăudeni și Astra (1861-1918)*, scrisă de tânărul părinte ieromonah Maxim Morariu. Acesta s-a remarcat în ultimii ani ca fiind un fin cercetător al evenimentelor istorice petrecute în ținuturile sale natale, ale Năsăudului.

Cartea de față, *Preoții năsăudeni și Astra (1861-1918)*, pe care ne propunem să o analizăm, a fost scrisă de tânărul ieromonah din dorința de a cinsti memoria înaintașilor săi, care, prin acțiunile lor, au contribuit la dezvoltarea culturală a zonei Năsăudului.

Lucrarea părintelui Maxim Morariu este structurată în cinci capitole, la care se adaugă *Cuvântul de binecuvântare*, scris de Andrei Andreicuț, arhiepiscop al Vadului, Feleacului și Clujului și Mitropolit al Clujului, Maramureșului și Sălajului, și o prefață semnată de conf. univ. dr. Ana Victoria Sima de la Universitatea

* Doctorand, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca; e-mail: iusanadriancosmin@gmail.com.

„Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca. Autoarea prefeței laudă inițiativa autorului, subliniind faptul că lucrarea de față, pe lângă contribuția istoriografică pe care o aduce, este și un omagiu dedicat preoților năsăudeni care au contribuit prin activitățile lor la dezvoltarea culturală a zonei Năsăudului.

În primul capitol, care de fapt este introducerea, autorul face o scurtă trecere în revistă a implicării bisericii, indiferent că vorbim despre cea ortodoxă sau greco-catolică, în înființarea și dezvoltarea *Asociațiunii Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român*. De asemenea, expune motivația acestei teme, prezentând totodată aspectele metodologice ale lucrării sale.

În cel de-al doilea capitol, *Preoții năsăudeni și relațiile lor cu „Astra” de la înființare până în anul 1870*, părintele Maxim Morariu a prezentat relația preoților năsăudeni cu *Astra* de la înființare și până la prima adunare a *Astrei*, ținută la Năsăud. Astfel, în acest capitol autorul a surprins foarte bine contribuția preoților în promovarea idealurilor astriste, precum și rolul lor în atragerea de noi membri în cadrul *Asociațiunii*. De asemenea, autorul susține că *Astra* a contribuit din plin în acea perioadă (1861-1870) la stabilitatea și buna conviețuire dintre cele două confesiuni păstorite de Grigore Moisil (vicar greco-catolic) și Teodor Buzdugan (protopop ortodox). În încheierea acestui capitol este foarte bine reliefată contribuția preoțimii (indiferent de confesiune) la organizarea celei de-a zecea adunări generale a *Astrei* (prima pe țărâm năsăudean), moment în care ariștii din Năsăud au fost lăudați chiar de președintele acestei asociații, Vasile Ladislau Pop, care rostea în deschiderea adunării următoarele:

„Am venit fraților la D-voastră [...] căci v-am cunoscut simțămintele cele bune către familia cea mare și nu ne-am îndoit nici un moment că aceia care așa mult au jertfit pentru școli, pentru luminarea poporului, ne vor primi cu căldură pe aceia care asemenea năzuiesc a înainta cultura poporului”.

Cel de-al treilea capitol, *Preoții năsăudeni și relațiile lor cu „Astra” între anii 1871-1893*, a fost împărțit de autor în trei subcapitole. Astfel, în primul subcapitol, intitulat *Relațiile preoțimii năsăudene cu „Astra” între anii 1871-1880*, autorul ne prezintă legăturile preoților din zona Năsăudului de la prima adunare generală a *Astrei* ținută aici și până la înființarea despărțământului de la Năsăud. În acest subcapitol, părintele Maxim Morariu surprinde foarte bine felul în care membrii *Astrei* din Năsăud (în mare parte preoți) își achitau la timp cotizațiile, motiv pentru care, erau lăudați de cei de la centru, precum și felul în care aceștia promovau lucrările științifice apărute în zona Năsăudului. De asemenea, reliefează rolul preoțimii în organizarea unor conferințe sau a unor adunări ale diferitelor cercuri. În cel de-al doilea subcapitol, *Relațiile preoțimii năsăudene cu „Astra” între anii 1881-1893*, autorul aduce în fața cititorului rolul profesorilor de la Gimnaziul din Năsăud, precum și al

preoților la înființarea despărțământului năsăudean al *Astrei*, contribuția financiară a preoților năsăudeni la fondurile de stipendii, dar și contribuția preoteselor la înființarea liceului de fete din Sibiu.

Cel de-al treilea subcapitol, intitulat *Contribuția preoțimii năsăudene la desfășurarea adunării generale a „Astrei” de la Năsăud din anul 1893*, este dedicat în mare parte prezentării, desfășurării adunării generale a *Astrei*, ce a avut loc la Năsăud, în anul 1893, la care o contribuție importantă a fost adusă de vicarul Ioan Pop. De asemenea, autorul mai evidențiază faptul că în urma acestei manifestări, în rândurile aștrăștilor s-au înscris și preoții Ieromin Slăvoaca din Ilva Mare, Pavel Chita din Romuli, Ioan Macavei din Feldru, Lazăr Avram, Zaharia Bulbuc și Vasile Groza din Maieru.

Al patrulea capitol, *Relațiile preoțimii năsăudene cu „Astra” între anii 1894-1918*, a fost împărțit în două subcapitole. Astfel, în primul, intitulat *Relațiile preoțimii năsăudene cu „Astra” între anii 1894-1900*, autorul surprinde o serie de aspecte privind donațiile făcute de preoții năsăudeni pentru fondul „George Barițiu”, precum și rolul lor în susținerea unor conferințe populare ce aveau drept scop combaterea alcoolismului și analfabetismului. În cel de-al doilea subcapitol, „*Astra*” și preoții năsăudeni de la începutul secolului al XX-lea și până la Marea Unire, părintele Maxim Morariu analizează evoluția numerică a membrilor *Astrei* ce proveneau din rândul clerului, redând adesea și motivele pentru care numărul lor fluctua de la un an la altul. De asemenea, ne prezintă și activitățile acestora ce aveau drept scop culturalizarea zonei Năsăudului. Astfel, preotul Valeriu Vârtic din Mocod, a solicitat și primit pentru o perioadă de șase luni o bibliotecă ambulantă de la *asociațiune*, iar alți preoți au ținut conferințe populare ce aveau drept scop cultivarea unui comportament etic de bună calitate în rândul credincioșilor.

Ultimul capitol al lucrării, intitulat *Preoții aștrăști năsăudeni și Marea Unire*, este dedicat contribuției preoților la înfăptuirea actului istoric de la 1 Decembrie 1918. Astfel, autorul surprinde foarte bine contribuția preoților la conștientizarea sentimentului național în rândurile locuitorilor satelor, la organizarea gărzilor naționale și la manifestările de la Alba Iulia. Lucrarea este încheiată cu concluzii, urmate de bibliografie, anexe, un rezumat în limba engleză, tradus de Mihaela Tălpaș, indicele de nume și de localități.

În concluzie, lucrarea de față aduce o importantă contribuție istoriografică la cunoașterea activității desfășurate de preoții năsăudeni în cadrul *Asociațiunii Transilvane pentru Literatură Română și Cultura Poporului Român*, în special, și la cunoașterea vieții culturale din zona Năsăudului din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și primele două decenii ale secolului al XX-lea, în general. Într-o altă ordine de idei, această carte poate fi considerată și un pios omagiu adus de părintele Maxim Morariu înaintașilor săi preoți. Așadar, cu riscul de a mă repeta, afirm că lucrarea părintelui Maxim Morariu are un nivel științific și informațional remarcabil. Calitatea scrierii și a punerii

în pagină este și ea excelentă. Prin urmare, nu pot decât să recomand cu multă căldură lecturarea ei atât de către publicul pasionat de istorie, cât și de către istoricii avizați.

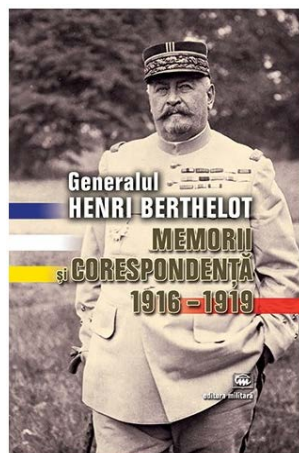
Nicolae DUMBRĂVESCU*

Henri Berthelot, *Memorii și corespondență (1916-1919)*, trad. Mona Iosif, Editura Militară, București, 2012, 440 p.

Apropierea comemorării centenarului debutului Primului Război Mondial a determinat reeditarea unor opere valoroase, cu precădere din spațiul memorialistic¹, iar perioada care circumscrie această reiterare a dus, după cum se poate vedea, la publicarea sau republicarea unor cercetări interesante dedicate temei².

Printre lucrările readuse în atenția cititorilor și a circuitului istoriografic în prima perioadă menționată, se numără și memoriile generalului francez Henri Berthelot, a cărui contribuție în spațiul românesc în timpul conflagrației pomenite nu este deloc neglijabilă. Gândurile lui, așternute fie în paginile jurnalului, fie în cele ale corespondenței, au fost traduse într-un limbaj actual și elegant de către Mona Iosif și au apărut, în anul 2012, la Editura Militară din București. Ediția franceză, respectată cu fidelitate și de către autorii versiunii românești, conține și un amplu studiu introductiv, semnat de către Glenn E. Torrey (p. 9-68), al cărui scop a fost acela de a-l familiariza pe cititor cu biografia și realizările personajului prezentat.

Studiul introductiv este apoi urmat de însemnările lui Berthelot, împărțite în două părți, ce surprind ambele misiuni desfășurate de el în România, cea dintâi în perioada 1916-1918 (p. 69-338), iar cea de-a doua în perioada octombrie 1918 - mai 1919 (p. 349-418), și de o anexă, ce conține notele oficiale ale generalului despre cea de-a doua experiență a lui aici (p. 419-426).

* Doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: ndumbravescu@yahoo.com.

¹ Cf. Curta 2006; Leu, Albert 1995; Leu, Bocșan 2012; Groza 2012; Leu et alii 2013.

² Ca de exemplu Boia 2014; Dumitrescu et alii 2014; Torrey 2014; Avram 2014; Bolovan et alii 2015; Groza 2014, p. 89-98; Stanca 2015.

în pagină este și ea excelentă. Prin urmare, nu pot decât să recomand cu multă căldură lecturarea ei atât de către publicul pasionat de istorie, cât și de către istoricii avizați.

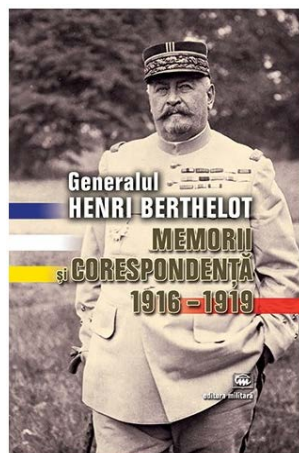
Nicolae DUMBRĂVESCU*

Henri Berthelot, *Memorii și corespondență (1916-1919)*, trad. Mona Iosif, Editura Militară, București, 2012, 440 p.

Apropierea comemorării centenarului debutului Primului Război Mondial a determinat reeditarea unor opere valoroase, cu precădere din spațiul memorialistic¹, iar perioada care circumscrie această reiterare a dus, după cum se poate vedea, la publicarea sau republicarea unor cercetări interesante dedicate temei².

Printre lucrările readuse în atenția cititorilor și a circuitului istoriografic în prima perioadă menționată, se numără și memoriile generalului francez Henri Berthelot, a cărui contribuție în spațiul românesc în timpul conflagrației pomenite nu este deloc neglijabilă. Gândurile lui, așternute fie în paginile jurnalului, fie în cele ale corespondenței, au fost traduse într-un limbaj actual și elegant de către Mona Iosif și au apărut, în anul 2012, la Editura Militară din București. Ediția franceză, respectată cu fidelitate și de către autorii versiunii românești, conține și un amplu studiu introductiv, semnat de către Glenn E. Torrey (p. 9-68), al cărui scop a fost acela de a-l familiariza pe cititor cu biografia și realizările personajului prezentat.

Studiul introductiv este apoi urmat de însemnările lui Berthelot, împărțite în două părți, ce surprind ambele misiuni desfășurate de el în România, cea dintâi în perioada 1916-1918 (p. 69-338), iar cea de-a doua în perioada octombrie 1918 - mai 1919 (p. 349-418), și de o anexă, ce conține notele oficiale ale generalului despre cea de-a doua experiență a lui aici (p. 419-426).

* Doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: ndumbravescu@yahoo.com.

¹ Cf. Curta 2006; Leu, Albert 1995; Leu, Bocșan 2012; Groza 2012; Leu et alii 2013.

² Ca de exemplu Boia 2014; Dumitrescu et alii 2014; Torrey 2014; Avram 2014; Bolovan et alii 2015; Groza 2014, p. 89-98; Stanca 2015.

Scrisă cu condeiul unui om talentat într-ale literaturii, lucrarea generalului Berthelot se constituie într-o lectură ușoară și reconfortantă atât pentru istoricul care o parcurge cu scopul de a se documenta, cât și pentru cititorul de rând. Amplele referiri la personalitățile cu care personajul principal interferează de-a lungul activității ar putea îngreuna lectura, însă, prin bogatele note explicative din subsolul paginii, ce conțin fie scurte medalioane biografice, fie referiri ample la evenimente importante, editorii reușesc soluționarea acestei potențiale probleme.

Textul propriu-zis își propune redarea evenimentelor, așa cum au fost ele percepute de către autor. De aceea, Berthelot nu menajează pe nimeni. Astfel, de exemplu, scrisorile adresate cumnatei sale, Louise¹, sau însemnările din jurnal² conțin adesea descrieri ce nu măgulesc personajele pe care le au în vedere, chiar dacă acestea sunt nume cunoscute ale vremii, precum generalii Averescu sau Saharov.

Iuliu-Marius MORARIU*

Abrevieri bibliografice

Avram 2014	- Valeriu Avram, <i>Cerul în flăcări 1914-1918. Aviația beligeranților în anii Primului Război Mondial</i> , București, 2014.
Berthelot 2012	- Henri Berthelot, <i>Memorii și corespondență (1916-1919)</i> , București, 2012.
Boia 2014	- Lucian Boia, <i>Primul Război Mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpreări</i> , București, 2014.
Bolovan et alii 2015	- Ioan Bolovan, Gheorghe Cococar, Mihaela Tamaș (coord.), <i>Primul Război Mondial. Perspectivă istorică și istoriografică. Lucrările Conferinței Internaționale „Primul Război Mondial. Perspectivă istorică și istoriografică”</i> , 3-5 iunie 2014, Cluj-Napoca, 2015.

¹ „Românii sunt, într-adevăr, dincolo de orice imaginație: niciun pic de energie. Crezusem, la început, că vom putea face ceva cu armata lor și eram aproape mulțumiți de rezultate, dar în clipa în care a fost vorba să se lupte serios, s-au transformat într-un stol de vrăbii, în frunte cu ofițerii. Erau câțiva ofițeri francezi cu ei; i-au abandonat într-un mod rușinos. Din fericire, nemții nu au presat prea tare, așa încât i-am putut recupera. Din păcate, am avut trei răniți (Berthelot 2012, p. 120).

² Iată, de exemplu, ce spune el despre generalul rus Saharov: „În sfârșit, Saharov a sosit și asistă în această dimineață la raport, împreună cu șeful său de stat major, Șișkevici. Discuții asupra situației. Nu mă pot abține să amintesc de Surovov, care, în urma victoriei obținute pe același câmp de luptă, a primit titlul glorios de *Rîmniki* și a cărui statuie ecvestră, ridicată la sud de Râmnicu-Sărat, domină întreaga câmpie. Un general rus poate el abandona fără luptă acel loc unde apărarea se prezintă în condiții extrem de favorabile împotriva unui dușman venind de la vest? Imputările mele par să dea rezultate: se ia decizia de a rezista maximum de timp posibil pe Râmnic, cu atât mai mult cu cât terenul pierdut ieri a fost recucerit (*ibidem*, p. 121).

* Doctorand, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca; e-mail: maxim@radiorenasterea.ro.

Recenzii și note de lectură

- Curta 2006 - Virgil Curta, *Growing with the War: A Romanian Volunteer on the Austrian-Italian Front, 1915-1917*, Cluj-Napoca, 2006.
- Dumitrescu *et alii* 2014 - Doru Dumitrescu, Mihai Manea, Mirela Popescu, *Mica Enciclopedie a Marelui Război (1914-1918)*, București, 2014.
- Groza 2012 - Mihai-Octavian Groza, *Documente privind activitatea Consiliului Național Român din Alba-Iulia*, Sebeș, 2012.
- Groza 2014 - Mihai-Octavian Groza, *Pagini din „memorialistica măruntă” a Primului Război Mondial. Însemnările lui Radu Mărgean*, în *Astra Salvensis*, II, 2014, 3, p. 88-98.
- Leu, Albert 1995 - Valeriu Leu, Carmen Albert, *Banatul în memorialistica „măruntă” sau istoria ignorată (1914-1919)*, Reșița, 1995.
- Leu, Bocșan 2012 - Valeriu Leu, Nicolae Bocșan (ed.), *Marele Război în memoria bănățeană (1914-1919)*, Cluj-Napoca, 2012.
- Leu *et alii* 2013 - Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, Mihaela Bedecian (ed.), *Marele Război în memoria bănățeană (1914-1919)*, vol. II, *Memoriile lui Pavel Jumanca*, Cluj-Napoca, 2013.
- Stanca 2015 - Sebastian Stanca, *Contribuția preoților români din Ardeal la războiul pentru întregirea neamului (1916-1919)*, ediție, studiu introductiv, note și indici de Mihai-Octavian Groza, Mircea-Gheorghe Abrudan, Cluj-Napoca, Deva, 2015.
- Torrey 2014 - Glenn E. Torrey, *România în Primul Război Mondial*, București, 2014.

OAMENI CARE AU FOST, INFLUENȚE CARE VOR RĂMÂNE ...

IN MEMORIAM

CONF. UNIV. DR. OCTAVIAN IOAN TĂTAR (1957-2016)

„Ferice cel ce spune când cată să coboare
În negrele morminte, l-ai săi buni cunoscuți,
Acele vorbe sfinte: Ferice cel ce moare
Cu fruntea cununată de stimă și virtuți!”

(Dimitrie Bolintineanu, *Moartea*, 1865)

Oameni vin și pleacă din viața noastră. Pleacă de bunăvoie sau pleacă pentru că li s-a sfârșit firul vieții, lăsând, în trecerea lor, crini negri pe pământ, cu petale care cad, se usucă și nu se mai lipesc niciodată.

În astfel de momente, când gheața se așterne pe suflet și viforul îți bate printre gânduri, nu este ușor să accepți, să suporti și, mai presus de toate, să înțelegi o astfel de pierdere. Nu este ușor să mergi pe o cale pe care erai atât de obișnuit să o străbați cu aceia care făceau parte din planurile, acțiunile și dezideratele tale. Intrând și ieșind din viețile noastre, oamenii ne iau cu ei părți din noi, dar ne lasă, în schimb, rânduri prețioase de amintiri, ce trosnesc la fiecare pas pe raftul minții noastre. Parfumul lor de-o secundă, ne provoacă să zâmbim, să reflectăm, să cernem în noi lacrimi, atunci când ne duce cu gândul mai aproape de ei, de oamenii în ochii cărora citeam cândva dorința de a trăi la maximum.

Luna decembrie a anului 2016 a fost, pentru mulți dintre noi, una cu miros de tristețe. Cu o lună înainte de a împlini vârsta de 60 de ani, profesorul Ioan Octavian Tătar a încetat din viață, după ce vreme de un an s-a luptat exemplar cu o boală perfidă, ce i-a măcinat trupul. S-a stins arzând. Nimeni și nimic nu a putut să-i fure sufletul mare, dorința teribilă de muncă și umorul fin, de cea mai bună calitate, care te smulgea din toate mizilicurile și grijile cotidiene, amintindu-ți de lucrurile cu adevărat importante. S-a stins, lăsându-ne uluiți, revoltați și blocați, reamintindu-ne cât de mici și neputincioși suntem în fața durerii.

Octavian Tătar s-a născut, din părinții Maria și Remuț, în comuna Gârbova de Jos, județul Alba, la 4 ianuarie 1957. În localitatea natală și-a început și studiile, pe care le-a continuat la Liceul Militar „Dimitrie Cantemir” din Breaza, absolvindu-le, în anul 1976, ca șef de promoție. Detașându-se prin rezultatele obținute la învățătură, fiind un copil, iar mai apoi un adolescent, serios și harnic, a urmat un pas firesc - îmbrățișarea unei cariere militare. Așa se face că a fost admis, pentru perioada anilor 1976-1979, la Școala Militară de Ofițeri Activi de Transmisiuni din Sibiu.

Stând aproape de cărți și de vremuri apuse, după patru ani, în anul 1983, va mai urma și cursurile Facultății de Istorie și Filologie ale Universității din București, finalizate cu susținerea lucrării de diplomă: *Filosofia istoriei la Lucian Blaga și Oswald Spengler*, redactată sub îndrumarea prof. univ. dr. Alexandru Boboc.

Teza sa de doctorat, *Aspecte internaționale ale constituirii Principatului Transilvaniei*¹, susținută în anul 2000, sub coordonarea prof. univ. dr. Thomas

---

¹ Lucrarea, susținută ca teză de doctorat, va vedea lumina tiparului în anul 2001 (Tătar 2001).

Nägler, la Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, confirmă calitatea de cercetător deosebit de asiduu și talentat. Atrăgând atenția asupra fenomenelor aparținând istoriei medievale românești, lucrarea va fi benefică pentru afirmarea profesional-științifică de mai târziu.

Pasiunea pentru știința militară, dar și dorința de a transmite din cultura și cunoștințele sale, i-au îndreptat pașii către învățământul militar. Astfel, în anul 1984 ajunge lector la Catedra de Științe Sociale a Școlii Militare de Ofițeri Activi de Transmisiuni din Sibiu. Începând cu anul 1991, și până în 1996, îl găsim pe profesorul Octavian Țătar la Catedra de Științe Sociale a Institutului Militar de Transmisiuni „Decebal” din Sibiu. Aici va fi titular al disciplinelor: *Etică și deontologie militară, Istoria militară a românilor și Logică*.

Ca urmare a rezultatelor deosebite, a calităților morale și intelectuale, a urcat, pas cu pas, treptele consacrării profesionale. În anul 2001 ajunge conferențiar universitar și șeful Catedrei de Științe Sociale a Academiei Forțelor Terestre „Nicolae Bălcescu” din Sibiu, unde a profesat din anul 1996.

Înaintarea la gradul de colonel a fost rezultatul unei cariere militare și didactice de excepție. O carieră care a condus către definirea profilului unui om, cu o autentică personalitate, o concepție sănătoasă de viață și de muncă și o structură morală inconfundabilă și ușor de recunoscut.

Din anul 2003, părăsește Sibiul și haina militară, care i-a marcat o bună parte din viață, pentru orașul Marii Uniri, locul de care i-a fost oarecum legată copilăria și de care și-a amintit mereu cu plăcere. Acum va începe o nouă etapă din viața și activitatea lui universitară, cu noi deschideri și orizonturi. Activând la Departamentul de Istorie, Arheologie și Muzeologie din cadrul Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, i-au fost încredințate, în cadrul studiilor universitare de licență, disciplinele *Introducere în istoria medie universală, Istoria Bizanțului, Instituții medievale și Didactica istoriei*. A fost, de asemenea, titular al cursurilor, în cadrul studiilor masterale: *Constituirea identității regionale, Geneza transilvanismului, Politică și putere, Aspecte instituționale în Principatul Transilvaniei*.

Exemplul de corectitudine, profesionalismul de care a dat dovadă, ideile și soluțiile geniale, găsite aparent fără efort, l-au ajutat să își desfășoare activitatea la un înalt nivel, realizând pe lângă munca de la catedră și alte activități. Din anul 2004 a fost, în cadrul universității albauliene: secretar științific al Consiliului Facultății de Istorie și Filologie, membru al Biroului Catedrei de Istorie, membru al Comisiei de Evaluare Profesională a Cadrelor Didactice a Senatului Universității, membru al Comisiei Cercetării Științifice a Senatului Universității, membru al Comisiei de Asigurare a Calității a Senatului Universității, membru al Departamentului pentru Pregătirea Personalului Didactic al Universității, membru al Senatului Universității.

Ca dascăl, a contribuit în mod definitoriu la formarea studenților, dezvoltând, în mulți dintre ei, pasiunea pentru istorie. Explica cu simplitate, dar atât de elegant și cu forță de sugestie, cele mai complexe lucruri și reușea, cu succes, să readucă în fața ascultătorilor trecutul. Era o desfătare să-i asculți glasul cu timbru catifelat, ideile sale bine așezate, precum notele pe portativ, colorate, de cele mai multe ori, de un dezvoltat simț al umorului.

Pe lângă activitatea didactică cu studenții, căreia i-a acordat un rol major, conf. univ. dr. Octavian Tătar a desfășurat o bogată activitate științifică și de cercetare. Este autorul a mai multor cărți de referință, realizate cu titlu personal sau în colaborare².

Buchetul contribuțiilor sale, în domeniul istoriei, didacticii și științei militare, este completat de peste 100 de studii/articole, publicate în volume colective, diverse reviste și periodice de profil, precum și de cursuri adresate studenților și profesorilor de metodică. Ultima sa contribuție științifică se regăsește chiar în paginile volumului de față. Ea demonstrează, dincolo de textul prețios, ce merită să fie cunoscut, că Octavian Tătar a fost un cercetător neobosit, făcând un crez și un stil de viață din plăcerea de a scrie, chiar și atunci când a fost nevoit să pășească pe cărări prăfuite. Din păcate, multe din lucrările sale au rămas în manuscris, sau doar la stadiul de proiect, întrucât nu a mai apucat să le finalizeze.

A participat, de asemenea, în toată cariera sa, la numeroase activități de înaltă ținută științifică, la sesiuni de comunicări, colocvii și seminarii de specialitate, unde a susținut peste 90 de prezentări și prelegeri.

A fost cercetător, profesor, cadru militar desăvârșit și, totodată, un soț remarcabil și un tată iubitor pentru căminul său. Familia, soția Cornelia și fiicele Diana și Cristina, i-au stat alături în toate încercările la care boala necruțătoare l-a supus.

Închei acest necrolog cu un gând pios în memoria celui care mi-a fost profesor, în anii studenției, coleg apoi și bun prieten. Un om care și-a urmat mereu calea, un om care a făcut ceva extraordinar cu viața lui și care nu a uitat niciodată să zâmbească.

A plecat cu sentimentul datoriei împlinite. Timpul, în scurgerea lui grăbită, nu va putea șterge imaginea omului care a fost Octavian Tătar. Chiar dacă nu mai e acum printre noi, este cu noi și va rămâne cu noi prin zestrea atât de bogată, lăsată. Faptele, vorbele, acțiunile sale, orele de istorie și atmosfera optimistă se vor reflecta în amintirea tuturor celor care l-au cunoscut. Ne-a lăsat, de altfel, lucrări ce vor rămâne adânc înfipite în terenul roditor al istoriografiei și învățământului superior din România.

---

² Tătar 1999a; Tătar 1999b; Tătar, Scutaru 2000; Tătar 2003a; Tătar 2003b; Tătar 2004; Tătar 2006; Tătar 2009; Tătar 2011.

E greu să conștientizăm că lucrurile au un sfârșit, dar acesta este, până la urmă, ciclul vieții. Unii vin, alții pleacă. Oameni care au fost, influențe care vor rămâne ... Fii recunoscător pentru ceea ce te-au învățat și, cu zâmbetul pe buze, urează-le drum bun!

Dumnezeu să-l odihnească în pace!

Anca-Daniela POPA-HUȚ*

Abrevieri bibliografice

Tătar 1999a	- Octavian Tătar, <i>Cultură și civilizație la români</i> , Sibiu, 1999.
Tătar 1999b	- Octavian Tătar, <i>Deontologia ofițerului. Prolegomena</i> , Sibiu, 1999.
Tătar 2001	- Octavian Tătar, <i>Aspecte internaționale ale constituirii Principatului Transilvaniei</i> , Hunedora, 2001.
Tătar 2003a	- Octavian Tătar, <i>Reflecții etice asupra domeniului militar</i> , Sibiu, 2003.
Tătar 2003b	- Octavian Tătar, <i>Europei și otomani în Evul Mediu. Realități politico-diplomatice și militare. Studii</i> , Sibiu, 2003.
Tătar 2004	- Octavian Tătar, <i>Istoria Bizanțului. Prolegomene</i> , Sibiu, 2004.
Tătar 2006	- Octavian Tătar, <i>Studii de istoria românilor. Oameni, fapte, mentalități</i> , Alba Iulia, 2006.
Tătar 2009	- Octavian Tătar, <i>Europa de la Antichitate la Renaștere</i> , Cluj-Napoca, 2009.
Tătar 2011	- Octavian Tătar, <i>Transilvania identitară. Transilvania subiectivă (secolele XV-XVI)</i> , Cluj-Napoca, 2011.
Tătar, Scutaru 2000	- Octavian Tătar, Dan Scutaru, <i>Ofițerul și legitimarea acțiunilor militare prin recursul la istorie</i> , Sibiu, 2000.

---

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: danielca_hd@yahoo.com.

LISTA ABREVIERILOR

ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca.
ActaMP	- Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
ADB	- Allgemeine Deutsche Biographie. Verlag Duncker & Humblot. Leipzig.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AHA	- Acta Historiae Artium. Akadémiai Kiadó. Budapest.
AI	- Artificial Intelligence. Elsevier. Amsterdam.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj. Cluj-Napoca (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț”).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași. (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea „Regele Ferdinand I”. Cluj-Sibiu, Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJJ	- Arktika: jekologija i jekonomika. Institut jadernoj bezopasnosti Rossijskoj akademii nauk. Moskva.
AJN	- American Journal of Numismatics. American Numismatics Society. New York.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMZ	- Arheološki muzej u Zagrebu. Zagreb.
AnB	- Analele Banatului (serie nouă). Timișoara.
AnUB-I	- Analele Universității din București - Istorie. Universitatea din București.
Apulum	- Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.
ArchKözl	- Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ARCS	- American Review of Canadian Studies. Association for Canadian Studies in the United States. New York.
Argesis	- Argesis. Studii și Comunicări. Muzeul Județean Argeș. Pitești.
ArhMed	- Arheologia Medievală. Reșița, Cluj-Napoca.

ArhMold	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
ASS	- Asian Social Science. Canadian Centre of Science and Education. Toronto.
Astra Salvensis	- Astra Salvensis. Cercul Salva al ASTRA. Salva.
ASUAIC-I	- Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (serie nouă). Secțiunea IIIe. Istorie. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
ATS	- Acta Terrae Septemcastrensis. Sibiu.
AUASH	- Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BAMNH	- Bulletin of the Alabama Museum of Natural History. The University of Alabama. Tuscaloosa.
BCȘS	- Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BG	- Byllye Gody. Sochi State University. Sochi.
BMS	- Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
BOR	- Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. București.
BpRég	- Budapest Régiségei. Budapest.
BSNR	- Buletinul Societății Numismatice Române. București.
Caietele CIVA	- Caietele CIVA. Asociația „Cercul de Istorie Veche și Arheologie” Alba Iulia.
CArh	- Cercetări arheologice. București.
Carpica	- Carpica. Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău.
CH	- Church History. Cambridge University Press. Cambridge.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
ComȘtMediaș	- Comunicări Științifice. Mediaș.
Corviniana	- Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Hunedoara.
CPF	- Cahiers des Portes de Fer. Beograd.
Cumania	- A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve. Kecskemét.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I, (1924) - XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Danubius	- Danubius. Muzeul de Istorie Galați.
e-COM	- e-Conservation online magazine. Vila do Conde. Portugalia.
EphNap	- Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
FVL	- Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Sibiu.
Geopolitics	- Geopolitics. Taylor & Francis. London.
Glasul Bisericii	- Glasul Bisericii. Mitropolia Munteniei și Dobrogei. București.
GNS	- Gumanitarnye nauki v Sibiri. Sibirskoe otdelenie Rossijskoj akademii nauk. Novosibirsk.
Graiul Maramureșului	- Graiul Maramureșului. Baia Mare.
HCS	- Historia y comunicación social. Departamento de Historia de la Comunicación Social de la Facultad de Ciencias de la Información. Universidad Complutense Madrid.
HHCT	- History and Historians in the Context of the Time. Academic Publishing House <i>Researcher</i> . Sochi.
HIR	- Harvard International Review. Harvard International Relations Council at Harvard University. Cambridge (Massachusetts).
IJI	- Istoriko-jekonomicheskie issledovanija. Bajkal'skij gosudarstvennyj universitet Ekonomiki I prava. Irkutsk.
IJMS	- Indian Journal of Marine Sciences. National Institute of Science Communication and Information Resources. New Delhi.
Istros	- Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
IV	- Istoricheskiy vestnik. Izdatelskiy dom B. B. Glinskogo. Sankt Peterburg.
IVUZ	- Izvestija vysshih uchebnyh zavedenij. Severo-Kavkazskij region. Serija: Obshhestvennye nauki. Rostov-na-Donu.
Îndrumător pastoral	- Îndrumător pastoral. Episcopia Ortodoxă Română de Alba Iulia.
JBSM	- Jahrbuch des Burzenländer Sächsischen Museums. Kronstadt (Brașov).
JeKO	- Izdatelskiy Dom ECO. Novosibirsk.
JGlassStud	- Journal of Glass Studies. The Corning Museum of Glass. New York.
JGRO	- Journal of Geophysical Research: Oceans. AGU Publications. Washington.
JHA	- Journal for the History of Astronomy. SAGE Publications (UK). London.
JHG	- Journal of Historical Geography. Elsevier. Amsterdam.
JPIPSS	- The Journal of Power Institutions of Post-Soviet Societies. Paris.

JRGZM	- Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
KHKM	- Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Warszawa.
Materiale MedievArchaeol	- Materiale și cercetări arheologice. București. - Medieval Archaeology. Society for Medieval Archaeology. London.
MemAntiq	- Memoria Antiquitatis. Complexul Muzeal Județean Neamț. Piatra Neamț.
MFME	- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
MMJ	- Metropolitan Museum Journal. The Metropolitan Museum of Art. New York.
MPEA	- Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Budapest.
MTT	- Magyar Történelmi Társ. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
NET	- Nurse Education Today. Elsevier. Amsterdam.
NGB	- New German Biography. Bayerische Akademie der Wissenschaften. München.
Niva	- Niva. Petrograd.
NK	- Numizmatikai Közlöny. Magyar numizmatikai társulat. Budapest.
ODIL	- Ocean Development and International Law. Taylor & Francis. London.
OK	- Orvostörténeti közlemények / Communicationes de historia artis medicinae. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum. Budapest.
Oltenia	- Oltenia. Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Olteniei. Craiova.
Pallas	- Pallas. Revue d'études antiques. Université de Toulouse le Mirail. Toulouse.
PG	- Political Geography. Elsevier. Amsterdam.
Polar Geography	- Polar Geography. Taylor & Francis. London.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.
Porțile Cetății	- Porțile Cetății. Sebeș.
PR	- Polar Record. Cambridge University Press. Cambridge.
PUM	- Programm des evangelischen Unter-Gymnasium A. B. in Mühlbach. Sebeș.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Revista istorică	- Revista istorică: dări de seamă, documente și notițe. București (1925-1941).
RGI	- Revista generală a învățământului. București.

RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RJTP	- Regional'naja jekonomika: Teorija i praktika. Finansy i Kredit. Moskva.
RMM-MIA	- Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RSM	- Rossiya i sovremennyy mir. Institut nauchnoj informacii po obshhestvennym naukam Rossijskoj akademii nauk. Moskva.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia Română. București.
SCIM	- Studii și cercetări de istorie medie. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istorie veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCJ	- Southern Communication Journal. Southern States Communication Association. Philadelphia.
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SG	- Soziale Geschichte. Stiftung für Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts. Bremen.
SGP	- Sovetskoe gosudarstvo i pravo. Nauka. Moskva.
Signs	- Signs. Journal of Women in Culture and Society. University of Chicago Press. Chicago.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” București.
SMK	- Somogyi Múzeumok Közleményei. A Somogyi Megyei Múzeumok.
Societatea de mâine	- Societatea de mâine. Cluj (1924-1945).
SPS	- Sovremennye proizvoditel'nye sily. Sovet po izucheniju proizvoditel'nyh sil, Ministerstvo jekonomicheskogo razvitiya Rossijskoj Federacii i Rossijskoj akademii nauk. Moskva.

SRFJP	- Sever i rynek: formirovanie jekonomicheskogo porjadka. Institut ekonomicheskikh problem im. G. P. Luzina. Apatity.
SS	- Sovetskij Sever. Oblastnoy Komitet Narymskogo okruga KPSS. Kolpashevo.
StComSibiu	- Studii și comunicări. Arheologie-istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	- Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
StRI	- Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SVS	- Supplément de la vie spirituelle. Le Edition de Cerf. Paris.
SympThrac	- Symposia Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Történelmi Szemle	- Történelmi Szemle. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének. Budapest.
TP	- Telecommunications Policy. Elsevier. Amsterdam.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Ungarische Jahrbücher	- Ungarische Jahrbücher. Berlin.
VCGU	- Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Cheljabinskij gosudarstvennyj universitet. Chelyabinsk.
VIZ	- Voenno-istoricheskii zhurnal. Moskva.
VKGU	- Vestnik Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Kazanskij (Privolzhskij) federal'nyj universitet. Kazan.
VMZ	- Voenno-meditsinskii zhurnal. Moskva.
VRJU	- Vestnik Rossijskogo jekonomicheskogo universiteta im. G. V. Plehanova. Rossijskij. Gosudarstvennyj universitet imeni G. V. Plehanova. Moskva.
VSA	- Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federal'nogo universiteta, seria: Gumanitarnye i Social'nye Nauki. Severnyj (Arkticheskij) federal'nyj universitet imeni M. V. Lomonosova. Arkhangelsk.
VTP	- Voprosy teorii i praktiki. Izdatelskiy Dom Gramota. Tambov.

WI	- Die Welt des Islams. Internationale Zeitschrift für die Forschung des modernen Islams. Brill.
WJC	- Western Journal of Communication. Western States Communication Association. Philadelphia.
ZEKM	- Zhurnal eksperimental'noi i klinicheskoi meditsiny. Novosibirskii gosudarstvennyi meditsinskii universitet. Novosibirsk.
ZfSL	- Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. Gundelsheim.

LISTA AUTORILOR

Victor Zavenovich AKOPYAN, Pyatigorsk State University, Russian Federation;
e-mail: zaven2005@yandex.ru.

Călin ANGHEL, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: calinang@gmail.com.

Dan ANGHEL, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România;
e-mail: dnanghel@yahoo.com.

Sorin ARHIRE, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: sorinarhire2001@yahoo.com.

Alexandru BĂRBAT, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, România;
e-mail: ioan_alexandru_barbat@yahoo.com.

Bogdan BOBÎNĂ, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare, România;
e-mail: bghbobina@gmail.com.

Aleksandr A. CHERKASOV, International Network Centre for Fundamental and Applied Research, Sochi, Russian Federation;
e-mail: sochi003@rambler.ru.

Florin CIULAVU, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia; doctorand, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, București, România;
e-mail: florinciulavu@yahoo.com.

Beatrice CIUȚĂ, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: beatrice.ciuta@uab.ro.

Marius-Mihai CIUȚĂ, Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, România;
e-mail: mariusciuta@yahoo.com.

Ionuț-Cosmin CODREA, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, România;
e-mail: ionut.codrea@yahoo.com.

Nicolae DUMBRĂVESCU, doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: ndumbravescu@yahoo.com.

Lista autorilor

Violeta-Anca EPURE, Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava, România;
e-mail: violetaanca@atlas.usv.ro.

Victor Pavlovich ERMAKOV, Pyatigorsk State University, Russian Federation;
e-mail: ermakov@pglu.ru.

Iskander GILYAZOV, Kazan Federal University, Academy of Science of the Republic of Tatarstan, Russian Federation;
e-mail: gilyazov1958@mail.ru.

Florin GOGĂLTAN, Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România;
e-mail: floringogaltan@gmail.com.

Nicolae HAR, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România;
e-mail: nicolae.har@ubbcluj.ro.

Adrian-Cosmin IUȘAN, masterand, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România;
e-mail: iusanadriancosmin@gmail.com.

Svetlana Gennadievna KOVALENKO, Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Peoples of the Far East, Far Eastern Division, Russian Academy of Sciences, Vladivostok, Russian Federation;
e-mail: ostina@list.ru.

Roin V. METREVELI, Georgian National Academy of Sciences, Tbilisi, Georgia;
e-mail: roin@metreveli.co.

Ludmila Ivanovna MILYAEVA, Pyatigorsk State University, Russian Federation;
e-mail: milyaeva@pglu.ru.

Gabriela MIRCEA, Alba Iulia, România;
e-mail: peace_gabi@yahoo.com.

Violetta S. MOLCHANOVA, International Network Centre for Fundamental and Applied Research, Sochi, Russian Federation;
e-mail: v.molchanova_1991@list.ru.

Iuliu-Marius MORARIU, doctorand, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România;
e-mail: maxim@radiorenasterea.ro.

Teodor MUNTEAN, doctorand, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași, România;
e-mail: teodormuntean@gmail.com.

Răzvan Mihai NEAGU, Colegiul Tehnic Turda, România;
e-mail: neagurazvan10@yahoo.com.

Radu OTA, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România;
e-mail: eractum@yahoo.com.

Cristian Ioan POPA, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: cristi72popa@yahoo.com.

Cornelia POPA-GORJANU, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: pgcornelia@yahoo.com.

Cosmin POPA-GORJANU, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: cosminpg@uab.ro.

Anca-Daniela POPA-HUȚ, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: danianca_hd@yahoo.com.

Claudia RADU, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România;
e-mail: claudia.radu20@gmail.com.

Olga Igorevna SHESTAK, Vladivostok State University of Economics and Service, Russian Federation;
e-mail: olga.shestak@vvsu.ru.

Mikhal SMIGEL, Matej Bel University, Banská Bystrica, Slovak Republic;
e-mail: michal.smigel@umb.sk.

Ștefan STANCIU Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: e_trif@hotmail.com.

Călin ȘUTEU, doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: suteu.calin@gmail.com.

Octavian TĂȚAR Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: octavian_tatar@yahoo.com.

Radu TOTOIANU, Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș, România;
e-mail: rtotoianu@yahoo.com.

Lista autorilor

Otilia URS, Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” Cluj-Napoca, România;
e-mail: otilia_urs@inst-puscariu.ro.

Monica URSU, Institutul de Cercetări pentru Instrumentație Analitică Cluj-Napoca, România;
e-mail: monaursu50@yahoo.com.

Albina Alekseevna VLASENKO, Vladivostok State University of Economics and Service, Artem Branch, Russian Federation;
e-mail: director@artem.ssvu.ru.

Natalya ZAVYALOVA, Ural State Pedagogical University, Yekaterinburg, Russian Federation;
e-mail: N.A.Zavyalova@uspu.ru.